

H037074
3

ADABIYOT

9

QOZOQBOY YO'LDOSHEV, VALIJON QODIROV,
JALOLBEK YO'LDOSHBEKOV

ADABIYOT

*O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi
umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9- sinfi uchun
darslik sifatida tavsiya etgan*

Qayta ishlangan 2 - nashri

TOSHKENT
«YANGIYO'L POLIGRAPH SERVICE»
2010

83.3(50')
Y 69

Арабче тилуно селик

Y 69

Yo'ldoshev Qozoqboy.

Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. Qayta ishlangan 2-nashri. / Qozoqboy Yo'ldoshev, Valijon Qodirov, Jalolbek Yo'ldoshibekov; [Mas'ul muharrirlar: V.Rahmonov, N.G'ulomova]. — T.: Yangiyo'l poligraph service, 2010. — 304 b.

I. 1,2 Muallifdosh.

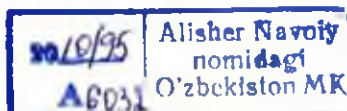
BBK 83.3(50') ya 721

Taqrizchilar: H. Boltaboyev — O'zMU professori, filologiya fanlari doktori;
R. Niyozmetova — pedagogika fanlari doktori;
U. To'laganova — Toshkent shahridagi 243- maktab o'qituvchisi;
N. Mirhabibova — Toshkent shahridagi 155- maktab o'qituvchisi;
G. Yunusova — Toshkent shahridagi 72- maktab o'qituvchisi.

Mas'ul muharrirlar: Vahob Rahmonov — filologiya fanlari nomzodi, dotsent;
Nazira G'ulomova — Respublika ta'lim markazi metodisti.

Badiiy adabiyot yoxud ma'lum bir asarning inson ruhiyati va tafakkuriga ta'siri sababi haqida o'ylab ko'rganmisiz? Balki bu savolga badiiy asarlar bilan ilmiy risolalarni solishtirib ko'rish orqali javob izlarsiz. Ammo siz aziz o'quvchilar mazkur darslikni diqqat bilan o'qib-o'rganib chiqsangiz, yuqoridagi savolga so'z mulkining sultoni Mir Alisher Navoiy, mutafakkir shoir Zahiriddin Muhammad Bobur yoki o'zbek romanchiligiga asos solgan Abdulla Qodiriy, otashnafas shoir Cho'lpon va boshqa ijodkorlar asarlaridan to'liq javob topasiz.

**“Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari hisobidan
ijara uchun chop etildi”**

ISBN 978-9943-361-53-9

© Yo'ldoshev Q. va boshq.
© Yangiyo'l poligraph service, 2010 - y.

RUHIY KAMOLOT VOSITASI

Badiiy adabiyotning asosiy ishi quroli soʻzdir. Oʻzi koʻzga ham koʻrinmaydigan soʻz yordamida nafaqat atrofdagi narsa-hodisalarni, balki boshdagi oʻylar, koʻngildagi sezimlargacha ifodalash mumkin. Shuning uchun ham sanʼat turlari orasida adabiyot alohida oʻrin tutadi. Insonning oʻy xayollari, istag-u armonlari badiiy adabiyotda toʻlaroq aks ettiriladi. Respublikamiz Prezidentining “Maʼnaviyatni tushunish, anglash uchun avvalo insonni tushunish, anglash kerak”¹ degan soʻzlari bu oʻrinda alohida ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, badiiy adabiyotda tasvirlangan hayot serqirra va taʼsiri boʻladi. Tasavvur qilaylik, siz “Alpomish” dostonini oʻqiyapsiz. Bilasizki, asardagi voqealar bundan minglarcha yillar oldin qayerdadir, kimlar bilandir roʻy bergan, ehtimol, hech qachon boʻlmagandir ham. Asar qahramonlari sizga qarindosh ham, yaqin ham emaslar. Lekin ularning taqdiri sizning taqdiringizga, ularning tuygʻulari siznikiga qoʻshilib ketadi, oʻzingizni ulardan ayri tasavvur qilolmaysiz. Doston qahramonlari taqdirining, umuman, badiiy asarning tuygʻularingizga bunchalar qattiq taʼsir koʻrsatishi, sizning sezimlaringizni bezovta qilishi sababi haqida beixtiyor oʻylab qolasiz.

Badiiy asarda fikr aytish bilangina kifoyalanimay, kishining tuygʻu va hissiyotiga ham taʼsir koʻrsatishga eʼtibor beriladi. Bunga erishish uchun tasvirni muayyan ohangga boʻysundirish, yaʼni kishi eʼtiborini tortadigan shaklga solish lozim boʻladi. Oddiy axborot berish yoki shunchaki aytib qoʻya qolish bilan inson sezimlariga taʼsir koʻrsatib boʻlmaydi. Soʻzning obrazlilikini taʼminlash uchun tilning imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalanish lozim boʻladi. Chunonchi, hazrati Navoiy gʻazalidan olingan:

Azal ham sen, abad ham sen, na avval birla oxirkim,
Unda yoʻq ibtido paydo, bunda yoʻq intilho paydo,

baytida Allohning azalligi, abadligi hamda avvallining boshi boʻlmaganidek, oxirining adogʻi yoʻqligi soʻzlarning joylashtirilishi va muayyan tovushlarning takrori tufayli gʻoyat jozibali, kishi eʼtiborini tortadigan tarzda aks etgan.

Adabiyot keng maʼnoda ilmiy va badiiy singari ikki turga boʻlinadi. Ilmiy adabiyot tushunchasi inson aqlining mahsuli boʻlmish ijtimoiy ahamiyatga ega har qanday yozma asarni oʻz ichiga oladi. Texnikaviy, ilmiy, maʼrifiy, publitsistik, me-muar, tarixiy, ensiklopedik, lugʻatshunoslik va boshqa yoʻnalishdagi adabiyotlar ilmiy adabiyot tushunchasiga kiradi. Ilmiy adabiyot kishining aqlini oʻstirib, uning

¹ Islom Karimov, Yuksak maʼnaviyat — yengilmas kuch. T.: “Maʼnaviyat”, 2008. 29- bet.

bilimlarini ko'paytirishga xizmat qiladi. Badiiy adabiyot tushunchasi esa o'z ichiga olanni obrazli ko'rish va timsollar asosida aks ettirish mahsuli bo'lmish badiiy asarlarni oladi. Bu xil asarlar nimanidir o'rganish, bilib olish uchun emas, balki inson qalbining toylanishlarini, tuyg'ularining ranginligini his etish, uning quvonchu iztiroblarini tuyish uchun o'qiladi. Shu bois kishilar tomonidan o'qilib, hissiyotni boyitish, ruhiyatga singdirish ko'zda tutilib yaratilgan bitiklar badiiy adabiyot bo'ladi va adabiyot atamasi asosan shu ma'noda qo'llaniladi.

Olimlarning ko'rsatishlaricha, badiiy asarlar qanday maqsadga yaratilishiga (*kuylash uchunmi, sahnada ko'rsatish uchunmi yoki o'qish uchunmi*) va nimanani ifoda etishiga (*tuyg'uni, tuyg'uning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan voqeani yoki obrazlarning bevosita harakatlarini*) qarab lirik, epik, dramatik kabi turlarga bo'linadi.

Badiiy adabiyotning eng qadimiy shakli — xalq og'zaki ijodi (folklor) bo'lib, uning o'zi ham dostonlar, ertaklar, qo'shiqlar, maqollar, topishmoqlar singari qator janrlarga ajraladi. Og'zaki adabiyot, nomidan ham anglatib turganidek, og'zaki ravishda yaratilgan bo'ladi va uning kim tomonidan dunyoga keltirilganligini aniqlab bo'lmaydi. Muallifining noma'lumligi, yillar mobaynida turli aytimchilar tomonidan sayqallanib, takomillashib, mukammal shaklga ega bo'lish xalq og'zaki ijodi namunalariga xos asosiy belgilardir. Og'zaki ijod har qanday yozma adabiyotga tayanch vazifasini bajargan. Yozuvchilar ijod sirlarini og'zaki adabiyot namunalari asosida o'rganishgan.

Har bir millatning qiyofasini belgilashda uning adabiyoti ham hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki milliy adabiyot milliy ruhni aks ettiradi. Milliy ruhni to'laqonli aks ettirish va uni saqlab qolishda boshqa biror-bir vosita badiiy adabiyotga teng kelolmaydi. Shuning uchun ham adabiyoti bo'lmagan millat unutilishga mahkum. Bilasizki, badiiy adabiyotning quroli so'zdir. Turkiy tilda yaratilgan asarlarda turkiy xalqlarning otashin ruhi aks etib turadi.

Ma'lumki, ruh abadiydir. Milliy ruhi saqlab qolingan millat esa yashayveradi. Negaki, millat o'z adiblari va ularning asarlariga tayanib, o'z milliy ruhini tiklab olaverdi. O'z ruhiyatiga ega millat hech qachon o'zligidan voz kechmaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Badiiy hamda ilmiy adabiyotga xos xususiyatlarni ayting va qiyoslang.
2. Badiiy adabiyotning turlarga bo'linish asoslarini tushuntiring.
3. Adabiyotda inson hayoti, o'y-fikr va kechinmalari to'laroq aks ettirilishi sababini ayting.
4. Og'zaki adabiyotga xos belgilarni ajratib ko'rsating.
5. Millat hayotida badiiy adabiyot tutgan o'rinni izohlang.

XALQ OG'ZAKI IJODI

Hurmatli o'quvchi! Siz xalqimizning eng ulug' dostoni "Alpomish"dan olingan parcha bilan tanishasiz. Bu dostonni o'zbekning buyuk baxshisi Fozil Yo'ldosh o'g'li aytgan. "Alpomish" dostonining boshqa baxshilar tomonidan aytilgan qirqdan ortiq nusxasini olimlar yozib olishgan. Lekin ular ichida voqealarning qiziqariligi, ifodaning ta'sirchanligi, tasvirning izchilligiga ko'ra, Fozil Yo'ldosh o'g'li aytgan nusxa diqqatga sazovordir.

Fozil shoir 1872- yilda hozirgi Jizzax viloyatining Baxmal tumani Loyqa qishlog'ida tug'ilgan. Yetimlikda o'sgan bo'lajak shoir cho'ponlik qilgan vaqtlarida do'mbira jo'rligida terma va dostonlar aytishga qiziqqan. Yigitlik chog'larida davrining taniqli baxshisi Yo'ldosh shoirdan doston aytish sirlarini o'rgangan. Ulkan iste'dodi tufayli o'zbek xalq dostonchiligini yangi bosqichga ko'targan.

Fozil Yo'ldosh qirqdan oshiq xalq dostonlarini to'la yod bilgan va betakror talanti bilan aytgan dostonlarining badiiy jihatdan mukammal bo'lishiga erishgan. "Alpomish" dostoni nafaqat uning ijodida, balki o'zbek xalq dostonchiligida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki "... xalqimizning qadimiy va shonli tarixi tuganmas bir doston bo'lsa, "Alpomish" ana shu dostonning shoh bayti, desak, to'g'ri bo'ladi. Bu namunoz asarda tarix to'fonlaridan, hayot-momot sinovlaridan omon chiqib, o'zligini doimo saqlagan el-yurtimizning bag'rikenglik, matonat, olijanoblik, vafu va sadoqat kabi ezgu fazilatlari o'z ifodasini topgan"¹. Darhaqiqat, bu asar xalqimizning ma'naviy olamini ko'rsatuvchi ko'zgidir. 1999- yilda ushbu doston yaratilganining ming yilligi ma'lakatimizda keng nishonlangan.

"Alpomish" dostonida o'zbek xalqining azal-azaldan imon-e'tiqod, or-nomus va yurt birligi yo'lida o'zini ayamashligi yorqin aks ettirilgan. Siz dostonni o'qish davomida o'ziga unashdirilgan qizning qalmoqlar orasida talash, yurtdoshlarining begonalarga xor bo'lmasligi uchun jonini tikkan buyuk qahramon Alpomish, imon keltirgani va do'st tutingani uchun Hakiimbekning yonida o'zining insofsiz yaqinlariga qarshi kurashgan Qorajon, insoniy fazilatlari bilan ko'pchilik erkaklardan baland tura oladigan Oybarchin va Qaldirg'och timsollari millatimizga xos baland sifatlarni aks ettirganligini ko'rasiz.

Aziz o'quvchi! Agar siz o'zbek degan xalqni yuksaltirgan, uni dunyoga tanitgan axloqiy xususiyatlar nimalar ekanligini tuyoqchi, bobolaringizni olamga mashhur etgan ma'naviy fazilatlarning ildizi qayerdanligini bilmuqchi, ajdodlarning or-nomus, so'zga egalik, bag'rikenglik va kechirimlilik singari jihatlaridan o'rnak olmuqchi bo'lsangiz, dostonni diqqat bilan o'qib chiqib tushunishga harakat qiling. Bobolarimizning shonli o'tmishiga qiladigan safaringiz xayrli bo'lsin!

¹ Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. T.: "Ma'naviyat", 2008. 33- bet.

“ALPOMISH” DOSTONI

Burungi oʻlgan zamonda, oʻn olti urugʻ qoʻngʻirot elida Dobonbiy degan oʻldi. Dobonbiydan Alpinbiy degan oʻgʻil farzand paydo boʻldi. Alpinbiydan tagʻi ikki oʻgʻil paydo boʻldi: kattakanining otini Boyboʻri qoʻydi, kichkinasining otini Boysari qoʻydi. Boyboʻri bilan Boysari — ikkovi katta boʻldi. Boysari boy edi, Boyboʻri shoy edi. Bu ikkovi ham farzandsiz boʻldi.

Ana endi oʻn olti urugʻ qoʻngʻirot elida bir chuprontoʻy boʻldi. Xaloyiqlarni, elatiyalarni¹ toʻyga xabar qildi. Shu toʻyga barcha xaloyiqlar yigʻildi. Biylar ham toʻyga keldi. Toʻydlagi kattalar ilgarigiday izzat qilib, qadimgiday otini ushlamadi. Biylar: “Mazmuni, bu odamlar bizning kelganimizdan bexabar qoldi”, — deb otini oʻzlari bogʻlab, maʼrakai majlisga kelib oʻtira berdi.

Biylarning koʻnglini xushlamadi, otini ushlamadi, ostiga libos tashlamadi. Osh tortdi — suzgan tovoqni choshlamadi, osh tortganda oshning ketini-betini tortdi. Bu qilgan xizmatni biylar koʻrib, ilgari izzat koʻrib yurgan odamlar aytdi: “Bizlar oʻn olti urugʻ qoʻngʻirotning boyi ham shoyi boʻlsak, bizlar kelsak, otimizni ushlar edinglar, koʻnglimizni xushlar edinglar, bu daʼfa bizdan nima oʻldi, bizni bunday behurmat qildinglar?”

Bu soʻzni eshitib, oʻn olti urugʻ qoʻngʻirot elida paygabetsdan turib, bir chapanitob boyvachehasi aytdi: “Ey, Boyboʻri bilan Boysari! Bu toʻy oʻgʻillining oʻgʻildan qaytadi, qizlining qizidan qaytadi, sening nimangdan qaytadi?! Oʻzing oʻlsang, molingga har merosxoʻr chiqadi ogʻziga odam kirib ketadi”.

Biylar bulardan bu gapni eshitib, xafa boʻldi. Xafa boʻlib, sakson tillani chupronga tashlab, turib keldi. Borib, chechib mindi bedov olti. Ikkovi uyga yetti. Ikkovi qildi maslahatti. Bu soʻz ikkoviga juda botib ketdi. Boyboʻri turib aytdi: “Boysari uka, qariganda bizning molimiz besohibga chiqdi. Endi bizlar bir farzand taraddi qilmaymizmi?” Boysari turib aytdi: “Tortib olib boʻlmasa, sotib olib boʻlmasa, xudo bermasa, qayoqdan qilamiz taraddi?!” Boyboʻri aytdi: “Shu yerdan Shohimardon pining ravzasi uch kunchalik yoʻl kelar ekan, har kim borib tunar ekan: davlat talab davlat tilar ekan, farzand talab farzand tilar ekan, oxirat talab imon tilar ekan, qirq kun tunagan kishi murodigaga yetib qaytar ekan. Biz ham borsak, nazru niyozimizni bersak, Shohimardon pining ravzasini tunlab, biz ham bir farzand tilab koʻrsak”.

Shunda bu gap boylarning ikkoviga ham maʼqul tushib, bir-biriga: “Rost aytasan”, — deb, nazru niyozni olib, biylar ikkovi Shohimardon pining ravzasiga² qarab joʻnamoqehi boʻlib, mindi bedov otdi, uch kun tinmay yoʻl tortdi. Uch kun yoʻl yurib, Shohimardon pining ravzasiga yetdi. Olib borgan nazru niyozini shayxlarga berib, biylar ravzani tunab yoldi. Oradan bir kam qirq kun oʻtdi.

¹ Elatiya — koʻchmanchli chorvadorlar. ² Ravza — 1) gʻor, 2) bogʻ.

Bir kam qirq kun deganda, ravzadan ovoz keldi: “Ey, Boyboʻriman, Boysari, sen bir kam qirq kundan beri tunab yotibsan. Xudoning yaratgan sheri men boʻlsam, bir kam qirq kundan beri bir oyogʻim bilan turib, sizlar uchun oraga tushib, Xudodan farzand tilayman. Yaratgan farzand bermayman dedi”. Biylar bu ovozni eshitib: “Bizlar bir kam qirq kundan beri kelib, sizni tunab yotsak, xudoning yaratgan sheri siz boʻlsangiz. Bizlar uchun oraga tushib, biror farzand tilab olib bermasangiz, bizga pirligingiz yolgʻon, xudoga sherligingiz yolgʻon. Bor unday boʻlsa, biz ham dunyoning bahridan oʻtdik”, deb, tappa tushib, ravzada turbatning ostida yoldi. Qirq kun oʻrtadan aniq oʻtdi, boz ravzadan ovoz keldi: “Boyboʻri, senga Xudoyim bir oʻgʻil, bir qiz berdi. Yolgʻiz emas, egiz berdi. Boysari, senga xudoyim bir qiz berdi. Egiz emas, yolgʻiz berdi. Bundan borsang, farzandlarni koʻrsang, xaloyiqlarni yigʻsang, toʻy-tomoshalar bersang, toʻyda qalandar boʻlib borib, bolalaringning otini oʻzim qoʻyib kelaman”.

...Oydan oy, kundan kun oʻtib, toʻqqiz oy, toʻqqiz kun, toʻqqiz soat oradan oʻtib qoldi. Boybichalarning oy-kuni yaqin eldi. Biylar ikkovi aytdi: “Bizlar ham bir shohlik shavkatini qilsak, ovga chiqib ketsak, farzandlar yer yuziga tushsa, suyunchi deb, bir nechalar oldinizga yoʻlga chiqib, bizlardan filla tanga inʼom olsa”, — deb bu oʻylarni oʻylab, biylar ovga joʻnab ketdi.

Boybichalarga shunda toʻlgʻoq vaqti yaqin yetdi. Ne kampirlar kelib, tulkini inlatgan toziday boʻlib, boybichalarni angnib, oʻrtaga olib turibdi. Biylar shu vaqtda ovdan qaytdi. Bu yoqdan farzandlar yer yuziga tushdi. Bir nechalar biylarning oldiga chiqib, suyunchi oldi. Biylar ziyoda vaqti xush boʻlib, mazgiliga kelib, joy olib, vaqti xushligidan har tarafga xabar yuborib, toʻy-tomoshalar qilmoqchi boʻlib, chogʻlanib, sozlanib, oʻn olti urugʻ qoʻngʻirot elining katta-kichik biylarini, oqsoqol, arboblarni yigʻdirib: toʻy qilamiz, deb maslahat qildi. Oʻn olti urugʻ qoʻngʻirot elining odamlari, eshitgan xaloyiqlar gurros-gurros boʻlib kelaverdi. Shunda katta-kichiklar kelib, biylar ogʻzidan toʻy qilamiz, deganini eshitib, toʻyuing asboblarini tuzab, qancha soʻqim mollarni soʻyib, osh-palovlarni damlab, fuqaro, beva-bechoralar toʻyib, shul alpozda oʻn olti urugʻ qoʻngʻirotning bor odami toʻyni qilib, hammalari jam boʻlib, qirq kecha-yu qirq kunduz toʻy qilib yoldi. ...Toʻy tarqaydigan kun boʻldi. Bir vaqt, shunda biylar qarasa, uzoqdan bir qalandar koʻrinib kelaverdi. Xaloyiqlar ham koʻrdi: tarzi gul yuzli, shirin soʻzli, bir siyosatli kishi qalandar boʻlib kelayotir. Oʻzga kishilarga u qaladarning holi-ahvoli maʼlum emas. Ravzadagi soʻzlagan ovozni eshitgani sababli: “Shohimardon pirim shul kishi boʻlmasa”, — deb, biylar oʻrnidan turib, oldiga peshvoz chiqib, salom berib, ziyorat qilib, majlisxonaga boshlab olib keldi. Shunda farzandlarning uchovini ham olib kelib, Shohimardon purning etagiga soldi. Shohimardon pir Boyboʻrining oʻgʻlini otini Hakimbek qoʻydi. Oʻng kiftiga besh qoʻlini urdi. Besh qoʻlini oʻrni dogʻ boʻlib, besh panjaning oʻrni bilinib qoldi.

Qizining otini Qaldirg'ochoyim qo'ydi. Boysarining qizini otini Oybarchin qo'ydi. Ana shunda Shohimardon pir Hakimbekka Oybarchinni atashtirib, beshlikker-ti qilib: "Bu ikkovi er-xotin bo'lsin, Hakimbek bilan hech bir kishi barobar bo'lolmasin, Omin, Ollohu akbar", — deb, fohiani betiga tortdi. Shohimardon pir turib, jo'nab ketdi, odamlarning ko'zidan g'oyib bo'lib ketdi. Ana shuytib, biy-larning to'ylari ham tarqab ketdi.

Shunda bolalar kundan kun o'tib, oydan oy o'tib, birdan ikkiga kirib, ik-kidan uchga kirib, ularning tili chiqib, elga enib, tili chiqqandan keyin, elga engandan keyin tutib, uchchovini ham maktabga qo'ydi. Ular maktabda o'qib yurib, yetti yoshga kirdi. Burro savodi chiqib, xat o'qib, yozadigan mulla bo'ldi. Shunda Boybo'ribiy: "Endi o'g'lim savodi chiqib, mulla bo'ldi. O'g'linga endi shohlik, sipohlik ilmini o'rgatayin", — deb mulladan chiqarib oldi. Boysari ham Boybo'riga taassub qildi. Bul ham Oybarchin qizini maktabdan chiqarib oldi. "Chiqarib olib, qizinga Ko'kqamish ko'lida qo'y sog'dirib, chorvadorlik ilmini o'rgatayin, qo'y sog'moqqa usta bo'lsin", — dedi.

Shunda Hakimbek yetti yoshga kirgan. Alpinbiy bobosidan qolgan o'n to'rt botmon birichdan bo'lgan parli yoyi bor edi. Ana shunda yetti yashar bola Hakimbek shul o'n to'rt botmon yoyini qo'lga ushlab, ko'tarib tortdi, tortib qo'yib yubordi. Yoyning o'qi yashinday bo'lib ketdi. Asqar tog'ning katta cho'qqilarini yulib o'tdi, ovozası olanga ketdi. Shunda barcha xaloyiqlar yig'ilib kelib aytdi: "Dunyodan bir kam to'qson alp o'ldi. Alplarning boshlig'i Rustami Doston edi, oxiri bu Alpomish alp bo'lsin. To'qson alpning biri bo'lib, sanaga o'ldi", — dedi. Oxiri Alpomishbek alp bo'lib, to'qson alpning biri bo'lib, sanaga o'tib, alplik otini ko'tardi, yetti yoshida Alpomish ot qo'yildi.

Bir kun Hakimbek kitob o'qib o'tirib, baxildan, saxiydan gap chiqib qoldi. Boybo'ribiy shunda o'g'li Alpomishdan: "Kishi nimadan baxil bo'ladi, ninuadan saxiy bo'ladi?" — deb so'radi. Shunda o'g'li turib aytdi: "Vaqti-bevaqt birovni-kiga mehmon kelsa, otini ushlab, joy bor bo'lsa, ko'nglini xushlab jo'natsa, bul ham saxiy; agar joy bor turib, joy yo'q, deb qo'ndirmay jo'natsa, bul odam baxil. Vaqti-bevaqt bir kishi mozorotning qabatidan o'tsa, chap oyog'ini uzangidan chiqarib, mozorotdagi odamlarning haqqiga duo o'qib o'tsa, bul ham saxiylik; agar har kim mozordan o'tganda, chap oyog'ini uzangidan chiqarmay, mozorotning haqqiga duo qilmay o'tsa, bul ham baxil. Kishining moli zakotga yetsa, zakot bersa, bul ham saxiy ekan. Agar zakot bermasa, bul ham baxil ekan".

Bul so'zni Boybo'ribiy Hakimbekdan eshitib, fikr qilib: "Men o'n olti urug' qo'ng'irot elining ham boyi bo'lsam, ham shoyi bo'lsam, men kinga zakot bera-man. Mening davlatimda yolg'iz inim Boysari baxillikka chiqib ketmasin", — deb, o'z ko'nglida: "Boysaribiy ukam menga zakot berishi kerak ekan", — deb o'yladi. O'ylab: "Boysariga boringlar, Boysari o'z rozichiligi bilan bir chiqhqqoq

uloqni zakot deb menga bersin. Zakot o'rniga o'tarda, Boysari baxil bo'lib, baxilikka chiqib ketmasin", — deb o'n to'rt mahramni buyurdi.

Boysaribiy o'n ming uyli qo'ng'iro't eli bilan ko'chib borib. Ko'kqamish ko'lida eliboylik qilib, mollarini semirtirib, yaylovda joylab yotib edi. O'n ming uyli qo'ng'iro't elining boyvachalari bilan yig'ilib, bir yerga jam bo'lib, baxmal o'tovni tikib, shu o'tovning ichida hamma boyvachalar bilan qimiz ichib, shag'al mast bo'lib, o'z kayf-safosi bilan o'tirib edi. Ana shunda otining bo'yniga tilla qo'tos taqilgan o'n to'rt mahram Boybo'ridan Boysarini so'rab borib qoldi. Shundagi boyvachalar bularning kelganini bilib, eshikka chiqib, mahramlarning otini ushlab qoldi. Mahramlarni ichkariga olib kirdi. Boysari bulardan yo'l bo'lsin, qilib savol so'radi. Mahramlar savolga javob berib aytdi: "Biz akangdan kelgan zakotchi bo'lamiz, bugun bizlar sening molingni zakot qilamiz. "Zakot qilinglar, bersa, zakotini olib kelinglar", deb yuborgan", — dedi.

Bu so'zlarni mahramlardan eshitib, Boysari ko'ngliga og'ir olib, aytdi: "Ey, bizning molimiz shu vaqtgacha zakot bo'lmagan, endi akamiz o'g'illi kishi bo'lib, darrov bizning molimizni zakot qiladigan bo'libdi-da". Zakot degan gapni eshitib, bu gap botib ketib, oldidagi o'zining odamlariga buyurdi: "Ushla, bachchag'arlarni!" — dedi. U yettovining quloq-burnini kesib, o'zlariga yegizib, otiga chappa mingizib, otning ustiga tortib boylab, "Mana buni zakot deb ay-tadi", — deb qo'ng'iro't tarafiga haydab yubordi.

Shunchalik ishni qilsa ham, Boysaribiyga zakot degan gap nihoyatda o'tib ketgan ekan: "Endi biz o'z yurtimizda sig'indi bo'lib, o'z akamizga zakot berib yuradigan bo'lsak, bu elda bizning turgiligimiz qolmadi", — deb, o'n ming uyli qo'ng'iro't eliga qarab: "Endigi maslahat nima bo'ldi?" — deb turgan ekan:

Oh urganda o'qar ko'zdan selob yosh,
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh,
Qo'ng'iro't eldan molga zakot kelibdi,
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
Qursin, Hakimbegi mulla bo'libdi,
Bezakot mollarni harom bilibdi,
Qo'ng'iro't eldan molga zakot kelibdi,
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh.

Dardli qul dardimni kinga yoraman,
Ayriliq o'tiga bag'ri poraman,
Mina elda sig'indi bo'p turaman,
O'z akama qanday zakot beraman?!
Maslahat ber, o'n ming uyli qarindosh!
Mina elda men ham bekman, to'raman,

O'z akama qanday zakot beraman?!
O'z akama o'zim zakot berguncha,
Qalmoq borib juz'ya¹ berib yuraman...

Ana shunda Boysaribiy bu so'zlarni aytdi. Shu turgan xaloyiqlardan hech bir sazo chiqmadi. Shu majlisda bir Yortiboy oqsoqol degan bor edi. Majlisi kun bo'lsa, to'rdan joy legmay, piyoladan choy legmay, bo'sag'aning oldida kovishga joy bermay, kovish bilan aralashib, il yiqilish bo'lib, poyga betda yotar edi. To'rdan o'tirgan kattaman deb yurganlarning hech qaysisidan gap, sazo chiqmagandan keyin, poyga betdan Yortiboy o'rnidan turib, maslahat shulda, — deb Boysarining so'ziga javob berib, Boysariga qarab, bir so'z deb turibdi:

Maslahat bermaymiz Boysaribiyga,
Osilmaymiz Boybo'rining doriga,
Biring — aka, biring — uka, Boysari,
Maslahatni, shohim, o'zing bilasan.
...Biz bilmaymiz Boybo'rining ishini,
Maslahatga yig'ib shuncha kishini,
Kim maslahat bersa, kesar boshini,
Maslahat bermaymiz Boysaribiyga,
Osilmaymiz Boybo'rining doriga.

Boysaribiy Yortiboydan bu so'zni eshitib, tag'i o'zi bu turgan odamlarga qarab, bir so'z dedi:

Quloq soling Boysarining tiliga,
Ko'chib ketay menam Kashal eliga,
Davlat qo'nsa bir chibinning boshiga,
Semurg' qushlar salom berar qoshiga,
Quloq soling Boysari nolishiga,
Qalmoq borib qo'nsam Chilbir dashiga,
Kalma shahodat musulmonning tiliga,
Azamat bosh berar dinning yo'liga,
Turarim yo'q Boysun-Qo'ng'irot eliga,
O'z elim deb yana bunda turgancha,
O'z akama o'zim zakot bergancha,
O'z akandan bunday xo'rlik ko'rgancha,
Qalmoq borib juz'ya bersam bo'lmaymi?
Zakot degan gapni akam chiqarib,
Mening toza ulsizligim bildirdi.

¹ Juz'ya — g'ayridinlarga solinadigan soliq.

Boysaridan bu soʻzni Yortiboy eshitib, Yortiboy ham Boysaribiyga qarab bir soʻz dedi:

Dam shu dandir oʻzga damni dam dema,
Boshing eson, davlatingni kam dema,
Sen ketar boʻlsang Qalmoq yurtiga,
Bul elatni qolar deb ham gʻam yema.
Qayga koʻchsang, bizlar birga boramiz,
Bolalarni jahongashta qilamiz...

Yortiboy oqsoqolning aytgan gapi oʻn ming uyli qoʻngʻirot eli katta-kichigining bariga maʼqul tushdi. Hammasi: “Boysari koʻchsa, bizlar ham koʻchib ketayik, Boysari oʻlik yerda — oʻlik, tirik boʻlsa — tirik; endi Boysin-Qoʻngʻirot yurtini Boyboʻriga boʻshatib berayik. Boysin-Qoʻngʻirot yurtini bir oʻzi joylab olsin”, — dedi.

Oʻn olti urugʻ qoʻngʻirot elidan oʻn ming uyli ekin ekmoqni bilmaydigan eli-boylar ayrilib, Boysariga qoʻshildi. Bular hammasi boy — qoʻyli, tuyali. Molining soni yoʻq edi. Bularning ichidan moli yoʻq degan kambagʻalining qirq ming tuyasi bor, qoʻyining sonini, adadini oʻzlari ham bilmas edi. Bir qoʻra, ikki qoʻra, oʻn qoʻra deb, sanagani shul edi. Yilqi, mollarini bir uyur falon toʻqayda yuribdi, ikki uyur falon toʻqayda yuribdi, der edi. Sonini sanamoqni hech qaysisi bilmas edi. Bular qishdan yozga ekin ekmay, mol boylik qilar edi. Shuning bilan ovqatlarini oʻtkazar edi. Boysariboyning yilqisining soni shul edi: toʻqson toʻqay yilqisi bor edi. Toʻqson toʻqay degani — yilqisi har yerlarda: toʻqaylarda, togʻlarning darasida, toʻqayli yerlarda yoylab yurar edi. Toʻqaylarda yilqisi yoyilib yurgani uchun Boysariboyning toʻqson toʻqay yilqisi bor, der edi. Lekin yilqisining, molining sonini hech bilmas edi.

...“Boysari koʻchsa, biz ham koʻchamiz”, — deb hammasi choʻponlariga, yilqichilariga, tuyalariga hamma dahmardalariga koʻchamiz deb, odam buyurdi. “Bu Boysin yaylovidan, bu toʻqaylardan qoʻylaringni, tuyalaringni, yilqilaringni — hammasini haydanglar. Qalmoq yurtiga, Kashal eliga qarab yoʻl boshlab yura bersin”, — deb xabar yubordi.

Hammasi Boysin-qoʻngʻirot elini tashlab, Qalmoq yurtiga joʻnab ketmoqchi boʻlib, dobirlashib, uylarni buzib, tuyalarga ortib, ayollari ham oʻz yuk-yobini boʻgʻib, boʻgʻcha-boʻylarini chogʻlab, tuyalarga ortib, toʻpolon boʻlib, shovqin-gʻalagʻul boʻlib qoldi. Oʻn ming uyli qoʻngʻirot talotoʻp boʻlib Kashal eliga, Qalmoq yurtiga qarab, “Ha!” — deb, koʻcha berdi. Hammasi birdan koʻchib, oʻn ming uyli el Boyboʻridan araz urib. ...Boysari bilan birga koʻchib joʻnay berdi. Ayollarga ham yaxshi otlarni olib kelib tortdi. Bu ayollar ham otlarni minib, chogʻlanib, joʻnamoqchi boʻlib, Barchinoyga, enasiga qarab turdi.

Ana shunda enasi Barchinoyini ham jo'natmoqchi bo'lib, Barchinoy uchun to'riq yo'rg'a otni tabladan¹ olib kelib, ustiga mayin, toza, muloyim baxmal parqurlardan solib, tilla yuganlarni boshiga solib, juda choqlab, otning jilovidan ushlab olib keldi. Ana shunda enasining bul otni yetaklab olib kelganini ko'rib, Barchinoy shunday qarasa, o'n ming uyli Qo'ng'iro't elining hammasi ko'chib taloto'p bo'lib, shovqin qilib, jo'nab ketib borayotibdi.

...O'n ming uyli Boysin-qo'ng'iro't elining jo'nashini Fozil shoir Yo'ldosh o'g'li shunday tasvirlaydi:

Chechanlar eplaydi gapning epini,
Shul zamonda oltmish norni cho'ktirib,
Orta berdi Barchin suluv sepini.
Qo'ng'iro't elning shundaychaqa ko'pi bor,
Boysarining ikki jildam to'pi bor,
Har ko'chkada to'p bo'shatib jo'nadi.
Qatorga tirkalgan lo'k² bilan norecha³,
Ustiga yuklangan qirmizi parcha,
Kamligni ko'rmagan satta boybachcha,
Yo'l-yo'lakay uloq chopib boradi.
Oshiqning fahmidir qorong'u kecha,
Yig'lasam, holima yig'lar bir necha,
Xafa bo'lib borar Barchin oyimecha,
Jafu tortib borayotir bir necha.
G'am bilan sarg'ayib guldayin diydor,
Ko'rgani yo'q qanday edi qalmoqlar,
Orasida to'qson dovon tog'i bor,
Bellardan⁴ oshadi ul zamon boylar.
Qaba falak boshga soldi zulm deb,
Eliboylar⁵ bundan ko'chib boradi,
Qoldi endi o'ynab o'sgan elim deb.
Ayriliq o'tiga bag'rini dog'lab,
Borayotir qalmoq elni so'roqlab.
...Necha bir joylarga talonlar tushdi,
Molning oldi Qalmoq yurtga etishdi,
To'qson tog'dan keti uzilmay mol oshdi,
Molning oldi Chilbir cho'lga etishdi.
Adadini kishi bilmas bu molning,
Ko'kqamishdan keti uzilmay boradi...

¹ Tabla — ot boylamadigan joy. ² Lo'k — yuk tashiydigan tuyu. ³ Nor — erkak tuyu. ⁴ Bellar — dovonlar. ⁵ Eliboylar — chorvadorlar.

Savol va topshiriqlar

1. Aka-uka biylarning to'yda izza qilinishi sababini izohlang.
2. Ularning holatini anglatishga harakat qiling.
3. Bolalarga ol qo'yilishi, ular taqdiri belgilanayotgani, keyinchalik kattalarning bu taqdini o'zgartmoqchi bo'lganligi va buning oqibati haqida doston matni asosida so'zlang.
4. Zakot voqeari tasviri asosida Boybo'ri va Boysari munosaballarini baholang. Bu aka-ukalarning xarakteri va ichki dunyosini qanday baholaysiz?
5. Boysarining zakotni noto'g'ri tushinishi sababini izohlang.
6. Yortiboy obrazi tasviriga e'tibor bering. U sizla qanday taassurot qoldirdi?
7. Doston tasviriga tayanib, eliboy qo'ng'irotlarning boyligi haqidagi tasavvuringizni aniqlashtirib oling.
8. O'z yurtidan Qalmoqqa ko'chib borayotgan Barchin, unuman, eliboylarning kayfiyati, kechinmalariga diqqat qiling.

* * *

Qo'ng'irotdan elidan ko'chgan o'n ming uyli boysunliklar qalmoq shohi Toychixon yurtiga boradilar. U yerda Ko'kaldish, Ko'kaman, Ko'kqashqa, Boyqashqa, Toyqashqa, Qo'shquloq va Qorajon ismli yetti nomdor alp bo'lib, ular Toychixonning tayanishi edilar. Ular o'z yurtlaridagi boshqa eng baquvvat yigitlar bilan birikib, to'qson alp bo'lib, to'qayda bir-birlari bilan kurashib yotardilar. Bu yetti alpnin onasi buzg'unchilik va janjalkashligi bilan tanilgan Surxayl degan kampir edi. Go'zal Barchinoyning ta'rifini eshitgan to'qson alpnin hammasi uni olmoqchi bo'ladi. Ular Boysariga kelib, "Qizingni birimizga berasanmi, barimizga berasanmi?" deya tahdid qiladilar. Oybarchin otasini bu holatdan qutqarib, alplarga o'zi javob aytishini bildiradi va ulardan olti oyga muhlat so'raydi. "Mendan umidi bo'lsa, Alpomish kelsin, bo'lmasa, javobimni bersin!" deya xat yozib, Qo'ng'irotda chopar yuboradi.

Yorini qutqarish uchun yaqinlari bilan xo'shlashib, yurtidan chiqqan Alpomishga Shohimardon pir va qirq chiltonlar hamisha homiylik qiladi. Chiltonlar qalmoqqa borishning birinchi kechasida charchab uxlab yotgan Alpomishning ruhini Barchinniki bilan uchrashtiradilar. Alpomish, Qorajon va Barchinga tushlari vositasida kelajak taqdirleri bildiriladi.

Qorajon bilan tanishib, do'stlashgan Alpomish uniki mehmon bo'ladi va do'stini Oybarchin huzuriga xabarchi hamda sovg'i qilib jo'natadi.

Qorajon turib aytdi: "Qani, Barchin, Alpomish bo'lsa — keldi, alplarning muhlati bo'lsa — bitib qoldi. Sen nima javob aytasan?". Barchin aytdi:

“Alpomish kelsa, kepti-da. Alpomish kepti deb, men Alpomishning etagidan ushlab keta berayinmi? Bul alplar ham unid bilan olti oyga muhlat bergan. Har kim maydonga ot soladi, otini o'zdirgan odam oladi. Har kimning o'z ko'ngli o'zida qoladi. Mening to'rt shartim bor. Shul to'rt shartimni qilgan kishiga tegaman. Xohi Alpomish qilib olsin, xohi qalmoqlarning biri qilib olsin. Shul so'zimizni xon to'ramga aytib bor”, — deb bir so'z aytib turgan ekan:

Oi chopsa, gumburlar tog'ning darasi,
Botirni ingratar nayza yarasi.
Kelgan bo'lsa qo'ng'irot elning to'rasi,
Qirq kunlik yo'l Boboxonning orasi,
Boboxon tog'idan poyga qilaman,
Ko'zdan yoshni munchoq-munchoq tizdirsa,
Qo'shqanotning quyruq'ini so'zdirsa,
Boboxondan poyga qilib o'zdirsa,
Oti ildam boybachehaga tegaman,
Mendayin oyimning holin bilganga,
Osha¹ yurtidan melnat tortib kelganga,
Dushmanlarga qora kunni solganga,
Yoy tortishsa, yoyi sinmay qolganga,
Men tegaman shul yoyandoz polvonga.
G'anim ko'rsa, qiyomat kun solganga,
Osha yurtidan izlab halak bo'lganga,
Ming qadimdan² tanga pulni urganga,
Men tegaman shul qirag'ay merganga,
Sabash bo'lsa, bul shibanib chiqqanga,
Kurash qilib to'qson alpni yiqqanga,
Men tegaman nor bilakli polvonga.
Zog' ham bo'lsa, qo'na bersin gulshanga,
Bab-barobar qildim yaxshu-yomonga,
Men tegaman to'rt shartimni qilganga.

Bu so'zlarni Barchindan eshitib... Qorajon otlanib borayotib edi. Bir kam to'qson alp kelayotib edi, Qorajonning oldidan chiqib qoldi. To'qson alpning zo'ri Ko'kaldosh turib aytdi: “O'zbekning qizining muhlati bitdi. Uchradingmi, nima javob aytdi?”. “O'zbekning qiziga uchrab kelayotirman. O'zbekning qizining aytgan so'zi shul bo'ldi: “Poyga qilaman, otini o'zdirganga tegaman. Kurashda alp-larning barini yiqqanga tegaman. Yoy tortishsa, yoyi sinmay qolganga tegaman. Ming qadamdan tanga pulni urganga tegaman”, — dedi.

¹ Osha — juda uzoq. ² Qadim — qadam.

Bul soʻzni eshitib, Koʻkaldosh aytdi: “Oʻzbekning qizining koʻngli menda. Poyga boʻlsa, oʻzib kelmoq Koʻkdoʻnanning tani. Kurash boʻlsa, toʻqson alpning barini qoʻymasdan yiqmoq faqirning tani. Yoy tortishganda ham mening yoyim sinmay qoladi. Ming qadimdan tanga pulni ursin depdi, besh yuz qadimdan tanga pulni uraman. Ming qadimga borgan soʻng, chogʻlab qoʻyib yuboraman, bu yogʻini mujualtob qilib olaman. Sen bu ostingdagi olachani qayoqdan olding?” — dedi.

— Qoʻngʻirotdan Alpomish doʻstimiz kelgan ekan, bul shuning oti.

— Shul yurtidan shul otni minib, xotin olib ketaman deb, almoq boʻlib yuribdimi?

Koʻsa sinchi degan sinchisi bor edi, sinchisiga aytdi: “Tushib, oʻzbekning oti-ni koʻr qani”. Tushib, Boychiborni koʻrdi, qarichlab koʻrdi: sagʻrisining ustidan qulogʻining oʻrtasigachayin toʻqson olti qarich chiqdi, ayil tortuvi oltmish uch qarich chiqdi. Sagʻrisini silab, burnidan naycha qoʻyib, durbin bilan qarab koʻrdikim, qoʻltigʻida toʻrt yarim gaz qanoti taklam-buklam boʻlib yotir.

— Qanday ekan oʻzbekning oti? — dedi.

— Oʻzbekning oti anday ekan. Oʻzbekning qiziga burilmay qoʻyagʻoʻy”, — dedi.

Bu soʻzni eshitib, Koʻkaldosh alpning achchigʻi kelib: “Mendan biror vaqtda sen jodirim¹ boʻlib, oʻzbekni ilgaridan ham koʻrib, oʻzbekka yoʻliqib, siyosatga otinni taʼrif qil deb, senga uch-toʻrt tanga bergan ekan-da, choqdan biron narsa olib taʼrif qilding”, — deb achchigʻi kelib, sinchining ikki koʻzini oʻyib olib qoʻydi. “Hamma vaqt oʻzbekning oti mening olindan oʻzganda, koʻzingning xunini beraman. Yuringlar, Alpomishning ustiga boramiz”, — dedi.

Alpomish chodirda oʻtirib edi, shunday qaradi: har qalmoqlar kelayapti kal-lasi kapaday, tanasi tepaday, butlari selanglab otning ostiga aynashib ketgan. Alpomish oʻtirgan yerida siyosat bilan qaradi. Bir kam toʻqson alp otdan tappa-tappa tashlab, qoʻl qovushtirib, taʼzim qildi. Aqli shoshib, dabgiridan² adashib qoldi. Koʻkaldosh alp Koʻkdoʻnanning ustida bir oʻzi qoldi.

...Qalmoqning yurtidan Barchinning poygasiga toʻrt yuz toʻqson toʻqqiz ot boʻldi. Boychibor bilan toʻppa-toʻgʻri besh yuz boʻldi. Poygachilar har kuniga ot sovutib, yolgʻon poyga qoʻyib keladi. Boychibor otlarning changini ham koʻrmay qoladi. “Oʻyinda oʻzgan, chinda oʻzudi”, — degan gap bor. Hazil poygada otning changini koʻrmay qoladi. Chin poyga boʻlgandan soʻng qanday keladi?” — deb qalmoqlar bogʻonogʻi koʻr boʻlgan sinchiga izza beradi.

...Hamma poygachilar jam boʻlib, Alpomishning tanidan Qorajon poygaga bormoqchil boʻldi. ...Poygachilar yoʻl yurdi. ...Zil togʻida bir aydahar boridi:

¹ Jodirim — xafachilik, aziyat. ² Dabgir — talbir, aql.

Aydaharga alp Qorajon doridi.
Bunda yotgan aydaharni ko'radi.
Ot tizginin munda tortib turadi.
Aydahar ham Qorajonni ko'radi.
Qorajonga ajdar salom beradi.
(Shoir so'zi shunday yolg'on bo'lami?
Aydahar odamga salom berami?)
Ostida mingani Boychibor edi,
Minganlarga qutbi zamon¹ yor edi,
Jilovida chiltan, pirlar bor edi,
Pirga salom bergan aydahar edi...
...Ostidagi Chibor olin o'ynatib,
Qorajon chiqdi Zil tog'ining ustiga.
...Qalmoqdan ilgari ketib boradi.
Ko'rinnaydi qalmoqlarning qorasi,
Yaqin qoldi Boboxonning orasi.

Boboxon toqqa yetib, Qorajon otga dam berib yotdi. ...Qalmoqlarning oldi hafta-o'n kun deganda Boboxon tog'iga yetdi. Keyini chuvalib, hali ham kelayapti...

Ko'kaldosh boshliq qalmoqlar Boychiborning ildamligi va poygada yutishi aniqligini bilib, nomardlik yo'liga kiradilar. Kimsasiz tog'da Qorajonni bog'lab tashlab, otning tuyog'iga mix qoqishadi.

...Bari qalmoq bu o'rtaga oladi,
Qorajon yolg'iz-da nima qiladi?
Bu qalmoqlar ko'plik qilib turadi,
Qalmoq bari xasta ko'nglin xushladi,
Qorajonning bilagidan ushladi.
O'ldirmoqqa ko'zi qiymay turadi.
Necha so'zni bu qalmoqlar o'yladi,
Qorajonni kulala² qip boyladi.
Harchand chirpinib ko'rdi Qorajon notudor,
Qalmoq ko'p-da, bo'lmadi barobar.
Nazon bo'lsa, bog'da gullar so'lar deb,
Ajal yetlsa, paymonasi to'lar deb,
Bo'shalsa, bir kuni o'zi borar deb,
Shung'ut³ bo'ldi bu juvarmak o'lar deb,—
Bosh bo'lib Ko'kaldosh boylab tashladi.

¹ Qutbi zamon — zamonning yetuk avliyosi. ² Kulala — chandib bog'lash. ³ Shung'ut — yuzi qora.

...Boylovli qolgandir Qorajon nomdor,
Boychiborni o'rtaga oldi qalmoqlar.
Har tarafdin unga arqon soladi,
Boychiborni endi yiqib oladi.
Boychiborni shunday tortib boyladi,
Oyog'idan o'rab, kerib tayladi.
Ahmoq qalmoq otga zulm qiladi,
Tuyog'iga gulmixlarni uradi,
Urgan gulmix yalpoq tizga keladi.
Chinqirib kishnaydi boylovli Chibor,
Siyosatman zarb ko'rsatdi qalmoqlar.

Qorajon bilan Boychiborni shunday qilib boylab tashladi: "...bo'shalsa, bir kunlari borag'oyar, ajali yetsa, o'lag'oyar. ishqip, bizdan keyin qolsa bo'пти". — deb, poygachilar jam bo'lib, qator turib, poygani qo'yib, jo'nab ketdi. Boboxon tog'ida yolg'iz qolib, Boychibor bilan Qorajon ikkovi boylovli yotib, avliyolarni shafe keltirib, bu so'zni aytib yotir:

...Oblo, sendan boshqa yo'qdir murabbiy.
...Karimsan, samadsan, rasuling barhaq.
Rahm aylab yor bo'lgin no'hor qullara.
...Bu so'zlarni aytib yig'lar Qorajon
Boychiboriman munda qolib, bul zamon.
Armonman boylangan Boychibor edi,
Bek Alpomish o'z yurtida qo'l bergan
Rajabxo'ja degan piri bor edi.
Falak titrar Qorajon nolishiga,
Banda ko'nar Tangri qilgan ishiga.
Boboxonda yig'lab edi Qorajon,
Rajabxo'ja piri yetdi qoshiga.
Karomatman kelib xabar oladi,
Qorajonning qo'lin chechib qo'yadi.
Qorajonni pir tarbiyat qiladi,
Qorajonbek bul o'rnidan turadi.
Kim chechganin o'zi bilmay qoladi...

Qorajon turib, otning oyog'ini yechdi. Ot o'rnidan turdi. Eshonning ruhnati otning sag'risini siladi, qalmoqlarning solgan sovuni jiyirilib yerga tushdi. ...Qorajon otning ustiga mindi. Ot oyog'ini bosolmay turdi. ...Eshonning ruhnati Qorajonga ko'rinmaydi, otning to'shida turib, Qorajonga bir so'zni aytdi:

Dam shu dandir, o'zga damni dam dena,
Boshing eson davlatingni kam dena,
Jabr qilgin menday hayvon joniga,
Qanchi urg'in go'sht ko'tagan soniga,
Yetkizarman Boysin-qo'ng'iro'l xoniga,
Qoldim deb, Qorajon, sira g'am yema,
Qorajonbek, eshit aylgan so'zimdi,
Egarqoshdan ushlab yumgin ko'zingdi,
Endi bilsang, mendan xizmat lozimdi...
Boychibor boradi suvday arqirab,
Tuyog'ida to'rt sixi bor yarqirab,
...Ko'z yubortib, shunday cho'lga qaradi,
Badbaxt cho'lda poygachilar boradi,
Kunning o'zi peshin vaqti bo'lganda,
Poygachining qorasini oladi,
...Haqning yashiniday Chibor boradi,
Qalmoqlardan to'sat-to'sat qoladi,
Besh yuz otning biri bo'lib boradi,
O'zgan otni sanar Qorajon nouidor,
Qo'qib-burkib borayotir qalmoqlar,
...Necha otdan Chibor o'tib boradi,
O'tgan otni sanab ketib boradi,
Otlarning hisobin Qorajon oladi,
Alp Qorajon otga qanchi uradi,
Bir kecha-bir kunduz chopib boradi,
Shunday bo'lib borayotir Boychibor,
To'rt yuz oltmish otdan o'zdi jonivor,
...Shunday bo'lib alp Qorajon boradi,
O'zganin jamlab sanab ko'radi,
Kunning o'zi ayni chashka bo'ladi,
Poygachidan to'rt ot kam kep qoladi,
...Jonni sotib Chibor ketib boradi,
Qorajonbek shunday bo'ylab qaradi,
Mildiragan bir qorani ko'radi,
O'lis yo'ldan otni qichab boradi,
Taqimida besh yuz botmon kallagi,
Qayqayib boradi badbaxt Ko'kaldosh,
Alp Ko'kaldosh shunday burilib qaradi,
"Chu!"— deydi Do'nanga qanchi uradi,
Yashinday bo'p oqib ketib boradi.

“Qani endi yetib ol!” — deb boradi.
 Shopirib irgʻiydi nazari Chibor,
 “Chu!”— deb qamchli urdi Qorajon qaysar,
 Quvib u Doʻnanga yetdi Boychibor.
 Shamolday gʻuvullab yetib boradi,
 Koʻkdoʻnanning sagʻrisidan oladi,
 Keyin qarab siltab olib yubordi.
 Ancha yoʻlga borib tushdi Koʻkdoʻnan,
 Qirq ming qadam oʻtib ketdi Boychibor.
 Yana ham oʻzini oʻngʻardi Doʻnan,
 Chiborning keynidan yetdi ul zamon.
 Qarsillatib dungʻazadan oladi,
 Ustida Qorajon bilmay qoladi.
 Keyin qarab siltab otib yubordi,
 Ancha yoʻlga borib tushdi Boychibor.
 Oʻn ming qadam oʻtib ketdi bu tulpor.
 Oʻzini oʻngʻarib Chibor keladi,
 Koʻkaldosh ilgari ketib boradi.
 Poyganing mazgili yaqin qoladi,
 Yashinday boʻp Chibor yetib keladi.
 Alp Koʻkaldosh juda hadik oladi,
 “Chu!”— deydi, Doʻnanga qamchli choladi,
 Ikki tulpor yoʻl talashib boradi.
 ...Ikkovi barobar yoʻlda boradi,
 Bir-birini musht tashlashib uradi.
 Biri-biroviga mushti lekkanda,
 Togʻ choʻqqisi qulaganday boʻladi.
 Qorajon qaytmaydi, navbat oladi.
 Goh yerlarda qamchilashib, savashib,
 Koʻp xarxasha qilar aqili shoshib.
 Bedov otlar borar yoʻlda talashib,
 Borayotir bir-biriman tishlashib...

Savol va topshiriqlar

1. “Oylurchinning Alpomishdan soʻvchi va xabarchi boʻlib kelgan Qorajonga bergan javobini qayta oʻqing. Bu soʻzlari vositasida uning yana qanday maʼnaviy fazilatlari namoyon boʻlayotgani toʻgʻrisida fikr yuriting.
2. Barchinoyuting: **“Shul soʻzimni aytib borgin toʻramga, Zogʻ ham boʻlsa, qoʻna bersin gulshanga. Bab-barobar qildim yaxshi-yomonga”**, — degan soʻzlari zamiridagi maʼnoni aniqlashga urining.

3. *“Yig‘ilib qalmoqlar zo‘rluk qiladi, O‘ldirmoqqa ko‘zi qiyamay turadi. Necha so‘zni bu qalmoqlar o‘yladi, Qorajonni kulaband qip boyladi”* tasvirida qalmoqlar holatini izohlang.
4. Matndan Alpomishning jismoniy va ruhiy qudrati namayon bo‘lgan o‘rinni toping va sharhlang.
5. Asardagi qalmoqlar tasvirlangan lavhalarga diqqat qiling, ularning jismoniy imkoniyatlari va ma‘naviy olamiga baho bering.

* * *

“Bularning kelar muddatidan o‘tdi”, — deb Alpomish bir baland tepaning ustiga chiqib, durbinini olib, shunday yo‘lga qaradi. Ko‘rdi ikki ot yo‘lda yo‘l talashib kelyapti. Birini durbinini bilan tanidi: Ko‘kdo‘nan. Boyehibor to‘riqday bo‘p ko‘rindi. Tuyog‘idagi mixlar ozor bergan, oppoq ko‘pikka botgan, tuyog‘idan chiqqan to‘zon bilan to‘riqday bo‘p qolgan. Boyehiborni tanimay: “Ham olimdan, ham yurtimdan ayrildim”, — deb behushi bo‘lib yiqildi. Barchin kelib, Alpomishning holini ko‘rib, yiqilganini ko‘rib, boshini tizzasiga olib... Barchin ham durbin olib qarab, kelayotgan otlarga qarab, bir so‘z aytilib turgan ekan:

Qurruyo-qur hayt-a, to‘ramning oli,
 Oq to‘shim — yayloving, sochim shibirtki.
 Kuyganimdan gapni gapga ulayin,
 To o‘lgancha sayising bo‘p yurayin.
 Egam rahm aylasin qouli yoshima,
 Sabab bo‘lib qo‘shgin tengu to‘shima.
 Qurru yo-qur hayt-a, to‘ramning oli!
 “Qur hayt!”— degan Barchinoyning dovushi
 Boyehiborning qulog‘iga boradi.
 Suvluq tishlab o‘zin otdi Boyehibor,
 Kalta qantarib tashlagandi qalmoqlar,
 Tizginini uzilib ketdi muqarrar,
 Ustidagi alp Qorajon bexabar,
 Ko‘kdo‘nandan o‘tdi endi jonivor.
 ...Alp Ko‘kaldosh otga qamchi uradi:
 “Bul o‘zbekning oti o‘zib boradi,
 Bul Qorajon bir baloni qiladi,
 Ukam menga dushman bo‘lib boradi”.
 Qulochilab qamchi urar Do‘nan otiga...
 Boyehibor g‘uvullab ketib boradi...

Nonning Chibor oti poyganing oldini olib, shushti bilan kelib, baxmal o‘tovni yetti marta aylanib, otning tizginini ushlab Qorajon to‘xtatdi. Barchinning kaniz-

lari yig'ilib yetdi. Qorajonni otning ustidan olib, gilamning ustiga solib, bardor-bardor qilib ko'tarib, baxmal uyga kirgizib ketdi. Qizlar otni yelpib sovutib turibdi, opkep yakka mixga boyladi, teri qoldi. Barchin kep otni ko'rdi, ko'zlarini ipak ro'mol bilan surtdi, changi, terini ushaldi. Oyog'idagi mixlar ozor berib, xonning Chibor oti tappa tushib yotdi. Tuyog'idagi mixlarni ko'rib, Barchin bir so'z deb turibdi:

Mening uchun hayvon azob ko'ribdi,
Shu mix bilan Boboxondan kelibdi,
Po'latni eritar qizlarning dami,
Barchinoyim ko'rib, o'ylab turadi,
Urgan mixi yalpoq tizga boradi.
Chorsisini tuyoqqa yozib soladi,
Gulmixlarini tishlab sug'urib oladi...

Bu so'zni aytib, otga mehribonliklar qilib, banot to'rvaga yemni ilib, ko'chib borgan qo'ng'irotlar jam bo'lib, yig'ilib, poyga ketgan qalmoqlar ham kelib, bir kam to'qson alp gurullashib turib, "Alplar bilan o'zbekning polvoni yoy totishar emish", — deb ovoza bo'lib, hanuma tomoshamonlar yig'ilib, shunda Oyna ko'lga, Chibor cho'lga tomoshamon to'lib, yoyandozlik qilmoqchi bo'lib, bu yoy tortishmoqlagi so'zi:

...Olis yo'lga nishonani quradi,
Nishonani urgan odam oladi.
Qalmoq alplar bari qator bo'ladi,
Men urarman deydi, ko'ngil qiladi,
Shiqirlatib endi yoyini tortadi,
Yoyning o'qi bul g'uvullab ketadi,
Biri pastdan, biri baland ketadi.
Bir xilining o'qi yetmay yotadi,
Achchiqlanib, yoyini buklab tortadi,
Ushlagan parli yoy sinib ketadi.
Ikkam to'qson alpi tortib o'ladi,
Ko'kaldoshga endi navbat yetadi,
Yoyiga Ko'kaldosh o'qni soladi,
Nishonaga qarab to'g'ri qiladi,
"Bor urdim", — deb, endi yoyini tortadi,
Qo'lda yoyi cho'rta sinib ketadi.
Endi navbat Alpomishga yetadi,
Parli yoyini shunday qo'lga oladi,
Ko'rgan qalmoq bari hayron qoladi.
"Rabbim!"- deydi, endi yoyini tortadi,
Nishonaga o'qi to'g'ri ketadi.

Nishonani urgan shunday to'radi,
Bekning yoyi endi omon qoladi.
Ming qadim yerni qadamlab ko'radi,
Tanga puldan bul nishona qiladi,
Yoyni qo'yib, miltiq otmoq bo'ladi.
Ko'p deb qalmoqlarga navbat beradi.
Qalmoqlar nechovi miltiq otadi,
Saksonman to'qsonga o'qi yetadi.
Qaysi o'tsa, yo'lda qolib ketadi.
Alp Ko'kaldosh shunday ko'zlab ko'radi,
Besh yuz qadim yerga o'qi boradi.
Ko'kaldoshning ko'nglidagi bo'lmadi.
Alpomishga tag'in navbat keladi.
Bek Alpomish xasta ko'nglin xushladi,
Anjom, miltig'ini qo'lga ushladi,
Qarab nishonani otib tashladi.
Ko'rib, bul qalmoqlar hayron qoladi...

Uch shart o'tdi. Kurashi taraddisini qip yotibdi. O'n ming uyli qo'ng'iro't odami, qancha qalmoqning odami yig'ilib, Chilibir cho'lga, Oyna ko'lga tomoshamon to'lib, qo'r tortib o'tirdi. ...Ko'kaldosh bosh bir kam to'qson alp bir tarafdand qator bo'lib o'tirdi. Alpomish bilan Qorajon bir tarafdand o'tirdi. Qalmoqlar aytdi: "O'zimizdan chiqib, Qorajon ham balo bo'ldi. Mudom o'zbekning yonini oldi". Bu yoqdan Qo'shquloq degan alp maydonga kirdi.

...Qorajonning bir akasi bo'ladi.
Taraf bo'p Qo'shquloq polvon jo'nadi.
Shomurti shoxalab har yoqqa ketgan,
Ichida chichqonlar bolalab yotgan.
Izdan tushgan pishak oltoyda yetgan.
Munday qalmoq qo'lin bulg'ab keladi.
Qorajonbek xasta ko'nglin xushladi,
Juppay qilib yoqasidan ushladi,
Dustaman qip uni qoqib tashladi.
Qo'shquloqning endi aqili shoshdi,
Qummi qopib, endi yerga yopishdi.
Yana ham bir qalmoq kirdi maydonga:
Odam tushmas¹ buning aytgan tiliga,
Besh yuz quloch arqon yetmas beliga.

¹ Tushmas — tushumas.

Duchor bo'ldi Qorajonning qo'liga.
Ushlagandan otdi Chūbir cho'liga.
Ko'tarilib tag'i qalmoq kiradi,
Qorajonbek o'zi yolg'iz turadi,
Bunga duchor bo'lgan qalmoq o'ladi.
Bul qalmoqdir qalmoqlarning ravishi,
Oh ursa, olamni buzar dovushi.
To'qson molning terisidan kavushi,
Siyosatman kelib maydonga turdi.
Qorajon tavakkal Tangriga qildi,
Bu qalmoqqa endi yaqinlab qoldi.
Kurashmoq hadisini shunday biladi,
Alp Qorajon yotibotar qiladi.
Ang¹ edi ul, sho'rli bilmay qoladi,
Boshidan oshirib yerga uradi.
Tushib yerga pora-pora bo'ladi.
Achchig'lanib, tag'i qalmoq keladi,
Qorajonning ishini bari ko'radi.
Qorajonga pirlar quvvat beradi,
"Xudo!" — deydi, bul maydonda turadi.
...Qorajonbek o'zi tanho turibdi,
Nashavand qalmoqlar alpi ko'ribdi,
Nashasini xo'p qo'ndirib olibdi,
Kayfin choqlab, bul maydonga kelibdi.
Qorajonga talab qilib turibdi,
Nashavand ta'rifi shunday bo'libdi:
To'rt yuz to'qson quloch qo'lda hassasi.
Sarhovuzdan katta ekan kosasi.
Shuning bilan o'n sakkizta nashasi,
To'qson qari bo'zdan bo'lgan kistasi,
Shunday qalmoq aylanadi maydonda.
Bir-biriga qo'lin bulg'ab boradi,
Nashavand bo'lsa ham bir zo'r balodi,
Ikkovi ham ko'p olishib turadi,
Misli yerlar shudgorday bo'p qoladi,
Nashavand-da bo'g'imi bo'shab boradi.
Bu qalmoqdir juda nomdor, xuari.
Yo'q edi boyqishning hadis-hunari.
Ko'p olishib, kam-kam ketdi madori,

¹ Ang — sodda, abursiz.

Ko'ring endi, Qorajonday shunqori,
Qalmoq bilmay qoldi, bo'lmay xabari.
Alp Qorajon ko'kka otib yubordi.
Balki bulutka ul boyqish yetishdi...
...G'urullashib, qolgani ko'tarilishdi,
Qorajonbek yolg'iz qiladi ishdi.
Ikkan to'qson alpni nobud qiladi,
Bul alpardan bir Ko'kaldosh qoladi.
Alp Ko'kaldosh yolg'iz o'zi qolibdi,
Qorajon bariga g'olib kelibdi,
Kun nomozgar, endi kech bo'p qolibdi,
Kurashga ul zamon javob bo'libdi.

Shunda ketgan tomoshamon bari yig'ilib: "Kechagidan ham bugun qiziq bo'lar, alpning zo'ri olishar", — deb turdi. Kecha qanday bo'lsa, bugun ham shunday bo'p o'tirdi. Qorajonga Alpomish turib aytdi: "Bugun tushmaysanmi maydonga, bugun talab qilmay turibsan?" "Bugun ham tush desang, tushaman. Tushgan bilan bundan omon topmayman, lekin bu haddili zo'r. Bunga tushsam, ikki boshdan o'laman", — deb turibdi. Alpomish chechinib: "Xayr, unday bo'lsa", — deb maydonga talab qila berdi. Ko'kaldosh alp turib aytdi: "O'zbek! Sen bunday bo'yni yo'g'onlik qilma, g'aribi go'riston bo'lib o'lma. Hali ham qo'yg'in. Halak bo'p kelgan yo'lingdan qolma..." Bu so'zni eshitib, Alpomish Ko'kaldoshga qarab bir so'z deb turgan ekan:

Har kim o'z eliga bekmi, to'rami,
O'zi o'lmay, kishi yorin berami?
Buncha so'zni lof urmagin, sen qalmoq,
Kel endi, maydonda turgin, ey almoq.
...Bog'bon bo'lsam, qizil gulni terayin,
Har na qismat yozilganin ko'rayin.
Kelgin, qalmoq, birga maydon qilayin,
Nasib etsa, sening doding berayin.
Sening bilan maydon qilib ko'rayin,
Zo'rlik qilsang, taqdirga tan berayin,
Ko'tarilma, bir olishib ko'rayin!
Olishsang, sinaysan o'zing holingni...
Bu so'zui Alpomish aytib turadi,
Achtehqlanib, bul Ko'kaldosh turadi.
Chechinib, shu zamon belini buvip,
Minorday bo'p bul maydonga kiradi.

...Ikkovi kep belma-bel bo'p oladi,
Belma-bel olishsa, ayril bo'ladi.
Zo'r deganing ma'lum bo'lib qoladi.
Shunday bo'ldi anga Haqning farmoni,
Ko'p bo'ladi g'amli qulning armoni.
Harchandki chirpindi Boysinning xoni,
Yiqmoqqa kelmas bekning darmoni.
Zo'r ekan Ko'kaldosh juda bema'ni.
Zo'r qilib, ingranib shundayin shunqor,
Ko'kaldosh ham bo'ldi xonga barobar.
Shudgordayin bo'lib qoldi bu yerlar,
Juda ham olishdi bu ikki qaysar.
Ikkovi qaytmasdan maydon qiladi,
Jon bozori ko'p olishib turadi.

O'n ming uyli qo'ng'irotning qizlari bilan, Barchin kanizlari bilan tomosha qilib, bularning olishganini ko'rib, Hakimbekka qarab bir so'z deb turgan ekan:

Ko'klamda ochilar bog'larning guli,
Gulni ko'rsa, mast bo'p sayrar bulbuli,
Narmoda bo'libsiz, hiybobom uli.
Yiqmasangiz bizga bering navbatti,
Juda keldi Barchin yorning g'ayrati,
Ushlagandan ko'kka otmay ne bo'pti?
Yiqmasangiz, to'ram, navbat tilayin,
Erkak libosini o'zim kiyayin.
Bor kuchimni bilagima jiyayin,
Bul qalmoqni pora-pora qilayin.
...Qizlar sizni narmoda deb aytadi,
Qizlarning aytgani menga botadi.
Mardlar olishmaydi siltab otadi,
Maydon bo'lsa, ish ko'rsatib ketadi,
Bo'sh odamning ishi keyin ketadi.
Bu so'zlarni aytdi gul yuzli dilbar.
Ikki polvon bo'lib turdi barobar.
Ko'p so'zlarni Barchin suluv aytadi,
So'zi Alpomishga botib ketadi.
O'tdayin tutashib shunqor ketadi,
G'ayrati g'ayratga bekning yetadi.
Yor so'ziman sherdil bo'lib ketadi,
Chirpab Ko'kaldoshni ko'kka otadi.

Ancha yer havoga chiqib ketadi.
 Xaloyiqlar ko'kka boqib qaradi.
 O'lehi-chikka bo'lib, shunday aylanib,
 Alp Ko'kaldosh bul osmondan keladi.
 Kallasiman kelib yerga uradi,
 Shunday qilib Ko'kaldosh ham o'ladi.
 ...Haqdan kelgan ishga bo'yin iydiridi.
 O'n ming uyli elatini jiydiridi.
 Xabar berdi shunda otlar choptirib,
 Namoyishga oq o'tovlar yoptirib.
 Barchinoyga to'y qilmoqchi bo'ladi.
 Chilbir cho'lda to'yni boshlab qoladi.
 ...Qirq kundankay to'ylar oxir bo'ladi.
 Bir nechalar uyga qarab jo'nadi.

...Baxmal o'tovda chimildiq tutib, kuyov navkarlari bilan kuyovni kirgizmoqchi bo'lib, bir necha xotinlar "kampir o'ldi" bo'lib, o'lganiga bir nima olib, "it irillar" degan rasmni qilib, bunda ham bir nima berib, har zamon salom solib, uydan ichkari kirib, chimildiqqa o'tirib, oldiga dasturxon solib, ...kuyov navkarlarga to'ppi, ro'mol, sarpoylar berib, kuyov navkarlar chiqib ketdi. Barchinni bekning... qoshiga olib kirib, xotinlar rasmni qilib, "chach siypatar", "qo'l ushlatar"ini qilib, bir necha yangalar har qaysisi o'z mazgiliga ketdi.

...Shunday bo'p bul orada qirq kun o'ldi. Qirq kungacha maslahat qip yoldi. Qirq kundan keyin maslahatni bir yerga qo'yib, Boysari qoldi. O'n ming uyli qo'ng'iro't Barchin bilan ketmoqchi bo'ldi. ...o'n ming uyli qo'ng'iro't bari ko'ehib, yo'lga kirib, Boysari qaytib uyiga kelib, yolg'iz qolib, kallasi g'uvullab, muso-firligi asar qilib qoldi...

Savol va topshiriqlar

1. *"Egam rahm aylasin qonli yoshima, Sabab bo'lib qo'shgin tengu to'shima. Qurruyo-qur hayt-a, to'ramning oti!"* tarzida nola qilayotgan Oybarchin holatini anglating.
2. *"Qur hayt!"- degan Barchinoyning dovushi Boychiborning qulog'iga boradi. Suvluq tishlab o'zin otdi Boychibor, Kalta qantarib tashlagandi qalmoqlar, Tizgini uzilib ketdi muqarrar"* satrlarida tulporga xos xususiyat qanday aks etgan?
3. Qalmoqlarning mubolag'ali tasvirlari berilgan o'rinlarni qayta o'qing va hayotiylik hamda badiiylik jihatidan izohlang.

4. Ko'kaldoshni yiqitilmayotgan Alpomish holati va uning ahvolidan iztirobga tushgan Oybarchin tuyg'ulari ifodasi haqida fikrlang.
5. Barchinoyning Alpomishga qarata aytgan achchiq so'zlari alpga bu qadar qattiq ta'sir qilganligi sababini izohlang.
6. Ollar va odamlar tasviridagi o'xshashlik va farqlarga e'tibor qiling. Qaysi tasvirda baxshilar ko'proq mahorat ko'rsatishgan?
7. Qahramonlar boshidan o'tgan shuncha qiziqarli va xavfli sarguzashtlarning asl sababi nimada deb o'ylaysiz?
8. Sizningcha, "Alpomish" dostoni muhabbat haqidami, yurtsevarlik to'g'risidami, oshiqlik sha'ni haqidami, yoki yigit ori to'g'risidami?
9. Dostondan o'zingizga ma'qul kelgan parchani yod oling.

Nazariy ma'lumot

XALQ DOSTONLARI VA ULARNING TURLARI

Xalq og'zaki ijodi badiiy adabiyotning eng qadimgi shaklidir. Negaki, odamlar badiiy asarlarni dastlab og'zaki shaklda yaratishgan va ular og'izdan og'izga ko'chib yurgan. Bu asarlar qattiq ta'sir kuchiga ega bo'lganliklari uchun ham xalqning badiiy xotirasi tufayli davrlar osha avlodlarga yetib kelgan. Kim tomonidan yaratilgani noma'lum bo'lgani uchun ham bunday asarlarga xalq og'zaki ijodi namunalari deyiladi.

O'zbek folklorida xalq dostonlari alohida o'rin tutadi. Olimlar XIX asr oxiridan XX asrning ikkinchi yarmiga qadar o'zbek baxshilari tomonidan kuylangan yuz ellikka yaqin doston borligini aniqlashgan va variantlari bilan qo'shib hisoblaganda, ulardan to'rt yuztacha asar yozib olingan. Folklorchi olimlarning aytishlaricha, birgina "Go'ro'g'li" turkumidagi dostonlar yuzdan oshadi, "Alpomish"ning esa qirqdan ortiq yozib olingan varianti bor.

"Doston" forscha so'z bo'lib, qissa, hikoya, sarguzasht, ta'rif ma'nolarini bildiradi. Adabiy atama sifatida ham folklorning, ham yozma adabiyotning muayyan janrini anglatadi. Xalq og'zaki ilodiga mansub asarlarni yozma dostonlardan farqlash uchun ular *xalq dostonlari* deb yuritiladi. *Favqulodda xususiyatlarga ega qahramonlarning boshidan o'tgan qaltis voqealar she'r va nasriy yo'lda aralash tasvirlangan yirik hajmli, muallifi noma'lum epik asarlar xalq dostonlari deyiladi.*

Xalq dostonlari olimlarimiz tomonidan quyidagi turlarga ajratilgan: 1. Qahramonlik dostonlari. 2. Jangnoma dostonlar. 3. Romantik dostonlar. 4. Tarixiy dostonlar. 5. Kitobiy dostonlar.

Yozma dostonlar aniq muallif tomonidan she'riy yo'lda yozilib, biror personaj kechirgan hodisalar shoirning tuyg'ulari bilan uyg'unlikda tasvirlanadi. Bu xil asarlar adabiyotshunoslikda "**poema**" deb ham yuritiladi.

She'r bilan nasrning aralash kelishi xalq dostonlarining muhim belgisidir. Dostonlardagi she'rlar, asosan, o'n bir bo'g'inli bo'lib, barmoq vaznida aytilgan bo'ladi. Qahramonlarning o'y-mulohazalari, nisbatan tinch ruhli holati tasviri, o'zaro so'zlashuvlari o'n bir bo'g'inli she'r bilan ifodalanadi. Ba'zan dostonlarda tasvir talabiga ko'm yetti, sakkiz bo'g'inli she'riy ifodalar ham uchraydi. Otlar chopishi, jang manzaralari, personajlarning tezkor harakatlari aks etgan o'rinlar yetti-sakkiz bo'g'inli she'rlar bilan ifodalanadi. Siz 7- sinfda o'qigan "Ravshan" dostonida o'g'lini qutqarish uchun shoshilinch ketayotgan Hasanxon tasviri aynan yetti bo'g'inli misralarda berilgan: *"Qulon yurmas yarlardan Quvib o'tib boradi, Bulon yurmas yarlardan Buvib o'tib boradi"*. Sakkiz bo'g'inli misralar esa maydon talashayotgan otlar holati yoki jang ko'rinishi tasviriga qo'llaniladi: *"Dushmanlarni to'plab olib, Yetganiga qilich solib, Har dara o'likka to'lib, Bosh kesar maydon ichinda"*.

Xalq dostonlaridagi nasriy tasvirlar ham juda o'ziga xos bo'lib, ko'pincha, saj' yo'lida, ya'ni qofiyali sochlama ko'rinishida keladi. Nasriy tasvirlarning bu tarzda berilishi xalq dostonlarining ifoda darajasini yuksaltirib, badiiy ta'sirchanligini orttiradi. Chunonchi, "Go'ro'g'lining zo'r deb ta'rifi ketgan, zarbasi toshdan o'tgan, qilichining ishlovi yetgan, tekkan omon qolmasin deb zaharning suvin yalatgan" nasriy parchasidagi "ketgan", "o'tgan", "yetgan", "yalatgan" so'zlari nasriy tasvirga ohangdorlik, musiqiylik baxsh etadi.

Xalq dostonlarining deyarli hammasida uchraydigan ifoda va tasvirlar folklorshunoslikda **"epik qoliplar"** deyiladi. Ular xalq dostonlarida takrorlanib turadigan holatlar tasvirida qo'llaniladi. Dostonlarning boshlanishi va tugallanishi, personajlarning ko'rinishi, o'zaro munosabatlari, tulporlarga berilgan ta'riflar, safar yoki jang tasvirida epik qoliplardan foydalaniladi. Misol uchun: *"Dam shu damdir, o'zga damni dam dema, Boshing eson, davlatingni kam dema"* yoki: *"Kokillarim eshilgandir tol-tol, Har toliga bersa yetmas dunyo mol"*.

Xalq dostonlarida asardan asarga ko'chib yuradigan, badiiy qolip holiga kelib qolgan she'riy qatorlar yoki folklorshunoslar tili bilan aytganda, uslubiy formulalar ham muhim badiiy ahamiyat kasb etadi.

Savol va topshiriqlar

1. Xalq dostonlarining yozma dostonlardan farq qiladigan jihatlarini ko'rsating.
2. Xalq dostonlarining turlarini ayting.
3. Dostondagi she'rlarda bo'g'inlar sonining oz-ko'pligi sababini tushuntiring.

NOSIRUDDIN RABG‘UZIY

Adibning hayoti va ijodi haqida bizgacha juda kam ma’lumot yetib kelgan. U XIII asrning oxiri XIV asrning boshlarida Xorazmning Raboti o‘g‘uz degan joyida yashab ijod etgan. Bizga uning “Qisasi Rabg‘uziy” dan boshqa asari ma’lum emas. Mazkur kitobda u o‘zi haqida musulmonlarga xos kamtarinlik bilan *“...bu kitobni tuzgan, toat yo‘lida tizgan, ma’siyat yobonin kezgan, oz ozuqliq, ko‘p yozuqliq Raboti o‘g‘uz qozisi Burhon o‘g‘li Nosiruddin...”* deb yozadi. Ko‘rinadiki, allomaning oti Nosiruddin bo‘lib, otasi Burhoniddin Raboti o‘g‘uzning qozisi bo‘lgan. Rabg‘uziy taxallusi u yashagan joy nomi bilan bog‘liq. Yetuk ulamo va din arbobining oilasida tarbiyalangan Nosiruddinning o‘z zamonasida tanliq tarixchi, yetuk shoir va iste’dodli tarjimon sifatida tan olinganligidan dalolat beruvchi yordamchi manbalar mavjud.

Rabg‘uziyning qissalari ma’nosini anglatuvchi “Qisasi Rabg‘uziy” asari olam va odamning yaratilishi, insonning yo‘ldan ozishi va komillik sari mashaqqatli yo‘l bosib borayotganligi haqida g‘oyat mantiqli va qiziqarli tarzda hikoya qilinadi. Asar musulmon dinini qabul qilgan e’tiborli mo‘g‘ul beklaridan Nosiruddin To‘qbug‘aning iltimosiga ko‘ra, hijriy 709- (milodiy 1309—1310) yilda yozilgan.

Asosan payg‘ambarlar hayotini hikoya qiluvchi bu asarning o‘ziga xos yaratilish tarixi bor. Musulmon Sharqida bu mavzuda “Qisas ul-anbiyo” (Payg‘ambarlar qissasi) nomi bilan mashhur ko‘plab asarlar yaratilgan. Lekin, asarda yozilishicha, ularning “ba’zisi mustaqim (to‘g‘ri, haqiqiy) bor, ba’zisi nomustaqim. Bir onchasi (bir qanchasi) muqarrar (puxta, tugal) va bir onchasi mubattar (notugal) bor”. Shuning uchun ham bek To‘qbug‘a adibdan “o‘qimoqg‘a keraklik, o‘granmakka yarog‘liq” payg‘ambarlar qissalaridan iborat asar yozib berishini so‘ragan edi. Mazkur vazifani ulkan salohiyat, katta mahorat bilan uddalagan adibning bu asari “Qisasi Rabg‘uziy”, “Qisas ul-anbiyoi turkiy” nomi bilan shuhrat topdi. Rabg‘uziyning bu ijod mahsuli mazkur mavzu an’anasidagi o‘ziga xos bosqich bo‘ldi. Birinchidan, adib o‘zigacha yaratilgan payg‘ambarlar haqidagi qissalarni puxta o‘rgandi, ularning yutuqlarini umumlashtirdi, rivojlantirdi. Ikkinchidan, salafлари yo‘l qo‘ygan kamchiliklarni tuzatdi, xato va chalkashliklarga barham berdi. Uchinchidan, oldinlari nabiyalar haqidagi qissalar arab va fors tillarida yozilgan bo‘lsa, Rabg‘uziyning turkiy tilda bitilgan qissalari turkiy xalqlarning bebaho ma’naviy mulkiga aylandi.

Qissalar sujeti, bosh qahramonlari turlicha bo'lsa-da, ularni bir zot — Muhammad alayhissalom siymosi o'zaro birlashtirib turadi. Dunyoning yaratilishi haqidagi birinchi qissada aytilganidek, Olloh taolo farishtalariga qarata "... man bilurman kim, Muhammad Mustafo alayhissalom Odam o'g'lonlaridan bo'lg'usi, bul jahonni, ul jahonni, oyni, kunni, qamug' narsalarni aning sevukligi uchun yaratdim", — deb marhamat qiladi. Shuningdek, asarning oxirgi qissasi Muhammad alayhissalom va u zotning oilasi, avlodlari haqidadir. Ko'rinadiki, insoniyatning uzoq tarixi, nabilar va boshqa ulug' zotlarning haq va haqiqat yo'lidagi say' harakatlarining samarasi, umuman, odam zotining tom komillashuvi Muhammad alayhissalomning dunyo sahnasiga chiqishi bilan zuhur topdi.

Asrlar davomida insonlarni to'g'ri yo'lga boshlagan, buyuk Olloh irodasining ifodasi bo'lmish din ham Muhammad alayhissalom(a.s.)ga berilgan Islom shariatida o'zining mukammal shakli va mohiyatiga ega bo'ldi. Ming yillar davomida yuz bergan jarayonlar, inqirozlar, rivojlanishlar ana shu zot (Muhammad a.s.)ning dunyoga kelishi, Islom mafkurasining qaror topishi uchun tayyorlangan zamin edi. Asardagi qissalarni birlashtirib turadigan bosh g'oya ham, ulardan kelib chiqadigan xulosa ham mana shundan iborat.

Aytish mumminki, "Qisasi Rabg'uziy" buyuk ibrat va insonga taskin, umid bag'ishlovchi mo'tabar manbadir. Asarda payg'ambarlar hayoti, tarixda bo'lgan voqealar shunchaki bayon qilinmaydi. Har gal ular zamiriga yashiringan azaliy haqiqatlar sharhlab boriladi. Uni o'qir ekansiz, bu dunyoda hech narsa tasodifiy, mantiqsiz yoki adolatsiz emasligiga amin bo'lasiz. Barcha voqealarda Parvardigorning hikmati, adolati, eng asosiysi, ibratga to'la irodasi zuhur qiladi.

Olloh Odam Ato va Momo Havvoni yaratib, avvalda jannatga kiritdi. Chunki Odam avlodlari hayotlik davrida intilishlari, dunyoda yashab ezgu nom qozonishlari va odam degan nomga loyiq bo'lishlari lozim edi. Otamiz Odam hamda onamiz Havvoning bug'doy mojarosi bilan jannatdan quvilishi ham bejiz emas edi. Olloh "Odam yaratmazda ashnu (ya'ni yaratishdan oldin) yer yuzida xalifa yaraturman (deb iroda qilgan edi). Bug'doydin yedi tesalar (jannatdan yer yuziga) chiqmoqqa sabab bo'lg'usi uchun". Yoki Yusuf alayhissalomning qul qilinishini olaylik. Taqdirida bo'lgani uchun, bir vaqtlar qul bo'lgan bo'lg'usi payg'ambar Misr hukmdori bo'ldi. Qahatchilik, ocharchilik tufayli butun Misr xalqi Yusufga qul bo'lib qoladi. Shunda Tangri taolo o'z rasuliga qarata shunday xitob qiladi: "Ey Yusuf, biz seni qulliqqa solmasaq erdi, bu kun qullar qadrin qayda bilgay erding".

"Qisasi Rabg'uziy"dagi har bir qissadan inson o'ziga shior qilib olsa arziydigan nasihatlarni istaganicha topish mumminki. Iblis o'zini ulug' sanab, kibrga botdi, Ollohga osiy bo'ldi va uning huzuridan la'natlanib quvildi. Demak, kibr halokatga sabab bo'luvchi illatdir. Yusufni ko'rolmay unga zulum qilgan akalari

qismatidan ko'rinadiki, hasad insonning ichini yondirib, uni tubanlikka boshlovchi va oxir-oqibat yuzini qora qiluvchi o'l ekan. Quyidagi so'zlar har kimga eslatma bo'lishi kerak: "Ma'siyat (gunoh)dan yig'iling, xalq orasida ko'ni (to'g'ri) lukm qiling, kuch qilmang, zino qilmang, qon to'kmang, xiyonat qilmang".

Shuningdek, "Qisasi Rabg'uziy" o'ziga xos etnografik xarakterdagi chizgilarga ega asardir. Unda turkiy va boshqa xalqlarning ayrim rasm-rusum, urf-odatları ham muallif nazaridan chetda qolmagan: "Rum viloyatining odati bor, teva (tuya)lari chaliqliq (beboshlik qilib) burunduqlatmasalar yangi tushgan kelinlarni keltirub, un tuzub (musiqa chaldirib) yirlayturlar (kuylatishadi). Tevalar ularning ovozloriga xushlanib o'zlaridan kecharlar (o'zlarini unutadilar) — ilikka ilinurlar (qo'lga tushadilar)". Yoki: "Xalq orasida rasm bor, do'st do'stga safar qilib yonar (qaytar) bo'lsa, bir hadya ola borurlar".

Asar badiiyati ham o'ziga xos. Bir qator qissalar boshlanishida yoki ichida berilgan o'zbekcha hamda arabcha she'rlar Rabg'uziyning nozik ta'b zullisonayn shoir bo'lganligidan darak beradi. Bu she'rlar asar mazmunini to'ldiradi, g'oyaviy maqsadni yuzaga chiqarishdagi o'ziga xos badiiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, juda ko'p o'rinlarda voqealar bayoni, holatlar tasvirida lashbeli, tanosub, tazod, tajnis, takrir, jonlantirish kabi tasvir vositalardan umumli foydalanagan. Xususan sa'j (nasrdagi ichki qofiya) adibning sevimli badiiy vositasi ekanligi ko'zga tashlanadi. Muallif sa'jdan asosan ta'rif va tavsif o'rinlarida foydalanadi. Masalan, Idris alayhissalom ta'rifi: "...payg'ambar alayhissalom ul umri ukush, diydori ko'shish, Azroilg'a qotishg'an, rizvon birla yanashg'an, dunyodin qushtek uchg'an, tamug'ga kirib chiqq'an, Siroidin yashindek kechg'an, uchnoh qabug'in ochg'an, o'zi aziz, o'rni adiz, arig' zotlig', Axnuh otlig' Idris yalavooh".

Hurmatli o'quvchi! E'tiboringizga "Qisasi Rabg'uziy"dan bir parchani hozirgi tilga tadbil qilmay, asliyatda qanday bo'lsa, o'sha holatda havola qilmoqdamiz. Berilgan lug'at yordamida ularni qiynalmay o'qiy olasiz. Ko'p o'rinlarda muallif fikrni dalillash uchun Qur'on oyatlari, Payg'ambar (a.s.) hadisları arab tilida keltirgan. Biz bu arabcha jumalarning hozirgi o'zbek tiliga o'girilgan holatdagi mazmunini berdik. Ular matnda alohida ajratib ko'rsatilgan. Mazkur parchalar bilan tanishgach, o'zbek adabiyotining bu bebaho yodgorligiga qiziqishingiz ortadi, u sizning bir umrlik hamrohingizga aylanadi, deb umid qilamiz.

Savol va topshiriqlar

1. Quyi sinflarda Rabg'uziy asaridagi qaysi qissalardan parcha o'rgangan edingiz? Ulardan olgan taassurotlaringizni eslang.
2. Diniy xarakterdagi qanday asarlarni o'qigansiz? Darsdan so'ng o'qituvchingiz rahbarligida o'rtog'rlaringiz bilan ular to'g'risida suhbat uyushtiring.

QISASI RABG‘UZIY

RASUL ALAYHISSALOM VAFOTI SO‘ZLARI

Xabarda kelur, kunlardan bir kun Rasul alayhissalom tong namozini o‘tab minbarg‘a og‘ib sahobalarqa va‘z va nasihat qildi. Anda kezin aydi: “Ey mo‘minlar, kim ersaning manim uza hech da‘vosi va xusumali bormu?” Kim ersa javob aymadi. Ikinch so‘rdi, kim ersa javob aymadi. Uchunchida Ukosha otlig‘ sahoba qo‘pti¹, aydi: “Yo Rasululloh, manim bir da‘vom bor”. “Aytg‘il”, tedi. Aydi: “Bir kun siz safardin kelurda siz tevaga² minub, teva urur bo‘lub, ul qish qanchi³ birla uchamqa⁴ urdingiz, yavloq⁵ og‘ridi. Yo Rasulalloh, uch qurla aymasangiz manma aymas erdim”, — tedi. Rasul alayhissalom hujraga kishi izli⁶, qanchi tilagali keldi. Qanchi tiladi. Xotunlar: “Na bo‘ldi, na yerga borur?” — teb qazg‘urdilar⁷. Aydi: “Safarg‘a bormas, yerga borur?” — teb qazg‘urdilar. Aydi: “Safarg‘a bormas, ammo Ukosha qisos⁸ tilayur”, — tedi. Xotunlar yig‘lashtilar. Qanchini kelturdi. Rasul ilkinga oldi. Ukoshag‘a berdi. “Man netak urdum ersa san laqi andag‘ urg‘il”, tedi. Ukosha qanchi olib andag‘ tedi: “Bu qasos rost kelmas. Ul kun siz teva munub borur erdingiz, man yerda andog‘ erdim. Ustundin ingan berga birla bu rost kelurmu?” Rasul alayhissalom minbardin indi, Ukoshani minbarg‘a og‘durd⁹. “Urg‘il”, tedi.

Ukosha aydi: “Yo Rasululloh, ul kun maning engim yoling¹⁰ erdi, yavloq og‘ridi. To‘nungni chiqargil, qisos rost kelsun”, — tedi. Yig‘i, cho‘g‘i¹¹ sahobalardin zohir bo‘ldi. Rasul alayhissalom to‘nun chiqardi, egnini yoling qildi. Sahobalar faryod qo‘pordilar. Abu Bakr aydi: “Ey Ukosha, ul qanchini maning yuzumga, ko‘zumga urg‘il. Rasul alayhissalomning qutlug‘ taninga legmasun”. Umar va Usmon va Ali raziyallohu anhum ajma‘in nundag‘-o‘q yig‘lashib: “Meni urg‘il”, — tedilar. Rasul alayhissalom aydi: “Ey yoroularim, siz kendu¹² shafqat qilursiz. Ammo qisos munga yarig‘u¹³ bo‘lsa sizlardin ravo bo‘lmag‘ay”, — tedi. Anda kezin Ukosha egnini yoling ko‘rdi ersa, aydi: “Yo Rasululloh, manim maqsudim qisos ermas erdi, egningdagi muhri nubuvvatni ko‘rsam¹⁴. Emdi dastur bergil¹⁵, ul muhr uza qubla berayin¹⁶, sandin avf qildim”, — tedi. Rasul alayhissalom dastur berdi. Ukosha qubla qildi. Sahobalar qamug‘ sevunchluk bo‘ldilar, Ukoshaga ofarin o‘qidilar.

Aymishlar, qach kunda kezin vido‘ hajji bo‘ldi. Tevaga minub tururda Rasul alayhissalomda vahy og‘rig‘ining asari bilgurdi. Muhojir va ansor tegrasinda turub vahy tinglayur erdilar. Rasul alayhissalom bu oyatni o‘qiyur erdi: *Bugun diningiz-*

¹Qo‘pti — qo‘zg‘atildi, o‘rindan turdi. ²Teva — tuyu. ³Qish qanchi — og‘ilgan qanchi. ⁴Ucha — orqa, kurak. ⁵Yavloq — yomon. ⁶Izti — yubordi. ⁷Qazg‘urmoq — qayg‘urmoq. ⁸Qisos — qasos. ⁹Og‘urmoq — chiqarmoq. ¹⁰Yoling — yalang‘och. ¹¹Cho‘g‘i — faryod. ¹²Kendu — o‘zi (ngiz)cha. ¹³Yarig‘u — atalgan. ¹⁴Muhri nubuvvatni ko‘rsam — payg‘ambarlik muhrini ko‘rmoqchi edim. ¹⁵Dastur bergil — ruxsat bergil. ¹⁶Qubla bermoq — o‘pmoq.

ni sizlarga mukammal qilib berdim va tamom qilib berdim sizlarga ne'matimni va to'g'ri yo'l ko'rsatadigan din bo'lsin uchun islomni sizga ravo ko'rdim.

Ba'zi sahobalar muni eshitib sevunur erdilar. Siddiq aydi: "Sizga sevungu kun turur. Man bikhugunni siz bilsa erdingiz, sevunmagan erdingiz. Bilmish bo'lung, Mustafoni¹ bizing oramizdin chiqargudek tururlar. Bizni aning firoqi birla muhlalo qilg'utek tururlar". Abdulloh ibn Mas'ud aydur: Hijratning so'nggi yili erdikim, Rasul alayhissalom og'rig' bo'ldi. Jamoat namozig'a boru bilmadi. Abu Bakrga ijozat berdi: "Borg'il, sahobalarg'a imomatlig' qilg'il", — teb. Bilol (r.a.) azon qildi. Rasul alayhissalomning og'rig'i anchada andoq bo'ldi.

Fazl ibn Abbosqa aydi: "Mani masjidga elting". Bir qo'lini Fazl tutti, bir qo'lini Ali tutti. Masjidga eltdilar. Siddiq raziyallohu anhu Rasolni ko'rdi, yong'uga o'g'radi². Rasul aydi: "Chiqmag'il, imomatlig' qilg'il". Rasul alayhissalom Abu Bakrga iqtido qildi³, namoz o'tadi, hujraqa yondi⁴. Kun kelu og'rig'i ziyoda bo'ldi. Qizil mengizi sarg'ardi, chechaktek englari so'ldi. Jabroil xoja mengizlik bo'lub ustun turur. Azroil bir badaviy arabtek bo'lub kirib keldi. Tizin cho'kub⁵ o'tlurdi. Ozin-ozin⁶ Rasulqa yaqinroq keldi, quloqinga so'zladi. Rasul alayhissalom holi aynadi. Telim oh qildi, yig'ladi. Sahobalar qanug' yig'lashtilar.

Aydilar: "Yo Rasuhulloh, bu arab kim erdi, sizga ne'tedi? Holingiz aznadi". Aydi: "Ey yoronlarim, aziz do'stlarim, ul kelgan Malak ul-mavt — qarindoshim Azroil erdi. O'sh⁷ qarindoshim Jabroilma hozir turur, manga so'zlayur: ummalingga salom tegurgil, bo'g'uz uchun imonni ilikdin⁸ chiqarmasunlar teb. Shaytonni, nafs-u havoni izarmasunlar⁹, shak va sharika insunlar¹⁰. Ko'ni imong'a berk yapushsunlar¹¹, o'lumni unutmahunlar. Hiqd¹² va hasaddin iroq tursunlar, shari'at ahkomini berk tutsunlar. Dunyoga ko'ngul bog'lamasunlar, Tengri azza va jalla yorliqin og'irlasunlar. O'g'il-qizqa osh, etmak otasi bo'lmasunlar — dini islom otasi bo'lusunlar. Yovuz esh qo'ldoshdin yig'ilsunlar. Besh namozni azoqin tutsunlar. Qul, kungni ezgu tutsunlar¹³, darvishlarga rahim qilsunlar. O'gsuzlarga¹⁴ shafqat qilsunlar, qazg'ulug'¹⁵ munglug'larqa bo'lushsunlar. O'lunga anuq¹⁶ tursunlar, qiyomat ishin bitursunlar teyu turur", — tedi.

Sahobalar qattig' yig'lashtilar. Rasul alayhissalom aydi: "Ey sahobalar man sizga yalavocho erdim". Aydilar: "Ey olamlug'larning chirog'i, san bizga otonadin mushfiqroq erding. Xaloyiqni shari'atqa da'vat qilding, ummatqa sunnal va farz o'gratting. O'gsuzlarga otaliq qilding, za'iflarqa ektulading¹⁷. Muhojir va

¹ Mustafo — Muhammad (a. s.). ² O'g'radi — shaytandi, yo'l oldi. ³ Iqtido qilmoq — ergashib namoz o'qimoq. ⁴ Yonmoq — origa qaytmoq. ⁵ Tizin cho'kub — tizzalab. ⁶ Ozin-ozin — sekin-sekin. ⁷ O'sh — shu. ⁸ Ilik — qo'l. Jumlaning ma'nosi: Bo'g'iz (nafs-havo) uchun imonni qo'ldan boy bermasunlar. ⁹ Izarmoq — o'z qoliga qo'yimoq. ¹⁰ Shak va sharika insunlar — shubha va shirkdan qaytsinlar. ¹¹ Ko'ni imonga berk yapushsunlar — to'g'ri (pok) imonga mahkam yopishsunlar. ¹² Hiqd — gina, nafarat. ¹³ Qul, kungni ezgu tutsunlar — qul va xizmatkor (joriya)larga yaxshi muomalada bo'lusunlar. ¹⁴ O'gsuz — yetim. ¹⁵ Qazg'ulug' — qayg'uga botgan. ¹⁶ Anuq — tayyor. ¹⁷ Ektulamoq — boqmoq.

ansorlarqa tarbiat qilding. Odamiy va parini hazratqa¹ undading. Yo'lsuzlarqa yo'l ko'rguzdung, bo'ynag'ularni² ko'ndurdung. Ko'nilar uza shari'at gavharin isor³ qilding, shirk va fitna tug'ini yerga chalding⁴. Olamni ilm bila yoruldung, Shaytonni adl birla surdung. Mo'jizalar ko'rguzdung: oyni ernak⁵ birla yordung; so'k'lunnish o'g'loqni tarkida so'zlatting⁶; ilkingdagilarni tilga kelturdung; qurug' yig'ochni⁷ yoshartting; yemishsiz yig'ochni duo birla ne'matlig' qilding; ushoq toshni tasbilga kelturdung; tamug'g'a⁸ boru turg'anlarni yondurub ujmoh yo'linga boshlading⁹, — teyu ingrayu boshladilar. Uch kunda kezin Malak ul-mavt¹⁰ yana keldi. Rasul alayhissalom Oyishag'a tizin yastanub yotur erdi. Fotima, Hasan va Husan katinda o'llurur erdilar. Qabiz al-arvoh qapug'qa keldi, hurimat birla aydi: "Ollohning salomi bo'lsin sizlarga, ey payg'ambarlik va elchilik uyining ahllari, Ollohning salomi bo'lsin sizlarga, ey odamlar muhtoj bo'ladigan va ulug'lik uyining ahllari, Ollohning salomi bo'lsin sizlarga, ey insoniylik va saxovat uyining ahllari, Ollohning salomi bo'lsin sizlarga, ey azizlik va sayyidlik uyining ahllari, Ollohning salomi bo'lsin sizlarga, ey marhamat va baxt saodat uyining ahllari. Dastur¹⁰ bormu, kirsamiz?"

Oyisha raziyallohu anho aydi: "Bu a'robiyqa ayding, kirgu vaqt ermas, Rasul alayhissalom emganib¹¹ turur". Rasul alayhissalom Azroil unin tanudi, aydi: "Ey Oyisha, so'z birla yonar¹² kishi ermas, ish biturmadin ketmas, a'robiy ermas, Azroil turur, kirsun", — tedi, Kirib salom qildi. Rasul alayhissalom so'rdi: "Na ishga kelding?" Azroil aydi: "Hazratdin yorig' andog' tururkim, Muhammadga borg'il, dastur bersa jonin olg'il. Dastur bermasa ravon yong'il teb. Emdi dastur bersang jon olurman, bermasang yonarman", — tedi. Rasul alayhissalom aydi: "Yo Azroil, jon bu kun olmasang kech qolsa oqibat olurmusan?", "Olurman", tedi, "Andog' ersa ishga turg'il", — tedi. Azroil jon olmoqg'a o'g'radi. Rasul alayhissalom sog'din so'lga¹³, so'ldin sog'g'a to'lg'anub boshladi. Muborak a'zosi kuchsuz bo'ldi. Ul qutlug' ko'ngli munghuk bo'ldi. Mengizi sarg'ardi, shakkartek tili so'zlamas bo'ldi. Ko'rkluk yangoqlaridin qatra-qatra yosh toma boshladi. Aqiru-aqiru¹⁴ tilin tebratib: "Iziyo, mani dunyodin ko'nilik uza chiqarg'il, to'proqqa ko'nilik uza kigurgil, qiyomat kuni tuproqdin ko'nilik uza qo'porg'il", — teyur erdi. Qamug'lari tegrasida yig'lashurlar. Hasan va Husayn raziyallohu anhumo yoling bosh bo'lub ingrashurlar. Fotima raziyallohu anho yig'lab aytur: "Ey yumshoq to'shakda yotmag'an, ey tovar to'n kizmagan, ey arpa etmagin to'q yemagan", teb yig'layur erdi. Ev mungushidin¹⁵ un keldi: Voh, qandoq chidab

¹ Hazrat — Olloh. ² Bo'ynag'u — mag'rur, nomdor. ³ Isor — in'om, sochish. ⁴ Chaluq — yiqitmoq. ⁵ Ernak — barnoq. ⁶ So'k'lunnish o'g'loqni tarkida so'zlatting — qovurilgan baliqni darrov tilga keltirding. ⁷ Yemishsiz yig'och — mevasiz daraxt. ⁸ Tamug' — do'zax. ⁹ Malak ul-mavt — Azroil. ¹⁰ Dastur — ruxsat. ¹¹ Emganmoq — qiyalmoq. ¹² Yonar — qaytar. ¹³ Sog'din so'lga — o'ngdan chapga. ¹⁴ Aqiru aqiru — sekin-sekin, past ovozda. ¹⁵ Ev mungushi — uy ichkarisidan.

bo'lar Rasulullohning firoqiga. Rasul alayhissalom tekma bir soatda ilkin suvqa tegurub ko'ksunga qo'zur. "Iziyo, jon bermakni Muhammadga oson qilu bergil", — teyur erdi. Qachon jon ko'ksinga yetti ersa aydi: "Ey Azroil, bir soat tavaqquf qilg'il, jon bermakni oson qilu bergil", — teyur erdi.

"Ey Azroil, bu kundin qiyomatga tegi maning ummatlarimga jon bermak qattiqliqi bor ersa ul qattiqliqlarni manga yuklagil. Ul qattig'liqlar manga bo'lsun, ummatlarimga bo'lmasun". Azroil aydi: "Yo Rasululloh, man saning yastuqingda o'lturgandin boru izi azza va jalladin yetmish yo'li farmon yetildi. Do'stum Muhammad birla rifq' mador qilg'il. Jonin yuvoshliq birla olg'il. azinlardin² olmishtek olmag'il", teb. Onchada Oyishai Siddiqa raziyallohu anho yig'layu Rasul alayhissalomga yapushti. "Necha ular birla so'zlashursen, bir zamon manim birla so'zlashgil. Yetti yasharda sanga ulashdim, taqi yoshim yigirmaga yetmas erkan muborak jamolingdin azrılırman. Ey aziz jonim, sening firoqing achig'i qanug' olam uza necha ersa, yolg'uz man za'if uza andin ortuqroq turur. Azinlarning etagi kuyar, manim tanim, jonim kuyar". Ul holda Fotima raziyallohu anho Rasul alayhissalomning yuzunga boqib: "Ey odanlar quvanchi, ey muhiblar sevunchi, ey mushloqlar umanchi, ey ummatlar inouchi, ey osiyalar tayanchi, ey odamiylar davlati, ey olamluqlar rahmati, ey haqning muslihi, ey xalqning shafi'i, man sansiz mehrob va minbarni netak ko'rayin", — teb yig'layurda Ali raziyallohu anhu Fotimani tizar³ erdi. Rasul alayhissalom aydi: "Yo Ali, Fotimani tizmagil. Mantek otaning firoqinda yig'lasunlar. Qizlar yig'isi otalar yastuqi yavloq kuynukluk bo'lur". Ul holda qanug' sahobalardin yig'i va faryod va zorliq qo'pti.

Rasul alayhissalomning joni bo'g'zinga keldi ersa ko'zin ochib aydi: "Ey Azroil, bir zamon sabr qilg'il, qarindoshim Jabroil kelsun. Yana bir qurla so'ng diydorin ko'rayin", — teb tavaqquf qildi ersa Jabroil keldi. Yetmish ming nuqarrab farishtalar birla yig'layu kirdi. Rasul alayhissalom aydi: "Qaydasen, ey qarindoshim Jabroil, qarindoshlar bu kun kerak bo'lur". Jabroil alayhissalom aydi: "Ey olam faxri, yetti ko'k farishtalari sanga ta'ziyat tutub tururlar erdi, anda mashg'ul bo'ldum". Rasul alayhissalom aydi: "Ey Jabroil, bu soat na futuh kelturdung?" Aydi: "Ko'klar qapug'i, ujmohlar qapug'i ochildi. Hurlar yuksakka og'ib, niqob yuzlarindin ko'turub, iliklarinda nurdin tabaqlar olib, saning qutlug' joningga nazzora qilaling teb kuyub tururlar". Rasul alayhissalom aydi: "Ey qarindosh, muni so'rmasman. Manda kezin Mavlo taolo manim za'if yozuqluq⁴ ummatlarim birla na muomala qilg'ay, ani so'rarman". Jabroil yana yondi, bir soatda kezin yana keldi ersa aydi: "Ey sayyidi Molik al-muluk, haq taoldan ta'zim

¹ Rifq — muloyimlik, mehribonlik. ² Azin — boshqa. ³ Tizmak — to'statmoq, ushlab qolmoq. ⁴ Yozug'lug' — gunohkor.

yorliqlar: “Ey manim do’stum, ko’nglungni ummatdin forig’ tutg’il”. Saning ummatlaringni erin² tebratgani birla ul amal qilg’aymankim, Muso layoqi Fir’avn saharasi³ birla qildi. Bir aso otmoqi birla qanug’ kufir va sehr va tug’yon yo’q bo’zun bo’ldi. Bu kun san bir erin tebratgan birla qanug’ osiy ummatlarningning daftarlarin g’ufron⁴ suvi birla yub yo’q bo’zun qilg’ayman. Ul kun Muso onasiqa ayduq: “Bu kun o’g’lungni tengizga kemishgil⁵, qo’rqmag’il, qazg’urmag’il. Bu kun yoshi o’g’lonni bizga bergil, yoshlig’ yalavocho⁶ qilib sanga beraling”, — teduk. Senma bu kun masiyatlig’ bir ovuch bulg’anuq⁷ unumatig’ni bizga isborlag’il⁸, yorin qanug’ini yorliqab, arig’lab sanga beraling teb. Oyisha raziyallohu anho aytur: “Rasul alayhissaloum azin so’zlamas bo’ldi. Boqtim, og’zinda tili tebranur. Quloq tuttum, tingladim, aytur: “Namozni qo’zuing, qul kungni ezgu tutung”. Oxir vasiyati bu erdi, dunyodin bordi. Qirq yoshinda vahy keldi, oltmish uch yoshinda rabi’ ul-avval oyining o’n uchinda dushanba kun vafoli bo’ldi. Panjshanba kun tuproqqa kirdi.

Maqsud ul turur. Bu er nechuk kechar dunyoda ul ergakim, Mavlo taolo olamni, odamni aning do’stluqida yarattikim, Agar Siz bo’lmaganingizda falaklarni yaratmagan bo’lardim, olamluqlar rahmatali erdikim, Biz Sizni olamlar uchun faqat rahmat bo’lsin deb yuborganmiz.

Savol va topshiriqlar

1. Umri poyoniga yetganini anglagan rasulullohning “kim ersaning manim uza hech da’vosi va xusumati borimi?” deb so’rashining sababini tushuntiring.
2. Sahoba Ukoshaning maqsadi va tadbirini qanday tushundingiz?
3. Qur’ondagi: **“Bugun diningizni sizlarga mukammal qilib berdim va to’kis qilib berdim sizlarga ne’matimni va to’g’ri yo’l ko’rsatadigan din bo’lsin uchun islomni sizga ravo ko’rdim”** oyatini eshitgan Abu Bakr Siddiq nima uchun yig’lagandi?
4. Matudan sahobalarning Muhammad alayhissalomga uning o’zi oldida bergan ta’rif va taysiflarini topib, izohlang.
5. **“Ey Azroil, bu kundin qiyomatga tegi maning ummatlarimga jon bermak qattiqliqi bor ersa ul qattiqliqlarni manga yuklagil. Ul qattig’fiqlar manga bo’lsun, ummatlarimqa bo’lmasun”** so’zlari orqali rasulullohning o’z ummatiga bo’lgan mehri va mehribonligini mushohada qiling.
6. Payg’ambarimiz(s.a.v.)ning Jabroil alayhissalomga qarata: **“Ey qarindosh, muni so’rmasman. Manda kezin Mavlo taolo manim za’if yozuqluq ummatlarim birla na muomala qilg’ay, ani so’rarmen”** — deb so’rashiga sabab hamda bu so’roviga olgan javobi mohiyatini angladingizmi?

¹ Forig’ tutmoq — xolirjam bo’lmoq. ² Erin — lab. ³ Sahara — sehrigar, ufstigar. ⁴ G’ufron — kechirishlik. ⁵ Kemishmoq — tashlamoq, otmoq. ⁶ Yalavocho — payg’ambar. ⁷ Bir ovuch bulg’anuq — bir hovuch gunoh bilan bulg’angan. ⁸ Isborlamoq — topshirmoq, havola qilmoq.

ALISHER NAVOIY

(1441 — 1501)

Siz, aziz o'quvchlar, quyi sinflardan benazir inson, buyuk alloma, daho ijodkor Alisher Navoiy hayoti va ijodi bilan yaqindan tanishib kelmoqdasiz. Millatimiz faxri bo'lmish bu zotning ko'plab asarlari, ularning mazmun-mohiyati to'g'risida anchagina tasavvurga egasiz. Ushbu sinfda ham bobomiz Alisher Navoiy haqidagi hikoyamizni davom ettiramiz. Siz, endi uning "Xamsa" asari bilan batafsilroq tanishasiz.

Sharqda xamsachilikning o'ziga xos tarixi va an'anasi mavjud. "Xamsa" yozishni ozarbayjonlik ulug' shoir Nizomiy Ganjaviy boshlab bergan. Lekin u bu asarini avvaldan niyat qilib, ma'lum bir reja asosida yaratmagan. Nizomiy 1173—1179- yillarda Arzinjon hokimi Faxriddin Bahromshohga bag'ishlab "Maxzan ul-asror" ("Sirdar xazinasi") nomli handnoma yozadi. 1180—1181- yillarda Iroq hukmdori To'rg'ul II ning iltimosiga ko'ra "Xusrav va Shirin" dostonini yaratadi. 1188- yilda Shirvonshohlardan Axsatan I Nizomiyga "Layli va Majnun" dostonini yozishni buyuradi. 1196- yilda hukmdor Alovuddin Ko'rpa Arslonning topshirig'i bilan shoh Bahrom haqida "Haft paykar" ("Yetti go'zal") maydonga keldi. 1196—1201- yillarda "Iskandarnoma" yaratiladi. Shu tariqa 1173—1201- yillar oralig'ida — 28 yil davomida muallifning besh dostoni dunyo yuzini ko'rdi. Shundan so'ng adibda turli yillarda bitilgan bu dostonlarni jamlab, yagona bir nom bilan atash fikri tug'ilgan va "Panj ganj" ("Besh xazina") nomi bilan mashhur bo'lgan birinchi "Xamsa" vujudga kelgan.

Nizomiydan yuz yildan so'ng asli shahrisabzlik turkiy urug'lar avlodidan bo'lgan Xusrav Dehlaviy (1253—1325) o'zining "Xamsa"sini 1299—1301- yillarda yozib tugalladi. U "Matla' ul-anvor" ("Nurlarning boshlanmasi"), "Shirin va Xusrav", "Majnun va Layli", "Hasht behisht" ("Sakkiz jannat"), "Oyinayi Iskandariy" ("Iskandar oynasi") dostonlarini yaratib, Nizomiy ishini davom ettirdi va natijada adabiyotda xamsachilik an'anasi paydo bo'ldi.

Shunga ko'ra har bir asar "Xamsa" deb atalmog'i uchun: a) besh dostonidan tashkil topmog'i; b) birinchi doston, albatta, pand-nasihat ruhidagi ta'limiy-axloqiy, falsafiy bo'lmog'i; d) ikkinchi doston Xusrav va Shirin munosabatlariga bag'ishlanmog'i; e) uchinchi doston Layli va Majnun muhabbatini mavzu qilib olmog'i; f) to'rtinchi doston shoh Bahrom va beshinchi doston Iskandar haqida yozilmog'i shart edi.

Dehlaviydan qariyb 200 yil keyin yana bir buyuk xamsanavis maydonga chiqdi. Bu Navoiy edi. Alisher Navoiyning "Xamsa"si boshqalardan farqli ravishda muallifning ona tilida — turkiy tilda yozildi. Buni o'zbek kitobxonlarining ortib borayotgan ehtiyoji, o'zbek adabiy tili va adabiyotining taraqqiysi haunda istiqboli talab qilar edi. Bunday ulkan, katta jasorat talab qiladigan mas'uliyatli ishga daho ijodkor Navoiygina jur'at qila olardi. Adibning fikricha, xaqqa uning o'z tilida, unga manzur bo'lgan asar yaratish lozim. Shuning uchun "Layli va Majnun" dostoni xotimasida Nizomiy va Dehlaviyni ta'riflar ekan, turkiy (o'zbek) tilda "Xamsa" yozishaing sababini shunday izohlaydi:

...Gar nuktalari¹ jahonni tutti,
G'avg'olari ins-u jonni tutti.
Chun forsiy erdi nukta shavqi,
Ozroq edi andi turk zavqi.
Ul til bila nazm bo'ldi malfuz²,

Kim forsiy anglar o'ldi malfuz³.
Men turkcha boshlabon rivoyat.
Qildim bu fasonani⁴ hikoyat.
Kim shuhrati jahonga to'lg'ay,
Turk eliga dog'i⁵ bahra bo'lg'ay...

Navoiy o'z salafklarining yuksak san'atkorligini sharaflaydi, ularning adabiy tajribalaridan ta'lim olganligini e'tirof qiladi. Dostonlarning muqaddima qismida ustozlariga bag'ishlab maxsus boblar yozib, ularni ulug'laydi. Mas'uliyatli bu ishda ularga ruhan suyanadi va «*Yo'ldasa bu yo'lda Nizomiy yo'lim, Qo'ldasa Xusrav bila Jomiy qo'lim*», — deb madad tilaydi. Biroq Navoiy oklingi xamsanavislarni takrorlamaydi yoki ularga ko'r-ko'rona taqlid qilmaydi. O'z oldiga yangi, o'ziga xos "Xamsa" yaratish vazifasini qo'yadi. Buni muallif "Xamsa"ning bir nechta o'rnida ochiq-oydin ta'kidlaydi. Jumladan, u "Farhod va Shirin" dostoni muqaddimasida shunday yozadi: «*Ani nazm etki, tarhi toza bo'lg'ay, Ulusqa mayl beandoza bo'lg'ay. Yo'q ersa nazm qilg'onni xaloyiq Mukarrar aylamak sendin ne loyiq?*»

Bu misralari orqali Navoiy "Xamsa" yozishdagi belgilab olgan o'z yo'riqlarini bayon etadi: Shunday asar (nazm) — doston yozginki, o'ziga xos (tarhi toza) bo'lsin, o'qigan odamlarga (ulusqa) yangi, boshqa asarlarga o'xshamas (beandoza)-ligi sezilib tursin. Aks holda (yo'q ersa), asari o'zgalar (xaloyiq) yozgandek bo'lsa,

¹ Nukta — so'z, bu yerda ijod, asarlari ma'nosida qo'llangan. ² Misraning ma'nosi: Bu (forsiy) til bilan nazm (asar) yaratilsa. ³ Misra ma'nosi: forslargagina tushunarli edi. ⁴ Fasona — afsona, bu yerda doston ma'nosida qo'llangan. ⁵ Dog'i — sluningdek, yana.

bunday takrorlash (mukarrar) senga loyiq emas. Yaxshisi, bunday asar yozmagan ma'qul. Lekin bu oson ish emas. Buning uchun Yaqin va O'rta Sharq o'lkalarida qalam mislsizligi e'tirof etilgan Nizomiy va Dehlaviy bilan ijodiy bahsga kirishishi lozim bo'ladi. Bu juda katta bilim va yuksak adabiy didni, iste'dod hamda mashaqqatli mehnatni talab etar edi. Bu haqida "Farhod va Shirin"da yozadi:

Emas oson bu maydon ichra turmoq,
Nizomiy panjasig'a panja urmoq.
Kerak sher oldida ham sheri jangi,
Agar sher o'lmasa, bore palangi.

Haqiqatdan ham Nizomiydek nazm she'ri ila maydonda turmoq oson emas. U bilan bahslashish (panjasiga panja urmoq) uchun sher yoki hech bo'lmasa, yo'lbars (palang) bo'lmog'i darkor. Navoiy sher bilan tenglashadigan sher bo'ldi. U og'ir va mas'uliyatli vazifani muvaffaqiyat bilan ado etdi. Nihoyat qisqa bir muddat — ikki yil (1483 — 1485) davomida 51 ming misradan ortiq besh dostonni yozib tugalladi. U 1483- yilda "Hayrat ul-abror" falsafiy-ta'limiy dostonini, 1484- yilda uch asarni: "Farhod va Shirin" hamda "Layli va Majnun" ishq qissalarini, "Sab'at sayyor" ishqiy-sarguzasht dostonini, 1485- yili esa "Saddi Iskandariy" qahramonlik dostonini yaratdi.

"Xamsa" — Navoiy dahosining mahsuli, ayni paytda millatimiz tafakkur ko'lami hamda ma'naviy qudratining timsoli. Yurtboshimiz ta'kidlaganidek: "Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyat tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyandasi, millatimiz g'urruri, sha'nu-sharafini dunyoga tarannum qilgan o'lmas so'z san'atkoridir. Ta'bir joiz bo'lsa, olamda turkiy va forsiy tilda so'zloveli biron-bir inson yo'qki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e'tiqod bilan qaramasa"¹. Chunki Navoiyni bilish o'zlikni bilish, Navoiyni sevish millatni sevish, Navoiyga sadoqat eng e'zgu insoniy qadriyatlarga sadoqat demakdir.

Savol va topshiriqlar

1. Navoiydan bizga qanday asarlar meros bo'lib qolgan? Ularni lirik, epik, liro-epik, ilmiy hamda biografik asarlar tarzida tasniflab, sanab bering.
2. Xamsachilik an'anasi, xamsanavislar to'g'risida qanday tasavvurga ega bo'ldingiz?
3. "Xamsa" yozishda Navoiy qanday ijodiy tamoyillarga tayanganligini gapirib bering.

¹ Islom Kurimov. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. T.: "Ma'naviyat", 2008, 47- bet.

“HAYRAT UL-ABROR” DOSTONI

*“Xamsa”ning birinchi dostoni “Hayrat ul-abror” (“Yaxshi kishilarning hayratlanishi”) – falsafiy, axloqiy-ta’limiy asar. Aruzning sari’ bahrida yozilgan. Hajmi 3988 baytni o’z ichiga olgan 63 bob bo’lib, ularning 21 bobi muqaddima, 20 bobi maqolat, 20 bobi hikoyat va masallar hamda oxirgi ikki bobi xotimadan iborat. Doston o’ziga xos qurilishga ega. U falsafiy-ta’limiy doston bo’lganligi uchun mavzu biror voqeani hikoya qilish asosida emas, balki muallif fikr-mulohazalarining bayoni tarzida yoritiladi. Shuningdek, maqolalar shu dostonigagina xos bo’lib, adibning boshqa asarlarida uchramaydi. Har bir maqolatda insonning kundalik hayoti bilan bog’liq diniy, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy biror mavzu bayon etiladi, uning mazmun-mohiyati ochib beriladi. Maqolat so’ngida mavzuni dalillash, uni hayotiy asoslash maqsadida hikoya yoki masal keltiriladi. Mazkur hikoya va masallarning bosh qahramoni asosan tarixiy shaxslar, mashhur din va davlat arboblardir. Ularda shoir islomiy o’lchovlar hamda umuminsoniy qadriyatlardan kelib chiqib, Olam va odam to’g’risidagi o’z mulohazalarini yuksak badiiy shaklda ifoda etadi. Masalan, birinchi maqolat iymon haqida. Maqolatning birinchi baytidanoq shoir iymonning inson hayoti, insoniylik mohiyatida tugan o’rnini belgilab beradi: «**Kimki jahon ahlida inson erur, Bilki nishoni anga iymon erur**». Ya’ni kim bu dunyoda inson deb atalibdi, insonligining belgisi iymondir. Iymonsizni odam deb atab bo’lmaydi. Inson bilan hayvon orasidagi farqni nutqda — odamni so’zlay bilish qobiliyatidagina deb bilish xatodir. Chunki odamda nutq ham, boshqa maxluq — hayvonlarda bo’lgan bir qator jihatlar ham bor. Shuning uchun asosiy mezon iymondir.*

Hukmdorlarga bag’ishlangan “Salotin bobida” nomli uchinchi maqolat adibning adolat haqidagi qarashlarini o’rganishda muhim ahamiyatga ega.

Karam va saxovat haqidagi beshinchi maqolatda Navoiy bu fazilatlarini baxillik bilan yonma-yon qo’yib, ularning mohiyatini yoritib boradi.

Keyingi maqolatda odob masalalari yoritilgan.

*Maqolatlardan birini Navoiy elga manfaat yetkazish masalalariga bag’ishlaydi. Insonning hayoti jamiyatda, odamlar orasida kechadi. Haqiqiy inson yurt tashvishi bilan, el g’ami bilan yashaydi: «**Odamiy ersang, demagil odami, Oniki yo’q xalq g’amidan g’ami**».*

Navoiy har bir tushunchaga mukammal ta'rif berar ekan, fikrni go'zal va nafis badiiyat libosiga o'rab, o'quvchiga taqdim qiladi. Uni o'qir ekansiz, ifoda go'zalligi Sizni maftun qiladi, so'zlar jilosidan adibga tahsinlar o'qiysiz. Quyida so'z ta'rifiga bag'ishlangan bobdan parcha e'tiboringizga havola qilinayotir. Uni o'qing, tahlil qiling, Navoiyning badiiyat olamidani zavqlaning.

SO'Z TA'RIFIDA

So'z guharig'a erur oncha sharaf
Kim, bo'la olmas anga gavhar sadaf.

To'rt sadaf gavharining durji¹ ul,
Yetti falak axtarining² burji ul.

Bog'chui dahrki³ yuz toza gul,
Topti qayonkim nazar etti ko'ngul.

...Chun bu nasim esti azal tog'idin⁴,
Muncha gul oehildi jahon bog'idin.

Qaysi nasim ulki erur gulfishon⁵,
Bargi gul-u nastaran⁶ andin nishon.

Bu iki yafrog'ni qachon zufunun⁷
Bir-biriga qo'ysa bo'lur "kof-u nun"⁸.

Dahr muqayyad⁹ bila ozodasi,
Boreha erur "kof" ila "nun" zodasi¹⁰.

Zodasidin zoda¹¹ bo'lub beadad,
Zodag'a ham valid¹² o'lib ham valad¹³.

Vasf ne nav bo'lg'ay anga el so'zi,
Har ne so'z aytilsa erur chun o'zi.

¹ Durj — 1. Qimmatbaho toshlar solinadigan quti. 2. Og'iz. 3. Ko'ngil. ² Axtar — yulduz. ³ Bog'chui dahr — dunyo bog'i. ⁴ Azal tog'i — doimiylik tog'i, qismat. ⁵ Gulfishon — gul sochuvchi. ⁶ Gul-u nastaran — gul va nastarin. ⁷ Zufunun — hunar, ilmlar egasi, ya'ni Olkoh. ⁸ Kof-u nun — "kof" va "nun" harflari. Bu ikki harf qo'shilsa "kun", ya'ni "Yaral!" so'zi paydo bo'ladi. ⁹ Muqayyad — bog'langan, qul , asir. ¹⁰ Boreha erur "kof" ila "nun" zodasi — Ma'nosi: Olandagi boreha narsa "Yaral" so'zidan paydo bo'lgandir. ¹¹ Zoda — Tug'ma, tabiiy. ¹² Valid — ota. ¹³ Valad — farzand, bola.

Jon o'lub ul, ruh aning qolibi,
Kim tanida ruh aning lolibi.

Borcha ko'ngul durji aro javhar¹ ul,
Borcha og'iz huqqasida² gavhar ul.

Gar xud erur xanjari po'lod til,
Suftidog'i³ injulari so'zni bil.

Til bu chamanning varaqi lolasi⁴,
So'z duraridin⁵ bo'lubon jolasi⁶.

So'zdin o'lukning tanida ruhi pok,
Ruh dog'i tan aro so'zdin halok.

...Tengriki insonni qilib ganji roz⁷,
So'z bila hayvondin anga intiyoz.

...Donai dur so'zini afsona bil,
So'zni jahon bahrida durdona bil.

Munchaki sharh etti qalam so'zga hol
Nasridadur, nazmida bor o'zga hol.

So'z aro yalg'on kibi yo'q nopisand,
Aylar aning nazmini dono pisand.

O'rnida tishlar duri manzum erur,
Chun sochlur qiymati ma'lum erur.

Vard-u⁸ shajar⁹ shohid¹⁰ erur bog' aro,
Lek o'tun silkidadur¹¹ tog' aro.

Munda parishonlig'i noxush qilib,
Anda muratlablig'i¹² dilkash qilib.

Nazm anga gulshanda ochilmog'lig'i,
Nasr qaro yerg'a sochlilmog'lig'i.

Bo'lmasa e'joz¹³ maqomida nazm,
Bo'lmas edi tengri kalomida nazm.

¹Javhar — 1. Asl, mohiyat. 2. Qimmatbaho tosh. ²Huqqa — quticha. ³Suft — teshik, teshik qilish. ⁴Varaqi lola — lola yaprog'i. ⁵So'z durari — so'z durlari. ⁶Jola — 1. Do'l. 2. Shudring, shabnam. 3. Ko'z yoshi. ⁷Ganji roz — sirli xazina. ⁸Vard — gul, atirgul. ⁹Shajar — daraxt, og'och. ¹⁰Shohid — go'zal, chiroyli. ¹¹Silk — qator, saf. ¹²Muratlablig' — tartibga solinganlik. ¹³E'joz — mo'jiza.

Nazmda ham asl anga ma'ni durur,
Bo'ssun aning surati har ne durur.

Nazmki ma'ni anga marg'ub¹ emas,
Ahli maoniy² qoshida xo'b emas.

Nazmki ham surat erur xush anga,
Zimnida³ ma'ni dog'i⁴ dilkash⁵ anga.

Yorab, ani xalq dilafro'zi⁶ et,
Xasta Navoiyg'a dog'i ro'zi et.

Savol va topshiriqlar

1. "Hayrat ul-abror" dostoni va uning boshqa dostonlardan farqli tomonlari haqida ma'lumot bering.
2. Dostonda qaysi masalalar yoritilgan?
3. Navoiy iymonning inson hayotida tutgan o'rnini qanday belgilaydi?
4. "So'z ta'rifida" bobidan keltirilgan parchaning birinchi bayti mazmumiga e'tibor qiling. Shoir niyatini ilg'ab olishga intiling.
5. O'qituvchi bilan birgalikda "*Borcha erur "kof" ila "nun" zodasi*" misrasi zamiridagi chuqur hayotiy ma'noni topishga urinib ko'ring.
6. Parchadagi: "*Zodasidin zoda bo'lib beadad, Zodag'a ham volid bo'lib ham valad*" satrlari zamiridagi ma'noni anglashga urining. Oллоh, olam va odam munosabatlari murakkabligi aks etgan ushbu bayt mag'zini chaqing.
7. "*Jon o'lub ul, ruh aning qolibi, Kim tanida ruh — aning tolibi*" misralarida ifodalangan so'z, jon va ruh munosabatlarning o'zaro bog'liqligi haqidagi fikrni anglab olishga urinib ko'ring.
8. "*So'zdin o'lukning tanida ruhi pok, Ruh dog'i tan aro so'zdin halok*" misralari ma'nosini izohlang. So'zdagi o'likka jon bag'ishlash va tirik ruhni o'ldirish qudratini izohlang.
9. "*Munchaki sharh etdi qalam so'zga hol, Nasridadur, nazmig'a bor o'zga hol*" satrlarida she'riy va nasriy so'z o'rtasidagi farqning ifoda etilganligini anglashga harakat qiling.
10. "*So'z aro yalg'on kibi yo'q nopisand, Aylar aning nazmini dono pisand*" baytida ijodda badiiy to'qima va mulohag'aning o'rniga berilgan bahoni anglating.
11. Parchadan she'riy ijodda shaklning beqiyos o'rni haqidagi fikrlarni toping, ularning obrazlilik darajasini aniqlang va izohlang.
12. "*O'rnida tishlar dari manzum erur, Chun sochilur qiymati ma'lum erur*" misralarida badiiy ijodda shaklning o'rniga qanday baho berilganligini sharhlang.

¹ Marg'ub — sevimli, yoqimli, ma'qul. ² Ahli maoniy — ma'no ahli, fikrlovchi kishilar. ³ Zimm — ora, o'rta. ⁴ Dog'i — yana, ham. ⁵ Dilkash — diltortar, yoqimli, jozibali. ⁶ Dilafro'z — shod qiluvchi, ko'ngil ochuvchi.

“FARHOD VA SHIRIN” DOSTONI

“Xamsa”ning bu ikkinchi dostoni ishqiy-sarguzasht xarakteridadir. Hajmi 5782 bayt. Aruzning hazaji musaddasi mahzuf vaznida yozilgan. Muallif bu asarni “shavq dostoni” deb ataydi. Sababi unda ishq kuylanadi, talqin qilinadi va ulug‘lanadi. Bu shunday ishqki, u insonni poklaydi, ezgulik sari yetaklaydi, unga o‘zligini tanitadi, bir so‘z bilan aytganda, komillik sifatlarini tarbiyalaydi. Chunki u odamga, olamga, butun borliqqa mehr bilan, muhabbat bilan yo‘g‘rilgan va oxir borib Yaratganning o‘ziga ulashib ketadigan ishqdir. Dostonda Navoiyning komil inson haqidagi orzu-o‘ylari ham ifoda etilgan.

O‘ziga xoslikka intilgan adib o‘zigacha bo‘lgan an‘analarga ijodiy yondashadi. Doston Navoiygacha “Xusrav va Shirin” shaklida mashhur edi. Ularda markaziy obraz shoh Xusrav edi. Lekin u — komillikdan yiroq, ishqda beqaror, muhabbatdan toj-taxtni ustun bilguvchi xudbin shaxs. Shuning uchun Navoiy uni Shirinning muhabbatiga ham, yozilajak dostonidagi bosh obraz darajasiga ham loyiq ko‘rmaydi. U Farhodni bosh obraz qilib oldi va bu bilan dostonning qurilishini, mazmunini tamomila o‘zgartirdi. Mazkur o‘zgarish xamsachilikka shoir kiritgan eng katta yangilik va dostonga “Farhod va Shirin” nomi berilishiga asos bo‘ldi.

Dostonning asosiy voqealari ovozasini olamni tutgan, qudrat-u shavkatda, davlat-u shuhratda yagona Chin xoqonining farzandsizligi va bundan uning so‘ngsiz iztiroblarga tushganligi tasviri bilan boshlanadi. Xoqonning birdan-bir orzusi o‘g‘illik bo‘lish edi. Maqsadiga yetish uchun ko‘p nazrlar qildi, talay pullar sochdi, o‘g‘ilsizlarning ko‘nglini oldi, otasizlarga otalik qildi. Xayriyatlari zo‘ye ketmadi. Olloh iltijolarini ijobat qilib, unga o‘g‘il ato eidi.

... Shabistonida¹ tug‘di² bir yangi oy³,
Yangi oy yo‘qki, mehri olamoroy⁴.

Ochildi bog‘ida bir otashin vard⁵,
Demaykim vard, balkim shu‘layi dard.

...Yuzinda ishq asrori⁶ yozilg‘an,
Ichinda dard ta‘vizi⁷ qozilg‘an.

¹ Shabiston — tungi yotoq, xona. ² Tug‘di — tug‘ildi. ³ Yangi oy — istioraviy yo‘l bilan Farhodni bildiradi, uning tug‘ilishi qorong‘u kechada yangi oyni paydo bo‘lishiga qiyoslangan. ⁴ Mehri olamoroy — olamni yorituvchi quyosh. ⁵ Vard — atirgul. ⁶ Asror — sirlar. ⁷ Ta‘viz — tumor, duo yozilgan varaq.

... Ko'zida ashk¹ selidin asarlar,
Danida² oh dudidin xabarlar.

Muhabbat nuri ollinda huvaydo³,
Jamolida vafo tug'rosi⁴ paydo.

Falak deb: "Dard elining shohi" oni,
Malak⁵ deb: "Dard o'ti ogohi" oni.

...Vafo haylida g'avg'o shodlig'din,
Biri birga muborakbodlig'din.

Tangri taolo tug'ilishidan ruhiga payvasta etgan ishq Farhodga favqulodda iste'dod, tug'ma qobiliyat ato etgan edi. Buning natijasi o'laroq, ta'limning dastlabki uch oyida butkul savod chiqardi, bir yilda Qur'oni karimni yod oldi. Navoiy Farhodning bolalik va o'spirinlikdagi fazilatlarini shunday ta'rif etadi:

Agar bir qatla ko'rdi har sabaqni,
Yana oelmoq yo'q erdi ul varaqni.

Ne so'znikim, o'qub ko'ngliga yozib,
Dema ko'ngliki, jon lavhiga⁶ qozib.

O'qub o'tmak, uqub o'tmak shiori,
Qolib yodida safha-safha bori.

Ko'rub chun ishq-u oshiqlik maqolin,
Topib oshufta mahzun ko'ngli holin.

Aning sharhini takror aylabon ko'p,
O'qurda nolayi zor aylabon ko'p.

Bo'lub oshiq g'ami sharhida g'amnok⁷,
Yaqa ehokin o'qub, aylab yaqo ehok.

Kim etsa darddin oz-oz rivoyat,
Qilib ul dard anga ko'p-ko'p siroyat⁸.

Kishi ko'nglin bilib, afgor yig'lab,
Ne ko'zda ashk ko'rgachi, zor yig'lab.

¹ Ashk — ko'z yoshi. ² Dam — nafas. ³ Huvaydo — ayon, ravshan. ⁴ Tug'ro — davlat ramzi. (g'arb) nishona. ⁵ Malak — farishta. ⁶ Lavh — yoyiq narsa, taxta; yozuv taxtasi. So'z bu yerda istiora bo'lib, ko'elma ma'noda kelgan. ⁷ G'amnok — g'amgin. ⁸ Siroyat — ta'sir, ichiga o'tish, yuzish.

...Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,
Bilib tahqiqini¹ kasb etmagan ilm.

Bo'lub o'n yoshda umrining mururi²
Yigirmi yoshcha qadd-u jism-u zo'ri.

Ulum³ avroqi⁴ chun bir-bir yopildi,
Dilovarliq silohi⁵ mayli qildi.

... Hamul ilmi balandovoza birla,
Bu yanglig⁶ zo'ri beandoza⁷ birla.

O'zin abjad⁸ o'qur eldin tutib kam,
Dema donishki⁹, zo'ri dast¹⁰ ila ham,

Bo'lub shahlar eshigining gadoyi,
Va lekin ul gadolar xokipoyi.

Anga teng podsholig¹ yo gadolig²,
Gadoliqqa teng etmay podsholig³.

Demonkim ko'ngli pok-u, ham ko'zi pok,
Tili pok-u, so'zi pok-u, o'zi pok.

Munungdak tiynati pokiga loyiq.
Duosin aytibon poki xaloyiq.

Aning sori sovug¹ yel essa nogoh,
Chekib Chin mulkinging xalqi sovug² oh.

Qilib el xonumon oning fidosi.
Ne xonumonki, jon oning fidosi.

Alo yuzlanmasun deb dard-u ranje,
Etib har kun boshig¹u sadqa ganje.

Vale bir zarra dard o'lg¹ach padidor¹⁰,
Bo'lub ul ganjlar birla xaridor.

¹Tahqiq — biror narsaning haqiqatini izlash, tekshirib ko'rish, haqiqat qilish. ²Murur — o'tish, yurish. ³Ulum — ilmlar. ⁴Avroq — varaqlar. ⁵Siloh — qurol-yuroq. ⁶Beandoza — cheksiz, chegarasiz. ⁷Abjad — qadimgi arab alifbosida 1 dan 10 gacha bo'lgan birlik, 10 dan 100 gacha bo'lgan o'nlik va 100 dan 1000 gacha bo'lgan yuzlik raqamlar tartibini biktiradigan harflar majmu'ini ifodalaydigan 8 yosuna so'zning birinchi hamda ana shu hisob tizimining umumiy nomi. "Abjad o'qur el" — boshlang'ich maktabning birinchi yilida harf tanish uchun dastlab abjad o'rgatilgan. ⁸Donish — bilish, bilim. ⁹Dast — qo'l. ¹⁰Padidor — poydo bo'lgan, ko'ringan.

Asiri dard ichi yu toshi oning
Ki, to o'n to'rt bo'ldi yoshi oning.

Savol va topshiriqlar

1. Navoiy nima uchun "Farhod va Shirin"ni "shavq dostoni" deb ataydi? Unda ulug'langan ishq qanday mohiyatga ega edi?
2. Navoiyning mazkur asari qaysi jihatlari bilan xamsachilikdagi yangilik hisoblanar ekan?
3. "*Shabistonida tug'di bir yangi oy, Yangi oy yo'qqi, meg'ri olamoroy*" baytini izohlang. Undagi "shabiston", "yangi oy", "mehri olamoroy" so'z va iboralarining istioraviy ma'nosini tushuntiring.
4. "*Yuzinda ishq asrari yozilg'an, Ichinda dard ta'vizi qozilg'an*" baytida Farhodga xos bo'lgan qaysi jihatlari ifoda etilgan?
5. "*Muhabbat nuri ollinda huvaydo, Jamolida vajo tug'rosi paydo*" misralarini sharhlang. Ularda chaqaloq siymosida qanday fazilatlar namoyon bo'layotganligini aniqlang.
6. Farhodning tahsil — o'qishga bo'lgan ishtiyoqi qaysi baytlarda ifoda etilgan?
7. "*Bo'lub oshiq g'ami sharhida g'amnok, Yaqo chokin o'qub, aylab yaqo chok*" misrasini sharh qiling.
8. Keltirilgan parchadan Farhodning ma'naviy sifatlari bayon etilgan o'rinlarini topib, izohlang.
9. "*Demonkim ko'ngli pok-u, ham ko'zi pok, Tili pok-u, so'zi pok-u, o'zi pok*" baytidan kelib chiqib, bosh qahramonga xos fazilatlarini sanang.
10. Qaysi o'rinlarda xalqning Farhodga munosabati aks etgan?

* * *

Farhod yigit yoshiga yetdi. Lekin tug'ma ishq ta'sirida doimo g'amgin, alam va dardlar bilan ko'milgan edi. Buning sababini o'zi ham tushuntirib berolmas edi. Otasi uning g'amlarini aritmoq uchun turli tomoshalar, bazmlar, ziyofatlar uyushtirdi. Foydasi bo'lmadi. Shunda xoqon Farhodning ko'nglini olish uchun yilning to'rt fasliga moslab to'rt oliy qasr qurdirish fikriga keldi.

Farhodning atobegi, ya'ni tarbiyachi-ustoz Mulgoro bu ishga ma'mur etib tayinlandi. Xitoyning mashhur me'mori Boniy, naqqoshi Moniy hamda tosh yo'nuvchi Qoran qurilishga jalb etildilar. Farhod qurilish bo'layotgan yerga kelib ustalarning ishlarini ko'rdi. O'z hunarlarini mislsiz san'at darajasiga yetkizgan, toshni ham saryog'dek kesayotgan uch ustod ishidan hayratga tushdi. U shunchaki kuzatuvchi bo'lib qolmasdan ularning hunarlarini o'rganishga kirishdi. Oxiri bu kasblarni ustozlari darajasida o'zlashtirdi, hatto o'zib ham ketdi.

...Biravkim zor yig'lar, yig'lab ul zor,
Topib ko'ngli el ozoridin ozor.

Chiqorib so'zlig' so'z¹ boshidin dud,
Sovug' oh aylab, ohin otasholud².

Bo'lub el andulidin ko'ngli g'annok.
Yaqo chokin ko'rib, ko'ksin qilib chok.

Biravkim ishqdin qilsa rivoyat,
So'rub har dam mukarrar³ ul hikoyat.

Tafalhus aylab⁴ andin ko'p nishone,
Nishonin ko'nglida asrab nihoniy.

Visol ichra zamirin⁵ shod topib,
Alamdin xotirin ozod topib.

Yetishgach hajr sharli zor yig'lab,
Iki ko'z aylabon xunbor⁶ yig'lab.

Farhod mamlakat xazinasidagi sirli sandiqni ko'rib qoladi va otasini majburlab sandiqni ochtiradi. Uning ichidan bir vaqtlar Iskandari Rumi to'rt yuz olimga yasattirgan sirli ko'zgu chiqdi. Oynaning orqasidagi tilsimda yozilishicha, ko'zgu tilsimini ochmoqchi bo'lgan odam xatarli safarga otlanib, Yunonistondagi bir toqqa borishi kerak. Ungacha uch manzil bo'lib, birinchisida ajdahoni, ikkinchisida Ahraman devni, uchinchi manzilda ikkalasidan ham mushkulroq tilsimni yengishi kerak. To'rtinchi manzil — o'sha tog'dagi g'or ichidan donishmand Suqrot topiladi. Farhod bu to'siqlarni mardona yengib, Jamshid jomini, Sulaymon uzugini, Iskandar boyligini qo'lga kiritadi. Suqrot uning, otasi va atobegi Mulkoroning taqdiri haqida bashoratlar beradi, ularga nasihatlar qiladi va jon taslim etadi.

Yunonistondan qaytishgach, Farhod sandiqdagi oynaga qaraydi va unda qandaydir bir yurt, tog' kesish bilan mashg'ul odamlar, o'zining ham ariq qaziyotganini hamda Shirinni ko'radi. Qizni ko'radi-yu, hushdan ketadi.

Sevgilisini izlab yo'lga chiqqan Farhod uning Arman yurtidan ekanligini safarda topgan do'sti Shopurdan eshitadi. U yerga borishgach, metindek toshlardan iborat tog'ni kesish mashaqqatiga mahkum odamlarni ko'rishadi.

¹ "So'zlig' so'z" birikmasini ham "yoniq so'z", ham "so'zli yonish" ma'nosida tushunish mumkin, chunki o'zbekcha "so'z" "kalima" ma'nosini bersa, forsha "so'z" "kuyish" ma'nosida keladi. ² Otasholud — yoniq, dardli, otashin. ³ Mukarrar — takror. ⁴ Tafalhus aylamak — tekshirmoq, surishtirmoq, terim o'rganmoq. ⁵ Zamir — ko'ngil. ⁶ Xunbor — qon yig'loveli.

Ular tog'ni kesib, uning narigi yog'idan suv olib o'tishlari kerak edi. Afsuski, uch yil zahmat cheksalar-da, ishda siljish bo'lmagan. Bu qurilishni malika Mehinbonu jiyani Shirinning istagiga ko'ra bajartirayotgan edi. Navoiy ishlayotganlar tilidan Shirinning vasfi va toshkesarlar mashshaqatlarini quyidagicha bayon etadi:

Harimi iffat ichra shoh ul ermish,
Sipehri ismat¹ uzra moh ul ermish.

Yuzi gul, kirpigi derlar tikandur,
Ne bor andoqqi hargiz bor ekandur.

Mehinbonu ko'p aylab ehtiromin,
Yasabdur jon uyi ichra maqomin.

...Yuzi birla qilur bazmini gulshan,
Aning birla ko'rar olamni ravshan.

Bu tog'ekim aning vasfidadur tul²,
Ki, bordurbiz ani qozmoqqa mashg'ul.

Kelubdur bir boshi sharqi shamoyil³,
Yana bir boshi g'arbi sori moyil.

Oqar sharqisida bir chashma holi⁴,
Suyi ul nav'kim hayvon⁵ ziloli.

Debon "Ayn ul-hayot"⁶ ul chashmani xayl,
Ki, o'lgan ichsa aylar jon sari mayl.

Gahi ul hur bu sori qo'yar gom.
Pari sarchashmada tutqondek orom.

Parilar birla aylab azmi ishrat,
Tuzarlar anda gohi bazmi ishrat.

Erur g'arbida ul mahvash makoni
Ki, holo Armaniya derlar oni.

Yeridur nazhat ichra jannatoso,
Aning yonida tog'i charxfarso⁷.

¹ Sipehri ismat — poklik osmoni. ² Tul — uzum, cho'zilgan. ³ Shamoyil — ko'rinish, tuzilish. ⁴ Holi — ravish.
⁵ Hayvon — tiriklik, hayot. ⁶ "Ayn ul-hayot" — hayot bulo g'i, hayot sarvi. ⁷ Charxfarso — juda yuksak.

Erur bu nav' ul mahvash xayoli,
Ki. ul manzilda solg'ay qasri oliy.

Muhayyo borela rang-u bo'yi oning,
Vale ustida yo'qtur suyi oning.

Muhandislar nechukkim charxi sayyor,
Yugurtub chashma suyi sori tayyor.

Topibkim bir arig' qozilsa diljo',
Yetar ul hur qasri olig'a su(v).

Vale ul chashma to bu qasri ofat,
Topibdur o'n yig'och¹ chog'liq masofat.

Bu jadvalkim, chekibdurlar aroda,
Ariq qozmoq qilibdurlar iroda...

Bu xoro² tesha birla bo'lmas afgor,
Nechukkim tesha, metin aylamas kor.

Erur uch yilki jon tortib hamesha,
Usholmay qolnadi metinu tesha.

Mashaqqatdin yigitni el qari der,
Ki, qozilmish iki-uch yuz qari yer.

Bu yanglig' birla umri Nuh topsak,
Badanda ko'prak ondin ruh topsak.

Chu mehnatning had-u poyoni yo'qdur,
Tugannaklik bu ish imkoni yo'qdur...

Shunda Farhod ularga shunday deydi.

...Dedi: Bu necha mazlumi sitamkash,
Falak bedodidin bo'lg'an alamkash.

Ki, vayronlig'larida yuz xalaldur,
Agar qilsam madad voqe' mahaldur.

¹ Yig'och — taxminan 1200 metrni yaqin masofa. ² Xoro — qattiq tosh.

Hunarni asrabon netkumdir oxir,
Olib tufroqqamu ketgumdir oxir...

*Bu yerda Farhod malika Mehinbonu mehrini, Shirinning muhabbatini qozonadi.
Oshiq va ma'shuqaning ilk uchrashuvlari va suhbatlari shunday tasvirlanadi:*

...Ki: "Ey nodir yigit ofoq ichinda,
Yagona charxi nili toq ichinda!

Ayon holingda ko'p, ko'p bul'ajabliq.
Ajabdin ham ajab ranj-u taabliq¹.

Ne sen o'xshab jahonda bir kishiga,
Ne qilg'an ishing o'xshar el ishiga.

Bu ishim, biz demay bunyod etibsen,
Bag'oyat ko'nglimizni shod etibsen.

Bo'lur erduk husuli ichra ojiz,
Hunar ermas qo'lung ko'rguzdi mo'jiz.

Agar yuz qarn² uzroyin bo'loli,
Netib bir kunchilik uzring qo'loli.

Ishing uzrida yuz bizdek o'tangay,
Ne bizdin, Tengridin olingg'a yong'ay"³...

Shirinning bu so'zlarini eshitgan Farhod hayajon bilan shunday dedi:

...Dedi: "Jonparvar anfosingdin⁴ o'ldum,
Uningdin, umr ranjiddin qutuldim.

Ne anglaykim, qayu mahro⁴ ekansen,
Ichim qon aylagan senmu ekansen?!

Meni g'urbat aro bechora etkan,
Diyor-u mulkdin ovora etkan,

Chiqib jonim unungdin bo'lg'ach ogoh,
Yuzungni ko'rmay o'ldum oh, yuz oh!"

Aningdek oh to'fonin chiqordi,
Ki, mahvashning niqobi yelga bordi.

¹ Taabliq — qiyinchilik, mashaqqat. ² Qarn — 30 yilni bildiradigan yil hisobi. Ba'zan keng ma'nodda "asr" ma'nosini ham bildiradi. ³ Anfos — nafaslar. ⁴ Mahro' — oy yuzli.

Ko'ringach ul jamoli olanoro,
Aning mallubi bo'ldi oshkoro.

Hamul erdiki, maftun bo'lmish erdi,
Ko'rib ko'zguda majnun bo'lmish erdi.

Birovkin aks ko'rgach hushi ketsa,
O'zin ko'rgach, netong, jon tarkin etsa.

Birovkin bo'lsa mayning zikridin mast,
Netong, ichkanda bo'lsa yer uza past.

Chu Farhod ul pari erkauni bildi,
Chekib o'tluq fig'on andoq yiqildi.

Savol va topshiriqlar

1. Farhodagi g'aminglikning sababini qanday izohlaysiz?
2. Ustalar ishidan hayratlanishida, ularning kasblariga ko'ngil berib o'rganishida Farhodning qanday ma'naviy fazilatlari namoyon bo'lmoqda?
3. Bosh qahramonning elparvarligi, oddiy xalqqa mushfiqligi qaysi satrlarda o'z ifodasini topgan?
4. Shirinning go'zalligi vasf etilgan o'rinlarni qayta o'qing. Shoir uni qanday tasvirlaganini o'z so'zlaringiz bilan bayon eting.
5. Tog'da qazish ishlarining mashaqqatligi bayon etilgan satrlarni sharhlang.
6. *“Hunarni asrabon netkumdir oxir, Olib tufroqqamu ketgumdir oxir”* bayti orqali inson o'zi egallagan hunarga qanday munosabatda bo'lishi lozimligi to'g'risida fikr yuriting.
7. Shirinning Farhodga murojaatini o'qing. Qizga ta'rif bering.

Ajam hukmdori Xusrav Mehinbonuga Shirinni so'ratib sovchi yuboradi. Mehinbonu Xusravning istagini Shiringa aytganda, u shunday dedi:

Ki: “Ey na'layning¹ o'rni qiblagohim!
Harimi nazhating² g'amdin panohim!

Necha yetgay senga mendin malolat,
Necha kelgay manga ondin xijolat.

Boshing'a tig'i g'am sursang ne bo'lg'ay?
Bu so'z deguncha o'ltursang ne bo'lg'ay!?

¹ Na'layn — bir juft kovush. ² Nazhut — ko'ngil ochish, buzur qilish.

Meni hindudek otashgahga boshla,
Uzorim xolidek o't ichra tashla.

Ki, jismim bo'lsa ul o't ichra nobud,
Soehindek chiqqay ondin chirmanib dud.

Malolindin bari olam qutilsin,
Tanim yuz ming balodin ham qutulsin.

Manga Farhod ishq tuhmati¹ bas,
Ki, chehra ko'rmayin ul zor-u bekas.

Yiqilmoqdur shiori oh tortib,
Ko'nguldin nolayi jonkoh tortib,

Qulog'i mustami² bo'lmay² so'zunga,
Ko'zi oylar o'tib tushmay yuzunga.

Tog' ichra sel yanglig' oqizib yosh,
Urub tosh uzra hardam seldek bosh.

Xayolim birla ko'nglin qone' aylab,
Firoqim ichra umrin zoye' aylab.

Qolib men ham yiroq ul notavondin,
Nechukkin mendin — ul, men dog'i — ondin.

Manga ne yor-u ne oshiq havasdur,
Agar men odam o'lsam, ushbu bastdur!

Agar Bonu iloje bilsa, qilsun,
O'zinni o'ltururmen yo'qsa, bilsun!"

Niyatiga yetolmagan Xusrav Arman yurtiga lashkar tortdi. Lekin Farhodning bir o'zi uning lashkariga bas kelib, dushmani shahar qal'asiga yaqinlashtirmadi. Uzoqdan Xusravga tanbeh ham berdi:

Bu bo'lg'ay dard-u ishq oyini, vah-vah!
Vafo-u mehr sharti, ollah-ollah!

Kishi ishqida zor o'lmoq bu bo'lg'ay!
G'amidau beqaror o'lmoq bu bo'lg'ay!

Raqibini kuch bilan yengolmagan shoh uni hiyla bilan qo'lga tushiradi. U o'z qarorgohida Farhod bilan bahs qiladi:

¹ Tuhmat — ovoragarehlik, tashvish. ² Mustami' bo'lmoq — quloq solmoq, eshitmoq.

Dedi: “Qaydinsen, ey majuuni gumrah?!¹”

Dedi: “Majnun vatandin qayda ogah?”

Dedi: “Nedur sanga olamda pesha?”²

Dedi: “Ishq iehra majnunluq hamesha”.

Dedi: “Bu ishdin o’lmas kasb ro’zi”³

Dedi: “Kasb o’lsa basdur ishq so’zi”.

Dedikim: “Ishq o’tidin de fasonal”

Dedi: “Kuymay kishi topmas nishona”.

Dedikim: “Kuymagingni aylama’lum!”

Dedi: “Andin erur joh ahli⁴ mahrum”

Dedi: “Qay chog’din o’ldung ishq aro mast?”⁵

Dedi: “Ruh ermas erdi tang’a payvast”.

Dedi: “Bu ishqdin inkor qilg’il!”⁶

Dedi: “Bu so’zdin istig’for qilg’il”⁷

Dedi: “Oshiqqa ne ish ko’p qilur zo’r?”

Dedi: “Furqat⁸ kuni ishq balosho’r”⁹

Dedi: “Ishq ahlining nedur hayoti?”

Dedi: “Vasl iehra jonon iltifoti”.

Dedikim: “Dilbaringning de sifotin!”

Dedi: “Til g’ayratidin tutmon otin!”¹⁰

Dedikim: “Ishqig’a ko’nglung o’rundur?”

Dedi: “Ko’nglunda jondek yoshurundur!”

Dedi: “Vaslig’a borsen orzumand?”

Dedi: “Bormen xayoli birla xursand”.

Dedi: “No’shi labidin¹¹ topqay el bahr?”

Dedi: “Ul no’shdin el qismidur zahr”¹²

¹ Majuuni gumrah — yo’lini yo’qotgan jinni. ² Pesha — kasb, hunar. ³ Misranning ma’nosi: bu ish bilan kasb kor qilib, firikhilik o’tkazib bo’lmaydi-ku! ⁴ Joh ahli — mansab ahli, podsholar. ⁵ Bu misrada Farhod ishqning unda tug’iltmasidan burun, ya’ni ruh jonga bog’lanmagan paytdayoq paydo bo’lganini aytyapti. ⁶ Inkor qilmoq — qaytmoq. ⁷ Istig’for qilmoq — tavba qilmoq. ⁸ Furqat — firoq, ayriliq, judolik, yordan yiroqlik. ⁹ Balosho’r — balo keltiruvchi. ¹⁰ Misranning ma’nosi: tildan rushk qilib, (yorimmin) otin tutmayman. ¹¹ No’shi lab — lab shirindigi. ¹² Misranning ma’nosi: u shirlikdan elga faqat zahargina tegadi.

- Dedi: “Joningni olsa la’li’ yodi?”
 Dedikim: “Ushbudir jonim murodi”.
- Dedi: “Ko’ksungni gar chok etsa bebok?”²
 Dedi: “Ko’nglum tutay ham ayla deb chok!”
- Dedi: “Ko’nglung fido qilsa jafosi?”
 Dedi: “Jonimni ham aylay fidosi”.
- Dedikim: “Ishqdin yo’q juz ziyon bud”.³
 Dedi: “Bu keldi savdo ahlig’a’ sud”.⁵
- Dedi: “Bu ishq tarki yaxshiroqdur!”
 Dedi: “Bu sheva⁶ osliqdin yiroqdur!”
- Dedi: “Ol ganj-u, qo’y mehrin nihoniy!”
 Dedi: “Tufroqqa berman kinyon!”
- Dedi: “Joningg’a hijron kinakashdur”.⁷
 Dedi: “Chun bor vasl ummidi xushdur”.
- Dedikim: “Shahg’a bo’lma shirkatandesh”!⁸
 Dedi: “Ishq ichra tengdur shoh-u darvesh!”
- Dedi: “Joningg’a bu ishdin alam bor”.
 Dedi: “Ishq ichra jondin kinga g’am bor?!”
- Dedi: “Kishvar⁹ beray, kech bu havasdin”.
 Dedi: “Bechora, kech bu multamasdin!”¹⁰
- Dedi: “Ishq ichra qatling hukm etgum!”
 Dedi: “Ishqida maqsudung’a yetgum!”
- Dedi: “Bu ishda yo’q sendin yiroq qat!”.
 Dedi: “Bu so’zlaringdin yaxshiroq qat!”.

Savol va topshiriqlar

1. Sovchilar munosabati bilan Shirinning Mehinbonuga bergan rad javobini qayta o’qing. Undagi ayollarga xos nazokat va qat’iyatga diqqat qiling.

¹ La’l — qip-qizil tosh. Bu yerda so’z istiora tarzida yorning labini anglatib kelgan. ² Bebok — beparvo. ³ Bud — borlik, mavjudlik. ⁴ Savdo ahli — ishq ahli. ⁵ Sud — foyda. ⁶ Sheva — odat, ravish, tarz. ⁷ Kinakash — kek saqlovchi, dushmanlik qiluvchi, o’ch oluvchi. ⁸ Shirkatandesh — sheriklik qiluvchi, sheriklikni fikr qiluvchi. ⁹ Kishvar — mamlakat, viloyat, yurt. ¹⁰ Multamas — iltimos.

2. Qizning qaysi so'zlarida ayriliqdagi Farhodning ruhiy holati bayon etilgan? Uning yor kechinmalarini bunchalik teran his etishi sababi nimada deb o'ylaysiz?
3. *"Menga ne yor-u ne oshiq havasdir, Agar men odam o'lsam, ushbu basdir"* baytida ifoda etilgan yuksak ma'naviy dunyosini izohlang.
4. Farhodning Xusravga bergan tanbehiga qo'shilasizmi? Uning so'zlariga munosabat bildiring.
5. Farhod va Xusrav dialogidagi har bir aytishuvni o'rtoqlaringiz bilan tahlil qiling. "Majnun", "majnunlik" so'zini qanday izohlaysiz? Ularning sinonimini keltiring.
6. *"Dedi: Vaslig'a borsen orzumand? Dedi: Bormen xayoli birla xursand"* dialogi orqali ifodalangan ishqda tama' va beg'arazlik, ishqibozlik va oshiqlik ziddiyatini sharhlang.
7. Farhodning javoblarini eshitgan Xusravning *"Bu ishq tarki yaxshiroqdir"*, — degan xulosaga kelganligi sababini tushuntiring.
8. Xusrav va Farhod dialogini yod oling.

Farhoddan ishqda tuban, kuchda ojiz Xusrav uni yuzma-yuz olishuvda yengolmagach, makr-hiyla bilan g'olib chiqmoqchi bo'ladi. Bir hiylagar kampirni yollab, Farhodning oldiga yuboradi. Kampir: "Mehinbonu jiyani Xusravga berishga rozi bo'ldi. Shirin buni eshitib, o'zini o'ldirdi. "Farhod! Farhod! deya jon berdi", — degan yolg'on xabarni yetkazadi. Bu xabar Farhodning bag'riga go'yo o'tkir pichoq urdi. Fig'on tortib yiqildi. Shundan keyin Farhod umri tugab borayotganini bilib, yurtini, ota-onasi-yu yaqinlarini yod etdi:

Tugangan fahm etib umri baqosin,
Sovug' oh urdi yod aylab atosin.

Anosi ham ko'zi oldig'a keldi,
Ko'zidin ikki qonlig' rud¹ ochildi.

Dedi: — "Ne hol erur, hayhot-hayhot,
Netar jonimni olsang, ey ajal, bot?!

O'lardin burna² yuz o'lmak nedur bu?!
Boshim yuz tig' ila bo'lmak nedur bu?!

Kuyuk tang'a yolin³ urmoq ne erdi?!
Momug'⁴ uzra choqin urmoq ne erdi?!

¹ Rud — ariq, soy. ² Burna — burun, ilgari. ³ Yolin — yolkim, alanga. ⁴ Momug' — chigitsiz paxta, chigiti olingan paxta.

Bular fikri ichiudin urmayin bosh,
Boshim tufroq aro kugay edi, kosh.

Buzug'luq, ey falak, ko'rguzdung oxir!
Buzulg'an xotirinni buzdung oxir!

Bu ne insof edi, ey soqiyi dalir,
O'lar chog'da qadah tutmoq to'la zalir?!

O'luk boshig'a tig' urmoq ne ya'ni,
Bir-o'q bas, bedarig', urmoq ne ya'ni?!

Chu bu sho'robag'a yetli nihoyat,
Dedi achchig'-achchig' yig'lab bag'oyat.

Ki: "Ey bodi sabo¹, Tengri uchun qo'p,
Yetib Chin-u Xito mulkiga yer o'p!

Demam, xoqon qoshida bu o'g'uldin
Ki, g'urbat ichra o'lgan xasta quldin.

Quyundek sadqa qil avval o'zungni,
Chu bo'lding sadqa, mundoq de so'zungni:

Kim, ul ovorayi bexonumoning,
Bag'ir xunobidin bir qatra qoning.

Itib, olamda hirmon² birla o'ldi,
Yuzungni ko'rmay armon birla o'ldi.

Ne qonlar yuqti bag'ridin yoshig'a,
Ne ishlar tushdi gardundin boshig'a.

Bo'lub afsun-u makr-u hiylatangez,
Anga ne zulmlarkim qildi Parvez.

Agar tuzluk birla topsa hisobin,
Berur erdi ming andoqning javobin.

Va lekin egrilikni aylab oyin,
Yasab yuz nav' yolg'on, o'ylakim chin.

¹ Bodi sabo — tong shamoli. ² Hirmon — mahrundik, beharalik.

Birovkin xilqatin qildi qazo rost,
Qilur bovar¹, necha so'z bo'lsa norost.

Manga, ne deyki, ul kofir ne qildi,
Qazodini erdi qildi, har ne qildi.

Budur komimki, Bahromi dilovar
Ki, bor erdi manga ul yor-u yovar².

Cheriklar jam' aylab bemadaro³,
Bu yon qilsa azimat oshkoro.

Qilichi to'yg'arib Xusravni jondin,
Tilasa begunah qonimni ondin!

Eshitgach shoh bu o'tlug' fasona,
Agar boshidin urisa o't zabona.

Yamon ahvolima aylab yaqo chok,
O'zin tufrog'larg'a urisa bebok.

Qo'shub yig'lasa bu ovarasini,
Qayu ovora, bag'ri porasini.

“Bo'tam!” — deb goh bo'zlab, goh o'kursa,
Jafu toshin sinuq ko'ksiga urisa.

Meni gar umrdin charx etli navmid,
Jahon mulkida bo'lsun shoh jovid.

Yiqilsa hujra — bo'lsun qasr obod,
Qurusa sabza — bo'lsun sarv ozod.

Anong'a bu xabardin tushsa oshub,
G'aminidin xora uzra bo'lsa sarko'b⁴.

Jahong'a o't solib g'avg'osi har yon,
Yetardek bo'lsa vovaylosi har yon.

Bu vahshiyg'a xitob etsa: “Qo'zum” — deb,
Bu bekasni sog'unsa: “Yolg'uzum” — deb.

¹ Bovar qilmoq — istonmoq. ² Yovar — yordamchi, madadkor. ³ Bemadaro — murossasiz, kelishmasdan, tortinmay. ⁴ Sarko'b — bosh yanchuvchi, uruvchi.

Aningdek bo'lsa sho'r-u iztirobi
Ki, bo'lsa bartaraf burqa¹ hijobi²

Qilibon yod g'amparvardasidin,
Yugursa — chiqsa to'qquz pardasidin.

Debon: — Ey rishtayi jonimg'a payvand!
Uzoring aylasa parkand-parkand.

Sochidin bo'lsa yulmoq birla mahjur³
Ki, Chinda bo'lsa mustik o'rnida kofur.

Damindin dud olib ketgaysen oxir,
Xaloyiqqa hijob etgaysen oxir!

Degaysen: — Ey yuzung ruhum g'izosi⁴,
Izing gardi ko'zumning to'tiyosi!

Manga bas erdi bu dardi g'amandud
Ki, to Tengri vujudim qildi mavjud.

Bukim sen behad erding orzumand
Ki, bo'lg'ay munising bir turfa farzand.

G'amindin bo'lmading bir lahza dilxush,
Hamisha bor eding zoru mushavvash⁵.

Gar atfol⁶ etsa mayli sabzavu bog',
Kichikdin erdi qismim dard ila dog'.

Mening dardimg'a qolib jismi zoring,
Mening dog'indin o'rtanmak shioring.

Tilab yoqut laxti xora⁷ topting,
Tilab xurshid, otash pora⁸ topting.

Ulug' bo'lg'on soyi bechora bo'ldum,
Diyor-u mulkdin ovora bo'ldum.

Manga ovorilig' to charx berdi,
Firoqimdin ishing o'rtanmak erdi.

¹ Burqa¹ — yuzga tutiladigan parda, niqob. ² Hijob — parda. ³ Mahjur — hujrada qolgan, ayriliqda qolgan. ⁴ G'izo — ovqat, oziq, yegulik. ⁵ Mushavvash — tashvishli, besaramjon, ko'ngli parishon.

⁶ Atfol — bolalar. ⁷ Laxti xora — qattiq tosh bo'lagi. ⁸ Otash pora — olov parchasi.

Bas ermas erdi umre kuymaking bas,
Kuyub- kuyub, kul o'ldung o'ylakim xas.

Bu xusron¹ baski, chun g'am rudi tuzdum,
Sirishktm selidin ka'bamni buzdum.

Bukim men — men, manga o'lmak dag'i hayf,
Ulus ahvolima kulmak dag'i hayf.

Sen ar² dardindin o'lsang ranjfarsoy,
Manga ul ranj-u g'amdin voy-u yuz voy!

Meni rozilig'ingdin qilma navmid,
Manga do'zax o'tini solma jovid...”

Savol va topshiriqlar

1. Farhodning ajalga, falakka, dunyo (dahr)ga murojaati berilgan baytlarga diqqat qarating, ularni tahlil qiling.
2. Qaysi misralarda vatanga bo'lgan mehr, sog'inch o'z ifodasini topgan?
3. O'lim oldidagi o'g'ilning bodi sabo orqali otasi bilan vidolashuvi Sizda qanday taassurot qoldirdi?
4. Farhod farzandidan ayrilgan onasining holatini qanday tasavvur qiladi?
5. *“Meni rozilig'ingdin qilma navmid, Manga do'zax o'tini solma jovid”* murojaati kimga qaratilgan? Bu o'tinchning ma'nosini tushuntiring.
6. Farhod o'ziga yetgan qazoga ko'ndimi? Taqdiridan rozi bo'ldimi?

Nazariy ma'lumot

KOMIL INSON

Tasavvuf — musulmon olamida keng tarqalgan islom diniga asoslanuvchi buyuk ta'limot. Tasavvuf orqali insoniyat Islom dinining ichki va tashqi go'zalligini, uning buyuk insonparvarlik mohiyatini anglab yeldi. Tasavvufning maqsadi insonni ruhiy, ma'naviy jihatdan poklash, ya'ni komil insonni tarbiyalashdir. Qalb pokligiga erishgan, yuksak ma'naviyatli, barkamol shaxs komil insondir. Aksariyat adabiyotlarda komil inson ruhiy poklangan inson tushunchasi bilan tenglashtiriladi. Demak, ruhni poklash g'oyat muhim. Poklanishning yo'li esa bitta, u nafsni yengishdir.

Nafs deganda yemoq, ichmoq, kiymoqlikdan tashqari yana johillik, ilmsizlik, manmanlik, kibru-havo, dunyoparastlik, zulm, o'g'rilik, tanballik, g'urur, tama,

¹ Xusron — zarar, ziyon. ² Ar — “agar” so'zining qisqartirilgan shakli.

ko'rolmaslik, baxillik, mansabparastlik, shahvat, ko'ngli torlik, g'azab, umuman, inson ruhini, qalbini bulg'aydigan, uni Olohdan uzoqlashtiradigan barcha illatlar yig'indisi tushuniladi.

Qur'oni karimning bir qator oyatlarida ochiq yoki ishora bilan nafsni jilovlash, yengish lozimligi mazmunida hukmlar bor. Shuningdek, payg'ambar Muhammad alayhissalomning hadislarida ham bu borada ko'rsatmalar talaygina. Misol tariqasida Hazrati Aliga aytgan ushbu nasihati (hadisi)ni keltirish mumkin: ***“Yo Ali, valoyat (avliyolik) maqomiga yetishgan zotlar ko'p-ko'p ibodat qilganlaridan emas, o'z nafslarini yengganliklaridan bunday ulug' darajaga erishganlar”.***

Nafs insonning juda qudratli, xavfli dushmani. Unga tobe inson ma'naviy va jismoniy tubanlikka, halokatga mahkum. Shuning uchun Navoiy ***“Nafs itin qilsang zabun olamda yo'q sendek shujo”*** deb yozsa, ***“Qisasi Rabg'uziy”*** da bir nafsning ishini yetmish shayton qilolmaydi deb ta'kidlanadi. ***“Farhod va Shirin”*** dostonidagi Farhod olishib yenggan ajdaho, Axraman dev, temir odam shunchaki xayoliy, afsonaviy obrazlar emas, balki Farhodning ichki olamidagi nafsoniy istak, shaytoniy intilishlarning ramziy timsollaridir. Farhodning oshiqligi uni bu nafs lashkari bilan kurashga otlantirdi, ishq unga kuch, sabot va iroda ato etdi. Ko'rinadiki, nafsni yengish quroli — bu ISHQ ekan.

Tasavvufda ishq deganda faqat mehr, sevgi kabi tuyg'ulargina emas, ulardan tashqari yana iroda, sabot, ilm, ibodat, oqillik, xokisorlik, sabr, qanoat, g'ayrat, kamtarinlik, adolat, saxiylik, halullik, mardlik, hayo, pokizalik, shirinso'zlik, shafqat, umuman inson qalbini, ruhini poklashga xizmat qiladigan, uni Olohga yaqinlashtiradigan barcha ezguliklar, pokliklar yig'indisi tushuniladi. Ishqning o'rne ko'ngilda bo'ladi. Ko'ngil ishq tufayli poklanadi. Ko'ngil poklansa, ishq yana-da o'tli, nurli bo'ladi, ilohiy mohiyat kasb etadi. Tasavvufga ko'ra ko'ngilni poklash ham bir ilmdir. Ilm esa ustozlardan o'rganiladi. Farhodning ustozlaridan kasb o'rganishini eslang. Ular shunchaki hunarmand ustalar obrazi emasdi.

Boniy — ko'ngilga ishq binosini qurgan va qurishni o'rgatgan piri komil. Moniy — Oloh ishqini qalbg'a naqshlash sirlarini anglatgan ustoz. Qoran — ko'ngildagi toshdan ham qattiq nafsoniy istaklarni parchalash ilmini bildirgan murshid. Shular kabi yana Suhaylo, Suqrotdek ulug'lardan ishq sirlarini, poklanish ilmini o'zlashtirgan insongina hayotlik davrida o'z botinida dev, ajdaho, arslondek bo'lgan nafsoniy illatlarni yenga biladi, kundalik hayotda duch keladigan o'z nafsiga qul Xusray, Sheruya kabi odam qiyofasidagi shaytonlarga bas kela oladi. Bir so'z bilan aytganda, u insoniy o'zligini yo'qotmay, poklanish yo'lida davom etadi.

Poklanishga erishgan komil inson ayni paytda yuksak axloq va odob timsoliga aylanadi. Shu ma'noda Farhod o'zbek adabiyotida mukammal yaratilgan komil inson obrazidir.

“LAYLI VA MAJNUN” DOSTONI

Dunyodagi sevgi qissalarining eng dardlisi bo‘lmish “Layli va Majnun” “Xamsa”ning uchinchi dostonidir. Unda oldingi dostonida bo‘lgani kabi zaminiy (majoziy) muhabbatning ilohiy (haqiqiy) ishqqa eshligi o‘zining go‘zal badiiy ifodasini topgan. Navoiy bu asarida, ayniqsa, ruhiyat tasviriga alohida e‘tibor qaratadi. U mazkur doston bilan o‘zbek adabiyotida bu mavzuni boshlab berdi: “Men turkcha boshlabon rivoyat, Qildim bu afsonani hikoyat”. Adib asar mazmunini chuqurligini ta’kidlab, afsona faqat libos ekanligiga diqqat qaratadi. «Men xastaki, bu raqamni chektim, Tahriri uchun qalamni chek-tim. Yozmoqqa bu ishq jovidona, Maqsudim emas edi afsona».

Qays va Layli bir-birlariga ilohiy ishq bilan bog‘langanlar. Lekin Laylining otasi bu ishqqa qarshi. Aslida ular orasida katta tafovut yo‘q. Laylining otasi Hay qabilasining boshlig‘i bo‘lsa, Qays bani Omar qabilasi hukmbardorining o‘g‘li. Nasabda, mavqe hamda boylikda birining boshqasidan kam, ortiqligi yo‘q. Gap shundaki, ishq tufayli Qaysning jununi shu qadar ortganki, ishqdan mahrum omi el uni “Majnun” (telba) deb ataydi. Ota o‘z qizini shu malomatga qolgan yigitga berishdan or qiladi. Johillar oshiq-ma’shuqlarni malomat domiga otadilar, davron boshlariga mislsiz musibatlarni soladi, qismat ularni ayovsiz imtihondan o‘tkazadi. Faqat o‘limgina ularga shafqat qildi. Xuddi Farhod va Shirin taqdirida bo‘lgani kabi o‘lim ular uchun fojea emas, balki azobli hijrondan qutqarguvchi xaloskor, pirovard maqsadlari bo‘lmish Yaratganning vasliga noil qiluvchi vosita edi. Doston so‘ngida ularning ana shu baxtga erishganliklari tasvirlanadi.

Qadrli o‘quvchi! Quyida dostonan olingan parcha e‘tiboringizga havola qilinmoqda. Unda Qays va Laylining bog‘dagi ilk uchrashuvlari tasvirlangan. Bu uchrashuv ularning botinida pinhon bo‘lgan ishq cho‘g‘ini yolqinlatib, ulkan olovga aylantirib yuboradi. Siz ana shu ishq yolqinlanishi jarayonini kuzating, oshiqlik holatini tafakkur qiling, Navoiyning mahoratidan bahramand bo‘ling.

...Ashobg‘a¹ mayli lolav-u bog‘,
Ul ikki² ichinda loladek dog‘.

Ashobg‘a g‘uncha sori ohang,
Bu ikki nechukki g‘uncha diltang.

¹ Ashob — subhaldoshlar. ² “Ul ikki” deganda Layli bilan Majnun ko‘zda tutilgan.

Ishq ichra necha yetib maloli,
Mahvash qilur erdi zabt holi.

Bedil¹ bu hifz² mushkil erdi.
Kim, hush ila aqli zoyil³ erdi.

El har neki so'rsa, fahm qilmay,
Fahm etsa, javob dorni bilmay.

Ishqin necha aylamay debon fosh,
Andin ajab amrlar urib bosh.

Gah so'zidin oqib ashk nogoh,
Gohi chekib ixtiyorsiz oh.

...Boqay desa, dog'i quvvati yo'q,
Boqmay desa, dog'i toqati yo'q.

Ko'z uchi bila boqib chu gohi,
Jondin chekib andoq o'tlug' oli.

Kim, bog' yuzin xazone aylab,
Ko'k bargini za'farone aylab.

Mahvash qilibon nazora nogah,
Bo'lmoqqa aning o'tidin ogah.

...Bog' erdi vasi'-vu⁴ xalq — soyir⁵,
Ashjor⁶ g'ulusi elga sotir⁷.

Atfol⁸ bo'lub o'yung'a mash'uf⁹,
Sarvi gul o'lub alarg'a ma'luf¹⁰.

Sayr ichra yetishti mohi dilxoh¹¹,
Bir gul chamani ichiga nogoh.

Gulbun¹² bila rust to'rt yoni,
Kirsu kishi kimsa topmay oni.

¹ "Bedil" — "dilsiz", ya'ni birovga oshufta Majnun ko'zda tutilgan. ² Hifz — saqlash, qo'riqlash. ³ Zoyil — yo'qoladigan, yo'q bo'luvchi. ⁴ Vasi' — keng. ⁵ Soyir — sayr etuvchi. ⁶ Ashjor — daraxtlar, og'ochlar. ⁷ Sotir — Berkituvchi, yashiruvchi. ⁸ Atfol — bolalar. ⁹ Mash'uf — naftun, shod. ¹⁰ Ma'luf — ulfat. ¹¹ Dilxoh — dil istovchi, mohi dilxoh — Ko'ngil istagan oy, bu yerda Layli ko'zda tutilgan. ¹² Gulbun — gul butasi.

Kirgach anga ul shugufta¹ gulzor,
Ko'rdi tikan ichra bulbuli zor.

Kirmish edi anda Qays g'annok,
Gul yanglig' etib yaqosin chok.

O'z holig'a zor yig'lar erdi,
Besabr-u qaror yig'lar erdi.

Og'zida taronayi firoqe
Kim, yor yetishli ittifoqe.

Chun bulbulining guli shugufta,
Topti bori xalqdin nuhufta².

Har necha yo'q erdi so'zga tobi,
Ko'nglida ko'p erdi iztirobi.

Yo'q erdi guziri³ necha so'zdin,
Borg'uncha o'lub deguncha o'zdin.

Bunyod etti hijob⁴ birla,
Bal xijlati⁵ behisob birla:

“K-ey turfa yigit, ne holating bor?
Ne nav' g'am-u malolating bor?”

Kim, shodlig'ing yo'q o'zgalardek,
Obodlig'ing yo'q o'zgalardek?

Ashobg'a mayli bog'i gulzor,
Ham tan sanga resh-u⁶ ham ko'ngul zor.

Bu dunki esib nasimi navro'z,
Gul atrini qildi majlisafro'z.

Bu faslda azmi gulshan etgay,
Bo'ston haramini maskan etgay.

Bor oning uchunki, shod bo'lg'ay,
Har bandig'a bir kushod bo'lg'ay.

¹ Shugufta — ochilgan. ² Nuhufta — yashirin. ³ Guzir — chora, iloj, qutilish. ⁴ Hijob — parda; muhojzatni uyal. uyalish. ⁵ Xijlat — xijlatlik, uyalish. ⁶ Resh — yara, jarohat; bu yerda hasrat, g'amginalik ma'nosida.

Sen nola qilib, g'amin nedin sen,
Ashking oqizib, hazin nedin sen?

Ishrat chog'i mehnating ne ya'ni,
Sho'robayi hasrating ne ya'ni?

Bu g'am sanga qaydin o'ldi hodis,
Kim bo'ldi bu shiddatingg'a bois?"

Boysisni ehu so'rdi ul dilafro'z,
Bedil chekibon bir ohi jonso'z¹.

Shirin so'zidin bo'lub edi lol,
Qon yosh ila yuzga yozdi ahvol.

Yo'q, yo'qki, zaboni hol birla,
Sharh ayladi bu maqol birla:

"K-ey jonima hayrat o'ti solg'an,
Ko'nglumni burun nazarda olg'an".

Avvalki jamolidin sochib barq²,
O't ichra vujudum aylagan g'arq.

Zulf ochmoq ila olib qarorim,
Qilg'an qaro ro'z ro'zg'orim.

Avvalki fasona zohir etgan,
Ko'nglumning ishini oxir etgan.

Qilg'anni yoshurmog'ing ne erdi?
Mendin yana so'rmog'ing ne erdi?

Sendin yetibon bu shiddat oxir,
Kinga toqayin bu tuhmat oxir?!

Ko'nglumniki olmishang nihoni,
Sendin ola olmog'um xud oni.

Jonimniki o'rtading bas erdi,
Tonmoq bu sifat kerakmas erdi.

¹ Jonso'z — jonkuyar. ² Misrning ma'nosi: qarashdayoq olgan, muhtalo qilgan. ³ Barq — chaqmoq.

O't uzra ne erdi quymog'ing yog'?'
Kuyganga ne erdi qo'ymog'ing dog'?"

Tufroq uza bo'ldi ul sifat past
Kim, yerdagilarga bo'ldi hamdast.

Qo'ynig'a olib nigor boshin,
Sochib ko'zidin yuziga yoshin.

Behushg'a aylab iztirobe,
Hardam yuziga urub gulobe.

O'lturganiga o'zi yebon g'am,
Yig'lab tutar erdi bo'yla motam.

Istab ani bir-iki dilorom,
Ul voqea ichra qo'ydilar gom¹.

Gar zulf ila mushkbez² edilar,
Ikkisi anga kaniz edilar.

Ko'zlariga dahr o'lub qarong'u,
Qo'rqub dedilar: "Ne hol erur bu?"

Mahvash ishidin chu parda qo'pti³,
Ikkisining ollida yer o'pti.

Ul ish neki voqe' o'ldi bexost,
Bir-bir dedi ul ikisiga rost.

Dahr etti chu sirin oshkora,
Yig'lab tiladi g'amiga chora.

Bor erdi birisi dardparvard,
Filhol sanang'a bo'ldi hamdard.

Dedi: "Yema g'amki, bok emastur
Kim, ishq o'tidin halok emastur.

Sen qo'pg'il-u, bizga topshur oni,
Azim ayla qabilag'a ravoni.

¹ Gom — qadam. ² Mushkbez — Yoqimli mushk hidini sochuvchi. ³ Qo'pmoq — ko'turilmoq, o'rindan turmoq.

To bo'lmasun el bu ishdin ogoh,
Biz fikr etali nechukki duxoh".

Mahvash ul ikov degandek etti,
Ko'nglin qo'yub auda evga' ketti...

Savol va topshiriqlar

1. *"Ashobg'a mayli lolavu bog', Ul ikki ichinda loladek dog'"* baytida sevishganlar va ularning subhatdoshlari holatidagi tafovutning sababini tushuntiring.
2. *"Bedilg'a bu hizf mushkil erdi, Kim, hush ila aqli zoil erdi"* va undan keyingi baytlarda Majnun ruhiyatida yuz bergan o'zgarishlar sababini sharhlang.
3. Oshiq ruhidagi o'zgarishi uning jismoniy holatiga ta'sir etgan o'rinlarni toping. Siz bunday holni qanday izohlaysiz?
4. Laylining Majnun holatiga munosabati tasvirlangan misralarni belgilang. Uning o'zida ham o'zgarish yuz berayotganmide?
5. Sevishganlar yolg'iz uchrashib, so'zlashgan joyni ta'riflab bering.
6. Qizning yigilga murojaatini qayta ifodali o'qing, mazmunini so'zlab bering. Layli nulgiga xos nazokatni ifodalashdagi Navoiy mahoratini kuzating.
7. *"Avvalki jamolidin sochib barq, O't ichra vujudum aylagan g'arq"* misralaridagi istoraviy ifodani tahlil qiling.
8. Qaysning javobidagi mazmun va ohangni ilg'ashga urining va izohlang.
9. Qaysning behush bo'lishi hamda Laylining unga munosabati tasvirini tahlil qiling.
10. Laylining o'z kantzlari oldida yer o'pishi sababini qanday izohlaysiz?

"SAB'AI SAYYOR" DOSTONI

Ishqiy — sarguzasht qissa bo'lmish "Sab'ai sayyor" yetti iqlim shahanshoi Bahrom taqdiri mavzusini yoritadi. U qulon (go'r) oviga haddan tashqari ruju qo'rganligi uchun Sharq adabiyotida Bahrom go'r nomi bilan mashhurdir. Jahongashta Moniydan Diloromning daragini eshitadi, u chizgan rasmdan ko'rib, qizga oshiqi beqaror bo'ladi. Xitoyning bir yillik xirojini to'lab, go'zalni saroyga keltiradi va aysh-ishratga beriladi. Bir kuni ovda kishi aqlini lol qoldiradigan darajada merganlik mahorati va san'atini ko'rsatadi. O'z ishidan xushlangan shoh yori Diloromdan maqto'v, olqish kutadi. U esa xotirjam holda: "Bu mahorat mashqning natijasi", — deydi. Kutganidan zid munosabatni ko'rgan Bahrom mastlik va g'azab ichida uni o'limga — uzun sochlariga

¹ Ev — uy.

oyoq-qo'lini bog'lab, biyobonga tashlab kelishni buyuradi. Ertasi kuni g'azab va mastligi tarqab, yorini izlaydi. Uni topolmagach, iztirobga, tushkunlikka tushadi, uzlatga beriladi. Hakimlar maslahatiga ko'ra yetti rangda yetti qasr quriladi. Shoh haftaning har bir kunini qasrlarning birida o'tkazadi. Har tun bir iqlimdan kelgan musofirdan hikoyalar tinglaydi: shanba kuni qora qasrda Farrux va saxiy Axiy hikoyasini, yakshanba kuni Zayd Zahhob sarguzashtini sariq qasrda, uchinchi hikoya bo'lmish Sa'd jasoratini dushanba kuni yashil qasrda, shoh Jo'na va saxiy Mas'ud hikoyasini seshanba kuni gulgun qasrda, moviy qasrda aytilgan beshinchi Mehr va Suhayl qissasini chorshanba kuni tinglaydi. Nihoyat, juma kuni oq qasrda Xorazmdan kelgan musofirdan yettinchi hikoyani tinglaydi va Diloromning daragini eshitadi. Ular qayta topishadilar. Bahrom Dilorom va saroy ahlini olib ovga chiqadi. Ovda juda ko'p qush va jonivorlar qoni to'kiladi. Natijada, bir vaqtlar qurigan botqoq ko'zi qayta ochiladi va hammalarini yer yutadi.

Navoiy Bahrom obraziga juda katta ma'no-mazmun yuklagan. Uning timsolida oshiqlik va shohlikning bir tanga sig'masligini ko'rsatgan. Bahrom oshiq bo'lgach, mamlakatni unutdi. Shohga xos maqtov, xushomadni istaganida esa ishq ko'ziga ko'rinmay qoldi.

Navoiy asar voqealarini, hatto hikoyalarini o'z vatani bo'lmish Xuroson, Movarounnahr hayoti bilan bog'lashga harakat qilgan. Shahrisabz, Xorazm haqida maxsus hikoyalar kiritgan. Shuningdek, bu mashhur qissaga turkona ruh berdi. Bahrom munosabati bilan o'z zamonasi masalalarini qo'zg'agan. Quyida dostonidan kichik bir parcha berilmoqda.

Shahg'akim, bo'lmish erdi oshiq-u mast,
Bul'ajab¹ iki ish berib edi dast².

Shah chu ul lahv³ ila bo'lub mash'uf,
Ishidin topmas erdi hech vuquf⁴.

Mulk⁵ ishi zabtu rabtsiz⁶ bo'ldi,
Saltanat amri zabtsiz bo'ldi.

Qilmadi shah chu dodxohni⁷ yod,
El ilik sundi⁸ qilg'ali bedod.

Mulk chun shoh adlidan qoldi,
Qildi har kim nekim qila oldi.

¹ Bul'ajab — eng qiziq, ajoyib. ² Dast bermoq — muvassar bo'lmog, erishmoq, hosil bo'lmog. ³ Lahv — o'yin-kulgi, befoylu ish. ⁴ Vuquf — voqiflik, xabaridorlik. ⁵ Mulk — mamlakat. ⁶ Zabtu rabt — tartibni mahkam tutish va intizom. ⁷ Dodxoh — arz-dodga keluvchi. ⁸ Sunmoq — cho'zmoq; ilik sundi — qo'l cho'zdi.

Ham qaroqchi uzotti har sori qo'l
Band bo'ldi alar qo'lidin yo'l.

Chekti g'avg'o baland bodaparast,
Bo'ldi mu'zin¹ bila imom uni past.

Qurtdek bo'ri birla to'ldi yobon,
Dema qo'y, balki tu'ma² bo'ldi shubon.

Bir nechta mahrame tilab xilval,
Qildilar arz shahg'a bu holat.

Ki, xaloyiqda qiyl-u qol³ nedur,
Mulk birla ulusqa hol nedur.

Shah chu bildi, taammul etti base,
Ishga chora taxayyul⁴ etti base.

Lek oshiq ishiga ne chora,
Ishq etar ul elni bechora.

Ne ul oysiz⁵ anga qaror erdi,
Ne iliginda ixtiyor erdi.

Bildikim, mulk ishi xarob o'lmish,
Mulk eli holi iztirob o'lmish.

Ishqdin garehi xasta hol erdi,
Lek ko'nglida bu xayol erdi.

Ki, ne nav' ishga aylagay tadbir
Ki, bu tavrig'a⁶ aylagay tag'yir⁷.

Mulkdin yo'q guzir⁸ anga hosil,
Yordin xud guzur erur mushkil.

Lek ko'ngli chu behuzur erdi,
Anda har lahza bu xutur⁹ erdi

Ki: "Agar bo'lsa shohlig' boqi,
Topilur buyla¹⁰ mahvash¹¹ soqi¹²."

¹ Mu'zin — muazzin, azon aytuvchi. ² Tu'ma' — luqma. ³ Qiyl-u qol — gap-so'z. ⁴ Taxayyul — xayolga keltirish, xayol qilish. ⁵ "Ul oy" deganda Dilorom ko'zda tutilgan. ⁶ Tavr — tarz, ravish, yo'sin. ⁷ Tag'yir — o'zgarish. ⁸ Guzir — chora, iloj, tadbir. ⁹ Xutur — ko'ngilga kelish, xotirga kelish. ¹⁰ Buyla — bunday. ¹¹ Mahvash — oydek qiz; bu yerda Dilorom ko'zda tutilgan. ¹² Soq — tana, jism.

Buki vaslini topmisham payvast,
Shahlig' o'lmasa bermas erdi dast?"

Mulk eli bo'lmasa, ne ul' bordur,
Ne tiriklik uyiga yo'l bordur.

Lek to bo'lg'usidur ul mavjud,
Ne aning g'ayridur² erur nobud.

Ikkisini kim desa qiloyin jam',
Shusha muzdin³ degay yasoymen sham'.

Ko'ngli etun mulk ila xizona tilab,
Ishq etgali bahona tilab.

Ishq ila shohlig' muvofiq emas,
Ishq lofida shoh sodiq emas.

Ishq uchun bedili kerak foni⁴,
O'rtagan shavq shu'lasini.

Jon berib yori muddaosi uchun,
Balki yuz jon aning rizosi uchun.

Vaqf etib⁵ dilbarig'a jon mulkin,
Sadqa aylab iki jahon mulkin.

Shohkim mulk ocharni qilsa nasaq⁶,
Yuz tuman qon to'kar bari nohaq.

Oshiq o'lg'anki, kechmagay jondin,
Ishq behad yiroq durur ondin.

Shoh, alqissa, bu taxayyul ila,
Aysli aylar edi taammul⁷ ila.

Ishni doyim shikor⁸ birla edi,
Chopmog'i o'z qarori birla edi.

¹ "Ul" deganda Dilorom ko'zida tutilgan. ² G'ayr — boshqa. ³ Shusha muz — shishadek muz, yax.
⁴ Foni(y) — yo'q bo'luvchi; tasavvufda so'fiylikning fano maqomiga erishgan kishi; bu dunyodan kechgan
odam. ⁵ Vaqf etmoq — madrasa yu masjidlar uchun belgilab qo'yilgan mol-mulk; bu yerda jon mulkini
yoriga vaqf etishi haqida gap borgan. ⁶ Nasaq — tartib, intizom, qoida. ⁷ Taammul — teran o'ylash,
kamoli diqqat bilan fikrlash. ⁸ Shikor — ov.

Ichibon yor ilgidin mayi nob¹,
Saltanat fikridin vale xunob.

Bir kun ov ichra shoh edi sarxush,
Yonida erdi ul buti mahvash².

Ko'rdi ra'no g'azoli chobukhez³,
Sur'ati ko'k g'azoli yanglig' tez.

Shah o'q otmoqqa o'yla qodir edi,
Sayd urmoqqa o'yla molir edi.

Kim, ne nav' o'lsa elga rag'bat-u tav'⁴,
O'tturur erdi saydni ul nav'.

Qay tukin saydning nishona qilib,
O'qi ul yerni oshyona qilib.

Dedi gulruxqa: "K-ey pari tal'at"⁵!
Bu g'azoleki, ko'rguzur sur'at,

Ne yeriga desang, xadang urayin,
Ul sifatkim buyursang, o'tturayin"⁶.

Sho'xning tab'ida chu diqqat edi,
Ramz ila nuktayi daqiq⁷ dedi.

Ki: "Burun sol iki qo'lig'a shikol⁷,
O'ylakim turg'ay o'z yerida g'azol.

So'ngra otmoqqa yaxshi ko'zla ani,
Ham yiroqtin turub bo'g'uzla ani"⁸.

Shah chu bildi sanam tamannosin⁸,
Topti filhol aning muammosin.

Demadi nozanin hadisin yo'q,
Chekti ul sadoqdin⁹ inichka o'q.

¹ Nob — toza, tiniq, sof. ² Buti mahvash — oy yuzli but, oydek sanam; bu yerda Dilorom ko'zda tutilgan. ³ Chobukhez — tez chopadigan, chaqqon. ⁴ Tav' — mayl, xohish. ⁵ Tal'at — yuz, bet, ko'rinish, husn. ⁶ Nuktayi daqiq — nozik so'z, chiroyli so'z, ma'noli so'z. ⁷ Shikol — ot yo tuya oyog'iga solinadigan band; tushov. ⁸ Tamanno — orzu, istak, niyat, tilak. ⁹ Sadoq — o'q-yoy xaltasi, o'qdon.

Sayd sori chekib darang¹ bila,
Tikti ikki qo‘lin xadang bila.

Kim, ul o‘q o‘tmadi yarosidin,
Teri birla so‘ngak² arosidin.

Chunki bo‘ldi g‘azol qo‘llari band,
Yoyig‘a kaybur³ ayladi payvand.

Urdu ul nav‘ bo‘g‘zig‘a oni
Ki, kesildi-yu oqti ham qoni.

Ne xayoleki aylab erdi molr⁴,
Borisini bajo keturdi shoh.

Qildi bir ishki kimsa bermas yod,
Kimsa yo‘qkim, sipehri ko‘hna nihod⁵.

Shah chu ko‘rguzdi ishda bu oyin,
Tama‘ etti nigoridin tahsin.

Anga chun husndin bor erdi g‘ino⁶,
Keldi husn iqtizosi⁷ istig‘no⁸.

Shah duosig‘a chekmadi tilini,
O‘pmadi shohi komron⁹ alini¹⁰.

Dedi: “Har kim bir ishni varzish¹¹ etar,
Ish kamolini ko‘r, ne yerga yetar!”

Demadi shohniki: “Etting xo‘b”,
Ishni idmong‘a¹² ayladi mansub.

Sho‘x bu nukta aylagach taqrir¹³
Shah mizojig‘a topti yo‘l tag‘yir¹⁴.

Qoshining yosi uzra soldi girih¹⁵
Kim, pari chehradin eshitmadi zih¹⁵.

¹ Darang — sekinlik. ² So‘ngak — suyak. ³ Kaybur — keng enlik kamon o‘qi. ⁴ Molr — oy; bu yerda Dilorom ko‘zda tutilgan. ⁵ Nihod — tuzilish; sipehri ko‘hna nihod — eskidan mavjud osmon (falak).

⁶ G‘ino — boylik. ⁷ Iqtizo — taqozo. ⁸ Istig‘no — boshqalarga muhtoj emaslik; takabburlik. ⁹ Komron — o‘z maqsadiga erishgan; hukmdor. ¹⁰ Al — qo‘l. ¹¹ Varzish — mashq, ko‘nikma. ¹² Idmon — mashq, bir ishni doimiy takrorlab turish, bajarish. ¹³ Taqrir — qaror berish, aytish. ¹⁴ Tag‘yir — o‘zgartirish, o‘zgarish. ¹⁵ Girih — tugun, chigal. ¹⁵ Zih — maqlov, tahsin.

Sho'x ko'rdiki shah itob etti¹,
Dedi isloh etay, xarob etti.

Dedikim: "Shahg'a ne itobdurur
Kim, bu so'zким dedim — savobdurur.

Menki, bir nag'masoz qilsam chang,
Ruh chiqmoq sari qilur ohang.

Yo'q edi bu muloyamat² birla.
Muncha yetti mudovamat³ birla.

Shohkim, bir kiyikka urdi xadang,
Desam idmonni, ishga keldi batang⁴".

Shahki ismo'i⁵ bu maqol etti,
G'azabi o'ti ishti'ol⁶ etti.

Ikki qattiq hadis eshitti ajab,
Ixtiyorin ilikdin oldi g'azab.

Shohkim qahri o'lsa mustavli⁷,
Ul diyor ichra bo'lmamoq avli⁸.

Saltanat g'ayrati chu zo'r etti,
Lutfu ehson ko'zini ko'r etti.

Istadi qatl aylamak oni,
Kesnak ozod sarvi ra'noni.

Dedi ba'zi: "Bu nav' dilkash emas,
Zuafo⁹ qatli tig'ila xush emas".

Dedikim, necha xorij andesha,
Qatl alarg'a hunar nekim peshla.

Mahddin oyni chiqordilar¹⁰.
Bir biyobong'a elta bordilar.

¹ Itob etmoq — qahr qilmoq, g'azab qilmoq. ² Muloyamat — muloyimlik, uyg'unlik, muvofiqlik.
³ Mudovamat — davom ettirish, uzluksiz ishlash. ⁴ Batang — tang, siqiq, tor. ⁵ Ismo' — eshittirish, eshitish. ⁶ Ishti'ol etmoq — shu'lalanmoq, alanganmoq. ⁷ Mustavli — istiol etuvchi, zabt etuvchi.
⁸ Avli — avlo, yaxshiroq, eng yaxshi. ⁹ Zuafo — zaiflar, kuchsizlar, zaiflar (ayollar). ¹⁰ Misraning ma'nosi: kajavadan oyni (Diloromni) chiqardilar.

Har giyohi aning nechukkim o'q,
Davrida necha kunchilik suv yo'q.

Jonivor uunini qilurg'a taboh,
Butmay anda bag'ayri zahr giyoh.

Ikki gisusidin¹ kamand aylab,
Tashladilar g'ulula² band aylab.

Gisusikim, ulusqa erdi kamand,
Oqibat bo'ldi o'z halokiga band.

Yonibon surdilar vatan sori,
Keldilar shohi javrfan sori.

Shahki, bu dahshat ayladi ul dam,
Bexud erdi may-u g'azabdin ham.

Ul kun oqshomg'a tegru³ ichti may,
G'azabi ortar erdi paydar pay⁴.

Subh⁵ roh⁶ istab etti mayli sabuh,
Yonidin g'oyib erdi rohati ruh⁷,

So'rdikim: "Mohvash qayon ketmish?"
Bexabarkim, ne shohkor etmish.

Dedilar qilg'anin necha mahram,
Tiyra bo'ldi anga yorug' olam.

Quyi solib boshini fikr etti,
Qilg'ani borecha ko'ngliga yetti.

Bildikim, qahr sarsari⁸ esmish,
O'z qo'li birla o'z boshin kesmish.

Dedi: "Ushbu zamon o'zum borayin,
Ul biyobonni bir-bir oxtarayin.

Qayda bo'lsa, topay nigorimni,
Qilayin sadqa joni zorimni.

Tirik o'lsa, bo'lay fidosi aning,
Beribon jon, topay rizosi aning...

¹ Gisu — soch. ² G'ulula — o'rab chirnalgan, lo'nda qilib. ³ Tegru — ...gacha, ... ga qadar. ⁴ Paydar-pay — payo-pay, ketma-ket, ustma-ust. ⁵ Subh — tong payti. ⁶ Roh — may. ⁷ Rohati ruh — ruhning rohati; Bu yerda istiora Diloromni anglatib kelgan. ⁸ Sarsari — shamol.

Savol va topshiriqlar

1. Bahromning tinglagan hikoyalari suab bering. Hgari ularning qaysi birlari bilan tanishgansiz?
2. *“Mulk ishi zabtu rabtsiz bo‘ldi, Saltanat amri zabtsiz bo‘ldi”* baytini izohlang. Nima uchun mamlakatda shunday holat vujudga kelganini tushuntiring.
3. *“Ishq ila shohliq muvofiq emas, Ishq lofida shoh sodiq emas”* hukmi nima munosabat bilan aytilganligini tahlil qiling.
4. Ovda Dilorom Bahromdan ohuni qay tarzda otib berishni so‘radi? Bahromning bu vazifani qanday ado etganligi tasvirlangan o‘rinlarni topib tahlil qiling.
5. Diloromning Bahrom merganligiga munosabatini qanday baholaysiz: bepisandlikmi, mahoratning qadriga yetmaslik yoki o‘ylamay gapirishlik?
6. Shohning g‘azabiga javoban Diloromning mulohazalariga munosabat bildiring. U to‘g‘ri ish tutdimi?
7. *“Bildikim, qahr sarsari esmish, O‘z qo‘li birla o‘z boshin kesmish”* baytida gap nima haqida ketyapti? Undagi o‘xshatishning ma‘nosini tushuntiring.
8. G‘azab va mastlikda qilib qo‘ygan xatosidan chuqur qayg‘uga tushgan Bahromning ruhiy holati tasvirlangan baytlarni tahlil qiling.

“SADDI ISKANDARIY” DOSTONI

“Xamsa”ning yakunlovchi dostoni dunyoning mashhur siymolaridan biri jahongir Iskandarga bog‘ishlangan. Barcha xamsanavislar dunyoning katta qismini zabt etgan Aleksandr Makedonskiyni uning prototipi sifatida olishib, jahongirning sharqqa yurishi bilan bog‘liq rivoyat, afsonalarga suyangan holda o‘z dostonlarini yaratganlar. Lekin badiiy adabiyotdagi Iskandar tarixiy Aleksandr emas. Tarix fanidan olgan bilimlaringiz orqali Sizga ma‘lumki, tarixiy Iskandar dunyoni zabt etish maqsadida ko‘p joylarda shafqatsiz urushlar olib borgan, qirg‘in, vayronaliklarga sabab bo‘lgan. Badiiy adabiyotda esa u butunlay boshqa — adolatparvar, donishmand, buyuk insonparvar shaxs.

Sharq rivoyat va afsonalarida bu obraz Iskandar Zulqarnayn deb ham ataladi. “Zulqarnayn”so‘zining ikki ma‘nosi bor: birinchi ma‘nosi shoxli (boshida muguzi bor) bo‘lsa, ikkinchi ma‘nosi — kun chiqish va kun botish hukmdori degani.

“Saddi Iskandariy” dostoni Navoiy “Xamsa”sidagi hajm jihatdan eng katta asardir. U 89 bob va 7215 baytdan tashkil topgan. Shoir dostoniga qo‘l urar ekan, Iskandar tarixini yozishni maqsad qilgan emas, balki Iskandar bilan

bog'liq voqealar mohiyatini o'z o'quvchisiga ochib berishni niyat qiladi. Asarning nomlanishi ham undagi bir lavha bilan bog'liq. Ko'p mamlakatlarni olib, u yerlarda tinchlik, osoyishtalik, adolat o'rnatgan Iskandar, o'z yo'lida odamlarga musibat yetkazayotgan vahshiylarni mahv qilib, qo'shini bilan Qirvon o'lkasiga keladi. O'lka nihoyatda xarob bo'lib, aholi odamxo'r ya'juj-ma'jujlardan aziyat chekar ekan. U yerdagi odamlarning iltimosiga ko'ra Iskandar Qof tog'ida yashovchi bu vahshiylarning yo'lini to'sib devor qurdiradi. Devor fors tilida "sad" deyiladi. Shuning uchun bu devorni Saddi Iskandariy — Iskandar devori deb ataydilar. Ramziy ma'noda esa u ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi devordir. Uni bino qilishda turli mamlakat xalqlari, jumladan, movarounnahrliklar, rumliklar, forslar, xitoylar, hindular, ruslar, faranglar va boshqalar qatnashadilar. Xalqlar do'stligi va ittifoqligi insoniyatning ashaddiy dushmani timsoli bo'lgan ya'juj-ma'jujlarni mahv etadi. Iskandar o'zining odilona va oqilona siyosati bilan xalqlar do'stligini mustahkamlaydi.

Dostondan olinib, e'tiboringizga havola qilinayotgan parchada Iskandar oqil siyosatchi, odil shoh hamda tanti inson sifatida tasvirlangan.

Iskandar bila ul gadolig' ixtiyor etgan podsho, balki, filhaqiqat, podsholikka yetgan gado hikoyatikim, Iskandar ani mazallat chohidin' chiqarib saltanat koxig'a² o'tturtmoq istadi va ul toj tarkin qilib, boshidin tark toji xayolin chiqarmadi.

Eshittimki, Iskandari nomdor,
Chu bo'ldi jahon ahlig'a kongor³,

Ne kishvarki, bo'ldi musaxxar⁴ anga,
Mute o'ldi doroyi kishvar⁵ anga.

Hamul shahni kishvarg'a shoh ayladi,
Hamul elga kishvarpanoh ayladi.

Shah-u mulkdin ko'ngli ting'ach tamom,
Yana mulk aznig'a qildi xiron.

Magar fath bo'lg'anda Mag'ribzamin⁶,
Shahi zohir aylab edi qatl-u kin.

Chu razin o'ti bo'lmish edi bartaraf,
Shah o'lmish edi razm ichunda talaf⁷.

¹ Mazallat chohi — xo'rlik (tubanlik) ebuquri (quduq'i). ² Kox — yuksak bino, qasr, saroy. ³ Kongor — baxtli, qudratli; bu yerda hukmdor ma'nosida. ⁴ Musaxxar bo'lmoq — bosib olinmoq, qaram bo'lmoq. ⁵ Kishvar — mamlakat, o'lka. ⁶ Mag'ribzamin — g'arb mamlakatlari. ⁷ Talaf — nobud, halok.

Skandar chu fahm etti xasmin¹ qatil²,
Anga mulki ichra tilatti adil.

Dedikin: “Bu kishvar salotinidin,
Xabarliq jahonbonliq oyinidin.

Qolibmu ekin bir aningdek kishi
Ki, qilsam ruju’ anga bu mulk ishi.

Ani elga shoh aylasam mustaqil
Ki, mulk o’zgaga bo’lmasa muntaqil³”.

Dedilar xaloyiq duo aylabon,
Hadisig’a⁴ jonlar fido aylabon.

Ki: “Ofoq aro sarfarozi⁵ o’lg’asen,
Hamisha raiyatnavoz⁶ o’lg’asen.

Bu yanglig’ kishikim qilursen so’rog’
Ki, andin raiyatqa yetgay farog’.

Vale xalq ichidin firor aylamish⁷,
Ajab nav’ ish ixtiyor aylamish:

Tiriklar arosig’a qilmas ubur⁸,
Matofi⁹ emas, g’ayri — eski qubur¹⁰.

Hamono tiriklarda ko’rmay vafu,
Qubur ahlig’a aylamish iktifo.

Boshi toj tarkin qilib ixtiyor,
Bo’lub tarki toji bila baxtiyor.

Kishi birla yo’q mutlaqo ulfati,
Bo’lub xalq g’avg’osidin kulfati.

So’z ichra bu taqrib¹¹ tartib etar
Ki, elni fano sori targ’ib etar!”

Skandar eshitgach, dedikin: “Yurung,
Ani, qayda bo’lsa, topib kelturung!”

¹ Xasm — dushman, raqib, muxolif. ² Qatil — o’ldirilgan, so’yilgan. ³ Muntaqil — o’tuvchi, ko’chuvchi. ⁴ Hadis — so’z. ⁵ Sarfarozi — baland, yuksak, hammadan ustun. ⁶ Raiyatnavoz — xalqparvar, fuqaroparvar. ⁷ Firor aylamoq — qochmoq. ⁸ Ubur — o’fosh, yurib o’fosh. ⁹ Matof — tavof (aylanib, ziyorat) etiladigan yer. ¹⁰ Qubur — qabrlar, go’rlar. ¹¹ Taqrib — yaqinlashtirish, yaqinlik, taxmin.

Ravon hukm ila har taraf surdilar,
Topib, shah bazmig'a yetkurdilar.

Yalang erdi boshi, ayog'i — yalang,
Yaqo chokidin ko'ksi dog'i yalang.

Jahon shug'li gardiga silkib etak,
Tutub ikki ilgiga ikki so'ngak.

Skandar anga ehtirom ayladi,
O'z ollinda oliy maqom ayladi.

Dedi: "Bu so'ngaklardin afsona ayl,
Ne so'rsam, javobin aning yona ayl!"

Dedi: "Go'rlardin qilurda guzar,
Necha bu so'ngaklarga soldim nazar.

Zamiring'a lekin nihon qoldi bu
Ki, shahning qayudur, gadoning qayu?

Chu o'lganda birdur bu ikki mato¹,
Tiriklikda nevehun qilurlar nizo'?"

Kelib bu kalomi Skandarga xush,
Dedi: "K-ey zabonovari¹ borkash².

Seni toptim asru biyik nuktalik,
Agar bor esa himmating ham biyik.

Seni kishvaringda qilay arjumand³,
Berib shohlig⁴, poyang⁴ aylay baland".

Dedi: "Himmat o'lmish manga hamnishast⁵,
Sen istardek ermas, vale asru past.

Ki, tark aylabon faqr sarmoyasin⁶,
Pisand etgamen shohlig⁴ poyasin?

Emas rub'i maskunga⁷ rag'bat manga,
Tilar to'rt sarmoya himmat manga:

Biri andin o'ldi hayoti abad,
Ki, yo'qtur aning intihosig'a had.

¹ Zabonovari — gapdon, so'zamuol, so'zga chechan. ² Borkash — yuk tashuvchi. ³ Arjumand — aziz, izzatli, obro'li. ⁴ Poyang — oyoq; martaba. ⁵ Hamnishast — sherik, birga o'tiradigan. ⁶ Sarmoya — asosiy moya, manba, asos, boylik. ⁷ Rub'i maskun — yerning to'rtidan biri; yer yuzining inson yashaydigan (obod) maskani.

Yana bir: yigitlikki, topmay xalal,
Qariliq bila bo'lmag'ay ul badal.

Yana bir: g'inoyi muabbaddurur¹
Ki, olinda iflosg'a raddurur.

Yana: shodlig'kim yo'q oning g'ami,
Adam² bo'lg'ay ul surning³ motami⁴”.

Skandarni hayrat zabun aylabon,
Dedi bosh uyotdin nigun¹ aylabon.

Ki: Bu dayr aro topsang ogohliq,
Senga faqr berdi, manga shohliq.

Agarchi meni ayladi arjumand,
Sanga berdi himmatni mendin baland⁵”.

Gadoyeki, bo'lg'ay biyik himmati,
Anga past erur shohlig' rif'ati⁶...

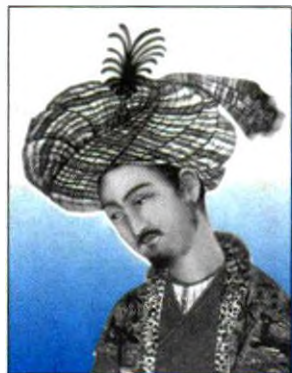
Savol va topshiriqlar

1. O'tmishdagi va badiiy adabiyotdagi Iskandarni solishtirib, tarixiy va badiiy haqiqat to'g'risida fikr yuriting.
2. Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonidan ko'zlagan maqsadi va Iskandar obrazi vositasidagi orzusi nimalardan iborat edi?
3. Mag'ribzaminda xalq taxtga loyiq deb bilgan kishining ajib tabiati, fe'li bayon etilgan satrlarni toping va sharhlang.
4. *“Boshi toj tarkin qilib ixtiyor, Bo'lib toj tarki bila baxtiyor”* baytini izohlang. Bu misralar tavsiflanayotgan kishining xarakteri va dunyoqarashidagi qaysi qirralarni namoyon qiladi?
5. Tarkidunyo qilgan darvesh shohning oldiga o'zi bilan olib kelgan so'ngaklarni qanday izohladi?
6. Iskandarning darveshga qilgan taklifi va darveshning javobi berilgan baytlarni toping va tahlil qiling. Darveshning shohga qo'ygan to'rt shartini izohlang.
7. Darvesh so'zlarini eshitgan shohning unga javoban aytganlarini tahlil qiling. U darveshni qaysi jihatdan o'zidan ustun bildi? Nima uchun?
8. *“Gadoyeki, bo'lg'ay biyik himmati, Anga past erur shohlik rif'ati”* baytini matn mazmunidan kelib chiqib sharhlang.

¹ G'inoyi muabbad — ababiy boylik. ² Adam — yo'qlik. ³ Sur — shodlik, buzni. ⁴ Nigun — egilgan.
⁵ Rif'at — yuksaklik, baland martaba.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR

(1483 — 1530)

Bobur dunyoni hayratga solgan yirik davlat va madaniyat arbobi, mohir sarkarda, donishmand tarixchi, zakovatti olim va tarjimonidir. Ayni paytda u adabiyotimizning Navoiydan keyingi zabardast vakili hisoblanadi.

Hayot yo'li. Bobur 1483- yili Farg'ona viloyatining poytaxti Andijonda tug'ilgan. Otasi ushbu viloyat hokimi Umarshayx Mirzo Anir Temurga to'rtinchi avlod — evara edi. Onasi Qullug' Nigorxonimning otasi Yunusxon esa o'n ikki avlod bilan Chingizxonga ulanardi. Ko'rinadiki, Bobur insoniyat tarixidagi ikki buyuk sulola tutashgan nuqtada dunyoga kelgan jahonning eng mashhur shaxslaridan biridir. Murakkab va ziddiyatli hayoti o'spirinlikdan to umrining oxirigacha jang-u jadallar, sarson-sargashitalik, zafar va mag'lubiyat, ijod-u bunyodkorlik ichida kechdi.

1494- yilda Umarshayx Mirzoga qarshi uning o'z akasi — Samarqand hokimi Sulton Ahmad Mirzo hamda qaynog'asi Toshkent hokimi Mahmudxon o'zaro til birlashtirgan holda qo'shin tortib, Farg'onaga yurish qiladilar. Nihoyatda qaltis vaziyat vujudga keladi. Buning ustiga kutilmagan falokat yuz beradi: Andijonning g'arb tomonidagi jar yoqasida bino bo'lgan Axi qo'rg'onida turgan Umarshayx Mirzo kabutarxonasi bilan jarga qulab, halok bo'ladi. Umarshayxdan uch o'g'il va besh qiz qolgandi. O'g'illarining kattasi — 12 yoshga qadam qo'ygand Bobur taomil bo'yicha taxtga o'tiradi. O'ratepa, Xo'jand va Marg'ilonni qo'lga olib Quvaga kirgan Sulton Ahmad qo'shini shaharni kesib o'tuvchi Qorasuv ko'prigida toshqinga uchrab, tuya va otlari botqoq suvga cho'kib, ko'pi nobud bo'ladi. Ustiga-ustak o'lat tarqaladi. Qo'shin vahimaga tushadi. Sulton Ahmad sulh tuzib ortga qaytadi va yo'lda vafot etadi. Sulton Mahmud ham Axsini bir muddat qamal qilib ololmay, ketishga majbur bo'ladi. Sharoitdan foydalanib qolmoqchi bo'lgan Koshg'ar va Xo'tan hokimi Abobakr Do'g'latning ham O'zgardan yaqinidagi harakatlariga chek qo'yiladi. "Boburnoma"ning aynan shu voqealarga

ishora qilib “Tengri taoloning inoyati...” soʻzlari bilan boshlanishi bejiz emasdi. Bobur 1497- yili 15 yoshida sohibqiron Amir Temur poytaxt qilgan Samarqand shahrini egallaydi. Lekin moddiy tanqislik, qaltis siyosiy vaziyat tufayli bu shahri azimni tashlab chiqishga majbur boʻladi. Andijonda xiyonat yuz bergandi. Bobur ishongan beklar taxtga ukasi Jahongir mirzoni oʻtqizmoqchi boʻladilar. Ikki yil sargardonlikdan soʻng katta mashaqqatlar bilan Andijon qaytarib olinadi. 1500- yilda Bobur Samarqandni jangsiz osonlik bilan qoʻlga kiritadi. Lekin Shayboniyxon yaqinlashib kelayotganligi uchun kuch toʻplash maqsadida Shahrisabzga joʻnaydi. Shunda Shayboniyxon Sulton Ali mirzoning onasi Zuhrabegimni unga uylanish vaʼdasi bilan aldab, shaharni egallaydi.

1501- yili Bobur 240 nafar navkari bilan yetti mingga yaqin qoʻshini boʻlgan tajribali shoh Shayboniydan Samarqandni tortib olishga muvaffaq boʻladi. Koʻp oʻtmay Shayboniyxon shaharni qamal qildi va u uzoq davom etdi. Bir tomondan shahar ichidagi ochlik, ikkinchi tomondan qarindoshlari boʻluish boshqa temuriylardan madad kelmagani yosh hukmdorni ogʻir boʻlsa-da bir qarorga kelishga undadi. U yana Samarqandni tashlab ketishga, nafaqat Samarqandni, jondan aziz Vatani ham butunlay tark etishga majbur boʻldi. Ikki yilga yaqin sarson-sargardonlikdan soʻng 1503- yilda Kobulga yoʻl oladi. Kobul va Gʻaznani jangsiz egallaydi va oʻzini shoh deb eʼlon qiladi. 1507- yildan Hindistonni zabt etish harakatiga tushgan Bobur 1526- yili oʻz maqsadiga yetadi. Shu yilning 21- aprelda Panipat jangida Boburning 12 minglik qoʻshini hind sultoni Ibrohim Loʻdiyning 100 ming kishilik askari bilan toʻqnashadi. Ajdollaridan meros jang sirlari, yillar davomida toʻplagan tajribasi hamda taqdirning bergan acheliq saboqlari qoʻl keldi. Bobur hind yerida Veyropada keyinchalik “Buyuk moʻgʻul imperiyasi” deb atalgan ulkan saltanatga asos soldi. Bobur va boburiylarning hukmdorligi Hindiston tarixida juda katta ijobiy ahamiyat kasb etdi.

Bobur Hindistondagi din-mazhab janjallarini oldini olishga, mamlakatda osoyishtalik qaror toptirishga urindi. Adolatli qonunlar chiqardi, gʻayridinlik soligʻi (juzʼya)ni bekor qildi, oʻlgan erning tirik xotinini murda bilan birga yoqishni taqiqladi. Mamlakatda obodonchilik ishlarini yoʻlga qoʻydi. Kanallar qazdirdi, binolar qurdirdi. Atrofiga olim-u fozillarni toʻpladi. Shuningdek, hind yerida hali hech boʻlmagan bogʻlar bino qildi. Movarounnahrning shirin-sharbat mevalarini ekdirdi. Lekin jang-u jadallar, saltanat tashvishlari, ayniqsa, Vatan sogʻinchi nozik qalb egasi boʻlgan shoirning sogʻligiga salbiy taʼsir qildi.

Begona bir yurtni zabt etish hech qachon oson keelmagan. 1526- yilning 21- dekabrda Bobur dushmanlari tomonidan zaharlanib, tasodif tufaylrigina omon qoladi. Biroq bu ahvol yigirma besh-yigirma olti kun davom etadi xolos. Bobur 1530- yilning 26- dekabrda Agrada vafot etadi. Keyin uning xoki, vasiyatiga muvofiq, Kobulga koʻchiriladi.

Ijodiy merosi. Bobur xalqimizning har jihatdan yetuk, g'oyat iste'dodli farzandi edi. U o'ta notinch, sargardonlikda kechgan umrini zo'r salohiyati tufayli jozibali qila oldi. Uning hayoti faqat janrlar bilangina emas, ilhomiy onlar bilan ham to'la edi. U yigirma yoshida yangi bir yozuv — "Xatti Boburiy"ni kashf qildi. Umr bo'yi ajoyib she'rlar yozdi, devon tartib qildi. Musiqa bilan shug'ullanib, "Chorgoh" maqomiga "savt"lar bitdi. 1521- yilda she'riy yo'lda soliq ishlarini tartibga soluvchi "Mubayyin ul-zakat" ("Zakat bayoni") asarini yozdi. 1523—1525- yillarda aruz vazni haqida "Muxtasar" nomli risola bitdi. Boburning "Harb ishi", "Musiqa ilmi" nomli asarlari hozirgacha topilgan emas. U tarjima bilan shug'ullanib, Xo'ja Ahrorning "Validiya" asarini she'riy yo'l bilan o'zbekchaga o'giradi.

Uning "Boburnoma" asari nafaqat o'zbek adabiyoti, balki jahon adabiyotining nodir namunasi sanaladi. Bu memuar (esdalik) asarida Bobur o'n ikki yoshida taxtga chiqishidan boshlab umrining oxirigacha boshidan o'tkazganlarini, ko'rgan-kechirganlari, guvohi bo'lgan voqealarni siyosatchi, davlat arbobi, olim, sayyoh va shoir nigohi bilan tahlil etadi. Shuning uchun bu asar tarix, etnografiya, geografiya, tilshunoslik, adabiyotshunoslik va boshqa fanlar uchun birday manba bo'la oladi. "Boburnoma"ning o'zbek nasri taraqqiyotidagi o'rni beqiyosdir.

Bobur she'riyati. Bobur o'zbek va fors tillarida ijod etgan zullisonayn shoirdir. U ona tilida yozgan she'rlarini to'plab, 1519- yilda Kobulda, 1528—1529- yillarda Hindistonda devonlar tuzgan. Bu ikki to'plam o'sha joylar nomi bilan "Kobul devoni", "Hind devoni" deb ataladi. Kobul devoni topilgan emas. Mutaxassislarining fikricha, saqlanib qolgan she'rlarining soni to'rt yuzdan ortiq. Shundan 119 tasi g'azal, 231 tasi ruboiy. Shuningdek, shoir devonidan tuyuq, fard, masnaviy, qit'a, muammo kabi janrlar ham joy olgan.

Bobur devonining katta qismi g'azallardan iborat. G'azallarining ma'lum guruhi hasbi hol xususiyatiga ega bo'lib, shoir hayotining muayyan lavhasi bilan bog'lanadi. Mana, uning "topmadim" radifli g'azalini olaylik. Bu she'rning yozilish tarixi "Boburnoma"da ham keltirilgan. 1500—1501- yillarda Bobur Samarqandni ikki bor olib, yana boy beradi. Bir muddat sarsonliklardan so'ng biror viloyat berar degan umidda Toshkentga xon dodasi Yunusxon huzuriga boradi. Bobosi O'ratepani unga berishini aytadi, ammo bu gaplar va'daligicha qolib ketadi. Sargardonlik, xiyonatlar, yaqinlaridan judo bo'lish, qarindoshlar hamiyatsizligi, Shayboniyxonning linimsiz ta'qibi shoirning ko'nglini cho'ktiradi. Buning ustiga Boburning ashaddiy dushmani Ahmad Tanbal bilan to'quashgan Yunusxon u bilan murosaga keladi va buni nishonlab ov hamda ziyofat uyushtiradilar. Bu hol Boburni qattiq qiynaydi. Ko'nglidagi iztiroblarni: «*Jonimdan o'zga yori vafodor topmadim, Ko'nglimdan o'zga mahrami asror topmadim*» matlasi bilan boshlanuvchi g'azalda ifoda etadi. "Yod etmas emish kishini mehnatta kishi" misrasi bilan boshlanuvchi ruboiysi

ham shu kunlarda ruhiy ezilishlar natijasi o'laroq yozilgandi. Ba'zan bunday biografik chizgilar oshiqona kayfiyatdagi satrlar bilan almashinib keladi va nafis badiiyat libosida ko'rsatiladi. Quyidagi g'azalga diqqat qilaylik:

Qaro zulfung firoqida parishon ro'zgorim bor,
Yuzungning ishtiyoqida ne sabr-u ne qarorim bor.

Labing bag'riumi qon qildi, ko'zumdin qon ravon qildi,
Nechun holim yamon qildi, men andin bir so'rorim bor.

Avval g'azalning badiiyatiga e'tibor qarataylik. Tanosub¹ san'atidan foydalangan shoir ma'shuqa go'zalligi va oshiqning ruhiy kechinmalarini mohirlik bilan chizadi. "Qaro", "zulf", "parishon", "ko'z", "yamon" so'zlarini o'zaro qora rang, "yuz", "lab", "qon" so'zlarini qizil rang bilan bog'liq tushuncha birlashtirib, tasvir va ifoda da o'ziga xoslikni yuzaga keltirgan. Shuningdek, asosiy qofiya (ro'zgorim — qarorim — so'rorim) bilan birgalikda saj' — ielki qofiya (firoqida — ishtiyoqida: qon — ravon — yamon) hamda radif (qildi; bor)ning qo'llanishi g'azalga mayin musiqiylik baxsh etgan. Oshiqning hayoti (ro'zgori) ma'shuqa zulfi firoqida parishon, yor yuzining ishtiyoqi, lab lamannosi uning sabr-qarorini intihosiga yetkazadi. Sof oshiqona kechinmalar bayoni bilan boshlangan ushbu satrlar keyingi baytlarda hasbi hollik yo'siniga o'ta boshlaydi.

Jahondin menga g'am bo'lsa, ulusdin gar alam bo'lsa,
Ne g'am yuz muncha ham bo'lsa, seningdek g'amgusorim bor.

"Jahondin menga g'am bo'lsa..." Bolalikdanoq hokimiyatning og'ir yuki gardaniga ortilgan, hayotining ko'p qismi urushlar qa'riga kechgan, do'st-u yori necha bor sotgan, alamlardan diydasi da ko'z yoshlari qotgan Boburning hasrati bu.

"Ulusdin gar alam bo'lsa..." Saltanat ishtiyoqida ne yurtlarni kezgan, dushman navkarni tig' bilan kesgan, unur bo'yi janglarda qonlar kechgan va bu bilan ne-ne odamlar — ulus qayg'usiga sabab bo'lgan Boburning iqrori bu.

Hasrat va iqrorlardan so'ng u yorga qarata: "Bu g'am va alamlardan yuz barobar bo'lsa ham, mening g'amim yo'q, chunki sen borsan" deya uning g'amgusorligini istaydi. Bu kabi she'rlarni shoir devonidan ko'plab topish mumkin. "Mening ko'nglumki gulning g'unchasidek tah-batah qondur", "Agarchi sensizin sabr aylamak, ey yor, mushkuldur" g'azallarida, "Beqaydman-u xarobi siym ermasmen", "Tole yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi" kabi ruboiylarida, "Bir kecha xotirim mushavvash edi" masnaviysida Boburning ziddiyatga to'la hayoti yuksak badiiy ifoda etilgan.

¹ Tanosub — ma'no va mantiq jihatidan o'zaro atoqador, tushunchalarni keltirish bilan hosil qilinadigan she'riy san'at.

Bobur she'riyatini o'qib bir narsaga amin bo'lasiz: u hayotni sevadi, umrining har daqiqasini g'animat biladi. Shuning uchun har qanday og'ir kunlarda ham yashashga intildi, izlanishdan to'xtamadi, ijodda davom etdi. Shoirning hayotsevarligi, ayniqsa, "Yoz fasli, yor vasli, do'stlarning sulhbatlari", "Sendek menga bir yori vafodor topilmas" kabi g'azallarida yaqqol aks etgan. Bobur ijodida mana shunday hayotga qaynoq mehr aks etgan jo'shqin g'azallar ham, afsus-nadomat to'la she'rler ham bor. Ularni umumiy bir jihat birlashtirib turadi: she'rларining hammasi benihoya samimiy tuyg'ular bilan yo'g'rilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Bobur hayoti to'g'risida yaratilgan badiiy, ilmiy, hujjatli asarlar, filmlardan qaysilarini bilasiz?
2. Adibning sarson-sargardon hayoti va u yaratgan asarlar ko'lamiga diqqat qiling. Boburning ijodiy salohiyati va iste'dodiga baho bering.
3. Sinfda to'rt guruhga bo'ling. Birinchi guruh Boburning shoirligi, ikkinchi guruh olimligi, uchinchi guruh shohligi, to'rtinchi guruh sarkardaligi borasidagi ma'lumotlarini umumlashtirib, o'zlashtiring.

LIRIK ASARLARI

G'AZALLAR

Mening ko'nglumki, gulning g'unchasidek lah-batali qondur,
Agar yuz ming bahor o'lsa, ochilmog'i ne imkondur.

Agar ul qoshi yosiz bog' gashtini orzu qilsam,
Ko'zinga o'qdurur sarv-u ko'ngulga g'uncha paykondur¹.

Bahor-u bog' sayrin ne qilaykim, dilsitoninuning
Yuzi gul, zulfi sunbul, qomati sarvi xiromondur².

Visoli lazzatidin zavq topmog'liq erur dushvor³,
Firoqi shiddatinda yo'qsa jon bermaklik osondur.

Boshidin evrulur⁴ armoni birla o'ldum, ey Bobur,
Mening na'shimni⁵ bori ul pari ko'yidin⁶ aylondur⁷.

¹ Paykon — kamon uchidagi metall, beshoq. ² Xiromon — chiroyli yurish. ³ Dushvor — qiyin.
⁴ Evrulmoq — aylanmoq. ⁵ Na'shimni — tobat. ⁶ Ko'y — kocha, qishloq. ⁷ Aylondur — aylantir.

Savol va topshiriqlar

1. Birinchi baytda qo'llangan she'riy san'atlarning ahamiyatini tushuntiring. Lirik qahramon ko'nglining tah-batah qon bo'lganligini qanday izohlaysiz?
2. Ma'shuqasiz bog' gash (sayr)ini orzu qilgan oshiq ko'ziga sarvning o'qdek sanchilishi, ko'ngliga g'unchaning paykondek botishi sababini izohlang.
3. *"Bahor-u bog' sayrin ne qilaykim, dilsitonimning Yuzi gul, zulfi sunbul, qomati sarvi xiromondur"* misralaridagi yor tasvirini sharhlang.
4. *"Visoli lazzatidin zavq topmog'liq erur dushvor, Firoqi shiddatinda yo'qsa jon bermaklik osondur"* baytidagi tazodning fikr va ruhiy holat ifodasidagi ahamiyatini tushuntiring.
5. Maqta'ni tahlil qiling. "Boshidan evrulur" iborasi bugungi kunda ham qo'llaniladimi?
6. Qaysi baytlarni shoirning taqdiri bilan bog'liq holda tushunish mumkin?

* * *

Agarchi sensizin sabr aylamak, ey yor, mushkuldur,
Sening birla chiqishmoqlik dag'i bisyor mushkuldur.

Mizojing nozik-u sen tund, men bir beadab telba,
Senga holinni qilmoq, ey pari, izhor mushkuldur.

Ne osig'¹ nola-u faryod xob olud² baxtimdin,
Bu unlar³ birla chun qilmoq ani bedor mushkuldur.

Manga osondurur bo'lsa, agar yuz ming tuman⁴ dushman,
Vale bo'lmak jahonda, ey ko'ngul, beyor mushkuldur.

Visolinkim tilarsen nozini xush tortqil, Bobur
Ki, olam bog'ida topmoq guli bexor⁵ mushkuldur.

Savol va topshiriqlar

1. Birinchi baytdagi oshiq-ma'shuqa munosabatlariga taalluqli "mushkul" holatlarni aniqlang.
2. Nima uchun oshiqqa o'z holini izhor qilish mushkul bo'lmoqda?
3. *"Ne osig' nola-u faryod xob olud baxtimdin, Bu unlar birla chun qilmoq ani bedor mushkuldur"* baytini tahlil qiling. Shoir nima uchun o'z baxtini uyquda deb biladi?

¹ Osig' — foyda. ² Xob olud — uyqudagi. ³ Un — ovoz. ⁴ Tuman — o'n ming. ⁵ Bexor — tikansiz.

“BOBURNOMA”

ANDIJON TASVIRI

...Farg'ona viloyati beshinchi iqlindindur¹. Ma'muraning² kanorasida³ voqe bo'lubtur⁴. Sharqi Koshg'ar, g'arbi Samarqand, janubi Badaxshonning sarhad⁵ tog'lar... Muxtasar⁶ viloyattur, oshliq va mevasi farovon. Girdo-girdi tog' voqe bo'lubtur. G'arbi tarafikim, Samarqand va Xo'jand bo'lg'ay, tog' yo'qtur. Ushbu jonibtin⁷ o'zga hech jonibtin qishi yog'iy kela olmas. Sayxun daryosikim, Xo'jand suyig'a mashhurdur, sharq va shimoli tarafidin kelib, bu viloyatning ichi birla o'tub, g'arb sori oqar.

Yetti pora qasabasi⁸ bor: beshi Sayxun suyining janub tarafida, ikki(si) shimol jonibida. Janubiy tarafidag'i qasabalar(dan) biri Andijondurkim, vasatta⁹ voqe bo'lubtur, Farg'ona viloyatining poytaxtidur. Oshlig'i vofir¹⁰, mevasi farovon, qovun va uzumi yaxshi bo'lur. Qovun mahalida poliz boshida qovun solmoq rasu emas. Andijonning noshpotisidin yaxshiroq noshpoti bo'lmas. Movarounnahrda Samarqand va Kesh qo'rg'onidin so'ng mundin ulug'roq qo'rg'on yo'qtur. Uch darvozasi bor. Arki janub tarafida voqe bo'lubtur. To'qqiz tarnov suv kirar. Bu ajabturkim, bir yerdin ham chiqmas. Qal'aning girdogirdi¹¹ tosh yoki sangrezalik¹² shohroh¹³ tushubtur. Qal'aning girdogirdi tamom mahallotdur¹⁴. Bu mahalla bila qal'ag'a fosila¹⁵ ushbu xandaq yoqosidag'i shohrohtur. Ovi qushi dog'i ko'p bo'lur, qirg'ovuli behad semiz bo'lur. Andoq rivoyat qildilarkim, bir qirg'ovulni uskunasini to'rt kishi yeb tugata olmaydur. Eli turkdur. Shahar va bozorisida turki bilmas kishi yo'qtur. Elining lafzi qalam bila rosttur¹⁶. Ani uchunkim amir Alisher Navoiyning musannafoti¹⁷ bovujudkim¹⁸, Hirida¹⁹ nash'u namo²⁰ topibtur, bu til biladur.

Elining orasida husn xayli²¹ bordur. Yusuf Xojakim musiqiyda mashhurdur, Andijoniydur. Havosining ufunati²² bor. Kuzlar el bezgak ko'p bo'lur.

SAMARQAND TASVIRI

Rub'i maskunda²³ Samarqandcha latif shahr kamroqdur. Beshinchi iqlim dindur. Shahri Samarqanddur, viloyatini Movarounnahr derlar. Hech yog'iy qahr va g'alaba ila munga dast topmog'on uchun²⁴ “baldayi mahfuza²⁵” derlar.

¹ Qadinda yer yuzi yetti iqlimga bo'lingan. ² Ma'mura — ekin bitadigan obod yer. ³ Kanora — qirg'oq, chet. ⁴ Voqe bo'lubtur — joylashgan, o'rnatilgan. ⁵ Sarhad — chegara. ⁶ Muxtasar — ixcham, kichik. ⁷ Jonibtin — tarafdin. ⁸ Qasaba — shaharcha. ⁹ Vasat — o'rta. ¹⁰ Oshlig'i vofir — g'allasi ko'p. ¹¹ Girdogirdi — aylanasi. ¹² Sangrezalik — shag'ali. ¹³ Shohroh — katta yo'l. ¹⁴ Mahallot — mahallalar. ¹⁵ Fosila — ajratuvchi. ¹⁶ Lafzi qalam bila rost — tili adabiy tilga muvofiq. ¹⁷ Musannafoti — asarlari. ¹⁸ Bovujudkim — qaysikim. ¹⁹ Hir — Birot. ²⁰ Nash'u namo — shudrat. ²¹ Husn xayli — mahoratli kishilar, san'atkorlar. ²² Ufunati — sassig'i, dindigi. ²³ Rub'i maskunda — yer yuzining to'rt tarafida. ²⁴ Dast topmog'on uchun — qo'lga kiritilmagan uchun. ²⁵ Baldayi mahfuza — muhofaza qilingan shahar.

Samarqand amirul mo'minin Usmon zamonida musulmon bo'lg'ondur. Sahobadin Qusam Ibn Abbos anda borg'ondir. Qabri Ohanin darvozasining toshidadur. Holo' Mazori Shohg'a² mashhurdir. Samarqandni Iskandar bino qilg'ondur. Mo'g'ul va turk ulusi Semizkand derlar. Temurbek poytaxt qilib edi. Temurbekdin burun Temurbekdek ulug' podshoh Samarqandni poytaxt qilg'on emastur. Qo'rg'onini fasilning ustidin, buyurdumkim, qadam urdilar, o'n ming olti yuz qadam chiqti.

Eli tamom sunniy va pok mazhab va mutasharri³ ...ekdur. Hazrati risolat⁴ zamonidin beri ul miqdor aimmai islomkim⁵, Movarounnahr⁶din paydo bo'lubtur, hech viloyattin ma'lum erinaskim, muncha paydo bo'lmish bo'lg'ay. Shayx Abumansurkim, aimmai kalomindur⁶, Samarqandning Motrid⁷ olliq mahallasidindur. Aimmai ka- lom ikki firqadur: birni motridiya derlar, birni ash'ariya derlar. Motridiya shayx Abumansurga mansubdur. Yana sohibi "Sahili Buxoriy" Xoja Ismoil Xartang ham Movarohaunnahrdindur. Yana sohibi "Hidoya" kim⁸, imom Abu Hanifa mazhabida "Hidoya" dan mo'tabarroq kitobi fiqh kam bo'lg'oy, Farg'onaning Marg'inon olliq viloyatidindur, ul ham doxili Movarohaunnahrdur.

Ma'muraning kanorasida voqe bo'lubtur. Sharqi Farg'ona va Koshg'ar, g'arbi Buxoro va Xorazm, shimoli Toshkand va Shohruxiyakim, Shosh va Banokat bitirlar, janubi Balx va Tirmiz. Ko'hak suyi shimolidin oqar, Samarqanddin ikki kuruh⁹ bo'lg'ay. Bu suv bila Samarqand orasida bir pushla¹⁰ tushubtur. Ko'hak derlar. Bu rud¹¹ muning tubidin oqar uchun Ko'hak suyi derlar. Bu suvdin bir ulug' rud ayiribtur, balki daryochadur. Darg'am suyi derlar. Samarqandning janubidin oqar, Samarqanddin bir shar'iy¹² bo'lg'oy. Samarqandning bog'ot va mahalloti va yana necha tumonoti¹³ bu suv bila ma'murdur.

Buxoro va Qorako'lgachakim, o'ttuz-qiriq yig'och yo'lg'a yovuqlashur Ko'hak suyi bila ma'mur va mazru'dur¹⁴. Mundoq ulug' daryo aslo ziroatlin va imoratlin ortmas, balki yozlar uch-to'rt oy Buxoroga suv yetmas. Uzuni va qovuni va olmasi va anori, balki jami mevasi xo'b bo'hur. Vale ikki meva Samarqanddin mashhurdur: sebi¹⁵ Samarqand va solhibiyi¹⁶ Samarqand. Qishi mahkam sovuqtur, qori agarchi Kobul qoricha tushmas. Yozlar yaxshi havosi bor, agarchi Kobuleha yo'qtur.

Temurbekning va Ulug'bek mirzoning imoroti va bog'oti Samarqand mahallotida ko'ptur. Samarqand arkida Temurbek bir ulug' ko'shk solibtur, to'rt

¹ Holo — hozir. ² Mazori Shoh — shoh mozori, ya'ni Shohizinda. ³ Mutasharri' — shariatga bo'ysunuvchi. ⁴ Hazrati risolat — janabi Payg'ambar. ⁵ Aimmai islom — islom inonlari. ⁶ Aimmai kalom — huquqshunos, faqih. ⁷ Xoja Ismoil Xartang — al-Buxoriy ko'zda tutilgan. ⁸ Sohibi "Hidoya" — "Hidoya" asari muallifi Burchoniddin Marg'inoniy (1123–1197) ko'zda tutilgan. ⁹ Kuruh — to'rt ming gaz (0,71 metr)lik uzunlik o'lehoi. ¹⁰ Pushla — tepalik, kichik tog'cha, ya'ni Ko'hak hozirgi Cho'ponota tog'i. ¹¹ Rud — ariq, daryo. ¹² Bir shar'iy — 5-6 kilometr ga teng masofa o'lehoi. ¹³ Tumonoti — tumanlari. ¹⁴ Mazru' — ziroat, ya'ni ekin. ¹⁵ Seb — olma. ¹⁶ Solhibiy — uzum turi.

oshiyonliq¹, Ko'ksaroyg'a mavsum va mashhur² va bisyor oliy imorattur. Yana Ohanin darvozasig'a yovuq qal'aning ichida bir masjidni jum'a solibtur, sangin³ aksar Hindistondin eltgan sangtaroshlar anda ish qilibturlar.

Masjidning peshtoqi kitobasida⁴ bu oyatni "Va iz yarfau Ibrohimu al-qavoida... (ila oxiribi)"⁵ andoq ulug' xat bila bitibturlarkim, bir kuruli yovuq yerdin o'qusa bo'lur. Bu ham bisyor oliy imorattur. Samarqandning sharqida ikki bog' solibtur, birikim, yiroqroqtur. Bog'i Bo'kdudur, yovuqrog'i Bog'i Dilkushodur. Anda Peruza darvozasig'acha xiyobon qilib, ikki tarafida terak yig'ochlari ekturubtur. Dilkushodagi ko'shka Temurbekning Hindiston urushini tasvir qilibturlar.

Yana pushtai Ko'hakning domanasida⁶ Konigilning Qorasuyining ustidakim, bu suvni Obirahmat derlar, bir bog' solibtur. Naqshijahonga mavsum. Men ko'rgan mahalda bu bog' buzulub erdi, oti besh qolmaydur edi⁷. Yana Samarqandning janubida Bog'i Chanordur, qal'aga yovuqtur. Yana Samarqandning quyi yonida Bog'i Shamol va Bog'i Bihisht⁸ur. Temurbekning nabirasi, Jahongir mirzoning o'g'li Muhammad Sulton mirzo Samarqandning toshqo'rg'onida—Chaqarda bir qo'rg'on solibtur. Temurbekning qabri va avlodidin har kiunki Samarqandta podshohliq qilibtur, alarning qabri ul madrasadadir.

Ulug'bek mirzoning imoratlaridin Samarqand qal'asining ichida madrasa va xonaqoldur. Xonaqohning gumbazi bisyor ulug' gumbazdur, olamda oncha ulug' gumbaz yo'q deb nishon berurlar. Yana ushbu madrasa va xonaqohg'a yovuq bir yaxshi hanunom solibtur. Mirzo hammomig'a mashhurdur. Har nav' toshlardin farshtar⁹ qilibtur. Xuroson va Samarqandta oncha hammom ma'lum emaskim, bo'lg'ay. Yana bu madrasaning janubida bir masjid solibtur, Masjidi Muqatta'¹⁰ derlar. Bu jihattin Muqatta' derlarkim, qil'a-qit'a¹¹ yig'ochlarni tarosh qilib, istiniy va xitoyi naqshlar solibturlar, tamom devorlari va saqfi¹² ushbu yo'sunluqtur. Bu masjidning qiblasini bilan madrasa qiblasining orasida bisyor tafavuttur. ...Yana bir oliy imorati pushtayi Ko'hak domanasida rasaddurkim, zij¹³ bitmakning olatidur. Uch oshyonlikdur. Ulug'bek mirzo bu rasad bila ...Ziji Ko'ragoniy¹⁴ni bitibturkim, olamda holo bu zich musta'maldur¹⁵. O'zga zij bila kam amal qilurlar...

Yana pushtai Ko'hakning domanasida g'arb sori bog'e solibtur Bog'i Maydonga mansub. Bu bog'ning o'rtasida bir oliy imorat qilibtur Chilsutun derlar. Du oshyona, sutunlari tamom toshdin. Bu imoratning to'rt burchi-

¹ Oshyonliq — qavatlik. ² Ko'ksaroyg'a mavsum va mashhur — Ko'ksaroy oti bilan ma'lum va mashhur. ³ Sangin — toshdan qurilgan. ⁴ Kitoba — devor, darvoza, eshik va qabrtoshlariga o'yib yozish san'ati. ⁵ "Baqara" surasining 126-oyati. "Va mana, Ibrohim uying asosini ko'tardi (oxiri bor)" ma'nosida. ⁶ Domanasida — etagida. ⁷ Oti besh qolmaydur edi — oti ham qolmagandi. ⁸ Farsht — qoplama. ⁹ Masjidi Muqatta' — "Parcha parcha machit" ma'nosida. ¹⁰ Qil'a-qit'a — parcha-parcha, bo'lak-bo'lak. ¹¹ Saqf — shift. ¹² Zij — yulduzlarning ko'kdagi holati va yil davomidagi harakati aks etgan jadval. ¹³ Musta'maldur — amaldadir.

da to'rt manordek burjlar¹ qo'porib turlarkim², yuqorig'a chiqar yo'llar bu to'rt burjdindur. O'zga tamom yerlarda toshdin sutunlardur. Ba'zini morpech xiyora³ qilib turlar. Yuqorig'i oshyonining to'rt tarafi ayvondur, sutunlari toshdin. O'rtasi chordara⁴ uydur. Imorat kursisini tamom toshdin farsh qilib turlar. Bu imorattin pushtai Ko'hak sari domanada yana bir bog'cha solib turlar, anda bir ukig' ayvon imorat qilib turlar. Ayvonning ichida bir ulug' tosh taxl qo'yub turlar, to'li⁵ taxminan o'n to'rt -o'n besh qari⁶ bo'lg'oy, arzi⁷ yetti-sekkiz qari, umqi⁸ bir qari. Mundoq ulug' toshni xeyli yiroq yerdin kelturub turlar. O'rtasida darz bo'lub turlar. Derlarkim, ushbu yerda keltirgandin so'ng bu darz bo'lg'ondur. Ushbu bog'chada yana bir chordara solib turlar, izorasi⁹ tamom chiniy¹⁰ Chiniy xona derlar. Xitoydin kishi yiborib keltirub turlar.

Samarqand qal'asining ichida yana bir qadimiy imorattur, masjidi Laqlaqa derlar. Ul gunbazning o'rtasida yerga tepsalar, tamom gunbazdin laq-laq un¹¹ kelur, g'arib amredur¹², hech kim muning sirrini bilmas.

Samarqand shahri ajab orosta shahredur, bu shaharda bir xususiyate bor-kim, o'zga kam shaharda andoq bo'lg'ay. Har hiraqarning¹³ bir boshqa bozori bor, bir-birlariga maxlut¹⁴ emastur, tavr rasmedur¹⁵. Xub nonvohiq lari va oshpazlik lari bordur. Olamda yaxshi qog'oz Samarqanddin chiqar. Juvozi kog'ozlar¹⁶ suyi tamom Konigildin keladur. Konigil Siyohob yoqasidadurkim, bu qora suvni Obirahmat ham derlar. Samarqandning yana bir matoi qirmizi maxmaldurkim¹⁷, atrof va javonib-qa eltarlar.

Girdogirdida yaxshi o'lang lari bor. Bir mashhur o'lang Konigil o'langidur. Samarqand shahridin sharq tarafidadur, bir nima shimolg'a moyil, bir shar'iy bo'lg'oy. Qorasuvkim, Obirahmat ham derlar, Konigilning o'rtasidin oqar, yetti-sekkiz tegirmon suyi bo'lg'oy. Bu suvning atrofi tamom obgirdur¹⁸. Ba'zi derlar-kim, bu o'langning asli oti Koni obgir ekandur, vale tarixlarda Konigil bitirlar, xeyli yaxshi o'langdur.

Savol va topshiriqlar

1. Asarda Farg'ona viloyati tabiati qanday tasvirlanganini izohlang.
2. Andijonga xos xususiyatlar qanday aks ettirilganini ayting.
3. Boburning Samarqandga munosabati qandayligini matnga tayanib ayting.

¹ Burj — qal'a va qo'rg'on burchaklariga quriladigan bino. ² Qo'pormoq — tiklamoq, solmoq. ³ Morpech xiyora — tosh ustunga o'ralgan ilon tasviri. ⁴ Chordara — to'rt eshikli. ⁵ To'li — bo'yi, uzunligi. ⁶ Qari — qarich. ⁷ Arzi — eni, kengligi. ⁸ Umqi — chuqurligi. ⁹ Izorasi — uying yer bilan tokeha orasidagi qismi. ¹⁰ Chiniy — chinidan qilingan. ¹¹ Un — tovush. ¹² G'arib amredur — ajablantirishi. ¹³ Hiraqar — kash egasi, hunarmand. ¹⁴ Maxlut — xalaqit, aralash. ¹⁵ Tavr rasmedur — yaxshi odatdir. ¹⁶ Juvozi kog'oz — juvoz yordamida tayyorlangan qog'oz. ¹⁷ Qirmizi maxmal — qizil baxmal. ¹⁸ Obgir — suvot, havza.

MEMUAR ASAR

“Memuar” fransuzcha “esdalik” ma’nosini anglatadi. Muallifning o’zi qatnashgan yoki ko’zi bilan ko’rgan real voqealar haqida hikoya qilingan asar memuar asar hisoblanadi. Oybekning “Bolalik”, A. Qahhorning “O’lmishdan er-taklar” asarlari memuarning namunalaridir.

Memuar asarlar bayon qilish shakli, zamoniy izchilligi jihatidan kundaliklar-ga o’xshab ketsa, materialning tabiati, tasvirlanayotgan voqealarning haqqoniyli-gi, badiiy to’qimaning yo’qligiga ko’ra ilmiy asarlarga yaqin turadi. Dunyo ada-biyoti tajribasida memuarlarning bir necha turi bor. O’zbek adabiyotida esa, bu xil asarlarning tarixiy memuarlar va badiiy memuarlar singari ikki turi ko’proq uchraydi. Ayni vaqtda, tarixiy memuarlarda badiiylik, badiiy memuarlarda esa tarixiylik xususiyatlari uchraydiki, bu ularning saviyasini ko’taradi.

Memuar asarlarga xos asosiy qirra shundaki, unda muallif ishtirokchi yoxud tonig’ (guvoh) sifatida tasvirlanayotgan voqealar markazida turadi. U tarixchi va adabiyotshunos olindan farq qilib, real voqealikning o’zi bevosita qatnashgan yoinki ko’rgan qisminigina aks ettiradi. Bunda muallif o’z kuzatish va dunyo-qarashigagina tayanadi. Shuning uchun ham memuar asarda yo hikoyachining o’zi yo bo’lmasa, uning nuqtai nazari old o’rinda bo’ladi. Bu holni “Boburnoma” misolida yaqqol ko’rish mumkin.

“Boburnoma” avtobiografik ocherklarni eslatuvchi voqeyi hikoyalardan ibo-rat. Ularda muallif Movarounnahr, Xuroson, Afg’oniston, Hindiston kabi mam-lakatlarda o’zi qatnashgan, ko’rgan yoki eshitgan voqealarni hikoya qiladi. Asarda tarixiy davr va Bobur hayoti sahifalari haqqoniy ifoda etilgan. Yozuvchining tas-virlash mahorati yuksakligi sabab u yoki bu shaxs haqidagi ma’lumotlar keltiril-ganda, ularning tabiatiga xos xususiyatlarni ham ko’rsatishga erishadi. Bobur asarining qiziqarli bo’lishiga diqqat qaratadi. Shuning uchun hatto jug’rofiy ma’lumotni ham kishi e’tiborini tortadigan yo’sinda berishga intiladi. Buni Andijonga to’qqiz ariq suvning kirishi va bittasining ham chiqib ketmasligi haqi-dagi tasvirlarda ko’rish mumkin.

Bobur Samarqandning tabiatini tasvirlar ekan, uning obodligiga ulkan his-sa qo’shgan Amir Temur va Ulug’bek Mirzo singari hukmdorlar shaxsiyatiga xos yaratuvchilik qirralariga urg’u beradi. Muallif sodda va tushunarli yozadi. Oradan shuncha vaqt o’tganiga qaramay, astoydil qiziqqan kishi uning bitgan-larini ortiqcha qiyinchiliksiz tushunadi.

BOBORAHIM MASHRAB

(1653 — 1711)

Hayot yo'li afsonalarga qorishib ketgan, surati-yu siyrati rivoyatlarda bayon etilgan, xalq orasida halollik, to'g'rilik, Haqqa oshliqlikning timsoli bo'lib gavdalangan Mashrabdek shaxsi va ijodi mashhur zotni topish qiyin. Farhod va Qays seviklilari Shirin-u Laytiga intilgani kabi Mashrab ham Yaratganning vasliga beqaror intilgan oshiqi analhaqdir. Kishi uning shaxsini bilgani sayin va ijodini o'rganish mobaynida o'zining ham tozarib borayotganini tuyadi, buyuk Tangriga yaqinlikni his qiladi. Shuning uchun ham uni o'qimoq, uqmoq kerak.

Oldinlari Mashrab 1640- yoki 1647- yillarda tug'ilgan deb hisoblanar va bu ma'lumotlar qator ilmiy manbalarda ko'rsatilgan ham edi. Bog'istoniyning "Tazkirai qalandaron" asarini sinchiklab o'rganish natijasida aniqlangan keyingi ma'lumotlarga ko'ra, Boborahim Valibobo o'g'li Mashrab 1653- yilda Namanganda kosib oilasida tug'ilgan. Yodingizdami, Navoiy "Xamsa"si qahramonlari Farhod va Qays tug'ilmaslaridan ishq dardiga muhtalo bo'lgan edilar. Xuddi shu holat Boborahimda ham yuz beradi.

Shoirning hayot yo'li yoritilgan "Qissai Mashrab" asarida yozilishicha, u bolaligidan majnuntabiat, so'fiysurat, odamovi va xomush qiyofada yuradi. Uning g'ayritabiiy odatlari, gap-so'zlari, yurgan yo'lida aytadigan bayt-u g'azallari ota-onasi va xaloyiqni hayron qoldiradi. Onasi ne orzu-havaslar bilan unga yangi liboslar kiygizsa, Mashrab duch kelgan ojiz-bechoralarga kiyimlarini yechib berar, o'zi yalang'och yurardi (xuddi "Bo'lib el anduhidin ko'ngli g'amnok, Yaqo chokni ko'rib, ko'ksin qilib chok" qilgan Farhoddek). Ota-onasi iztirob bilan buning sababini so'raganlarida, u "Yaratganning huzuridan qanday kelgan bo'lsam, shunday yuraveraman" qabilida javob beradi. O'spirinligida qayerda go'riston bo'lsa, ziyorat qilib, odamlarning suyaklarini ko'rib: "Ey odamzod, oxir o'lib boshingga tushadurgon ish bu", — deb yig'lab yurardi (Farhod va Qaysning

g'amginliklarini eslang). O'g'illaridagi bunday ilohiy ishq sirlarini tushunmagan ota-ona xavotir va tashvishga tushadilar.

Mashrabni shu hududda katta ulamo. Haq yo'liga boshlovchi tariqat rahnamosi sanalgan Mullo Bozor Oxundga uchrashtiradilar. Mashrab undan zo'r ixlos bilan ta'lim oladi, tarbiya ko'radi. Xuddi bir muallim o'zidagi bilimlarni berib bo'lgach, shogirdini o'zidan ilmiroq boshqa ustozga yo'llaganidek, ma'lum darajada ilohiy sirlardan Mashrabni voqif etgan mullo Bozor oxund uni Koshg'arga — Ofoq xoja huzuriga borishi kerakligini aytadi. Islom dunyosining ulug'laridan biri bo'lmish bu zot yangi muridi qalbidagi ilohiy muhabbat nurlarini ilg'ab, unga Mashrab (ma'nosi — ishq sharobini ichgan) nomini beradi. Mashrab Ofoq xoja huzurida yetti yil tahsilda, xizmatda, riyozatda bo'ldi va Haqqa yaqin avliyo zot bo'lib yetishdi. Farhodga Boniy, Moniy va Qoran o'rgatganlaridek, Bozor oxund va Ofoq xoja ta'limidan Mashrab toshdan metin nafs tog'ini yanchishni, ko'ngilda ishq binosini qurishni va bu binoga Olloh ishqini naqshlashni o'rgaudi. "Xaunsa" dostonlaridan Tangri oshiqklarining taqdiri qanday yakun topishi Sizga ma'lum. Mashrab, ustози Ofoq xoja bashorat qilganidek, 1711- yilda Balx hokimi Mahmud Qatag'on amri bilan Qunduz shahrida qatl etilgan.

Mashrab o'z asarlarini jamlab, devon tuzgan emas. She'rlari "Devoni Mashrab" qissalarida, turli bayoz va to'plamlar tarkibida tarqoq holda bizgacha yetib kelgan. 1958—1980- yillar oralig'ida uning she'rlari to'plam holida bir necha marta nashr qilingan. Mashrabning nisbatan mukammal to'plami adabiyot jonkuyari Jaloliddin Yusupov tomonidan 1990- yilda "Mehribonim, qaydasan" nomi bilan nashrga tayyorlanib, chop etildi. To'plam shoirning g'azal, mustazod, murabba', muxammas, musaddas, musabba' janrlarida yozgan she'rlaridan iborat. Shuningdek, mutaxassislargagina yaxshi tanish bo'lgan "Mab dai nur", "Kin yo" kabi badiiy-falsafiy, diniy-axloqiy asarlar ham Mashrab qalamiga mansub deb qaraladi.

Ma'lumki, aksar mumtoz adiblar ijodining mag'zida odamni, olamni, butun borliqni islomiy idrok etish markaziy o'rin tutadi. Lekin bu shunchaki islomga da'vat, uning yo'l-yo'riqlarini o'rgatish, nasihat emas, balki dunyo hodisotlari, voqealari ortida yashiringan Yaratganning xohish-irodasi, hukuatini, jamolini, qudratini bilishga, anglashga, ko'rishga yo'nalgan ilmdir. Bu ilmni tasavvuf deydi. Oldingi darslarda sizga tasavvuf ta'limoti haqida oz bo'lsa-da tushuncha berildi. Asarlarida tasavvuf g'oyalari aks ettirgan adiblar mutasavvif ataladi. Mashrab ham tasavvuf adabiyotining mashhur vakilidir. Barcha so'fiy shoirlar kabi u ham nafsni yengish orqali ko'ngilni yuksaltirishi, ruhni poklashi, o'tkinchi dunyo havaslaridan ustun bo'lishga urinadi, insonga uning moddiy mavqeidan emas, ma'naviy fazilatlaridan kelib chiqib yondashadi.

Soʻfiy shoirlarni ilohiy ishq kuychilari deyishadi. Lekin ishqni kuylashda har bir shoirning oʻz yoʻli, ovozi, oʻzgachaligi bor. Ahmad Yassaviy ishqni ilohiyini rasmiy shariat doirasidan uzoqlashmagan holda sharh etadi. Navoiy ishqni mushohada qiladi, har qanday yonish-kuyishlarda ham oʻychanlik, bosiqlik unga xos. Mashrab esa koʻnglidagi ishq olovi qanday boʻlsa, uni shundayligicha sheʼrga koʻchiradi. Ollohga boʻlgan muhabbatini ochiq izhor etadi. Shuning uchun uning sheʼrlarini oʻqigan kitobxon oshiq shoir koʻnglidagi jununni, betoqatlikni aniq his qilib turadi va bandaning Xudoga boʻlgan haqiqiy ishqni qanday boʻlishini anglaganday boʻladi. Goʻyo u bizga ishqni ilohiydan dars berayotganday. Lekin uning ishqni odamdan, olamdan begona va ayri emas.

Shunday boʻlishi tabiiy ham. Chunki Yaratganni sevgan uning ijodi boʻlmish yaratmaqlarini ham sevadi-da. Shu bois Mashrab “yuzi qizil-oq, ostidagi tayloqi oʻynoqlab turgan”, “asli qalmoq, zoti qirgʻiz, lola paypoqli” sahroyi boʻtakoʻz qizlarni madh etadi, ular ehtiroyida olam nafosati hamda ilohiy jamol jilvasini tuyadi. Shuningdek, uning valan, onai zorini qoʻmsab yozgan sheʼrlari ham xokisor samimiyati-yu bolalarcha sodda tugʻyoni bilan ajralib turadi. Ularni oʻqib gʻoyat taʼsirlanasiz: dilbar va gʻarib ishq kuychisining Namangandan kelgan doʻst-u yoronlarini koʻrgandagi quvonchi, keksa onasining bagʻriga otilib zor-zor yigʻlashlari qalbingizda titroq uygʻotadi.

Mashrabning shaxs va shoir sifatidagi oʻziga xosligi shunda koʻrinadiki, uning Ollohga boʻlgan ishqni ham xuddi mana shunday samimiy va ehtirosli. U Xudoni oʻzidan uzoq, mavhum deb bilmaydi. Uni mehribon onasi, “jola kiygan” mahubbasini sevganday sevadi, koʻnglidagi dardlarini, sirlarini unga soʻzlaydi, u bilan qoʻshilib-qorishib ketadi. Xuddi Mansur Halloj, Ibrohim Adham, Nasimiy kabi Olloh bilan vahdat, yaʼni birlik hosil qiladi. Tasavvufda bunday hol, taʼlimot vahdat ul-vujud deyiladi. Mashrab sheʼrlarini oʻqishda, tushunishda bu holni, taʼlimotni nazardan soqit qilib boʻlmaydi: *«Arshning kungurasin ustiga qoʻydum ayoqim, Lomakondin joy olibman, bu makonni na qilay?»*

Lomakon — makondan tashqari degani. Lomakonlik faqat Xudoga xos. Undan boshqa barcha narsalar maʼlum bir makonda qaror topadi. Ilohiy Arsh kungurasiga oyoq qoʻydim, lomakondan joy oldim deyish shariat nuqtayi nazaridan shirk va kufr. Lekin shoir bu gapni tuproqdan boʻlgan jism harakati va holati sifatida sharh qilmayapti. Bu — shoir ruhining ishqdagi holati. U Yaratganga shunchalik muhabbat qoʻyganki, undan boshqa hech narsani mushohada qilmaydi. Bu muhabbat va mushohada natijasida u makonni, yaʼni olamni, hatto oʻzini unutadi, u bilan birlikni hosil qiladi. Ishqning ilohiy qudrati bilan makonni, oʻzlikni unutgan kishi lomakonga daxldordir. Bunday odanning oyogʻi ilohiy Arshda turibdimi, yerda turibdimi — farqi yoʻq. Tasavvuf taʼlimotini, undagi vahdat ul-vujud holatini tushungandagina shoirning: *«Onqadar nurga toʻlibman*

osmonga sig'madim, Toqi arsh-u kursi-yu lavh-u jinong'a sig'madim», yoki «Ofoqni bir lahza kezdim, na ajabdur, Mino tog'idin akkasifat hakkalab o'ttum» kabi baytlari ma'nosini to'g'ri anglash mumkin bo'ladi.

Har qanday so'fiy biror tariqatga amal qiladi. Tariqat arabcha so'z bo'lib, *yo'l* ma'nosini anglatadi. Bizning hududlarda qadimdan qodiriylik, yassaviylik, kubroviylik, naqshbandiylik tariqatlari mashhur. Bu tariqatlar bir-birini inkor etmaydi, chunki maqsadlari bir — Bir u bor zot vasliga vosil bo'lish. Shuning uchun ular o'zaro ulug' hurmat, ehtirom munosabatida bo'ladilar. Bir-biridan Ollohga yaqinlashish, yetishish, uning rizoligi va muhabbatini qozonish yo'llari hamda usullari bilan farqlanadilar. Mashrab naqshbandiylik shaxobchasi bo'lmish qalandarlik maslagini tutgan va uni ijodida targ'ib etadi:

Murodingga yetay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.
Sitam ahlin yutay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.

Bu maslakning shiori esa — *«Havas bozorini dur aylagil zinhor boshingdin, Qo'lungni ikki dunyodin uzib, dilni qalandar tut»dir.*

Boshingdan dunyo, nafs havaslarini chiqar, ikki dunyodan ham o'zingga manfaat izlamay, dilingni qalandar tut, deb ko'rsatma beradi Mashrab. Dilni qalandar tutish esa doimo haqiqiy Yor zikri bilan mashg'ul bo'lish va U buyurgan ezgu amallarni o'z hayotining mazmuniga aylantirishdir. Qalandarlarning hayot tarzlari ham o'ziga xos. Ular har qanday dunyoviy iskanjadan ozod bo'lish uchun muqim uy-joy, makon tutmaganlar. Shoir ta'biri bilan aytganda, “ko'h ba ko'li, sahro ba sahro kezmoq” bilan, ya'ni qishloq, shaharlarni, dasht-u sahrolarni kezib, odamlarni iymonga, ezgulikka da'vat qilganlar, ishqiy ilohiyni sharh etganlar:

Riyozatsiz bo'lay desang, tanim ozod yuray desang,
Jahonni sayr etay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.

Mashrab ham o'z umri davomida yurtlar kezib, Haqni va haqiqatni tanish, pok e'tiqod, haqiqiy muhabbat targ'iboti bilan mashg'ul bo'ldi. Endilikda bu ishini uylar, qishloqlar, shaharlar, yurtlar kezib, uning ijodi davom ettirmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Xalqimizda qanday hollarga tug'ilajak farzandga “Mashrab” ismi berilishini bilasizmi? Eshitmagan bo'lsangiz, kattalardan bilib oling.
2. Mashrabning tasavvuf ta'limotiga, qalandarlik maslagiga munosabati haqida gapiring.

MASHRAB SHE'RIYATIDAN G'AZALLAR

Ishq vodisidin bir kecha men hay-laylab o'ttum,
Monandi nayiston¹ guliga o't qalab o'ttum.

Ofoqni² bir lahzada kezdim na ajabdur,
Mino tog'idin akka sifat hakkalab o'ttum.

Ottim fashu dastorini³ devonalig' aylab,
Parvona sifat jonimi o'tqa qalab o'ttum.

Bildimki, vafosi yo'q ekan ushbu jahonni,
Mardona bo'lub, balki, etak siltalab o'ttum.

Dunyo yasanib, jilva qilib oldima keldi,
"Borg'il nariga!" — deb ketig'a shattalab o'ttum.

Bildimki, oni dushmani makkorai ayyor,
"Lo!"⁴ — tirnog'i birla yuzini tirmalab o'ttum.

Mardoni Xudo dediki: "Dunyo mayi achchig"⁴,
Achchig'lig'ini biluak uchun bir yalab o'ttum.

Nafs kofiri birla tunu kun qildim urushni,
Tanho qilichi birla urub, qiymalab o'ttum.

Xomush pichog'in har dam oning bo'g'zig'a qo'ydim,
Cho'g' nayzasi birla ko'zini nayzalab o'ttum.

Devonai Mashrab, bu so'zung dardga davodur,
Oshiq elining ko'nglig'a bir o't qalab o'ttum.

Savol va topshiriqlar

1. Shoirning olamni bir lahzada kezganligi sababini izohlang.
2. Oshiqning sallani uloqtirishi dahriylikning ko'rinishimi yoki so'fiylikning? Pikingizni isbotlang.
3. Shoirning dunyoga dushmanlarcha qarashi sababini g'azal matniga tayanib, izohlang.

¹ Nayison — qamishzor. ² Ofoq — dunyo. ³ Fashi dastor — salla va pechi. ⁴ Lo — yo'q.

* * *

Qildi menga bir jilvaye nogoh boqa qoldim,
Ul jilvasig'a din ila dunyo sota qoldim.

Ma'shuq dediki: "Bovar¹ emas menga bu ishqing",
G'ayrat tig'i birla yuragimni ocha qoldim.

Arz² ustidan ul Arshgacha shahbozini³ ko'rgach,
Tan shahrida ul jon qushidek tolpin qoldim.

G'am tog'ida Farhod sifat emganur erdim⁴,
Boshing'a balo teshasi tegdi, yota qoldim.

Mashrab, yo'lida turfa parishon yurur erdim,
Ul moh chiqibon burqa⁵ ko'tardi, boqa qoldim.

Savol va topshiriqlar

1. G'azalning matla'sida tasvirlangan jilvagar shaxsi haqida mulohazangizni ayting.
2. Oshiqning "G'ayrat tig'i birla yuragimni ocha qol" ishiga sabab bo'lgan holatni anglatiing.
3. G'azaldagi ma'shuqni kim deb o'ylaysiz? Fikringizni asoslang.

* * *

Agar oshiqlig'im aytsam, kuyub jon-u jahon o'rtar,
Bu ishq sirrin bayon etsam, taqi⁵ ul xonumon o'rtar.

Kishig'a ishq o'tidin zarraye yetsa, bo'lur giryon,
Bo'lub besabr-u betoqat, yurak-bag'ri chunon o'rtar.

Nechuk toqat qilay, do'stlar, bu dard ila bo'lub hayron,
G'amim boshqa, alam boshqa, yuragimni fig'on o'rtar.

Meni hexonumon tinmay kuyub har dam firoqingda,
"Nigoro!" deb oting aytsamki, shavqingdin zabor o'rtar.

Qayu til birla, ey jono, sening vasfing bayon aylay,
Tilim lol-u ko'zum giryon, so'ngaklarni nihon o'rtar.

¹ Bovar — ishonarli. ² Arz — Yer shari. ³ Shahboz — lochin. ⁴ Emganur erdim — qiynalardim. ⁵ Taqi — taq'in, yana.

Na qattig' kun ekan, dilbar, visolingdin judo bo'lmoq,
Mening oliim o'tig'a bul zamin-u osmon o'rtar.

Yurakda dard-u g'am qat-qatki, menda qolmadi toqat,
Agar bir zarrasin bul vaqt desam, ishq bayon o'rtar.

Bu dard ila xarob o'ldum, kelib holimni so'rmasan,
Unum chiqsa yurakdin, bu tan-u jon, ustixon o'rtar.

Bu Mashrab dardini, jonoki, hech kim boshig'a solma,
Agar mahsharda oh ursam, bilishti jovidon o'rtar.

Savol va topshiriqlar

1. Nima uchun oshiqlik bayoni jonni kuydirib, jahonni o'rtaydi?
2. Ishq o'tidan yetgan bir zarra odamni qay holga tushirishiga diqqat qiling. Sababini izohlang.
3. *"Nechuk toqat qilay, do'stlar, bu dard ila bo'lub hayron, G'amim boshqa, alam boshqa, yuragimni fig'on o'rtar"* baytini tahlil qiling. Oshiqni o'rtayotgan tuyg'ularni sanang.
4. Yorning nomi zikr etilganda zabonni o'rtaydigan shavqni qanday anglaysiz?
5. *"Qayu til birla, ey jono, sening vasfing bayon aylay, Tilim lol-u ko'zum giryon, so'ngaklarni nihon o'rtar"* baytidagi sharhi hol usulini izohlang. Bu bayt g'azalning ikkinchi va uchinchi baytlari bilan qaysi jihatdan uyg'un?
6. G'azalning qaysi baytlarida saj' ichki qofiya qo'llanganini aniqlang va ularning she'r badiiyatida tutgan o'rnini izohlang.
7. G'azalning oxirgi ikki baytini tahlil qiling. Ularda ifodalangan mazmuni sharhlang.

* * *

Murodingga yetay desang, qalandar¹ bo'l, qalandar bo'l,
Sitam ahlin yutay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.

Og'izdin dur sochay desang, sharobi ishq ichay desang,
Yomonlardin qochay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.

Fasod ahlin² quvay desang, (ketiga) bir uray desang,
Bu dargohdin suray desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.

¹ Qalandar — bu dunyoning barcha huzur-halovati-yu aysh-ishratidan, orzu-havasidan voz kechib, haqni izlab, kezib yuruvchi so'fiy siyrat darveshlar. ² Fasod ahli — buzg'unchilar, haq yo'lidan aynigan, imonini yo'qotgan toifa, qalandarga raqib toifalardan.

Riyozatsiz¹ bo'lay desang, tanim ozod yuray desang
Jahonni sayr etay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.

Razolat² kuyduray desang, zalolat³ o'lduray desang,
Hamasin supuray desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.

Bu taqvodin⁴ kechay desang, xonaqohdin⁵ qochay desang,
Haqiqatni ochay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.

Guharrezlik⁶ qilay desang, haumani kulduray desang,
Chu Mashrabdek bo'lay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.

Savol va topshiriqlar

1. Shoir birinchi satrda qaysi murodga yetish to'g'risida so'zlayapti? Shoir tutgan maslak nuqtai nazaridan kelib chiqib javob bering.
2. Qalandarlarning og'izdan dur sochishi deganda nimani tushundingiz?
3. Fasod ahlini tushuntiring. Ular qanday kishilar?
4. **“Razolatni kuyduray desang, zalolat o'lduray desang, Hamasin supuray desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l”** satrlarini tahlil qiling. Sizningcha, bugungi kun razolati va zalolati nimalarda ko'rinadi? Mamlakatda va dunyoda yuz berayotgan voqealardan kelib chiqib, javob bering.
5. Tasavvuf ahlining guharrezligini qanday tushunasiz? Hammani kuldurish o'z ma'nosida qo'llanganmi?
6. G'azalning qofiya va radifini aniqlang. Ularning she'r mazmunini anglatishdagi ahamiyati haqida fikr yuriting.

* * *

Sanamning ishqida tinmay yurub ovvora Mashrabman,
Ko'zi yoshlig⁷, qadi xanlig⁸, dili sadpora Mashrabman.

Ko'ngulda zarracha dunyoni mehri bo'lmagay menda,
Seni deb ikki olamdin kechib, bezora Mashrabman.

Olib ketsam, lahad ichra so'ngakdin ketmagay dardim,
Jahonda topmadim choraki, men — bechora Mashrabman.

Boshinga ming balo kelsa, tilarman vasling, ey zohid,
“Tilim kessang, to'yorim yo'q,— degan,— diydora” Mashrabman...

¹ Riyozat — qiynalish, mashaqqat. ² Razolat — razillik, pastkashlik, tubanlik. ³ Zalolat — adashish, yo'ldan chiqish, gumrohlik. ⁴ Taqvo — dindorlik, parhezkorlik; tasavvuf namoyandalari amalsiz taqvoni riyokorlik hisoblaydilar. So'fiyu qalandarlar riyosiz taqvo tarafdori bo'lganlar. ⁵ Xonaqoh — so'fiylarning ibodat uyi. ⁶ Guharrezlik — yoqimli, ko'ngilochur so'zlar so'zlash.

Savol va topshiriqlar

1. Sanamning ishqida ovvora Mashrabning nima uchun *“Ko‘zi yoshlig‘, qadi xamlig‘, dili sadpora”* ekanligini izohlang.
2. Ikkinchi misradagi *“bezora”* so‘zi nimaga nisbatan ishlatilgan va nima uchun?
3. O‘lganda ham lahadda oshiq suyak(so‘ngak)laridan ketmaydigan dard nima ekan? Nima uchun unga bu dunyoda chora topilmadi?
4. Shoir Mashrabning yana qanday she‘r va g‘azallarini bilasiz?

Nazariy ma‘lumotlar

TASAVVUF VA TASAVVUF ATAMALARI

Tasavvuf ta‘limotining maqsadi komil insonni tarbiyalash ekanligini Siz yaxshi bilasiz. Bu ta‘limot bo‘yicha inson komillikning shariat, tariqat, haqiqat deb ataladigan bosqichlardan o‘tishi kerak. Shariat barcha musulmonlar uchun xos va majburiy bo‘lib, u islomiy hukmlar, yo‘riqlar majmuidir. Shariatni qabul qilmagan kishi musulmon bo‘lmaydi, binobarin, komillik yo‘liga birinchi qadamni ham qo‘ymagan hisoblanadi. Shariatni haq deb bilgan odam o‘zi xohlab poklanish, komillik yo‘li bo‘lmish tariqatga kirishi mumkin. (Tariqat so‘zining “yo‘l” degan ma‘noni anglatishi eslatildi.) Tariqatga kirgan odamni so‘fiy, solik, murid, darvesh deb ataydilar. So‘fiy tariqatda **pir (murshid)**ga qo‘l beradi (qo‘l berish — bu poklanish uchun ahd) va unga (pirga) inon-ixtiyorini topshiradi, uning ko‘rsatmalariga so‘zsiz bo‘ysunib, poklanish amallarini bajaradi.

Tasavvufdagi holat, poklanish vositalari, tushunchalarini ifodalash uchun maxsus istiloh (atama)lar qo‘llanadi. Yuqorida kelgan tariqat, pir, so‘fiy kabi so‘zlar ham tasavvufiy istilohlardir. Tasavvuf adabiyotini, xususan, she‘riyatini tushunish uchun istilohlar ma‘nosini bilish zarur bo‘ladi. Yo‘qsa, asarlar tushunilmaydi yoki yanglish, hatto ko‘zda tutilganiga zid, teskari ma‘no uqilishi mumkin.

Tasavvuf adabiyotida **ishq** markaziy tushunchadir. (Ishqqa oldin berilgan ta‘rifni eslang.) Boshqa tushunchalar, obrazlar, vositalarning hammasi undan kelib chiqadi yoki unga bog‘lanadi. Ishq ikki turli bo‘ladi: majoziy ishq — O‘loh tomonidan yaratilgan barcha narsaga: insonga va butun borliqqa nisbatan

muhabbat, melir, ardoq anglashlik tuyg'usi; haqiqiy ishq — boshqa hech narsaga qiyos qilinmaydigan Yaratganni tuyish, anglash va U bilan birlik tuyg'usi. Ishq qo'yilgan ma'shuq tasavvuf adabiyotidagi Yor (mahlub(a), ma'shuq(a), jonon, do'st, rafiq) obrazidir. Majoziy ishqdagi yor inson bo'lib, payg'ambar Muhammad alayhissalom yoki tariqat peshvosi piri komil nazarda tutiladi. Shuningdek, otana, furzand, ayniqsa, go'zal ayol yoki ko'rkam yigit ham yor obrazi orqali beriladi.

Haqiqiy ishq nuqtayi nazaridan esa u Oллоhdir. Ishq ko'pincha may, sharob istilohlari orqali ifodalanadi. May (ishq) quyiladigan kosa, jom, qadal kabi idishlar ko'ngil (so'fiy qalbi) ramzlaridir. Ko'nglida (idishda) ishq (mayi) to'la oshiq (mast, xumori)lar to'planadigan joy esa pir (murshid) dargohi bo'ladi. Bu yerda ular muridlarini tarbiyalaydi, nafs qutqularidan xalos bo'lish yo'llarini ko'rsatish hamda ilohiy haqiqatlardan ogoh qilish bilan so'fiylar qalbida ilohiy ishq uchqunlarini yo'lqinlatadilar. Bunday pirlar dargohi tasavvufda mayxona (butxona, xarobot) istilohlari bilan yuritiladi. Ishq may ekan, ishq borlar to'planadigan joyning mayxona atalishi tabiiy. Mayxonada odatda may tarqatuvchi, mayni quyib ulashuvchi shaxs bo'ladi. Tasavvuf mayxonasi (dargohi)da ma'rifat ulastuvchi, ishq sirlarini talqin etuvchi piri komilga soqiy istilohi qo'llangan.

Ishq ahli (oshiq) deganda asosan so'fiylar tushunilsa, vasl ahli deganda komillikka yetishgan, avliyolik siyratini kasb etgan zotlar nazarda tutiladi. Lab — (haqiqiy yoki majoziy) yorning kalomi, ko'rsatmalari, purma'no so'zlari; bo'sa — oshiqning (haqiqiy yoki majoziy) yor visolidan baliramandligidir.

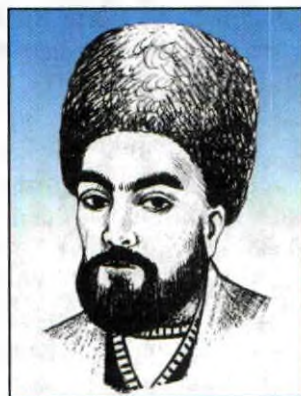
Nasroniy diniga mansub kishi ma'nosini bildiruvchi tarso istilohi tasavvufda o'zini Oллоh ishqiga yetishmoqqa baxshida etgan inson ma'nosida qo'llanadi. Xaloyiq (xalq, mardum, el) esa haqiqiy ishqdan bexabar kimsalar yoki dunyoga ko'ngil bergan nafs bandalari. Dunyo esa so'fiylar nazdida nafsoniy xuruj, shaytoniy istaklar jamlangan voqelik.

Ta'kidlash joizki, tasavvufiy ruhda yozilmagan mumtoz asarlarda ushbu so'zlar yuqoridagidek istilohiy mazmunda emas, o'z lug'aviy ma'nolarida tushunilishi kerak.

MUHAMMAD RIZO OGAHIY

(1809—1874)

Shoir, tarjimon, tarixnavis hamda davlat va jamoat arbobi Muhammad Rizo Ogahey xalqimiz tarixida o'ziga xos o'rniga ega bo'lgan serqirra iste'dod sohibidir. U ijodining ko'lami, she'riyatining ko'rkamligi va badiiy salmog'i bilan ajralib turuvchi sermahsul va serqirra shoir hisoblanadi. Ayni paytda xalqimiz o'tmishini haqqoniy aks ettirgan bir necha nodir asarlari bilan tarix ilmi taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan olim sifatida e'tirof etiladi. Shuningdek, uning juda ko'plab tarixiy va badiiy asarlarni fors tilidan ona tilimizga o'g'irib, ularni xalqimizning ma'naviy merosiga aylantirishdagi xizmatlari tahsinga loyiqdir.

Ogahey 1809- yili 17- dekabrda Xiva yaqinidagi Qiyot qishlog'ida Erniyozbek mirob oilasida tavallud topdi. Shu yerda boshlang'ich ma'lumotni oladi. Yoshligida otasi vafot etib, adabiyotimizning yana bir yorqin siymosi bo'lmish amakisi Munisning tarbiyasida bo'ldi. U maktab, keyinchalik madrasa tahsili davomida arab va fors tillarini, tarix ilmini puxta o'rgandi. 1829- yilda Munis vafot etgach, hukmdor Olloqulixon uning o'rniga Ogahey mirob (suv ishlari boshqaruvchisi) etib tayinlaydi. Suv tanqis bo'lgan Xorazmda miroblik nihoyatda mas'uliyatli vazifa bo'lib, uni ishonchli va halol odam boshqarishi lozim edi.

Shu davrdan Ogaheyning davlat va jamoat arbobi sifatidagi faoliyati boshlanadi. U davlat ishlari bilan birga badiiy ijod hamda ilmiy faoliyatini to'xtatmadi. Saroy tarixchisi vazifasini ham olib borayotgan Ogahey 1839- yilda Munis boshlab qo'ygan "Firdavs ul-iqbol" (Iqbol bog'i) asarini davom ettirib, Xiva xonligining 1825- yilgacha bo'lgan tarixini yozib tugatdi. 1844- yilda "Riyo'z ud-davla" (Saodat bog'lari) kitobini tamomladi.

1845- yildan Ogahey hayotidagi og'ir va musibatli davr boshlanadi. Shu yili miroblik ishlari bilan safarda yurganda, tasodif tufayli oyog'i qattiq shikastlanadi va hali yigit yoshidayoq to'shakka bog'lanib qoladi. Shu dard azobini tortayotgan shoir umr yo'ldoshidan ham ajraladi. 1857- yilda miroblikdan iste'fo berishga

majbur bo'ldi. Lekin bu musibatlar oldida u chekinmadi. Kuchli iroda, hayotni sevishi Ogahiyning ijodga, izlanishga undadi. 1846-yilda "Zubdat ul-tavorix" ("Tarixlar qaymog'i"), 1847—1855-yillarda esa "Jome ul-voqeoti sultoniyy" ("Sultonlik voqealarining yig'indisi") tarixiy asarlarini yozdi. Tarjimalar bilan shug'ullanib, Kaykovusning "Qobusnoma", Nizomiy Ganjaviyning "Haft paykar", Sa'diy Sheroziyning "Guliston", Badriddin Hiloliyning "Shoh va gado", Abdurahmon Jomiyning "Yusuf va Zulayxo" va boshqa qator asarlarni o'zbekchalashtirdi. XIX asrning 60-yillarida "Gulshani davlat" va "Shohidi iqbol" ("Baxt shohidi") tarixiy asarlarini yozdi. Ogahiy 1874-yili vafot etdi.

Ogahiyning asosiy she'riy merosi ona tilida yozilgan bo'lib, "Ta'viz ul-oshiqin" devonida to'plangan. "Ta'viz ul-oshiqin" — "Oshiqlar tumori" degani. Devon ma'rifatparvar shoh va shoir Feruz — Muhammad Rahimxon Soniy (ikkinchi)ning taklifi va talabi bilan tuzilgan. Bu devon XIX asr o'zbek she'riyatining benazir namunasi. "Ta'viz ul-oshiqin"da shoirning 20 dan ortiq jandagi sal kam yigirma ming misrali lirik merosi jamlangan. Ularning 1300 misradan ortig'i fors tilida bitilgan bo'lib, bu Ogahiyning zullisonaynlik an'anasini munosib davom ettirganligining yorqin dalilidir. Ogahiy devonidan turli: ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-didaktik, tabiat tasviri va boshqa mavzudagi she'rlar joy olgan. Lekin ularning aksariyati ishqi mavzudadir.

Shoir ijodida tabiat tasviriga bag'ishlangan bir qator g'azallar bor. Qish va bahor tasviri chizilgan bu she'rlarda Ogahiyning peyzaj ustasi, o'tkir nigoh egasi ekanligi namoyon bo'ldi. Fasl tarovati, go'zalligini berishda shoir tashbih, tashhis (jonlantirish), sifatlash kabi badiiy tasvir vositalarini qo'llaydi. "O'yla yetkurdi jahong'a ziynat-u oro bahor" g'azalida o'qiyimiz: *«Obi hayvondek suzuk suv har taraf aylab ravon, Qildi sahrog'a tarovat o'zgacha paydo bahor»*.

Suvni "obi hayvon" — tiriklik suviga o'xshatish qadimdan bor. Lekin uni suzuk deb sifatlash adabiyotda yangilik edi. Tashxis (jonlantirish) san'atini mohirona qo'llagan shoir tog'lardan mayin oqib kelayotgan suvni noz bilan suzilib borayotgan go'zalga o'xshatadi. Bahor ana shu suzuk suvi bilan sahroga o'zgacha tarovat bag'ishlagan. Keyingi misralarda bahoriy yel rayhonlarga Masihdek "toza jon" ato qilgani, gul yuzi ochilib, qumri-yu bulbullarning unga vola-yu shaydo bo'lganlari, lola soqiysi qo'lidan ishrat ahliga qadah tutilgani kabi tasvirlar orqali bahor ko'tarinki zavq, hayojonli shavq bilan vasf qilinadi. Bu go'zalliklarni madh etgan shoir uni g'animat bilib, qadrlashga chorlaydi: *«Gulshan ichra bazm etib jomi tarab no'sh aylali Kim, g'animatdur necha kun, ey qadi ra'no, bahor»*.

Shuningdek, "Baland aylab quyoshga poya navro'z", "Bahor ayyoni bo'lmish o'ylakim bog'i Eram sabro" g'azallarida ham bu ko'rkam faslning beqiyos nazokatlari kuylanadi. "Ilohi, har kuning navro'z bo'lsin" g'azalida bu she'r yaratilgandan buyon barchaning diliga jo bo'lgan ohorli yangi yil tilaklari izhor etilgan:

Ilohi, har kuning navro'z bo'lsun,
Hamisha tole'ing feruz bo'lsun.

Bo'lub ayyomi navro'zing muborak,
Zamiring inbisotanduz bo'lsun.

“Ta’viz ul-oshiqin”dagi ishqiy g’azallar nafaqat Ogahiy ijodining, balki butun o’zbek mumtoz adabiyotining sara namunalari hisoblanadi. “Yuzung ochkim, quyosh sadqang bo’lub boshingdin aylansun”, “Mushkin qoshining hay’ati ul chashmi jallod ustina”, “Ey sho’x, ko’zi qoshinga olam gado, man ham gado” g’azallari Ogahiyning yuksak badiiy mahoratini, chinakam san’atkor shoir ekanligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, “Ustuna” radifli g’azali o’zining jozibasi, badiiy kashfiyotlarga boyligi bilan ajralib turadi: «*Mushkin qoshini hay’ati ul chashmi jallod ustina, Qatlim uchun nas keltirur, “nun” eltibon “sod” ustuna*».

Arab alifbosida “nun” qoshga, “sod” ko’zga o’xshashligidan foydalanib, shoir yor go’zalligining o’ziga xos tasvirini yaratadi. “Nun”ni “sod”ning ustiga qo’yilsa (ya’ni avval “nun”, keyin unga qo’shib “sod” yozilsa), “nas”, ya’ni “hukm” so’zi hosil bo’ladi. Bu hukm (nas)ga ko’ra oshiq qatl etilishi kerak. Chunki “nun”ga o’xshash mushk rangli qora qosh bilan “sod”ga o’xshash ko’z o’zlarining yor yuzidagi ko’rinishi (hay’ati) bilan bu hukmni chiqarganlar. Ogahiygacha ko’z-u qoshni mazkur harflarga tashbeh qilish, chashm (ko’z)ni jallod deyish an’anaviy tasvir edi. Lekin harflardan so’z yasab va uni mazmunga, tasvirga tadbiiq etish — bu yangilik edi. Shoirning ko’p g’azallarida mana shunday yuksak badiiyatga yo’g’rilgan baytlar uchraydi. E’tiborli jihati shundaki, asosan ishqiy mavzudagi bunday g’azallar bag’riga falsafiy, axloqiy, ijtimoiy-siyosiy mazmun ham ustalik bilan singdirib yuboriladi. Ba’zan g’azallarda yor timsohi orqali, xususan lirik qahramonning unga murojaatida shohga xos xususiyatlar aks etadi. Masalan: «*Ey shah, karam aylar chog’i teng tut yamon-u yaxshini, Kim, mehr nuri teng tushar vayron-u obod ustina*» yoki “Aylansun” radifli g’azalidagi

Chu bergung non ila osh, ey saxiy, sidq ahlig’a bergil,
Riyo-vu kizb ahli noning-u oshingdin aylansun,

kabi baytlarda buni kuzatish mumkin. Shuningdek, shoirning ijtimoiy-siyosiy qarashlari devondagi muxammis, musaddas, ruboiy, tarji’band va qasidalarida ham u yoki bu darajada o’z aksini topgan. Xususan, “Dahr uyi bunyodikim, suv uzradur, mahkam emas” tarji’bandi tasavvufiy mazmunga yo’g’rilgan ijtimoiy-falsafiy ruhda asardir. Tarji’bandda dunyo omonat binoga, bo’yi, vafosi yo’q gulshanga, jafokor tuban ayyoraga o’xshatiladi va insonni unga ko’ngil berib, aldanib qolmaslikka chaqiradi.

“Qasidai nasihat” esa Ogahiyning siyosat va davlatga munosabati, hukmdor fazilatlari va burch-vazifalari borasidagi mulohazalari bayon etilgan pandnomadir. Odatda qasidalarda biron-bir voqea yoki shaxs ulugʻlanadi, har tomonlama vasf qilinib, benuqson, ideal qiyofada tasvirlanadi. Ogahiyning qasidasi esa odatdagi maqtoqlar tizmasidan iborat boʻlib qolmadi. U mazkur asarni yozishda oʻz oldiga aniq maqsad qoʻygan edi. Shunga koʻra adib qasida vositasida koʻpni koʻrgan donishmand, umr mazmunini anglagan faylasuf sifatida yosh xonga nasihatlar qiladi, davlatni boshqarish sanʼatidan saboq beradi. “Qasidai nasihat” adabiyotimiz tarixidagi siyosiy-didaktik lirikaning yorqin namunasi boʻlib qoldi.

Ogahiyning kichik sheʼriy janrlar: ruboiy, tuyuq, taʼrix, fard kabi shakllarda ham benazir ekanligiga guvoh boʻlamiz. Ayniqsa, musoviyattarafayn (ikki tomonlama teng, bir xil) shaklida yozilgan sheʼri adabiyotimiz tarixida juda kam uchraydigan hodisalardan deyish mumkin. Sheʼrni ikki xil — odatdagi yon tarafga hamda yuqoridan pastga tomon oʻqisangiz, bir xil matn hosil boʻlaveradi. Bu sheʼr bilan tanishing.

Ul shoʻxki	ochildi	xat-u	ruxsori
Ochildi	rayohinda	yuzi	gulnori
Xat-u	yuzi	besabr-u qarori	man man
Ruxsori	gulnori	man man	zori

Ogahiy salafлари Lutfiy, Navoiy, Bobur, Fuzuliy hamda Munis kabi mumtoz adabiyotimiz yorqin siymolari anʼanalarini davom ettirdi, rivojlantirdi, yangi badiiy kashfiyotlar bilan boyitdi. Uning ijodi shoirlarimizning bir necha avlodi uchun mahorat maktabi boʻlib xizmat qildi.

Savol va topshiriqlar

1. Ogahiyning yetuk inson va isteʼdodli adib boʻlib yetishuvida u voyaga yetgan muhitning ahamiyati toʻgʻrisida mulohaza yuriting.
2. Shoirning devoni nima uchun “Taʼviz ul-oshiqin” — “Oshiqlar tumori” deb atalishini izohlang.
3. Ogahiyning adabiyotimiz tarixida tutgan oʻrnini qanday baholaysiz?

LIRIKA

G‘AZALLAR

Ilohi, har kuning navro‘z bo‘lsun,
Hamisha tole‘ing feruz bo‘lsun.

Bo‘lub ayyomi navro‘zing muborak,
Zamiring imbisot anduz¹ bo‘lsun.

Qilib partav fikanlik² ayni adling
Quyoshoso jahon afruz³ bo‘lsun.

Sango doyim bo‘lub davlat qushi rom,
Shikor andoz-u⁴ dastomuz⁵ bo‘lsun.

Aduu vahshilarini sayd etarg‘a
O‘q-u tig‘ing uqob-u⁶ yuz bo‘lsun.

Kishikin, istasa sarkashlik etmak,
Boshu yo‘lingda oning tuz⁷ bo‘lsun.

...Ko‘rub lutfingni, har tun Ogahiyning
Nasibi ishrati navro‘z bo‘lsun.

Savol va topshiriqlar

1. Shoir *“Ilohi, har kuning navro‘z bo‘lsun”*, — der ekan, kundalik hayoting faqat bayramlardan iborat bo‘lsin degan tilakdan boshqa narsani ham ko‘zda tutganni?
2. *“Qilib partavfikanlik ayni adling Quyoshoso jahon afruz bo‘lsun”* misalarini tahlil qiling. Bayt mazmunidan ushbu so‘zlar kimga qarata aytilayotganini bilishga urining.
3. *“Sango doyim bo‘lub davlat qushi rom, Shikor andoz-u dastomuz bo‘lsun”* baytidagi tanosub san‘atini sharhlang.
4. Hukmdorning dushmanlari haunda unga itoat etmovchilarga bildirilgan tilaklarni o‘qing va izohlang.
5. *“Tarabgohing aro xayyoti gardun, Kaniz-u zoli xil‘atdo‘z bo‘lsun”* baytidagi tashbehlarni toping va ularning mazmuni ifodalashdagi o‘rnini baholang.

¹ Imbisot anduz — quvonch tarqatuvchi. ² Partav fikan — nur, shu‘la taratuvchi. ³ Afruz — yorituvchi. ⁴ Shikor andoz — ov qiluvchi. ⁵ Dastomuz — qo‘lga kiritilgan. ⁶ Uqob — burgut. ⁷ Tuz — 1) to‘g‘ri, rost; 2) dala.

* * *

Baland aylab quyoshga poya¹ navro'z,
Ko'tardi yer yuzidin soya navro'z.

Kelib fayz-u nishot-u² aysh birla,
Muhayyo qildi elga voya³ navro'z.

Tarab tiflin⁴ tug'urdi dahr zoli⁵,
Ango bo'ldi magarkim doya navro'z.

Qilibdur mahliqolarning yuzini
Latofat mushafig'a oya navro'z.

Kiyib ahli g'ino⁶ yuz rang xil'at,
To'lo boshdin ayoq peroya⁷ navro'z.

Hama o'ynab olib qo'lg'a yumurta⁸,
Mening ilgimda yoqtur xoya⁹ navro'z.

Diramdur¹⁰ moyasi ishrat ulusg'a¹¹,
Vale men bo'lmisham bemoya navro'z.

Janobi shahg'a keldim bu jihatdin,
Ko'zim yoshig'a toya-toya navro'z.

Ki shoyad o'zgalardek Ogahiyini
Tarabnok¹² ayladi beg'oya navro'z.

Savol va topshiriqlar

1. Navro'zning quyoshni yuksaltirib, soyalarni ko'tarishini qanday tushundingiz?
2. *“Tarab tiflin tug'urdi dahr zoli, Ango bo'ldi magarkim doya navro'z”* satrlarni sharhlang, shoirning tasvir mahoratiga baho bering.
3. Mahliqolar yuzi — oyal, latofat — mushaf (Qur'on). Ushbu favqulodda tashbehga munosabat bildiring. Unda Ogahiyga xos qaysi jihat namoyon bo'lmoqda?
4. Shoirning badavlat kishilar (ahli g'ino) tasvirini berishdan maqsadi nima edi? Keyingi misralar mazmunidan kelib chiqib, fikr bildiring.
5. Shoirning o'z nochor ahvolini bayon etishdan muddaosi nima edi?
6. *“Janobi shahg'a keldim bu jihatdin, Ko'zim yoshig'a toya-toya navro'z”* baytidagi muholag'a san'atining ahamiyatini izohlang.

¹ Poya — qadr, daraja, bosqich. ² Nishot — shodlik. ³ Voya — 1) Muqaddima. 2) bahra. 3) kutilgan nuqt. ⁴ Tifl — go'dak, chaqaloq. ⁵ Zol — kampir. ⁶ G'ino — boylik. ⁷ Peroya — ziyat, bezak. ⁸ Yumurta — tuxum. ⁹ Xoya — tuxum. ¹⁰ Diram — dirham. ¹¹ Ulus — xalq. ¹² Tarabnok — xursandlik.

* * *

Qotig'roq kelnadi hargiz jahong'a ushbu qishdin qish,
Ki aql-u hisg'a yaksar¹ moni' o'ldi borecha ishdin qish.

Agarchi asradim ojiz tanim qat qat libos ichra,
Sovuq yel birla lekin qoltiratdi ko'b qamishdin qish.

Burudat² shiddati ostida qaddim xam qilib yodek,
Zaif-u notavon-u nozik yetti ham kirishdin qish.

Chiqorg'a har nechakim ko'rguzub ko'b sa'i tish qisdim,
Ushotib sangi shiddatdin ayirdi borecha tishdin qish.

Qabob kulbam aro qo'ymay chiqorg'a sarsar afvoji³,
Mani mahrum qildi el bila borish-kelishdin qish.

Manga mushkildurur topmoq ilojinkim, g'ino ahli,
Iloj aylar sovuqqa qoqim-u sinjob kishdin⁴ qish.

Yetishdi, Ogahiy, qish mavsumi, vah, emdi naylarsan,
Ki, qottig'dur qari-yu ojiz elga borecha ishdin qish.

Savol va topshiriqlar

1. **“Qotig'roq kelmadi hargiz jahong'a ushbu qishdin qish”** misrasida ham qofiya, ham radif bo'lib kelayotgan **“qish”** so'ziga qanday badiiy vazifa yuklanganligini tushuntiring.
2. Ikkinchi baytda qishdagi nochor odamning holati berilgan tasvirni izohlang.
3. **“Chiqorg'a har nechakim ko'rguzub ko'b sa'i tish qisdim, Ushotib sangi shiddatdin ayirdi borecha tishdin qish”** baytida shoir qish shiddatini berishda qaysi badiiy tasvir vositasidan foydalangan?
4. Ushbu she'rni yozishdan Ogahiy qanday maqsadni ko'zlagan deb o'ylaysiz?
5. Qofiya va radif bo'lib kelgan so'zlarning tovush tuzilishidagi yaqinlik g'azakla qanday badiiy-ifodaviy ahamiyat kusb etgan?

* * *

Mushkin qoshining hay'ati ul chashmi jallod ustina,
Qatlim uchun “nas” kelturur “nun” eltibon “sod” ustina.

Qilg'il tamosho qomati zebosi birla orazin,
Gar ko'rmasang gul bo'lg'onin payvand shamshod ustina.

¹ Yaksar — bir boshdan. ² Burudat — sovuqlik. ³ Afvoj — to'dalar. ⁴ Qoqim-u sinjob kish — silovsin, qunduz terisidan po'stin.

Noz-u adou g'amzasi qasdim qilurlar dam-badam,
Vah, muncha ofatmu bo'lur bir odamizod ustina.

Man xastag'a jon asramoq emdi erur dushvorkim,
Qotil ko'zi bedod etar har lahza bedod ustina.

Ul gul yuzi shavqi bila shaydo ko'ngul shom-u sahar,
Bulbuldek aylar yuz navo ming nav'i faryod ustina.

Boshing'a yoqqan g'am toshin mingdin biricha bo'lmuag'ay,
Gardun¹ agar ming Besutun² yog'dursa Farhod ustina.

Ey shah, karam aylar chog'i teng tul yamon-u yaxshini
Kinu, mehr nuri teng tushar vayron-u obod ustina.

Noki taning barbod o'lur oxir jahonda necha yil
Sayr et Sulaymondek agar taxting qurub bod³ ustina.

Ne jur'at ila Ogahiy ochg'ay og'iz so'z dergakim,
Yuz xayli g'am qilmish hujum ul zor-u noshod ustina.

Savol va topshiriqlar

1. G'azal mallasida qo'llangan kitobat (harfiy) san'atni sharhlang.
2. *"Qilg'il tamosho qomati zebosi birla orazin, Gar ko'rmasang gul bo'lg'onin payvand shamshod ustina"* satrlaridagi Ogahiyning badiiy kashfiyatini izohlang.
3. *"Noz-u adou g'amzasi qasdim qilurlar dam-badam, Vah, muncha ofatmu bo'lur bir odamizod ustina"* baytida oshiqqa nimalar qasd qilayotganini tushuntiring. Shoir nima uchun ularni "muncha ofat" deb ta'riflaydi?
4. *"Ul gul yuzi shavqi bila shaydo ko'ngul shom-u sahar Bulbuldek aylar yuz navo ming nav'i faryod ustina"* baytida qo'llangan tushbeh, tanosub san'atlarini hamda ularning fikr ifodasidagi ahamiyatini sharhlang.
5. Quyi sinfda o'rganganingiz talmech san'atini yodga oling. Ushbu g'azalning qaysi baytida bu san'at qo'llanganini aniqlang hamda uning mazmuni berishda tutgan o'rniga baho bering.
6. G'azaldagi ijtimoiy, falsafiy mazmundagi baytlarni topib, ularni tahlil qiling.
7. G'azalni yod oling.

* * *

Yuzing ochkim, quyosh sadqang bo'lub, boshingdin aylansun,
Yangi oy yuz tavozu' ko'rguzub, qoshingdin aylansun.

¹ Gardun — falak, taqdir. ² Besutun — 1) osmon; 2) Erondagi tog' nomi. ³ Bod — shamol.

Agarchi la'l-u yoqut el zamirig'a¹ mufarrihdur².
Hayotafzo³ iki la'li guharposhingdin⁴ aylansun.

Tan-u jonim hadaf⁵ aylab, o'q-u tosh otsang, ey chobuk⁶,
Biri o'qingdin evrulsun, biri toshingdin aylansun.

Raqibing gar erur xasmin⁷, ani yo'ldosh etub kelsang,
Sanga jon sadqa bo'lsun, jism yo'ldoshingdin aylansun.

Chu o'n sakkizga yetti yoshing, ol burqa⁸ jamolingdin
Ki, o'n sakkiz ming olam o'n sakkiz yoshingdin aylansun.

Boqib ko'z uchidin pinhon' fosh etding tag'ofillar⁹,
Yo'q-u borim hamul¹⁰ pinhon ila foshingdin aylansun.

Necha qalloshe esam ham, ag'niyo¹¹ ollida bosh egmon,
G'aniylar himnat ichra ushbu qalloshingdin aylansun.

Chu bergung non ila oshi, ey saxiy, sidq ahlig'a bergil,
Riyo-vu kizb ahli¹² noning-u oshingdin aylansun.

Ul oy ko'nglig'a qildi, Ogahiy, oh-u yoshing ta'sir,
Bori jon-u jahonim oh ila yoshingdin aylansun.

Savol va topshiriqlar

1. Yor yuziga quyoshning sadqa bo'lishi, qoshiga yangi oynning tavozi ko'rsatishidagi hayotiy hamda badiiy mantiqni asoslang.
2. *"Tan-u jonim hadaf aylab, o'q-u tosh otsang, ey chobuk, Biri o'qingdin evrulsun, biri toshingdin aylansun"* baytida yorning o'qidan evrulgan nima edi-yu, toshidan aylangan biri nima?
3. Uchinchi baytda oshiqning yorga sadoqati qay tarzda namoyon bo'layotganligiga diqqat qiling.
4. Qaysi baytda ma'shuqaning olamlarga tatigulik go'zalligi mubolag'ali yo'sinda tasvirlangan?
5. *"Boqib ko'z uchidin pinhon' fosh etding tag'ofillar, Yo'q-u borim hamul pinhon ila foshingdin aylansun"* baytidagi tazod san'atini va bu san'atga yuklangan badiiy-ifodaviy salmoqni sharhlang.

¹ Zamir — ich, ko'ngil. ² Mufarrih — shodlik, xursandchilik keltiruvchi. ³ Hayotafzo — hayotni yashnatuvchi. ⁴ Gulharposh — gavhar sochuvchi. ⁵ Hadaf — nishon. ⁶ Chobuk — sho'x, o'ymoqi go'zal. ⁷ Xasm — dushman. ⁸ Burqa — yuz pardasi, hijob. ⁹ Tag'ofil — beparvolik. ¹⁰ Hamul — o'sha, shunday, xuddi o'zi. ¹¹ Ag'niyo, g'aniy — boy, badavlat. ¹² Riyo-vu kizb ahli — riyokor va yolg'ochilar.

TASHXIS

Mumtoz she'riyatimizda keng qo'llangan badiiy tasvir vositalardan biri tashxisdir. "Tashxis" arabcha so'z bo'lib, "shaxs" o'zagidan hosil bo'lgan (ta — old qo'shimcha). O'zbek tiliga tarjima qilsak, "shaxslantirish" degan ma'noni anglatadi. Demakki, tashxis faqat insongagina xos bo'lgan jismoniy va ruhiy holatlarni tabiat manzaralari, jonzollar, borliqdagi narsa-buyumlar hamda hayotdagi tushunchalarga ko'chirish san'atidir. Tashxis orqali shoir tasvirlanayotgan manzara yoki tushunchani o'quvchi tasavvurida qayta jonlantirib, she'rdagi timsollar jozibasini oshiradi, ularning hissiy ta'sirini kuchaytiradi.

Ogahiy she'riyatini tahlillash davomida Siz shoirning tashxis san'atidan unumli foydalanib, o'ziga xos timsol va tasvirlar yaratganligiga guvoh bo'ldingiz. Quyidagi baytda tabiatdagi o'zgarishlarni insonlar hayotidagi voqealiklar orqali tasvirlaydi: **«Tarab tiflin tug'urdi dahr zoli, Ango bo'ldi magarkim doya navro'z».**

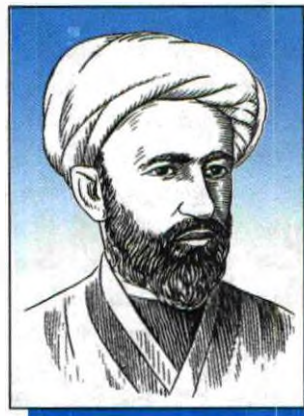
Ma'nosi: dunyo kampiri shodlik chaqalog'ini tug'arkan, navro'z unga doyalik qildi. Biz yashayotgan dunyo juda qadim bo'lganligi uchun kampirga o'xshatilyapti. Ko'klamning kelishi barchaga shodlik, quvoneh keltiradi. Ana shu shodlik chaqalog'ini navro'z doyaligida dunyo kampiri tug'moqda. Shu baytning o'zida uchta tashxis bor: shodlik (tushuncha) tug'ilmoqda; dahr (borliq) zoli tug'moqda; navro'z (tabiat) doyalik qilmoqda: **«Noz-u ado-u g'amzasi qasdim qilurlar dam-badam, Vah muncha ofatmu bo'lur bir odamizod ustina!?».** Ma'nosi: Ma'shuqaning nozi, adosi (so'zlari) va g'amzasi navbatma-navbat menga qasd qiladilarki, bir odamning ustiga shunchalar ham ofat bo'ladimi?

Baytdan ko'rinadiki, insonning o'zidagi holat, xislat va fazilatlar ham tashxis uchun asos bo'lishi mumkin ekan.

ZOKIRJON XOLMUHAMMAD O'G'LI FURQAT

(1859 — 1909)

Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat o'zining lirik she'riyati bilan adabiyotimiz xazinasini boyitgan, ma'rifatchilik adabiyotining darg'alaridan biri bo'lgan hamda o'zbek publitsistikasiga tamal toshlarini qo'ygan zabardast ijodkordir. Shoir 1859- yilda Qo'qonda savdogar oilasida tug'ilgan. Otasi Mulla Xolmuhammad she'riyatga oslino, badiiy ijodga moyil kishi edi. Bo'lajak shoir dastlabki ta'limni mahallasidagi maktabda oladi. Bir yilga yetmay "Haftiyak" va "Chor kitob"ni o'qib tugatadi. Sakkiz yoshida Farididdin Attorning "Manliq ut-tayr" dostonini yod oladi, sal o'tib, Navoiy mutolaasiga tutinadi. Kichik yoshidan qalam tutib, she'r mashq qila boshlaydi. Keyinchalik o'zining eslashicha, husnixat ta'limini bolaligidanoq puxta egallagan Zokirjon quyidagi baytni to'qqiz yoshida yozgan ekan: *"Mening maktab aro buldur murodim, Xatimdek chiqa imlo-yu savodim"*.

Favqulodda iste'dod egasi, tabiatan tirishqoq va izlanuvchan Zokirjon o'n to'rt yoshida madrasa talabasi bo'ladi. Ruslar istilosi tufayli Qo'qon xonligi tugatilib, madrasalar yopiladi. O'qishi nihoyasiga yetmay qolgan bo'lajak shoir 1879- yilda Yangi Marg'ilon (hozirgi Farg'ona)ga do'kondor tog'asi huzuriga boradi. Uning qo'lida bir muddat ishlab, so'ng o'zining mustaqil do'konini ochadi. Shu bilan birga shaxsiy muallimdan dars olib, bilimini takomilga yetkazadi va tez orada o'zi ham boshqalarga dars bera boshlaydi. Husnixat solibi bo'lganligi uchun mirzalik, xattotlik ham qiladi. Lekin eng sevimli mashg'uloti badiiy ijod edi. Mutaxassislar fikricha, Yangi Marg'ilonda ekanligidayoq yozgan she'rlarida u "Furqat" taxallusini qo'ygan.

1880- yilda otasining qistovi bilan Qo'qonga qaytadi va butun iste'dodi, bor kuchini ijodga yo'naltiradi. She'rlari adabiyot ixlosmandlari orasida shuhrat qozonadi. Muqimiydek zabardast shoir uning g'azallariga muxammas bog'lagani

Furqatning ijod ahli orasida ham e'tirof topganligidan darak beradi. Furqat shu davrda "Hammoni xayol" nomli risola yozadi, "Chor darvesh", "Nuh manzar" asarlarini fors tilidan o'zbek tiliga o'giradi. She'rlarini to'plab, devon tuzadi. Furqat kabi ijodining dastlabki davrida — 21—22 yoshida devon tartib bergan shoir o'zbek adabiyotida juda kam uchraydi.

Furqat 1890—1891- yillarda Toshkentda yashaydi. Bu yerda u Toshkent erlar gimnaziyasi direktori, "Turkiston viloyatining gazetasi" muharriri Nikolay Ostroumov bilan tanishadi. Bu tanishuvdan so'ng Furqat shu gazetaga tarjimon bo'lib ishga kiradi va shundan uning jurnalistlik, publitsistlik faoliyati ham boshlanadi.

1891- yilning sentabrida Furqat Samarqandga yo'l oladi. Xat orqali tanishgan do'sti savdogar va etnograf olim Mirzo Buxoriy huzurida bo'ladi. Iyul oyida Buxoroga borib, Kogondan poyezdga o'tirib, Marv, Ashxobod, Boku, Botum orqali Istanbulga keladi. Bu yerda bir muddat yashagan shoir butun vujudi bilan ijodga berilgandi. 1892- yilda Iskandariya, Misr, Shom, Makka va Madina bo'ylab sayohatda bo'lgan Furqat sentabr oyida Hindistonning Bombay shahrida edi. 1893- yilning bahorida Kashmir, Tibet va Xo'tan orqali Yorkentga keladi va uning oxirigacha shu yerda yashab qoladi.

Furqat Qashqardagi Rusiya musulmon idorasida kotib bo'lib ishlaydi. Ilmi mujum, tabobat bilan shug'ullanadi. Ra'no ismli ayolga uylanib, farzandlar ko'radi. U to 1906- yilgacha Turkiston bilan, "Turkiston viloyatining gazetasi" bilan aloqani uzmaydi. Furqat 1909- yilning kuzida vatandan yiroqda vafot etadi.

Furqatning merosiga nazar tashlasak, adibning serqirra ijod sohibi ekanligiga amin bo'lamiz. Uning ijodi quyidagi asarlarni o'z ichiga oladi: 1) lirikasi; 2) publitsistikasi, nasriy asari; 3) tarjimalari; 4) ilmiy asarlari.

Furqat tarjimon sifatida Sharq adabiyotining mashhur namunalari bo'lmish "Hammoni xayol", "Chor darvesh", "Nuh manzar" asarlarini tarjima qilgan. Ammo ular bizgacha yetib kelmagan.

Adibning turli yillarda "Turkiston viloyati gazetasi"ga yozgan qator xabarlar, maqolalari uning publitsistikasini tashkil etadi. 1891- yili "Turkiston viloyatining gazetasi"da bosilgan "Xo'qandlik shoir Zokirjon Furqatning ahvoli. O'zi yozg'oni" deb nomlagan tarjimayi holi uni bizga jurnalist va nosir sifatida tanitadi. Adabiyotshunoslikda bu esdaliklar shartli ravishda "Furqatnoma", ba'zan "Sarguzashtnoma" nomlari bilan yuritiladi. Mazkur asar shoir hayot yo'li, dunyoqarashini aniqlash borasida katta ahamiyatga ega.

Furqat ijodiy merosida to'rt ilmiy asar uchraydi. Ularning uchasi etnografik xarakterda bo'lib, "To'y tavsifi", "Gap ta'rifida", "Aza tavsifi" deb ataladi. To'rtinchisi "Ilmi ash'orning qoidai avzoni" (She'r ilmining o'leov qoidalari)

atalib, adabiyot havaskorlari uchun qo'llanna sifatida tuzilgan, unda aruz vaznining qoidalari bayon etilgan.

Furqatning mana shunday keng ko'lamli ijodi bo'lishiga qaramay, xalq uni asosan lirik shoir sifatida e'tirof etadi. Lirikasi g'azal, masnaviy, muxammas, musaddas, mustazod kabi janrlardan iborat. She'rlarining salmoqli qismini g'azallar bo'lib, ularning soni 200 atrofida. Shoirning yuksak badiiy mahorati, she'riyatining nafosati ham aynan g'azallarida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, oshiqona kechinmalar bayonida, ma'shuqa jamoli tasvirida yangi, o'ziga xos tashbehlarini, ifoda vositalarini qo'llaydi. Tilining o'ynoqiligi, uslubning ravonligi, ifodaning xalqonaligi shoir g'azallarini xalqqa yaqin va suyumli bo'lishini ta'minladi.

Chaman sahnida derlar sarv birla yosuman nozik,
G'ulatdur, qomating oldida guldun pirahan nozik.

Qachon ul Yusufi Misriyda bu husn-u malohat bor?
Fasohatda, sabohatda, hama to'g'rida san nozik.

Oshiqqa chamanzorda sarv daraxti bilan yosuman gulini nozik va ko'rkam deyishlari g'alati tuyuladi, chunki yorning qomati sarvdan, ko'ylagi (pirahani) guldun nozik, ya'ni go'zaldir. Ma'shuqasining husnini bashariyat tarixidagi eng go'zal inson bo'lmish misrlik Yusuf (a.s.)dan ustun qo'yadi. Bunga uning asosi bor: mahjubasi fasohatda, sabohatda (xushro'ylikda), bir-bir sanashning hojati yo'qki, har to'g'rida nozik — go'zaldir!

Kalomingdin halovat topmog'i jonlarni ondinkim,
Dahon nozik, zabon nozik ki lab nozik, suxan nozik.

Baytdagi yor go'zalligi belgilarining sanog'i mazmunni bo'rttiradi, ifodaga musiqiylik bag'ishlaydi. Bunday mubolag'aviy tasvir ostida shoirning har tomonlama mukammal — ham jismonan, ham ma'nan go'zal insonni targ'ib etish maqsadi yotadi. Shuning uchun ham Fuzuliy g'azaliga nazira sifatida yaratilgan "Surmadin ko'zlar qaro" g'azali yoki "Muncha zolim bo'lmish ul xunrez qaro ko'zlaring" kabi ko'plab g'azallarida yor go'zalligi, oshiqning unga sadoqati, cheksiz muhabbati avj pardalarda zavq bilan kuylanadi. "Bir qamar siymoni ko'rdim bakdai Kashmirda" g'azalida esa ishqiy kechinmalar, oshiqona savol-javoblar shoir hayoti bilan bog'liq qismat chizgilariga ulashib ketadi: *Aydi: "Ey bechora, qilding na uchun tarki vatan?" Man dedim: "G'urbatda Furqat bor ekan taqdirda"*.

Furqat lirikasida g'urbat va hasrat ohanglari salmoqli o'rin egallaydi. Bu uning hayot yo'li bilan bevosita bog'liq. 1892- yilda vatandan chiqib ketgan shoir

umriining oxirigacha yurtga qayta olmadi. Shuning uchun vatan ishtiyoqi va g'urbat iztiroblari turli mavzudagi she'rlarda dardli va ta'sirchan ifoda etilgan. Shoirning "Fig'onkim, ul buti siymin zaqandan ayrilib qoldim", "Hasrato, kelkel beri, ul sho'xi jonondin gapur" radifli g'azallarining maqta'sida yuqorida eslatilgan "Bir qamar siymoni" g'azalida bo'lgani kabi taqdirning unga bergan sinovi — yurt judoligi bayon qilinadi:

O'z diyoridin adashgan, Furqatiy devonaman,
Chug'zi har vayronadurmen, baytul ehzondin gapur.

Shoirning Istanbulda yozgan "Sabog'a xitob" she'rida vatanni qo'nsashi, do'stlar sog'inchi Navoiydagi kabi maktub shaklida ifoda etiladi. U Istanbuldagi "nasimi fayzi rab" bo'lgan Milliy bog'da sayr qilar ekan, undagi xurram "mardum" (odaular) chehrasini ko'rib, olis Toshkentdagi yor-u do'stlarini esga oladi:

Alar chun aylagach sayr-u safolar,
Esing'a tushti yor-u oshnolar...

Ayo bodi sabo, Olloh uchun tur,
O'zingni Toshkand shahriga yetkur.

Furqatning g'urbat ruhidagi she'rlari sinchiklab o'rganilsa, undagi ayriliq va judolikning ma'nosi ancha kengligiga amin bo'lamiz. "Manam sho'rida bulbul" muxammasida birinchi bandidan shoir o'zini bo'stonidan adashgan sho'rida bulbulga o'xshatadi. Keyingi bandlarda "Nihoni kuydirib hajr o'ti po'st-u ustuxon aylar", "Bostimda hushim yo'q", "Yetim qo'zi kabi nolonlig'im", "Biyobon gardiman Majnun kabi bir Layli yodida" kabi misralar orqali holini sharh etgach, maqta'da bu bayonlarni unumlashtirib, taxallusiga ham izoh berib o'tadi.

Zamon g'avg'osidan adashish — bu dunyodan qo'l yuvish, tariqat yo'liga kirish, o'zini Ollohga bag'ishlash demakdir. Bu yo'lga kirganlar biladiki, inson bu dunyoda o'zining haqiqiy vatani — ilohiy dargohdan uzoqda, haqiqiy Yor — Ollohdan ayriliqda. Demak, hayotning o'zi furqat, ya'ni ayriliqdir. Vatanga, Yorga yetishish uchun esa riyozat chekish, poklanish zarur. Buning yo'li, aytilganidek, zamon oshubidan yiroq bo'lishdir. Oldin ko'rilgan g'azalarda furqat, g'urbat tushunchasi yurtdan judolik mazmunida qo'llangan bo'lsa, shoir bu she'rida o'zining taxallusini tasavvufiy ma'noda izohlamog'da. Keyingi tadqiqotlarda Furqat umrining ma'lum bir pallasida tasavvuf yo'liga moyillik bildirib, o'tkinchi dunyo g'avg'olaridan ko'ngilni forig' tutib yashashga intilgani to'g'risida fikrlar aytilmog'da. Uning "bormasmiz" radifli g'azalida so'fiyona kayfiyat, qalandarona baland hiimmat ruhining yetakechiligi shu holat bilan izohlanadi.

Furqat lirikasida ma'rifatni targ'ib etuvchi she'rlar ham talaygina. Adib 1890- yilning martida Toshkentda ekan, N. Ostroumov uni Yangi shahar qismiga tomoshaga olib boradi. Furqatni juda ko'pchilik rus amaldorlari, ruslar xizmatidagi o'zbeklar, hatto general-gubernator bilan tanishtiradi. Shu yurishlar natijasida shoirning "Gimnaziya", "Ilm xosiyati", "Akl majlisi xususida", "Nag'ma bazmi xususida", "Vistavka xususida", "Suvorov" kabi she'rlari yoziladi va "Turkiston viloyatining gazetasi" da chop etiladi. Bu she'rlarning barehasi masnaviy yo'lida yozilgan bo'lib, ularda maorifni isloh qilish, ilimga da'vat, fan va madaniyat yangiliklarini targ'ib etish g'oyalari olg'a surilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Furqatning umr yo'lidagi qaysi jihatlarda ijodida aks etganligini so'zlang.
2. Shoirning ma'rifatchilik yo'nalishidagi asarlari vujudga kelishi omillarini ayting.
3. Furqat she'riyatidagi g'urbat tushunchasi qanday ma'nolarni anglatishi to'g'risida fikrlaringizni bildiring.

SHE'RLAR

G'AZALLAR

Fasli navbahor o'ldi ketibon zimistonlar,
Do'stlar, g'animatdur, sayr eting gulistonlar.

Subhidam tushib shabnam, bo'ldi sabzalar xurram,
Gul uza tomib kam-kam, yog'di abri naysonlar¹.

Nastaron² yuvib yuzni, yosuman³ tuzib o'zni,
Nargis ochibon ko'zni intizori yoronlar.

Bir sahar edim uyg'oq: o't tutoshdi olang'a,
Tog'lar chekib larza, titradi biyobonlar⁴.

Qumridlar qilib ku-ku, bulbul aylabon chah-chah,
Sarv-u gul uza doim tortlar oh-u afg'onlar.

Bulbul o'qug'och yig'lab subhidam xazon faslin,
G'uncha qon yutub, yuz chok etti gul giribonlar⁵.

¹ Abri nayson — ko'klam buluti. ² Nastaron — gul turi. ³ Yosuman (jasmin) — gul turi. ⁴ Biyobon — dasht, cho'l. ⁵ Giribon — yoqa.

Kechtilar vafo ahli qolmayin tutib savsan¹,
Kiydi ko'k qilib sunbul zulfini parishonlar.

Kuymasun bu savdoda ne uchun dimog'imkim,
Ranj-u g'ussada dono, kechisa shod nodlonlar.

Savol va topshiriqlar

1. Matla'dagi "zimiston" so'zi qaysi ma'noda qo'llangan va mazkur ma'no uchun nega aynan shu so'z ishlatilgan?
2. Ikkinchi va uchinchi baytlarga diqqat qiling. Ifodaladagi go'zallik, mayinlik va musiqiylikni yuzaga keltirayotgan vositalarni aniqlang.
3. *"Bir sahar edim uyg'oq: o't tutoshti olamg'a, Tog'lar chekib larza, titradi biyobonlar"* baytini tahlil qiling. Qaysi tabiat hodisasi tasvirlanayapti?
4. Qumri va bulbullarning sayrashini shoir nima bilan bog'laydi? Bu qushlar she'r ijatida kimlarning sayrashini sifatida keladi?
5. *"Bulbul o'qug'och yig'lab subhidam xazon faslin, G'uncha qon yutub, yuz chok etti gul giribonlar"* misralarini sharhlang. Bu go'zal satrlarda qaysi tabiiy jarayon tasvirlanmoqda?
6. G'azal maqtasida ifodalangan fikrga munosabat bildiring. Fasl go'zalligiga bag'ishlangan she'rning ijtimoiy ruhdagi fikr bilan yakunlanishini qanday izohlaysiz?

* * *

Surnadin ko'zlar qaro, qo'llar hinodin lolarang,
G'ozadin² yuzlarda tob-u³, o'snadin qoshlar tarang.

Za'faroniy ko'ylak uzra arg'uvoniy⁴ kamzilur,
Ro'ymol og'ushidin peshonaning ahvoli tang.

Bori nozik panjalar oltun uzukdin zebnok⁵,
Qo'l bilakuzukdin muzayyan⁶, nuqradin og'izda chang.

Gavhar osqon halqalar siymin banogo'shinda⁷ band,
Ko'rinur zulfi tunida subhi sodiqdek arang.

G'amza birla o'tturur, gah jilvalar birla yurur,
Turfa bir noz, ofarin, purishva tanno-u satang.

¹ Savsan — gulsafsar, qo'g'ugul. ² G'oz — qizil rangli chik. ³ Tob — nur, jilo. ⁴ Arg'uvoniy — qizil gulli duraxt. ⁵ Zebnok — yazangan. ⁶ Muzayyan — bezangan. ⁷ Banogo'sh — quloq teshigi.

Aql-hush eltar agar tursa, paritek silkinib,
Odamizod ichra ham mundog' bo'lurmi sho'x-u shang¹.

Yo'q qutulmoqlig' manga, ul ofati jon dastidin,
Qasdim qoshlar kamon, payvasta mujgonlar xadang².

Ul parivash ishqidin goh telbadurman, goh sog',
Chunki bordur oramizda gohi sulh-u gohi jang.

Javrlarkim, Furqat, ul sho'xi jafjo³ ayladi,
Muncha bedod-u sitam⁴ qilmas musulmong'a farang⁵.

Savol va topshiriqlar

1. G'azal matla'sini sharhlang. Ayollarning milliy oroyish ashyolariga diqqat qiling va bugungi kundagi chiroy berish vositalariga taqqoslang. Siz qaysi birini afzal bilasiz?
2. *"Za'faroniy ko'ylak uzra arg'uvoniy kamzihur, Ro'ymol og'ushidin peshonaning ahvoli tang"* baytidagi tasvirdan kelinchakning qanday kiyingunligini izohlang.
3. *"Bori nozik panjalar oltun uzukdin zebnok, Qo'l bilakuzukdin muzayyan, nuqradin og'izda chang"* baytiga suyanib, o'zbek kelinchagining nafosati lo'g'risida fikr yuriting.
4. G'azaldan olgan tasavvurlaringiz asosida kelinchakni o'z so'zlaringiz bilan tasvirlab bering. Uni albatta yod oling.
5. *"O'zbek kelinchagi Furqat tasvirida"* deb nomlangan quyidagi jadvalning har bir xonasini g'azaldagi ularning mazmuniga mos keladigan so'z va birikmalar bilan to'ldiring.

Milliy oroyish ashyolari va zeb-ziynatlar	Tashqi ko'rinishi va kiyimlari	Ma'naviyati va xarakter xususiyatlari
Surina... oltun uzuk...	Ko'zlar quro... za'faroniy ko'ylak...	Nuqradin og'zida chang... g'amza birla o'tturur...

MUSADDAS

Sayding qo'yaber sayyod, sayyora ekan mendek,
Ol domini bo'ynidin, bechora ekan mendek,
O'z yorini topmasdan ovora ekan mendek,
Iqboli nigun, baxli ham qora ekan mendek,
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mendek,
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mendek,

¹ Shang — o'ynoqi. ² Xadang — o'q. ³ Jafjo — jaf qiluvchi. ⁴ Sitam — zulm. ⁵ Farang — yevropali ko'zda tutiladi.

Kes rishtanikim: qilsun chappaklab otub jasta¹,
Hajrida alam tortib, bo'ldi jigari xasta.
Tog'larg'a chiqib bo'lsun yori bilan payvasta,
Kel, qo'yma balo domi birla oni pobasta²,
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mendek,
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mendek.

Besh kun seni davringda bechora xiron³ etsun,
Ohular ila o'ynab, ayshini mudom etsun,
Yong'ur suvi to'lganda, tog' lolani jom etsun,
Haqqingg'a duo aylab, umrini tamom etsun,
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mendek,
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mendek.

Sarg'ashta bu vodiya bir boshig'a rahm etgil,
Yo'q toqati bandingga, bardoshiga rahm etgil,
Rahm etmasang o'ziga, yo'ldoshiga rahm etgil,
Yig'lab senga termulur, ko'z yoshig'a rahm etgil,
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mendek,
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mendek.

Bechorani zulm aylab, qo'l, bo'ynini bog'labsan,
Har sori chekib-sudrab, o'ldurgali chog'labsan,
Ko'ksini jafu birla lola kabi dog'labsan,
Sot menga, agar qasding olg'uvchi so'rog'labsan,
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mendek,
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mendek.

Yo'q hushi, pari tekkan devonaga o'xshaydur,
Ko'z yoshi yana to'lgan paymonag'a o'xshaydur,
G'am seli bilan ko'ngli vayronag'a o'xshaydur,
Furqatda bu Sa'dullo⁴ hayronag'a o'xshaydur,
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mendek,
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mendek.

Savol va topshiriqlar

1. Musaddasning to'la matnini o'qib, unda ifodalangan voqea mazmunini so'zlab bering. Unda qanday ruh, kayfiyat yetakehilik qiladi?
2. She'rda qaysi obrazlar ishtirok etmoqda? Ularga ta'rif bering.

¹ Jasta — sarkash. ² Pobasta — oyog'i bog'li, tutqun. ³ Xiron — bu yerda davru davron surish ma'nosida. ⁴ Sa'dullo — Furqatning san'atkor do'stlaridan.

3. *“O‘z yorini topmasdan ovora ekan mendek”* misrasini sharhlang. Nima uchun shoir sayd — ohuni o‘ziga o‘xshatayapti?
4. Sayd obrazi faqat ovlangan ohuni ifodalaydini yoki ramziy ma‘nosi borini?
5. Sayyod obraziga munosabat bildiring. U kimlarning imsolini gavdalantiradi?
6. Lirik qahramon Sizda qanday taassurot qoldirdi? Ohuga munosabatiga ko‘ra uni o‘zingizga yaqin sezyapsizmi?

Nazariy ma’lumot

G‘AZAL VA MUSAMMAN

G‘azal arabcha so‘z bo‘lib, oshiqona so‘z, ayollarga xushomad kabi ma’nolarni anglatadi. Bu janr Sharq mumtoz adabiyotida keng tarqalgan hamda eng ko‘p qo‘llangan she‘r shakli bo‘lib, o‘tmishda g‘azal yozmagan ijodkor bo‘lmagan. G‘azal dastlab arab she‘riyatida paydo bo‘lgan. Islom dini tarqalishi bilan bog‘liq holda boshqa hududlar, jumladan, O‘rta Osiyo xalqlari adabiyotiga o‘tgan. Turkiy adabiyotdagi ilk g‘azal *“Qisas ar-Rabg‘uziy”* asarida uchraydi. Rabg‘uziy bilan deyarli bir vaqtda yashagan Xorazmiyning *“Muhabbatnoma”*‘sida ham g‘azalning g‘oyat go‘zal va nafis namunalari bor. Mana, yetti asr o‘tdiki, g‘azal adabiyotimizdan mustahkam joy olib, xalqimiz uchun qadri va suyuqli she‘r shakli bo‘lib kelmoqda.

Ishqiy kechinmalar ifodasi sifatida vujudga kelgan g‘azalning mavzu doirasi asrlar o‘tishi bilan kengayib bordi. Shoirlar o‘zlarining ijtimoiy, siyosiy, falsafiy va boshqa qarashlarini, tabiatga munosabatini bu ko‘hna janrda ifodaladilar.

G‘azal baytlardan tashkil topadi. Bayt arabcha *“uy”* deganidir. Bayt ikki misradan iborat bo‘ladi. G‘azalning birinchi bayti matla‘ (arabcha *“boshlanma”*), oxirgi bayt maqta‘ (arabcha *“tugallanma”*) deyiladi. G‘azal o‘ziga xos qofiyalanish tartibiga ega. Birinchi bayt — matla‘dagi misralar bir-biri bilan o‘zaro qofiyalanagan bo‘ladi (shartli ravishda a-a deb belgilanadi). Qolgan baytlarning toq misralari ochiq qolib, juft misralari matla‘ga qofiyadosh bo‘lib keladi (v-a, d-a, e-a...). An‘anaga ko‘ra, maqta‘da shoirning taxallusi keltirilgan. Ilmiy adabiyotlarda g‘azalning hajmi 3 baytdan 19 baytgacha bo‘lishi qayd etiladi.

Musamman ham Sharq, jumladan, o‘zbek mumtoz adabiyotida qo‘llanib kelayotgan she‘riy janrlardan biri. Bu atama arabcha so‘z bo‘lib, sakkizlik degan ma‘noni anglatadi. Musammaning har bir bandi sakkiz misradan iborat bo‘ladi. Dastlabki banddagi misralar o‘zaro qofiyalanadi (a-a-a-a-a-a-a), keyingi bandlarning avvalgi yetti misrasi bir-biri bilan qofiyalanadi, oxirgi misrasi esa birinchi band — matla‘ga qofiyadosh bo‘ladi (b-b-b-b-b-b-a; d-d-d-d-d-d-a...). Musammunda kechinmalar tasviri, fikr va holatlar bayoni boshqa janrlarga qaraganda kengroq, batafsilroq ifodalanadi.

YANGI O'ZBEK ADABIYOTI

ABDULLA QODIRIY

(1894—1938)

Hayot va ijod yo'li. 1894- yil 10- aprelida Toshkent shahrida bog'bon oilasida dunyoga kelgan Abdulla Qodiriy o'z davrining maktab va madrasalarida o'qiganligi, ilmga chanqoqligi va ulkan iste'dodi tufayli zamonasining eng bilimdon kishilaridan biriga aylandi.

Oiladagi yo'qchilik tufayli mahalladagi maktabga kechikibroq borgan Abdulla ikki-uch yil ichida tuzukkina savodxon bo'ldi. Lekin muhtojlik o'z ishini qildi: o'n ikki yashar o'smirni bir boyga yugurdaklikka berishiga majbur bo'ldilar. Tijoratçilik tufayli ruslar bilan ham savdo aloqalari qiladigan bu boy rus tilini biladigan, shu tilda ish yurita oladigan xizmatchiga muhtoj edi. Shu sabab zehni va tirishqoq Abdullani u rus-tuzem maktabiga berdi.

1912- yilda muvaffaqiyatli tugallangan rus-tuzem maktabi bo'lajak adib estetik qarashlari va ijodiy qiyofasi shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Negaki, Abdulla bu yerda rus tili va u orqali dunyo adabiyotini o'rganish imkoniyatiga ega bo'lgandi.

Ikki yildan oshiqroq vaqt mobaynida oilaga yordam berish uchun tirikchilik yo'lida urinib yurgan bo'lajak yozuvchi 1914- yilda Abulqosim madrasasiga o'qishga kirdi. Madrasada u shariat ilmi, islom falsafasi, arab va fors tillarini o'rgandi. Bu hol ko'p o'qiydigan, Kunchiqish(Sharq) adabiyoti bilan chuqur tanish bo'lgan Abdullaga islomiy-turkiy estetikaning nazariy asoslarini ham egallash imkonini berdi. Xullas, Abdulla Qodiriy 1917- yillarda ham dunyoviy, ham diniy bilimlarni puxta egallagan, olam hodisalarini teran idrok etadigan ziyoli sifatida shakllangan edi.

Bo'lajak yozuvchi rus-tuzem maktabini tugatib, tirikchilik ko'yida yurgan kezarida Rasulmuhammad oltiq savdogar boy qo'lida ishboshqaruvehilik qildi. Savdogar insofli, ochiq fikrli, intiluvchan kislularni hurmatlaydigan odam edi. Abdulla uning do'konlarida ishlab yurib, zamonasining bir qator ilg'or fikrli kishilari bilan tamsildi. suhbatlar qurdi. 1914- yilda boyning Ralibaroy ismli qiziga uylanib, Nafiza, Habibulla, Adiba, Anisa, Ma'sud ismli farzandlar ko'rdi.

Qodiriyning ijodiy faoliyati ham shu yillarda boshlandi. "Shu miyonalarda bozor vositasi bilan tatarlarda chiqadiring'on gazetalarini o'qib, dunyoda gazeta degan gap borlig'iga imon keltirdim. 1913- yilda o'zbekcha "Sadoyi Turkiston", "Samarqand", "Oina" gazetolari chiqa boshlag'och, menda shularga gap yozib yurish fikri uyg'ondi", — deb yozadi adib keyinchalik. "Sadoyi Turkiston" gazetasining 1914- yil 1- aprel sonida Abdulla Qodiriy deb imzo chekilgan "Yangi masjid va maktab" sarlavhali xabar bosilgan. Qodiriy yozuvchilik faoliyatiga birinchi qadamni shu tarzda qo'yan. Oradan ko'p o'lmay, "Millatimga", "Ahvolimiz" she'rlari, "Baxtsiz kuyov" dramasi, "Juvonboz" hikoyasi chiqdi. Jadidehlik g'oyalari bilan sug'orilib, jamiyat a'zolarini ma'rifatli, o'qimishli va ilg'or fikrli qilishga qaratilgan bu asarlar badiiy jihatdan puxta bo'lmasa-da, zamon uchun dolzarb edi.

Yosh yozuvchi bu asarlarida davrning muhim masalalarini ko'taradi, millatning ahvolini yaxshilashni astoydil istashini ko'rsatadi. Lekin niyat bilan badiiy ifodaning orasida hali ancha masofa bor edi. Qodiriy ilk asarlarida fikrlarini ochiq aytish, g'oyani yalang'och ifodalash yo'lidan bordi.

Millat baxti uchun kuyib-yongan Qodiriy Oktabr o'zgarishlaridan keyin qator sho'ro idoralarida xizmat qildi. Jumladan, 1918- yilda Eski shahar oziq komiteti sarkotibi etib tayinlandi. Jurnalistlika bilan faol shug'ullandi. Bu hol unga yangi hayotni ichdan bilish, uning og'riqli, sog'lom aqlga to'g'ri kelmaydigan, xalqimiz manfaatlariga zid keladigan jihatlarini bevosita ko'rish imkonini berdi.

Har qanday ishda bo'lgani singari asarlarini yozishga ham g'oyat puxta tayyorgarlik ko'radigan yozuvchi 1917—1918- yillardan boshlab asosiy asari bo'lmish "O'tkan kunlar" romani uchun material yig'ishga kirishdi. U xalqning hayoti, ahvoli-ruhiyatini yirik badiiy asarda tasvirlash zaruriyatini his etardi. O'zbekning qanday xalq ekanligini ko'rsatib beradigan katta hajmli asarga ulkan ehtiyoj borligini sezardi. Adib romanni 1919- yildan yoza boshladi. 1922- yilda birinchi o'zbek romanining dastlabki boblari "Inqilob" jurnalida chop etildi. 1925- yilda romanning bo'limlari alohida-alohida uch kitob tarzida, 1926- yilda esa "O'tkan kunlar" yaxlit asar sifatida bosilib chiqdi.

1928- yilda adibning ikkinchi romani "Mehrobdan chayon" nashr etildi. 1934- yilda kolxozlashtirish tufayli o'zbeklar hayotida ro'y bergan o'zgarishlarni aks ettiradigan "Obid ketmon" qissasini yozdi. Bulardan tashqari, adib necha o'nlab publitsistik maqolalar, badiiy saviyasi baland hikoyalar ham yaratdi.

Qodiriy “Amir Umarxonning kanizagi”, “Namoz o’g’ri”, “Dahshat” singari romanlar yozmoqchi bo’lib, materiallar to’plagan. Ammo qonsiragan sho’rolar tuzumi adibning bu rejalarini amalga oshishiga to’sqinlik qildi.

Haq gapni hayiqmay aytadigan, millatiga o’zini tanitayotgan, uning g’ururini uyg’otayotgan yozuvchi o’lkamizni egallab olgan bosqinchilar va ularning mahalliy yugurdaklariga yoqmasligi tayin edi. Shu bois qisqagina umri mobaynida A. Qodiriyga bir necha bor chovut solishdi. 1926- yildayoq “Mushtum” jurnalining uchinchi sonida bosilgan “Yig’indi gaplar” maqolasi uchun adib “...aksil inqilobiy maqsadda sho’ro rahbarlarini matbuot orqali obro’sizlantirdi” degan ayb bilan qamoqqa olindi. Qodiriy o’ziga qo’yilayotgan ayblar asossiz va uydirma ekanligini, maqolasida xolis tanqid va samimiy hazil qilganligini kuchli mantiq bilan isbotladi. Qamoqdagi adolatsizlikka qarshi ochlik e’lon qildi. Uzoq cho’zilgan tergovda ham, sud jarayonida ham pastkash soxta guvohlarni, hukmron siyosatga til tekkizganligi bilan cho’chitmoqchi bo’lgan yuzsiz kimsalarni ayamay fosh etdi. O’z qarashlaridan qaytmay, ijodkorlik va insonlik sha’nini mardona himoya qildi. Uning: “Men to’g’rilik orqasida bosh ketisa, “ih” deydigan yigit emasman”, — degan gapi adib shaxsiyatiga xos xususiyatlarni to’liq aks ettiradi. O’sha vaqtdagi Respublika Oliy sudi yetarli asos bo’lmasa ham Abdulla Qodiriyi ikki yil ozodlikdan mahrum etish haqida hukm chiqardi. Lekin dalillarning uydirmaligi ko’rinib turgani uchun ham o’zbekning eng mashhur adibini qamoqqa tiqishga jur’at etishmadi. Bu sud orqali sho’rolar yozuvchini o’ziga xos yo’sinda “ogohlantirdi”. Lekin adib bu ogohlantirishdan “to’g’ri” xulosa chiqarmadi, ya’ni haqiqatga xiyonat qilmadi.

O’z asarlari bilan nafaqat O’zbekiston, balki butun Turkiston xalqlari ma’naviyati ravnaqiga hissa qo’shgan adibni 1937- yilning 31- dekabrda yangi yil kechasi ikkinchi bor olib ketishdi. Bu davrda Stalin boshqarib turgan qatag’on mashinasi shitob bilan ishlar va uning to’xtamay yurmog’i uchun yangidan-yangi qurbonlar zarur edi. Adolatning ko’chasidan ham o’tmagan hukumatning uchlik sudi 1938- yilning 5- oktabrida XX asr o’zbek nasrining eng yirik vakilini, asrimizdagi o’zbeklarning eng fidoyilaridan birini o’limga hukm qildi. Dahshatli jihati shundaki, hukm 4- oktabrda, ya’ni hukm chiqishidan bir kun oldin ijro etilgan edi. Qotillar xalqimizning chin iste’dodlarini yo’qotishga shoshilishgandi.

O’TKAN KUNLAR

(romandan boblar)

KIROYI KUYAVING SHUNDOG’ BO’LSA

...Havlining kun chiqarida kun botishga qaratib soling’an, uncha maxtarliq bo’lmasa ham ammo zamonasining okding’i binolaridan hisoblang’an bir ayvon bi-

lan bir uyga ko'z tushadir. Sahn va binolar kishi zotidan bo'sh, shuning uchun bu havli oilaning tashqarig'i qismi — mehmonxona ekanligi onglashilur.

Endi biz tashqari havlini qo'yib, mehmonxonaning yonidan ichkariga kiramiz. Ichkari havlining yo'lagi ham narigisidek usti va bag'ri yopiq — qorong'u, yo'lakning nihoyatiga borib o'ngga yurilsa axlatxonaga, chapka yurilsa, birinchi martaba kirganimizdek ulug' bir havliga chiqarmiz. Havlining to'rt tarafi turlik ehtiyoj binolari bilan va to'rdagi binoning ikki biqini katta uylar bilan o'ralgan bo'lib, shu ikki uyning orasiga o'lturgan koshinkor va naqshin chorxari ayvon bu havlining birinchi martaba ko'zga chalinadigan ortiqliklaridandir. Shu chorxari ayvonning o'rta bir yerida, ustiga atlas ko'rpalar yopilgan tanchaning to'rida devorga suyanib, avrasiga qora movut sirilgan sovsar po'stin kiyib bir kishi o'turadir. Bu kishi... — Mirzakarim qutidor. Tanchaning ikki biqinida ikki xotin: bulardan bittasi ichidan atlas ko'ynak, ustidan xon atlas guppi kiygan, boshiga oq dakanani xon tashlagan, o'ttuz besh yoshlar chamaliq go'zal, xushbichim bir xotin. Yuzidan muloyimlik, eriga itoat, to'g'riqlik ma'nolari tomib turgan bu xotin qutidorning rafiqasi — Oftob oyim, ikkinchisi yetmishlardan o'tkan bir kampir. Oftob oyinning onasi — Oysha bibi. O'choq boshida qo'polg'ina, qirq besh yoshlar chamaliq yana bir xotin choy qaynatib yuradir. Bu xotin ersa oilaning cho'risi — To'ybeka.

Biz bular bilan tanishishni shu yerda qoldirib, ayvonning chap tarafidagi daricha orqaliq uyga kiramiz, ham uyning to'riga solingan atlas ko'rpa, par yostiqliq quchog'ida sovuqdan erinibni va yo boshqa bir sabab bilanmi uyg'oq yotqan bir qizni ko'ramiz. Uning zulfi par yostiqliqning turlik tomoniga tartibsiz suratda to'z'g'ib, quyuuq jinggila kiprik ostidagi limqora ko'zlari bir nuqtaga tikilgan-da, nimadir bir narsani ko'rgan kabi... qop-qora kamon, o'tib ketkan nafis, qiyig' qoshlari chimirilgan-da, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi... to'lg'an oydek g'uborsiz oq yuzi bir oz qizilliqga aylangan-da, kimdandir uyalgan kabi... Shu vaqt ko'rpani qayirib ushlagan oq nozik qo'llari bilan latif burnining o'ng tomonida, tabiatning nihoyatda usta qo'li bilan qo'ndirilgan qora xolini qashidi va boshini yostiqliqdan olib o'tturdi. Sariq rupoh atlas ko'ynakning ustidan uning o'rtacha ko'kragi biroz ko'tarilib turmoqda edi. Turib o'lturgach boshini bir silkitdi-da, ijirganib qo'ydi. Silkinish orqasida uning yuzini to'z'g'igan soch to'lalari o'rab olib jonsoz¹ bir suratka kirgizdi. Bu qiz suratida ko'ringan malak qutidorning qizi — Kumushbibi edi.

Kumushbibi bir necha kundan beri sovuq havo tegdirib, bosh og'rig'i va ko'z linishka o'xslash og'riqlardan shikoyat qilib yurar, shuning uchun onasi "tinch uxlasin, ortiq urinmasin" deb bu kun namozga ham uyg'otdirmagan edi...

¹ Jonsoz — jou o'rtovchi, azob beruvchi..

* * *

Qish kunlari bir tutam. “ha deguncha” kech bo‘ladir. Bu kun ham “ha deguncha”ga ham qolmay kech bo‘lg‘an, mehmonlarning kelishkaniga yarim soatlab vaqt o‘tkan edi. Qutidor mehmonlarni ixlos va samimiyat bilan kutar, ziyofat quyuq-suyuqlari bilan to‘la-to‘kis davom etar edi. To‘ybeka ichkari bilan lashqarig‘a¹ yugurib dasturxon yangilar, choy tashir edi. Xizmat tugala yozg‘andan keyin To‘ybeka o‘zining sovub qolg‘an oshini yemak uchun Oftob oyimlar yonig‘a o‘lturdi.

So‘zdan so‘z chiqib Oftob oyim To‘ybekadan so‘radi:

— Mehmonlar qanaqa kishilar ekan, tanidingmi?

— Nax siz yosh mehmonni ko‘rmabsiz, dunyog‘a kelmabsiz, — dedi To‘ybeka o‘ng-u ters osh chaynab. — bir chiroylik, bir aqllik, tag‘in o‘zi hammadan yuqorida o‘lturadir; hali yigirmaga ham bormag‘andir, mo‘ylabi ham endigina chiqqa boshlag‘an... Nax bizga kuyav bo‘ladirg‘an yigit ekan, — dedi va Kumushka qarab kulib qo‘ydi. Bu so‘zdan Oftob oyim ham kulimsirab qizig‘a qaradi:

— Ana Kumush, sen eshidingmi, opangning so‘zini. To‘ybeka senga er topqan, sen bo‘lsang boshim og‘riydir, deb yotasan.

Kumushbibining sezilar-sezilmas kulimsirashidan yoqutdek irinlari ostidag‘i sadafdek oq tishlari ko‘rinib ketdi ersada, biroq uning bu holi tezlik bilan tundliqqa alishindi.

— Qolg‘an xizmatlaringizning bittasi endi menga er topish edi.

To‘ybeka Kumushning tundlanishini elamadi:

— Ey... singlim, hali sen bilmaysan, — dedi, — u yigitni bir ko‘rgin-da, hu, deb ketabergin... sen tugil, shu yoshim bilan mening ham unga tekkim keldi, — dedi va xaxolab yubordi.

Kumushbibi chirt etib yuzini To‘ybekadan o‘girdi.

— Tezroq tegib qoling.

— Koshki edi tegalsam, — dedi To‘ybeka, — men uning bir tukiga ham arzimayman. Ammo sen bo‘lsang uning bilan tenglashar eding. “Teng-tengi bilan, tezak qopi bilan” xa-xa-xa!..

To‘ybekaning shuningdek hangamalari boshqa vaqtlarda Kumushni yaxshigina kuldursa ham hozir unga yotishib kelmadi shekillik, achchig‘langan ko‘yi yotish uchun uyiga kirib keldi. Oftob oyim “bachcha-machhadir” deb o‘ylag‘an edi. Shuning uchun bu to‘g‘rida so‘z ochmadi.

* * *

Qutidor mehmonlarni jo‘natib yotish uchun yeshinar ekan, Oftob oyim so‘radi:

¹ Cho‘ri xotinlarda kishidan qochish rasmi yo‘q edi (muall.).

— Chiroylik yigit, aqllik yigit, deb maxtiy-maxtiy To‘ybekaning ichagi uzildi, u kim edi?

— Mehmonimiz o‘sha edi, — dedi qutidor, — toshkandlik Yusufbek hoji otlig‘ yaqin oshnamning o‘g‘li.

— To‘ybekaning maxtag‘anicha bormi, o‘zi?

— Bor, — dedi qutidor va g‘italandi¹, — xudo kishiga o‘g‘il bersa shundayini bersin-da.

Oftob oyim kula kula To‘ybekaning Otabek to‘g‘risida so‘zlagan gaplarini va Kumush bilan bo‘lg‘an mojarosini so‘zlab chiqdi. Qutidor ham kulgidan o‘zini to‘xtatolmas ekan:

— Tentagingning aqli balo, kiroyi kuyaving shundog‘ bo‘lsa, — dedi.

OTA-ONA ORZUSI

O‘zbek oyim ellik besh yoshlar chamaliq, chala-dumbul tabiatlik bir xotin bo‘lsa ham, ammo eriga o‘tkirliги bilan mashhur edi. Uning o‘tkirliги yolg‘iz erigagina emas, Toshkand xotinlarig‘a ham om² edi. O‘zga xotinlar uning soyasig‘a salom berib, to‘ylarida, azalarida, qisqasi, tiq etgan yig‘inlaridag‘i uylarining to‘rini O‘zbek oying‘a atag‘an edilar.

O‘zbek oyim uncha-muncha to‘y-u azalarga: “Kavshim ko‘chada qolg‘an emas”, — deb bormas edi. Shuning uchun xotinlar o‘z to‘ylarini O‘zbek oyim ishtiroki bilan o‘tkazib olsalar, o‘zlarini shaharning eng baxtlik xotinlaridan sanab, “maning to‘yimni bek oyim o‘z qo‘llari bilan o‘tkazdilar”, — degan jumlani majlislarda iftixor o‘rnida so‘zlab yurar edilar. O‘zbek oyimning obro‘si yolg‘iz shular bilangina cheklanib qolmas, uni o‘rda xonimlari ham ehtirom qilib o‘zlarining “onaxonlari” deb bilar edilar. Shunga ko‘ra qaysi bir vaqtlarda o‘rda yasovullari Yusufbek hojining eshigiga arava ko‘ndalang qilib, “o‘rda begi oyim buyurdilar” deb O‘zbek oyimning yasanib chiqishini kutar edilar. Bu tomon bilan qaysi bir majlislarda O‘zbek oyim xotinlarning eslarini ham chiqarib yuborar edi: “Kecha o‘rda bekoyindan menga arava kelgan ekan, fe‘lim aynab turg‘an edi bormay aravani bo‘sh qaytardim... Bo xudo, o‘rda bekachi bo‘lsa o‘ziga, dedim”, — der edi. Ikkinchi vaqtda: “O‘tkan kun o‘rdaga borg‘an edim; xonimlar yotib qolasiz deb qo‘ymadilar, noiloj bir kecha yotib keldim”, — deb so‘z orasig‘a qistirib ketar edi. Bu so‘zlarni eshitkuchi xotinlar o‘zlarining qandog‘ bir xotinning sulhatiga noil bo‘lg‘anlarini o‘ylab, O‘zbek oyimning ehtiromini tag‘in ham kuchaytirar edilar.

Ul o‘z uyida o‘lturg‘anida ham ustidagi atlas ko‘ynak bilan adras mursakni, oq shohi dakana bilan kahrabo tasbilni qo‘ymay, qish kunlari tanchada par

¹ G‘italanmoq — jullanmoq. ² Om — ommaviy, yoppasiga.

yostiqaqqa suyalib, yoz kunlari ayvonning to'riga yoslanib Hasanalining xotini bo'lg'an Oybodoqqa, cho'ri qiz Hanifaga xamirni achitmaslikni, palovni qirmoch oldirmaslikni tanbihlabkina o'tturar edi.

Otabekning Marg'ilondan uylanib qo'yishi otasi uchun uncha rizosizlik mujib¹ bo'lmasa ham, ammo uning o'g'ul to'yisidan boshlab, Toshkand qizlarini ost-ust qilib, "Buning qizi yaxshi bo'lsa ham, uy-joylari yaramas ekan, buning uy-joylari tuzik bo'lsa ham, qizi ko'rsiz ekan; buning qizi-da uy joylari-da tuzik, biroq zoti pas ekan" deb qiz, quda, uy, joy, nasl va nasab tekshirib yurg'uchi O'zbek oyimning Otabekni uylandirib, buning orqasidan ko'raturgan orzu-havas, to'y-u tomoshalarini shartta kesib qo'yg'an bu uylanishka nima deyishi va qanday qarashi albatta ma'lum edi.

Bu xabarni Hasanalidan eshitkan kunlari ul bul ishka chidab turolmadi: "Endi menga mundog' o'g'il kerak emas... Oq sutimni oqqa, ko'k sutimni ko'kka sog'dim... Endi Toshkandga kelmasin ul o'zboshimcha betiyiq!"— deb baqirib-chaqirib, yig'lab-sixtab, dard-u hasratni boshiga kiyib oldi. Oradan o'n besh kun o'tar-o'tmas Marg'ilondan Otabek keldi. Uch oylab ko'rmagan o'g'lini quchog'iga olib ko'rishmak o'rniga undan yuzini o'gurib, san kimsan, keldingmi, deb so'ramadi va salomiga alik ham olmadi. Go'yo uxlamog'chi bo'lg'an tovuqdek hurpayib oldi. Otabek onasining araziga allaqachon tushungan, ham shu holni Marg'ilondayoq kutkan edi. Bir-ikki qayta uzr aytib ko'rgandan so'ng O'zbek oyinung epaqag'a kelishiga ishonmay qoldi va shuning uchun ul ham go'yo bil-magan, tushunmagan kishidek yuriy berdi.

Turg'an gap, Otabekning Marg'ilong'a uzoq bormay turishi mumkin emas edi. O'rtadan ikki hafta o'tar-o'tmas otasig'a allaqanday bahona ko'rsatib, Marg'ilon jo'naydir. O'zbek oyim o'g'lining "o'lganning ustiga chiqib tepish" qabilida bo'lg'an bu harakatidan tutuni ko'kka chiqib, borliq qahr-u g'azabini eri ustiga to'kadir: "Siz qarib esingizni yeb qolibsiz, o'g'lingizni marg'ilonliqqa topshirib qo'yib, yana el ichida boshingizni ko'tarib yurmakchi bo'lasizmi?"— deydir.

Yusufbek hojining qiziq bir tabiati bor: xotin bilangina emas, umuman uy ichisi bilan har qanday masala ustida bo'lsa-bo'lsin uzoq so'zlashib o'turmeydir. Otabekmi, onasimi, Hasanalimi, ishqilib uy ichidan birartasining so'zlari va yo kengashlari bo'lsa, kelib hojining yuziga qaramasdan so'zlab beradilar; maqsad aytilib bitkandan so'ng sekingina ko'tarilib uning yuziga qaraydirlar. Hoji bir necha vaqt so'zlag'uchini o'z og'zig'a tikiltirib o'tturg'andan so'ng, agar ma'qul tushsa "xo'b" deydir, gapka tushunmagan bo'lsa "xo'sh" deydir, noma'qul bo'lsa "durust emas" deydir va juda ham o'ziga noma'qul gap bo'lsa bir iljayib qo'yish bilan kifoyalani, nundan boshqa so'z aytmaydir va aytsa ham uch-to'rt kalimadan nariga oshmaydir. Uy ichi uning bu fe'lga juda yaxshi tushunganliklari-

¹ Mujiib — sabab.

dan ko'pincha bir og'iz javob olish bilan kifoyalanadirlar. Ammo Otabek bilan birar to'g'rida so'zlashmachehi bo'lsa, uni aksar mehmonxonaga chaqirib yoki chaqirtirib oladir. O'zbek oyim yuqoridag'i o'zining itob¹ va xitobiga eridan bir iljayib qo'yish javobini olib dami ichiga tushadir va chor-nochor o'ttuz kunlab bir zamonni o'zicha marg'ilonliqni qarg'ash bilan kechiradir. Otabek Toshkandga qaytib kelib, "endi araz bitkandir" degan o'yda onasig'a salom beradir. Araz bitish qayerda, O'zbek oyimning o'g'lig'a qarshi kinasi tag'in bir necha qat ortqan, ammo bu gal salom berguchiga bir qaraydir-da, "O'g'lim, menga salom berib nima qilasan, marg'ilonliq onangning duosini ol!" — deb yuzini chetka o'guradir. Ul onasining bu kinoyasini kulgulik bilan kechirib, yana eskicha arazda qolaberadirlar. Otabek yana o'n besh kunni o'tkazib, tag'in bir nozik sababni o'rtag'a tashlab onasining ruxsatisiz Marg'ilong'a jo'nab soladir. Tag'in O'zbek oyimning rangi o'chkan, qoni qochqan: tovoqni kosaga, cho'michni piyolaga urib dod-u faryod: "Siz otamisiz, nimasiz axir, o'g'lingizni tiyib olish sira esingizga keladimi? O'g'lingizning bu ishi bechiz emas: marg'ilonliq sehr qildimi, jodu qildimi, haytovur siz shu yo'sunda yuriy bersangiz, erta-indin o'g'uldan ajralasiz. Bu kalvak² o'g'lingiz marg'ilonliqning es-higida qul bo'lib yotib oladir..." Ammo Yusufbek hoji xotiniining so'zini bu gal ham elamaydir, faqat: "Qo'yaber, xotin, o'zi sog' bo'lsa, bir kun esini topar", — deb qo'yadir. Bir yarim oylar vaqtni Marg'ilonda o'tkazib, tag'in Otabek Toshkandga keladir. Tag'in ona-bola oralarida kina-kudurat... Tag'in araz... O'n besh kun o'tmasdan yana Andijon safari, yana O'zbek oyimning fig'oni falakka...

... Bir oylab kechikkandan so'ng Otabek qaytib keldi va bu kelishining vijdon azobi va tilamagan bir taklifni eshitish uehungina emas, balki qabul qilish uehun bo'lg'anlig'ini payqadi. Ul bu gapni onasining ilgariqi achimsiq so'zlarini va arazlarini tugalganidan va o'rniga chuchuk so'zlar, silliq muomalalar bitib "eson-sog' keldingini, bolam"laridanoq sezgan edi. Bunday bo'lmag'ur taklifni eshitmas uehun o'zini chetka olib, otasi, ayniqsa, onasig'a yo'liqishdan qochib yurishka majbur bo'ldi. Ikki oradag'i bu qochish-quvish ishi uzoqqa cho'zilmay, bir kech mehmonxonada ota-o'g'ul so'zlashib o'lturganning ustiga O'zbek oyim kelib kiradi va o'lturmasdanoq hojiga inlab qo'ydi. Bu imqo'qni Otabek payqamag'an bo'lsa ham, lekin anuv gapni aniq shu majlisda ochilishig'a ko'zi yetib, chiqib ketishning ilojini qilolmadi. O'zbek oyim kelib kirgandan so'ng Yusufbek hoji bir necha vaqt o'ylab qoldi. O'zbek oyim depsinib-depsinib eriga qarab olar edi. Anchagina so'zsiz o'lturg'andan so'ng hoji muloyimona so'z ochdi.

— O'g'lim, hali san eshidingni, yo'qmi, haytovur biz saning ustingdan bir ish qilib qo'ydiq...

¹ Itob — qahr, g'azab. ² Kalvak — landavur, go'l.

Otabek, ma'lumki, ularning "qilib qo'yg'an yoki qilmoqchi bo'lg'an ishlarini" albatta bilar edi. Shundoq ham bo'lsa bilimanganga solindi:

— Aqllik kishilarning o'g'ullari ustidan qilg'an ishlari albatta noma'qul bo'lmas, — dedi.

Hoji o'g'lining bu javobidan yerga qaradi va nima deb davom qilishni bilmay qoldi. Istehzo aralash xotinig'a qarab oldi. Yana orag'a jimjillik kirdi. Bu so'zsizlik ma'nosig'a O'zbek oyim tushuna olmag'an edi. Biroz qarab o'lturg'ach, yuragi qaynab ketkandek bo'ldi:

— Biz saning uchun Olim ponsadboshining qizig'a unashib qo'ydiq... Endi san bilan to'y maslahatini qilishmoqchi edik...

Otabek onasig'a bir og'iz so'z demay, ma'nolik qilib otasig'a qarab oldi. Hoji uyatliksumon "shundog'" deb qo'ydi.

— Sizlarni ranjitib bo'lsa ham bir martaba uylangan edim-ku? Endi...

— San uylansang biz ranjirmidik?— dedi kulib hoji.

— Ranjimasalaringiz...

Hoji tuzuklanib o'lturib oldi:

— Bu ranjishdan emas, hojatdan, o'g'lim.

— Nima hojat?

— Hasanalining so'ziga qarag'anda, qayin otang qizini Toshkandga yubormas ekan. O'g'il o'sdirib katta qilg'an onangning bo'lsa oldig'a kelin qayg'usi keladir...

Otabek onasig'a qaradi:

— Bu kungacha kelinsiz ham yashab keldingiz, bundan keyin ham shusiz turib bo'lardi-ku, — dedi.

O'zbek oyim marg'ilonliq tomonidan sirlangan o'g'lig'a qarshi qizishib ketdi. Bir yillardan beri ichiga yig'ib kelgan kinasini to'kib berdi:

— Man sani bu umid bilan boqib katta qilmag'an edim. San bizning naslimizni ko'tarish o'rniga, yerga urib bulg'ading. Biz sani Marg'ilon andisiga bunchalik mukkadandan ketishingni o'ylamag'an edik, adabsiz... o'zingga qolsa shu marg'ilonliqni xoting'a hisoblab ketaberar ekansan-da, uyatsiz!..

Otabek ham qizishdi:

— Xotin bo'lmasa nima, axir?!

— Qoshliq, ko'zlik bir andi!

— Andi deganingiz nima o'zi?

Yusufbek hoji o'g'lini bosish o'rniga javob ber, degandek qilib iljaygan holda xotiniga qaradi. O'zbek oyim "andi" ma'nosini bildirib, andilarning sihrini rad qilish uchun biroz tutiliqib qiynaldi:

— Andi... andi... o'zi xitoymi, nima balo... o'zi qalmoqdan tarqag'an bo'ladir. Tushunmagan bo'lsang, lo'lilarning bir toyifasi...

Bu javobga Yusufbek hoji o'zini xaxolab kulishidan to'xtata olmaganidek, Otabek ham kulib yubordi. Xotinining tirnoq ostidan kir izlab va da'vosining isboti uchun g'oldirashidan ortiqcha kulib kayflangan Yusufbek hoji ko'ziga chiqq'an yoshlarni artar ekan, jiddiyat bilan o'g'lig'a dedi:

— O'g'lim, san onangning gapiga achchig'lanma. Ul har narsa desa faqat Marg'ilondan uylanganingga qarshilig'idan aytadir. Ammo mendan so'rasang, Marg'ilondag'i na qudamiz va na kelinimizni hech bir vaji bilan kamsita olmayman, balki bizga quda bo'lmoqqa eng muvofiq kishilar edi, balli o'g'lim, deyman. Ammo bizning hozirgi ba'zi bir ra'ylarimiz sanga yotishib kelmas ekan, bunga haqqing ham bor, lekin ikkinchi tarafdin bizni ham haqsiz tashlab qo'yma. O'g'lim, bizning sandan boshqa umid nishonimiz, hayot quvonehinuz yo'q. Dunyoda ko'rib o'taturg'an barcha orzumiz, havasimiz faqat sangagina qarab qolg'an. Biz xudoi taolog'a minglab shukur aytamizkim, san boshqalarning farzandidek eslik-hushlik bo'lding; kishilardek sen bilan iftixor qilolmasaq-da, san orqalik xijolat chekmamizga ishondik. Ayniqsa, onangning saning tufayli kechiraturgan umidlari tobora ortib bordi. Bu kun onang saning oldingga tiz cho'kib va onang ko'ngli uchun men ham orag'a tushib sandan so'raymiz: san o'z xohishing yo'lida uylangan ekansan, rafiqang sanga muborak bo'lsin. Eslilik da'vosida yurgan ota-onang tilagi, albatta, shundan boshqa bo'lmas. Shu bilan birga saning sababi vujuding bo'lg'an bir kishi o'z hayoti ichida bolasi orqaliq bir orzu-havas kechirmakehi... Uning bu orzusig'a haq berasanmi, yo'qmi yana ixtiyor o'zingda...

Hojining bu so'zi O'zbek oyining'a neehog'liq yoqqan bo'lsa, Otabekni shu qadar yerga qaratqan edi. Hoji o'zidan oshirib so'zlag'an bu so'zlarini shu gap bilan tamomladi:

— Bilgan topib so'zlar, bilmagan qopib, deganlaridek, onangning aytmakehi bo'lg'an so'zi faqat shu edi. Boyag'i gaplari bo'lsa o'z haqqini himoya yo'lida uning popisalarigina bo'lib, mendan ham ko'ra onangning fe'lini o'zing yaxshi bilasan...

Otabek hamon sukutda, O'zbek oyim bo'lsa boshi bilan "shundog'" ishorasini berar edi. Ota-ona orzusini ifo etishidan¹ bir soniya ham o'zining ko'z o'ngidan xayoli ketmagan anuv ilohiy muhabbat uchun hech bir turlik kamchilik kelmasiga ishonsa ham hozir uning yuragini boshqa bir haqiqat tirnay boshlag'an va vijdonini faqat shu masalagina o'rab olg'an edi. Otabekcha, eng nozik sanalg'an bu masala qarshidag'i javob kutib o'lturg'uchilarni nihoyat zeriktirdi.

— Bizni kutdirma, o'g'lim.

Otabek mag'lub bir boqishi bilan bu so'zni aytmakehi otasig'a qaradi va yalinchoq bir ohangda javob berdi:

¹ Ifo etish — ado etmoq, bajarmoq.

— Men sizlarning orzularingizni bajarishka — agar xursandehilig'ingiz shu bilan bo'lsa — har vaqt hozirman. Ammo bir bechoraga ko'ra-bila turib jabr ham xiyonat...

Hoji o'g'lining maqsadig'a darrov tushuna olmadi va so'radi:

— Kinga, xotiningg'ami?

— Yo'q, sizning oladiring'an keliningizga. O'g'lingizning vujudi bilan orzu-ingizni qondirish oson bo'lsa ham keliningiz qarshisida meni bir jonsiz haykal o'rnida tasavvur qilingiz.

Yusufbek hoji yalt etib xotinig'a qaradi. O'zbek oyinning bo'lsa oladiring'an kelininga e'timodi yuqorilig'idan o'ylab-netib turmadi:

— Mayli, bolam, buyoqni hozir san o'ylamay qo'y, — dedi.

Otabek bir og'iz so'z aytmay sukut qildi. Yusufbek hojining esa o'g'lining so'zini to'g'rilig'ig'a, keyindan yuz ko'rsataturg'an ko'ngilsiz ishlarga aqli yetsa ham, ammo bir mulohaza yuzasidan istiqbolning qorong'i ishlarini hozir uncha mulohaza qilib ko'rmadi:

— Juda to'g'ri aytasan, o'g'lim, biroq onangning bir mulohazasizligiga boshdayoq men labimni tishiab qolg'an edim. Hozirda ham shu holda qolmoqqa majburman, — dedi va: — Biz hozir andishaning bandasi, men emas onang biravni ishonirib qo'yg'an, bizning oiladan lafzizlik chiqishi menga ma'qul ko'rinmaydir.

Otabek ota-ona orzusig'a o'z ta'biricha jonsiz haykal bo'lib rizoliq berdi. Ammo o'z rizolig'ining sharti qilib to'ydan ilgari Marg'ilon borib kelishni va bir daraja ularga aytib o'tishni, shundan so'ng to'y boshlashni ahd qildi. Ishning yengil ko'chushiga so'yingan ona Otabekning bu shartiga lom demasdan ko'ndi va orzuliq to'yni tez boshlash uchun o'g'lini Marg'ilon ketmakka qistay boshladi...

Ona orzusiga ko'ra Toshkentdan ham uylanishga majbur bo'lgan Otabek Kumushni qo'lga kiritishga astoydil ahd qilgan yovuz Homidning hiylalari tufayli suyuqlisining uyidagilar tomonidan quviladi. Ammo aybi nimada ekanini bilolmaydi. Nihoyat, tortgan barcha azoblarining sababchisi Homid ekanligini bilgach, yolg'iz o'zi dushmanlariga qarshi omonsiz kurashadi va uch nafar jinoyatchini o'ldiradi.

DUSHANBA KUN KECHASI

Bu kungi kech Otabek bilan Homidning hayot va mamot masalalarini o'zining qora quehog'iga olg'an qorong'i bir tun edi va bulardan qaysi birlarining so'ng soatlari yetkanligi shu qorong'i tun kabi qorong'i edi. Otabek bu ikki holdan tabiiy birisini bu soat o'zining ko'z o'ngida ko'rar va shunga hozirlanar edi esa-da, ammo Homidning xayoli faqat gulgina iskar, gul sayriga osliqinar edi...

Olti qarich kenglikda uzundan-uzoq tor ko'cha, tor ko'cha boshida kichkinagina bir eshikcha bor edi. Shom bilan xuftan o'rtasida bu ko'cha boshig'a bir yigit kelib to'xtadi-da, tovaragiga kishi bilmas qilib razm soldi. Kichkina eshikcha yonig'a yetkanda tag'in haligidek orqasig'a qarab qo'ydi. Biroz o'ylab to'xtag'ach, eshikning o'ng tomonidag'i devorning buzuq yeridan sekingina ko'tarilib maydonga mo'raladi. Eshikning qulf va zanjiri bo'lmay yuziga yopiq holda turg'an bo'lsa ham ul eshikka taqilmadi, mashaqqatlanib devorga mindi. Oy shom yeb yaxshig'ina qorong'i tushkan bo'lsa ham maydon ichining daraxtsizligi uchun tikkaygan cho'b ham ajraturliq edi. Maydonni kishidan holi bilgach, sekingina devordan o'zini maydonga oldi.

Maydon ikki tanob kenglikda bo'lib, janubi qutidor va qo'shnisining imoratlari orqasidan va boshqa uch jihati ham shunga o'xshash binolardan iborat edi. Maydonga yozda nimadir ekilgan, chuqur-chuqur jo'yaklar tortilg'an va yer yomg'ur bilan ivib, bo'kib oyoq ko'tarib bosishga imkon bermas, har bir oyoq uzg'anda uch chorak loy barobar ko'tarilur edi. Qiynala-qiynala maydonning janubiga o'tdi. Uning chap qo'li tomonida bir uyning orqa devori bir bo'yra eni kesib tushirilgan bo'lib qorayib ko'rinar edi. Ul bu kesilgan o'rinni o'tkan kun kechasi kelib ko'rib ketkani uchun qaytadan qarab turmadi esa-da, lekin uning bu binog'a iltifotsiz qarashi mumkin emas edi. Bu tegi kesilgan bino Kumushning o'z uyi bo'lib, bu uy ichida Otabekning saodatlik kunlarining shirin xotiralari saqlanar va shu daqiqada ham uning hayot tiragi bo'lg'an Kumushbibi o'tlturar edi. Otabek ko'zini to'ldirib binog'a qaradi, go'yo bu qarashda ul dunyo malaki bilan vidolashar edi. Uzoqqina binog'a qarab olg'ach, qo'ynig'a qo'l solib bir qog'oz oldi, xayol ichida qog'ozning taxtlarini tuzikladi-da, qaytarib yana qo'ynig'a tiqdi. Shundan so'ng binog'a yana bir ko'z tashlag'ach, maydonning kunbotarig'a yurib, o'n besh adiulab haligi joydan yiroqlashdi. Tom shuvog'ig'a loy olingan zovur shekillik o'rinni kechagi kelishida biqinish uchun belgulab ketkan edi, kelib shunga tushdi-da, qo'lini chakkasiga qo'yib yoni bilan yotib oldi. Garehi osti kesilgan bino bilan Otabek tushib yotqan loyxona bir-birisiga ro'baro' edi, anuno imoratlarning ko'lagasi va kechaning o'tacha qorong'ilig'i orqasida loyxonada kishi bo'lg'anlig'ini payqash qiyin edi.

* * *

Tun yarim bo'lib, olding'i uxlag'anlar endi bir uyquni olg'an edilar. Maydon eshigi ochildi. Biri orqasidan biri yurib ikki ko'laga maydonga kirdi. Buni payqag'an Otabek xanjarini qinidan chiqarib qo'lig'a ushlag'ach, yuz tuban yerga uzandi... Ikki ko'laga so'zsizgina osti kesilgan bino yonig'a kelib to'xtadilar. Kelguchilarning biri Sodiq va ikkinchisi Mutal edi. Tumslug'ini yerga tirab yotqan mushlukdek bo'lib Otabek ularni kuzatar edi.

To'xtag'ach, shivirlab Sodiq so'radi:
— Teshilayozg'anmikin?
— Ozg'ina qolg'andir, deb o'ylayman, negaki, paxsaning enidan bir gaz chamasi joy ochilg'an!

Mutal tovshini baralla qo'yib so'zlar edi, shuning uchun Sodiq dedi:

— Tovshingni sekinroq chiqarsang-chi!

Mutal belidan teshasini olar ekan, unga javob berdi:

— Hali shundan ham qo'rqasanmi, balki hali ashulamni ham aytib yuborarman!

— Jinnilig'ingni qo'y, Mutal aka! Men ham yoningda turaymi?

— Turasanmi, yo'qmi ixtiyor o'zingda!

Mutal kovakka kirib kovlashka tutindi.

— Teshani qattig' solma, — dedi Sodiq.

— Menga o'rgatma, o'zim bilaman.

Sodiq Mutalning ehtiyotsizligidan qo'rqdi, shekillik, biroz Mutalning ishiga qarab turg'ach dedi:

— Bo'lmasa, men eshik yonig'a borib turay, teshildi deguncha hushtak ber.

— Tuzik, hali Homid kuyaving qayog'da qoldi?

— Ko'chaning boshida poylab o'lturgandir. Hushtagingni eshitkach, uni ham chaqiraymi?

— Chaqir, — dedi Mutal va shitir-shitir kesak tushira berdi.

Sodiq eshikdan chiqg'an ham edi, Otabek sekingina boshini ko'tardi-da, Mutal sari shuviy¹ boshladi. Mutal esa yemirilib tushkan kesaklarni tashqarig'a surish bilan ovora edi... Shu vaqt uning qo'ltug'i ostidan uzatilg'an qo'l hiqildog'idan ombir kabi siqib oldi... Mutal kuchlik edi, ammo Otabek undan ham kuchlik edi. Sapehib hiqildog'ini ajratish uchun bo'lg'an Mutalning birinchi harakati bo'shka ketdi-da, chap biqinig'a o'tkir xanjar g'archcha botirildi... Ammo ul hamon bo'shalishg'a kuchlanar edi va kuchlik qo'l battarroq uni siqar edi. Uch daqiqaliq kurashdan so'ng Mutal bo'shashdi, ilgari kuchlanishlardan qoldi va bir-ikki daf'a to'lg'anib jimgina jon berdi. Otabek eshik tomondan ko'zini uzmag'ani holda Mutalni sudrab o'zi biqing'an loyxonag'a olib bordi va qo'rqibqina hiqildoqdan qo'lini oldi. Mutalning boshi shilq elib loyxonag'a tushdi-da, mangulik uyqug'a ketkanligi ma'lum bo'ldi... Otabek bitta-bitta teshilgan bino yonig'a kelib eshik tomong'a hushtak berdi, javob hushtagi eshitilgach, teshuk ichiga kirib o'lturdi. Teshukning yuqorisidan biroz tuynuk ochilg'an bo'lg'ani uchun ichkaridan quloqqa yengilecha pishillash eshitilar edi... Sodiq yaqin yetkan edi, kesmadan uzoproqda turib shivirladi:

¹ Shuviy — emaklab.

— Teshdingmi, Mutal?

— Teshdim, beri kel.

Sodiq kesma yonig'a kelib engashdi. Engashgani hamono qo'l hiqildoqqa to'g'ri kelgan edi va xanjar qornig'a botirilgan edi... Sodiq qo'lidag'i xanjari-ni bir-ikki qayta solib ko'rsa ham tegdirish uchun kesmaning tubanlig'i halal berdi, lekin o'zi tetuk edi. Otabek sapehib kesmadan chiqdi va bor kuchi bilan Sodiqni bosib tushdi... Bosib tushishi hamono allaqaysi yeri achishkandek sezil-di... So'l qo'li Sodiqning hiqildog'ida, xanjarlik qo'li Sodiqning xanjarlik qo'lida edi... Biroz kuchini yig'ib olg'acli, hiqildoqni bor kuchi bilan siqa boshladi. Sodiq xirillar, shunday bo'lsa ham qo'lidag'i xanjarni bo'shatmas edi. Eshik tomondan Homid ham ko'rinib qoldi... Vaqt tang kelgan edi... Sodiqdan ko'kragini qochirib xanjarlik qo'lini bo'shatdi va Sodiqning xanjari bir-ikki qayta uning orqasig'a kuchsiz-kuchsiz kelib tekkan edi. Xanjarini ikkinchi urishda Sodiq bo'shashdi va qo'lidan xanjari tushdi.

— Homid akangga juda ham mehribon ekansan, Sodiq! — dedi bosib yotgan joyidan Otabek. — Joningni ham unga qurbon qilding!

Sodiq ingranib qo'ydi.

— Kim xirillaydir? — dedi yaqinlashib kelgan Homid.

— Tezroq keling, Homid aka, Otabekni o'ldirdik! — dedi shoshib Otabek.

— Ah! — deb yurib keldi Homid.

Otabek Sodiqni qoldirib, Homidning xanjarlik qo'lini ushlab oldi.

— Mutal o'ldi. Sodiq ham o'lim yoqasida. Endi siz bilan ikkimizgina qoldiq!

Homid qo'lini bo'shatishqa tirishar ekan, Otabek salmoqqina qilib dedi:

— Ortiqcha oshiqnangiz, Homidboy, men sizning xanjarlik qo'lingizni bo'shataman hozir, ammo shungacha ikki og'iz so'zim bor!

Homid hanuz qo'lini bo'shatishg'a kuchanar edi.

— Kuchanmangiz, Homidboy!

— Mard yigil bo'lsang, qo'limni qo'y!

— Oshiqma, qo'yaman, — dedi Otabek. Shu choqda oyoq ostida yotgan Sodiq ko'tarilib-ko'tarilib o'zini otmoqda edi. Otabek Sodiqdan nariroqqa Homidni boshladi. Homid tig'izlik bilan surildi. Xanjarlik qo'li bilan tuynukka ishorat qilib, Otabek so'z boshladi:

— Siz mendan ham yaxshi bilasizki, shu uyda sizni allaqancha mashaqqatlarg'a solgan, cheksiz jonivorliqlar ishlatkan va hisobsiz tillalar to'kdirgan, nihoyat shu daqiqag'a keltirib to'xtatqan birav uxlaydir. Agarda sizning manim tilimdan yozib bergan taloq xatingiz durust hisoblanmasa, bu uxlag'uchi manim halol rafiqam bo'lib, ikki yildan beri man ham uning ko'yida sargardonman. Demak, siz bilan manim oramizda shu birav uchun kurash boradir. Lekin siz shu choqqacha manim

ustimdan muvaffaqiyat qozonib keldingiz: qora choponchi, deb dor ostilarig'acha olib bordingiz, Musulmonqul qo'lig'a topshirdingiz, bu ishlaringiz foydasiz chiqq'ach, ismimdan taloqnoma yozib, ikki yillab rafiqamdan ayirib turishka muvaffaq bo'ldingiz, bu orada gunohsiz bir yigitni ham o'ldirdingiz. Nihoyat o'g'riliq yo'lig'a tushib, ikki yigitingizni manim qo'linda halok qildingiz... Endi menga javob beringiz-chi: bu yomonliqlaringizda haqlimi edingiz?

— Haqli edim! — dedi Homid va sillab xanjarlik qo'lini bo'shatib, chalqancha yiqildi. Ul qo'lini bo'shatqan choqdayoq Otabek ishini to'g'rilag'an, ya'ni Homidning qornini shir etdirib, yorib yuborg'an edi. Homid holsizlanib yotar ekan, uni besh qadam naridan kuzatib tek turg'uchi Otabek zaharxanda ichida: “Haqlimi edingiz?” — deb so'radi. Kuchanib: “Haqli edim!” — dedi Homid va qo'lidag'i xanjarni Otabekka otdi, xanjar Otabekning yonig'a kelib tushdi...

Otabek kushxona o'rnidan eshikka qarab qo'zg'alag'an edi, Homiddan besh-olti qadam narida yotqan Sodiqning “hmmmm” degan tovshi eshitildi. Otabekning ko'ngli allanuchuklangani holda maydondan chiqdi...

Savol va topshiriqlar

1. O'zbek oyimning tabiatiga xos jihatlarga e'tibor qiling.
2. Asar matnidan uning “dumbul”ligini anglatuvchi o'rinlarni aniqlab, sharhlang.
3. O'zbek oyimning Otabek bilan munosabati tasviriga tayanib, uning shaxsiyati haqida to'xtaling.
4. Romandagi: *“Aqllik kishilarning o'g'ullari ustidan qilg'an ishlari albatta noma'qul bo'lmas, — dedi. Hoji o'g'lining bu javobidan yerga qaradi va nima deb davom qilishni bilmay qoldi”* tasviridagi ota holati sababini izohlang.
5. Ikkinchi marta uylanish haqidagi talabga ko'nishga majbur bo'lgan Otabekning ruhiy holatini izohlashga urining.
6. Yusufbek hojining: *“Biz hozir andishaning bandasi, men emas onang biravni ishondirib qo'yg'an: bizning oiladan lafzsizlik chiqishi menga ma'qul ko'rinmaydir”*, — degan mulohazasini sharhlang.
7. Asarda qonli voqea ro'y bergan kecha qanday tasvirlanganiga asoslanib, yozuvchi mahoratiga to'xtaling.
8. Asardagi: *“...uning bu binog'a iltifotsiz qarashi mumkin emas edi”* tasvirini izohlang.
9. *“Otabek ko'zini to'ldirib binog'a qaradi, go'yo bu qarashda ul dunyo malaki bilan vi'dolashar edi”* so'zlari qahramonning qanday holatini ifodalayotir?
10. Mutal bilan Sodiqning suhbatini tasviriga asoslanib, ularning shaxsiyatini tavsiflang.
11. Romani matniga tayanib, Homidning fe'luga xos xususiyatlarni izohlang.

Shaxsiy hayoti yo'lga tushmagan Otabek yurtning notinchligi, elning abgorligini ko'rib, yana azob chekadi. Shunday kunlarning birida Toshkentda qipchoqlar ayovsiz qirg'in qilinganini ko'radi va bu ishga o'rdaga yaqin kishilardan bo'lmish Yusufbek hoji ham qatnashgan deb o'ylab otasidan ranjiydi. Buni sezgan donishmand ota mamlakatning ayanchli buguni va tahlikali ertasi to'g'risida o'g'li bilan fikrlashadi...

... Yusufbek hoji ertalab choyni Otabek bilan birga ichish uchun mehmonxonag'a chiqdi. Otabek tersaygancha kelib choyg'a o'tlurdi, otasig'a salom bermadi. Chunki ul o'z otasini qipchoq qirg'inining bosh omillaridan deb qaror qo'yg'an edi. Choy yarimlay yozdi. Oradan churq etkan so'z chiqmadi.

Nihoyat, o'g'lig'a yengillik berish niyatida hoji tilga keldi:

— Xafa bo'lma, o'g'lim.

— Sizlarga o'xshab, — dedi istehzolanib, — quvonaymi?

Hoji o'g'lining qandog' fikrda va nima uchun tersayganini bildi.

— Yanglishasan, o'g'lim.

— Rajabbeknikidagi majlisda, — dedi zaharxanda bilan, — bu yirtqichlarning rejachisi kim edi?

Hoji entikdi va:

— Rajabbeknikida bo'lg'an majlisni sen bilasanmi?.. — deb so'radi.

— Bilaman.

— Bilsang, — dedi hoji, — manim ustimga mundog' tuhmat orttirishdan uyal, bola!

— Rajabbeknikida bu kengash bo'linag'anmidi?

— Bo'lg'an edi.

— Bo'lg'an bo'lsa, tag'in nega o'zingizni quruqqa olasiz? Yusufbek hoji boladan kulgandek qilib iljaydi.

— Ba'zi yengil muhokamalaring onangnikidan qolishmaydir, Otabek! — dedi. — Majlisdan xabaring bo'lg'an bo'lsa, kim qaysi fikrda qolg'anini ham bilarsan?

— Yo'q.

— Majlisda nimadan bahs qiling'anini-chi?

— Majlisda nima muzokarasi bo'lg'anini ham bilmayman va lekin o'sha majlis faqat qipchoqlarga qatli om uchun yig'ilgan ekan, deb kecha ishonдим. Majlisingiz a'zolarining sizdan boshqasi nega yigil to'plab, Qo'qong'a ketdilar va ular Qo'qong'a yetmaslaridanoq nega bu vahshat boshlandi?

— Bu muhokamang to'g'ri, ammo otangni ham shu jonivorlar orasig'a qo'shib o'ttirishing qisqalig'ingdir, — dedi. Ko'ziga yosh oldi. — O'zing o'ylab

ko'r o'g'lim, o'z qo'limiz bilan o'zimiznikini kesishimizdan mamlakat uchun qanday foyda bor? Basharti men bu vahshatka ishtirok qilgan bo'lsam, qaysi aql va qanday manfaatni kuzatib qo'shilishqan bo'laman? Agarda manim yurt so'ramoqqa va shu vosita bilan boylik orttirmoqqa orzum bo'lsa, boshqalardan ham ko'ra o'z o'g'ling'a — senga ma'lum bo'lmasmidi? Nega har bir narsaga yetkan aqling shunga qolg'anda oqsaydir. Nega yong'an yurakinga yana sen ham zahar sohasan?!

Titralib va to'lg'unlanib aytilgan bu so'zlar Otabekni o'kintirdi, o'lganning ustiga chiqib tepish qabilidan bo'lg'an o'z hujumining haqsiz ekaniga tushundi.

Yusufbek hoji bitta-bitta yotig'i bilan majlis haqida bayon qilib, o'zining qarshi tushkanini va ularga uqdira olmaganidan keyin, majlisni tashlab chiqib ketkanini so'zladi...

...Otabek o'zining o'ransiz gapidan uyalg'annamo yerga qaradi va bir muncha vaqt fikrga ketib o'turg'andan so'ng so'radi:

— Yirtqichlarning bu qirg'indan qanday muddolari hosil bo'larkin?

Maqsadlari juda ochiq, — dedi hoji, — bittasi mingboshi bo'lmoqchi, ikkinchisi Normuhammad o'rnig'a minmakchi, uchinchisi yana bir shaharni o'ziga qaram qilmoqchi. Xon ersa Musulmonqulga bo'lg'an adovatini qipchoqni qirib alandan chiqmoqchi. Menga qolsa o'rtada shundan boshqa hech gap yo'q, o'g'lim, — dedi va biroz to'xtab davom etdi: — Men ko'b umrimni shu yurtning tinchlig'i va fuqaroning osoyishi uchun sarf qilib, o'zinga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qilolmadim. Ittifoqni ne el ekanini biluagan, yolg'iz o'z manfaati shaxsiyasi yo'lida bir-birini yeb-ichkan mansalparast, dunyoparast va shuhratparast multahamlar Turkiston tuprog'idan yo'qolmay turib, bizning odam bo'lishimizga aqlim yetmay qoldi. Biz shu holda ketadigan, bir-birimizning tegimizga suv quyadigan bo'lsaq, yaqindirki, o'rus istibdodi o'zining iflos oyog'i bilan Turkistonimizni bulg'atar va biz bo'lsaq o'z qo'limiz bilan kelgusi naslimizning bo'ynig'a o'rus bo'yindirig'ini kiydirgan bo'larmiz.

OY ETAK BILAN YOPILMAS

Choy tugalgan edi. Otabek fотиha o'qub, o'rnidan qo'zg'almoqchi bo'ldi.

— Turma!

Yusufbek hoji tarafidan berilgan amirona bu buyruq Otabekni qaytadan o'tturub qolishg'a majbur etdi va otasig'a "nima xizmatigiz bor?" degandek qilib qaradi. Yusufbek hoji bir so'z demasdan sallasini olib tizzasiga qo'ydi, bosh qashinib yana sallasini kiydi. Dadasining salla olib, bosh qashinishi keyinidan ko'pincha o'zini bir tergav ostida ko'rar edi. Shuning uchun yana bir marta dadasiga qarab qo'ydi.

Chini bilan ham hojining tusidagi boyag'i hasrat va qayg'u alomatlari yo'qolib, ularning joyini sharq otalig'i vaziyati oldi.

— Marg'ilonda nima ishlar qilding?

Kutilmagan bu savolga Otabek nima deb aytishni bilmay qoldi. Javob o'rnig'a havli tomong'a qarandi.

— Sendan so'rayapman, Otabek.

— Sizga xabar berguvchi nima ishlar qilg'animni ham aytkandir...

— Jo'n odamlar qatorida odam o'ldirib yurdim, degin?

Otabekning yuzida kulimsirash bilindi.

— Jo'n odamlar qatorida emas, — dedi, — majburlar qatorida, zo'rlang'anlar qatorida...

Hoji davom etdi:

— Kishining boshig'a bir ish tushkanda, darrav biravdan kengash va yordam so'raydir. Hatto, ota-onasidan ham sir saqlag'an bir yigitni o'z o'g'lim bo'lib chiqg'ani menga qiziq ko'rinadir. Qayin otang menga bir xat yozibdir, o'qib-o'qib mazmunig'a tushunolmay hayron bo'laman. Oy sayin Marg'ilon borib turar ediku, deb o'ylayman. Xatni ikki-uch qayta o'qib chiqg'andan keyin, bilsam haqiqat shul emish... Mirzakarimning yozg'anig'a qarag'anda bir muncha yang'lishliq undan ham o'tkan ko'rinadir va lekin sening bolalig'ing oldida uniki holvadir... Yaxshiki, bu aqlsizlig'ing boshqalarning boshig'a ko'ringan... O'zing ayl, agar menga shu kasalingni bir og'iz bildirsang, men qayin otangg'a xat yozmasmi edim. Hasanalini yuborib, haqiqatni ochmasmidim va bu taqdirda odam o'ldirib yurishlarga qanday hojat qolar edi?

Otabekning boshig'a bu gaplarning bir harfi bo'lsin o'rnashmas va o'zi kutkan natijaga borib yetish uchungina qiyinalar edi.

— Shuncha ishlarni qilib, nega oxirda qayin otangg'a yo'liqmay kelding?

— Shunga majbur edim.

— Marg'ilong'a endi qachon borasan?

Otabek o'ylanib qoldi. Chunki bu "qachon borish" masalasini yaxshilab yeshmak kerak edi va uni yeshmak ham qiyin edi. Uzoq o'ylag'andan keyin:

— Ma'lum emas, — dedi.

Garchi, bekning yuragi hozir bo'lsa ham Marg'ilonga qarab uchishka tayyor edi. Biroq uning yuragidan ham kuchlik bo'lg'an yana bir narsa bu "borish" masalasini chuvallirib "ma'lum emas" bir holg'a qo'yg'an edi.

— Qayin otang kelin bolani olib shu hafta ilti yo'lg'a chiqmoqchi ekan, — dedi hoji, — tarixiga qaraganda xatning yozilg'anig'a o'n kunlab bor, ehtimolki, erta-indin kelib qolsalar. To'rdagi uyni bo'shatdirib, polos yozish kerak edi...

Ul bu gapni eshitar ekan, borliq-yo'qliq — ishqilib, allaqandog' qiziq bir holat kechirdi. Issig' bir narsa badaniga tegib ketgandek, hurkinib qo'ydi va

“nihoyat endimi?” degandek entikdi. Ko‘z o‘ngidan biravning surati o‘tib sarxushlandi va til bilan onglatib bo‘lmasliq bir sog‘inish chidamsizligi ichida bu ivir-jivir holatdan gangib ko‘z ochdi. Ko‘z ochdi, biroq o‘ziga “nima deysan” deb qarab turg‘uchi otasig‘a muvofiq bir javob berishni bilmadi. Yusufbek hoji esa o‘g‘lining bu sustlikka o‘xshab ko‘ringan holini yomong‘a yo‘ydi. Marg‘ilon degan shahardan katta o‘zini kichik olib qizi ila kelayotg‘an Mirzakarim akaga o‘g‘lining xo‘rtliq keltirishidan cho‘chidi. Shunga binoan Otabekni epaqag‘a olish uchun unga kulki tuyulgan bir qancha nasihatlarni chizdi:

— O‘g‘lim, — dedi, — siylag‘anni siylash kerak, endi senga qadrsizlang‘an bo‘lsalar, ammo bizning qoshimizda ularning qadr-qiymatlari yuqori, qutidor bo‘lsa ko‘z ochib ko‘rgan qudamiz, xotining bo‘lsa bosh kelinimiz. Agar sen meni otam deydirgan bo‘lsang, shularning ko‘nglini olmoqqa tirish. Qayin otaugdan meni quyladi, deb ko‘ngling olinmasin, chunki u bechora ham bir shaytonning vasvasasi bilan bu xatoga tushgan. Har holda hurmatlarini bajo keltir, Marg‘ilon degan shahardan sening yuzingni, deb keladirlar.

Otasining bu so‘zlari uning istiqboli uchun yaxshi ta‘minotlar berar, go‘yo majburiyat ostida ota nasihatini quloqg‘a oladig‘andek bo‘yin egib o‘lturar edi.

— Agar ularning kelish kunlarini aniq bilsak, — dedi hoji, — sen yo‘ldan qarshilab kirar eding.

Otabek javob bermadi.

— Har holda o‘ttasi¹ kun mo‘ljal, sen chiqmasang ham Hasanali chiqsin yo‘lg‘a.

— Mayli, chiqsin, — dedi Otabek.

MAKTUB

Hoji shu javobdan keyin o‘g‘lidan bir daraja qanoatlandi va choyga fотиha o‘qub, o‘rnidan turar chog‘ida yonidan bir xat chiqarib uzatdi:

— Xatning ichidan chiqdi. Kelindan senga bo‘lsa kerak, — dedi.

Otabek maktubni olib otasining ketishini kutib qoldi. Xat sakkiz buklanib, qizil ipak bilan bir-ikki yeridan chatilg‘an va Otabekka atalg‘an edi. Otasining uzoqlashishini kutar ekan, yuragi yomonlag‘an otdek tipirehilar edi. Tikilgan ipaklarni so‘kdi va maktubni ochib och ko‘zini ishka qo‘ydi:

“Yusuf savdosida beqaror Zulayho ismidin, Majnun ishqida yig‘lag‘an Layli otidan sizga boshimdag‘i sochlarimning tuklaricha behad salom. Mendan hadd-u hisobsiz gunoh, sizdan—kechirish. O‘tgan ishga salovot. Chunki shu ikki yil ichida kechirgan qora kunlarni eska olish manim uchun o‘sha kunlarni qaytadan boshdan kechirish-

¹ O‘ttasi — ertadan keyin, indin.

lik singari, ul kunlarni siz unuting, unutmang, ammo men unutdim. Shuning uchun so'zimni o'zimning oxirgi, ham chin baxt islari hidlagan tariximdan boshlayman.

Siz — qochqoqsiz, nari-beri til uchida menga bir narsa yozgandek bo'lib qochqansiz, ikki yil bo'yi Marg'ilon kelib yurishlaringizni men o'zimcha yeshdim, lekin topib yeshdim: sizning barcha mashaqqatlaringiz — dushmanlaringizdan o'ch olish uchun bo'lg'onini ongladim. Yo'qsa, meni ko'rar edingiz, ko'ringiz kelmaganda ham boshqalar sizni ko'rar edilar, to'yar edilar... Men kabi baxtsiz, men kabi g'ovg'asi ko'b sizni zeriktirib, jondan to'ydirg'an bo'lsa, ajab emaski, qocha boshlag'ansiz... Qochsangiz qochib ko'ringiz, ammo men bu kundan boshlab birovlarini quvishqa bel bog'ladim: otam bilan onam rafoqatlarida xizmatlaringizga-cho'rilig'ingizga erta-indin yuraman, suyganingiz kundashim oldida qadru-qiymatimning nima bo'lishini ham bilaman... Siz olijanobsiz: eski qadrdonliq xurmatiga ko'ngil uchun kulib boqarsiz... Loaqal shugina bilan ham baxtsizni mas'uda qilarsiz, ammo... suyganingiz — kenjangizning jekirishlaridan, qarq'anishlaridan behad qo'rqaman, o'zimda yo'q qo'rqaman. Shu yaqin oradag'i uning bilan bo'lading'an mas'ud daqiqalaringizda xudo yo'liga va'da olingiz-meni og'ritmasin, raqibam keldi deb o'ylamasin. Nihoyati maqsadim ikki do'stka bir cho'rilik va shu munosabat bilan birovlarini ko'rib yurish...

Xatim oxirida shuni ham aytib qo'yay: o'ch qaytib, men ham ko'chadan haydalmasam edi, degan havf hamisha ko'nglimda. Agar Xudo yarlaqab eshikingizda o'rinishib olsam, uyog'ini o'zim bilar edim...

*Erta-indin ko'zimga yo'l ko'rinur,
Yo'l bosishliq ko'ngilga bir umr ko'rinur...*

3-nehil hamal, Marg'ilon Kumushingiz yozdim*

Otabek Kumush aytgandek kundash, ya'ni Zaynabdan uncha qo'rqmasa ham, ammo dardning eng da'vosizi bo'lg'an onasi to'g'risida yuragi titrardi. Umrining eng qiymatlik kunlarini og'ulag'an, ikki yil bo'yi da'vosiz dardga muhtalo qilg'an, yaramas va ishonchsiz yo'llarda sanqishiga sabab bo'lg'an o'z onasi emasmi? Va raqiblarga, dushmanlarga yo'l ochib bergan shu onaning orzusi emasmi?

Butun shaharni alg'oq-dalg'oq qilib ko'hlilik qiz qidirdig'an, nihoyat chiroylilikda tanho, aqllilikda yakto topib, to'ylar, tomoshalar, orzu va xavaslar bilan o'g'lig'a: "Xotin bu bo'libdir!"— degan iftixor va mag'ruriyat ila taqdim qilg'an suyukli kelini ustiga go'yo o'chakishgandek keladirdig'an Marg'ilon parisiga nima va qanday muomala qilard edi.

* Rafoqat — hamrohlik, yo'ldoshlik, eshlik.

Kumush kundashining jerkirishidagina cho'chig'an bo'lsa, Otabek bu cho'chishni o'zining ko'lagasida qoldiraturg'an onasi to'g'risida tamom aqlini yo'qotib qo'ydi.

Savol va topshiriqlar

1. Otabekning otasiga sovuq muomalasi sababini izohlang.
2. Yusufbek hoji aylgan gaplarga tayanib, uning shaxsiga tavsif bering.
3. Romanda Turkistonning ayanchli ahvoli qanday aks ettirilganini izohlang.
4. Yurtimizdan o'tgan daholarga Yusufbek hoji munosabati ifodasiga to'xtalng.
5. Otabekning: *"men bu jonivorliqni xoh-noxoh ishlashka majbur bo'ldim"* tarzidagi iqrorini tushuntiring.
6. Ota-bolaning savol-javobiga asoslanib, ularning shaxslarini tavsiflang.
7. Otabekning *"...natijani tezroq eshitib olish uchun uning yuragi qaynag'an oshdek shopirilar edi"* holati sababini toping.
8. Kumushning maktubiga tayanib, uning shaxsiyatiga xos xususiyatlarni ko'rsating.

“O‘TKAN KUNLAR” ROMANI TO‘G‘RISIDA

“O'tkan kunlar” Abdulla Qodiriyning bosh asaridir. Yozuvchi asar mavzusini bekorga o'tgan kunlardan olmagan. Chunki buguni mustahkam, ertasi poydor bo'lishini istagan har bir xalq o'tmishini yaxshi bilishi kerak. Adib millat tarixining “eng kirltik, qora kunlari”ni tasvirlash asnosida xalqning asl ma'naviy qiyofasini ko'rsatib berishga harakat qiladi. Yozuvchi asarda tarixning eng chirk-paytlarida ham millat hayotida yuksak ma'naviyatli yorqin shaxslar va yorug' jihallar bo'lganligini aks ettiradi. Lekin u romanda xalq va uning o'tmishini quruq ulug'lash yo'lidan bormaydi. Balki millat tabiatidagi qoloqlik va tanazulga sabab bo'lgan illatlarni ham shafqatsiz xolislik bilan ko'rsatib beradi. Millat o'zining yuksak va tuban jihatlari bilan to'la aks ettirilgani uchun ham asar xalq orasida keng tarqalib ketdi.

O'z davrida “O'tkan kunlar” romanini o'qish uchun navbat kutib turganlarning sanog'iga yetib bo'lmas, asarni to'la yodlab olgan kitobxonlar ham bor edi.

Asarda xalqning baxtsizligi, millat rahnamalarining kaltabinligi, hukmdorlarning ma'rifatsizligi, ommaning johilligi singari holatlar bot-bot tilga olingan. Romanning bosh qahramonlari novdaligidayoq xazon etilgan, asar ulkan fojia bilan tugagan bo'lsa-da, unda qandaydir bir yorug' ruh hukmronlik qiladi.

Kitobxon g'am botqog'iga botib ketmaydi. Chunki adib odamlarimiz, xalqimiz tiynatidagi nurli jihatlarni sezgirlik bilan ilg'ab olib, tasvirlay biladi. Shu bois barcha umidlari kesilgan taqdirlar tasviri bilan tanishgan kishida ham umidsizlik kayfiyati paydo bo'lmaydi.

Chinakam iste'dod xususiy holat misolida hodisaga tegishli umumiy belgilarni ko'ra olish qudratiga ega bo'ladi. "O'tkan kunlar" da Qodiriy iste'dodining shu jihatlari namoyon bo'lgan.

O'zbek xalqining go'zal odobi, cheksiz andishasi, katta-kichik, uzoq-yaqin kishilarning o'zaro muomala-munosabatlaridagi yuksak madaniyat, millat turmush yo'sinidagi o'xshashi yo'q tartiblar yozuvchining san'atkorligi tufayli jonli badiiy lavhalarda shu qadar mahorat bilan ko'rsatilganki, o'quvchi bu xildagi tirikchilik yo'rig'iga ega xalq va uning yetuk vakillarini yaxshi ko'rib qoladi. Qizig'i shundaki, yozuvchi biror o'rinda bo'lsin xalqni maqtamaydi, atay uning fazilatlarini ko'rsatishga urinmaydi, tashviq qilmaydi. Lekin qahramonlar tutumini shunday tasvirlaydi, odamlarning o'zaro munosabatlarini shunday ko'rsatadiki, o'zbeklar haqida ijobiy fikrga o'z-o'zidan kelinaveradi. Bu jihatdan, ayniqsa, Otabek, Kumush, Yusufbek hoji, Alim, Hasanali, Mirzakariim qulidor, Oftob oyim, Normuhammad singari personajlar tasviri xarakterlidir. Asarda bu timsollarning taqdir sinovlaridan o'tishdagi sifatlarini tasvirlash asnosida xalqning fazilatlarini namoyon qilingan.

Nazariy ma'lumot

BADIIY ASARDA MILLIY RUH IFODASI

Bu dunyoda odamlar millatlarga bo'linib yashashadi. Har bir millat o'z makonida o'ziga xos tartibga amal qilib yashagani uchun boshqa millatlardan qaysidir bir jihatlari bilan ajralib turadi. Shuningdek, har bir odam, katta-kichikligidan qat'iy nazar, bolaligidan o'zining biror millatga tegishli ekanligini bilib o'sadi. Oila va maktabdagi tarbiya tufayli odamda: "Men — o'zbekman" yoki "Men — qozoqman", — degan tuyg'u bo'ladi. Xuddi shu tuyg'u milliy ruhdur. Millatning o'ziga xosligini tayin etadigan eng katta va asosiy belgi esa tildir. Tilini unutgan odamda millat tuyg'usi bo'lmaydi.

Milliylik — tashqi belgi emas. U ichki holatdir. Biror millatning vakili o'zining qaysi millatga mansubligini bilsa va shu bilan faxrlansa, unda millat tuyg'usi shakllangan bo'ladi. Kimki bunga befarq qarasa, uning tashqi ko'rinishi, kiyimi, qosh-u ko'zi, hujjatiga nima deb yozilganidan qat'iy nazar milliy tuyg'udan

mahrum kishidir. Millatini tanimaslik va u bilan faxrlanmaslik ulkan baxtsizlikdir. Bu ota-onadan yuz o'girishga o'xshaydi.

Ota-onani tanlab bo'lmaganidek, millatni ham tanlamaydilar. Uni boricha qabul qilish, avaylash, uning har jihatdan yuksalishiga hissa qo'shish lozim. Ayni shu holatlarning badiiy adabiyotda aks etishi badiiy asarning milliyliigi bo'ladi. Adabiyotda milliylik bu — asarda xalq, millat turmushi manzaralarini, milliy urf-odatlarini, millat vakillariga xos xususiyatlarni ko'rsatishdangina iborat emas. Biror asl badiiy asar o'zbek tilida yaratilganining o'zi bilan milliydir. Agar unda faqat til emas, balki qahramonlarning tabiatini tasvirlash yo'sini ham o'zbekcha bo'lsa, u chinakam milliy asardir.

“O'tkan kunlar” romani milliy ruh juda bo'rtiq aks etganligi bilan ajralib turadi. Otabekning ota-onasi bilan, qutidor va Oftob oyimlarning qudalari hamda kuyovlari bilan munosabatlari tasvirlangan o'rinlarda faqat o'zbekkagina xos fikrlash va ta'sirlanish yo'sini juda go'zal ko'rsatilgan. Romanda milliy ruhning ifodasi milliy urf-odatlardan aks etgan manzaralar tasviridagina emas, balki qahramonlarning sezimlari, o'y-xayollari aks ettirilgan o'rinlarda ham bor bo'yi bilan namoyon bo'lgan. Otabek o'ziga mutlaqo yoqmaydigan qaror qabul qilgan onasiga qo'pollik qilmaydi, yuziga tik qaramaydi. Shuningdek, o'g'il biror o'rinda o'zining Kumushni yaxshi ko'rishini ota-onasiga ochiq aytmaydi. Otabek bunday harakatlardan andisha qiladi, o'ziga nomunosib hisoblaydi.

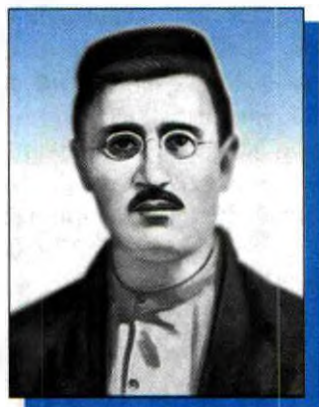
Kumush Otabekni nikoh kechasida ko'rganda “Siz o'shami?” deb entikkani-da, er-xotin uzoq judolikdan keyin diydor ko'rishgach, Kumush “Siz qochoqsiz” deb Otabekning yuziga sekingina shappatilab, erkalaganida milliy ruh yorqin namoyon bo'ladi.

Asarning milliyliigi odamdagi ayni shunday nozik, ko'zga tashlanavermaydigan jihatlarni topib tasvirlashda namoyon bo'ladi. Milliy ruh yaqqol aks etgan asarlarda personajlarning xatti-harakatlari, o'ylari, sezimlari faqat muayyan millat vakiliga mansub ekanligi o'z-o'zidan anglashilib turadi.

CHO'LPON

(1897—1938)

Hayot va ijod yo'li. Shoir, dramaturg, nosir — Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpun 1897- yili Andijonda tug'ildi. Professor Naim Karimov, ayrim xotiralarga tayanib, Cho'lponni 1898- yilda dunyoga kelgan deb hisoblaydi. Otasi Sulaymonqul Muhammad Yunus o'g'li ma'rifatli, bilimli ziyolilardan bo'lib, asli savdo bilan shug'ullansa-da, she'rlar ham yozib turgan. Onasi Oyshabibi maxsus tahsil ko'rmagan, ammo ko'ngli ochiq, suhbatlari yoqimli, ertag-u qo'shniqlarni ko'p biladigan ayol bo'lgan.

Cho'lpun dastlabki ta'limni o'z mahallasidagi maktabda olib, saboq-doshlaridan o'tkir xotirasi bilan ajralib turgan. U qisqa fursatda savod chiqarib, Qur'oni Karimni yod oladi. Zamon talabiga ko'ra, o'g'lining rus tili va madaniyatidan ham xabardor bo'lishini istagan otasi Abdulhamidni Andijondagi rus-tuzem maktabiga o'qishga bergan. Bo'lajak shoirga rus-tuzem maktabida Botish(G'arb) adabiyoti bilan tanishish imkoni tug'ildi. Bu maktab saboqlari bitgach, mulla Sulaymonqul iste'dodli o'g'lini madrasaga topshirib, yetuk mudarris qilmog'chi bo'ldi. Abdulhamid madrasada fors va arab tillarini o'rgangan. Lekin bu davrda buyuk boshqird olimi Zaki Validiy va yosh o'zbek adibi Fitrat asarlari ta'sirida turkchilik g'oyalari, jadid qarashlari bilan tanishgan Cho'lpun mudarris emas, "O'zbek milliy yozuvchisi" bo'lishga ahd qiladi. Uydagilardan ruxsat olmay, Toshkentga ketib, ijod bilan shug'ullanadi. U turk, rus, fors tillari vositasida dunyo adabiyoti durdonalarini o'qidi.

Bolaligidan she'rlar yozib yurgan Cho'lpun o'z yozmalarini "Sadoyi Turkiston", "Sadoyi Farg'ona", "Turkiston viloyati gazetasi" kabi nashrlarda "Qalandar", "Mirza qalandar", "Q.", "Andijonlik", "Cho'lpun" taxalluslari bilan chop ettirgan. Keyinchalik "Cho'lpun" uning asosiy taxallusiga aylanib qoldi. 1914- yilning 18- aprelida "Sadoyi Turkiston" gazetasida Cho'lpunning

“Turkistonli qarindoshlarimizga” degan she’ri bosildi. Oradan o’n bir kun o’tib, shu yerda uning “Qurboni jaholat” hikoyasi chop etildi. Shu yili yosh qalamkash o’z ijodining mohiyatini ifodalab bergan “Adabiyot nador?” maqolasini e’lon qildi. Sal o’tib, “Do’xtur Muhammadiyor” hikoyasi bosildi. Xullas, qisqa fursatda Cho’lpon yangi adabiyotning yorqin yulduzi sifatida tanildi.

Aziz o’quvchi! Cho’lpon deyarli sizning yoshingizda yozgan “Adabiyot nador?” maqolasida millat hayoti, vatan ravnaqida adabiyotning o’rni haqida o’ta jiddiy o’ylaydigan bilimdon o’spirin ekanligini namoyon etadi. Uning: “Ha, to’xtamasdan harakat qilib turgan vujudimizga, tanimizga suv, havo naqadar zarur bo’lsa, maishat yo’lida har xil qora kirlar birlan kirlangan ruhimiz uchun ham shul qadar adabiyot kerakdir. Adabiyot yashasa, millat yashar”. — degan so’zlari uning qanchalik katta aql va ulkan bilim egasi ekanligini ko’rsatadi.

Cho’lpon adabiyotni tashviqot quroli, ma’rifat tarqatish vositasi, aqlni o’stirish yo’ligina deb bilmaydi. Badiiy adabiyot kishining ongigagina emas, balki tuyg’ulariga ham ta’sir qilishi, uni muvozanatdan chiqarishi, hislarini jumbushga keltirishi lozimligini hisobga oladi: “Adabiyot chin ma’nosi ila o’lgan, so’ngan, ...o’chgan, majruh, yarador ko’ngilga ruh bermak uchun, faqat vujudimizga emas, qonlarimizga qadar singishgan qora balchiqlarni tozalaydurgan, o’tkir yurak kirlarini yuvadurgan toza ma’rifat suvi, ...chang va tuproqlar to’lgan ko’zlarimizni artub, tozalaydurgan buloq suvi bo’lganlikdan bizga g’oyat kerakdur”. Bu so’zlar hali o’spirin Cho’lponning naqadar uzoqni ko’ra oladigan, ko’p o’qigan, masala mohiyatiga chuqur kira biladigan kishi ekanligini anglatadi.

Rossiyadagi siyosiy to’ntarishlar davrida u bir muddat Orenburgda yashab, boshqird hukumati malikamasida kotib lavozimida ishladi. So’ng Toshkentga qaytib, 1920- yilga qadar TurkROSTA¹ muxbiri bo’ldi.

Bu yillar ziyolilar uchun o’z yo’lini izlash davri edi. Cho’lpon ham Fitrat boshchiligidagi “Chig’atoy gurungi” to’garagi majlislarida qatnashib, millat va vatanga yaxshiroq xizmat qilish yo’llarini izladi.

1920- yili Bokuda o’tkazilgan Sharq xalqlarining qurultoyi Cho’lpon qarashlarining rivojida muhim ahamiyat kasb etdi. U aynan shu yerda vatan ravnaqiga jon tikkan millatchi shoirlar yo’lini qat’iy tanlab oldi.

O’rni kelganda aytish kerakki, “millatchi” so’zi, turkiy tillarda o’z millatini sevgan, butun harakatini uni yuksaltirishga qaratgan kishilarga nisbatan ishlatiladi. Sho’ro zamonida uning ma’nosi atay “boshqa millat vakillarini yomon ko’radigan kishi” tarzida buzib talqin etildi. Ayniqsa bu so’z Cho’lponga nisbatan xuddi tang’adek «yopishtirildi». Aslida tug’ilib o’sgan yurtini, yonma-

¹ TurkROSTA — Turkiston Rossiya telegraf agentligi

yon o'sib ulg'aygan vatandoshlarini sevgan, ular taqdiriga befarq qaramagan Cho'lpon bunday noo'rin kamsitishlardan juda yuksak edi.

Cho'lpon o'zga millatlarga, zinhor, yomon nazar bilan qaramagan. Faqat u o'zbeklarni ham dunyoning baxtli xalqlari qatorida ko'rishni istagan. Istaganda ham astoydil, jon kuydirib, hayotini baxshida qilib...

Bokudan qaytgach, Cho'lpon Fitratning taklifiga ko'ra Buxoroga bordi va 1921—1922- yillarda o'zbek tilidagi "Buxoro axbori" gazetasini boshqardi. Bu davrda gazeta o'zbek tilini rasmiy til sifatida yoyish, buxorolik mehnatkashlarni siyosiy hayotga jalb etish, adabiyot va san'atni rivojlantirish bo'yicha yetakchi nashr mavqeiga erishdi.

1922- yilda shoir Toshkentga qaytib keladi. U "Inqilob" jurnali bilan hamkorlik qiladi, endigina dunyoga kelayotgan o'zbek professional teatrini shakllantirish, uni badiiy barkamol asarlar bilan ta'minlashda ishtirok etadi.

1923- yilda Cho'lpon Andijonda yangi chiqa boshlagan "Darxon" gazetasiga ishga yuboriladi. Bir yildan so'ng gazeta yopilgach, u Toshkentga qaytib keladi. Shu vaqtda milliy professional teatrni shakllantirish uchun yigirma to'rt nafar iste'dodli o'zbek yoshlari Moskvaga o'qishga yuboriladi. Rus tili va adabiyotini chuqur biladigan Cho'lpon 1924- yilda Moskvaga ketadi va shu dramstudiyada tarjimon va dramaturg bo'lib ishlaydi. "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" darsligida B. Qosimov tomonidan Z. Validiynining "Bugungi turk eli va uning yaqin tarixi" kitobiga tayanib bergan ma'lumotlarga qaraganda, Cho'lpon bu yillarda V. Bryusov nomidagi adabiyot institutda saboq olgan¹. Moskva adabiy muhiti Cho'lponga jiddiy ta'sir qiladi. U eng keyingi estetik yangiliklardan bevosita xabardor bo'ladi. Rus ijodkorlari bilan yaqinlashadi.

20- yillar Cho'lpon uchun samarali ijod davri bo'ldi. 20- yillarning birinchi yarimida Turkistonda chiqib turgan deyarli barcha gazeta-jurnallarda Cho'lpon she'rlari bosilar va ular turkistonliklarni o'zlarini anglashga undardi. Uning she'rlari "O'zbek yoshi shoirlari" (1923), "Go'zal yozg'ichlar" (1925), "Adabiyot parchalari" (1926) singari to'plam va majmualardan o'rin olgan, maktablarga kirib borgan edi. Shu yillarda uning "Uyg'onish" (1922), "Buloqlar" (1923), "Tong sirlari" (1926) singari she'riy to'plamlari bosildi. Uning adabiyotshunoslik, publitsistika borasidagi ishlari ham juda ko'p edi. Bu yillarda Cho'lpon "Yorqinoy" (1921), "Halil farang" (1921), "Cho'rining isyoni" (1926), "Yana uylanaman" (1926), "O'rtoq Qarshiboyev" (1928), "Hujum" (1928) singari asarlar yaratib, milliy dramaturgiyani rivojlantirdi.

1926- yilda Toshkentga qaytgan Cho'lpon sho'ro hukumati yuvindixo'rlari bo'lgan iste'dodsiz kimsalarning qattiq hujumiga duch keldi. Uni "millatchi va

¹ Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. T.: "Ma'naviyat", 2004. 431- bet.

badbin shoir”. — deya aybsitdilar. Respublika matbuotida Choʻlpon ijodi boʻyicha ur-surdan iborat munozara boʻlib oʻtdi. Badiiy soʻz maʼnosini teran angelaydigan Qodiriy, Filtrat singari adiblar shoirni turli yoʻsinda qoʻllaganliklariga, Oybek singari yosh talantlar Choʻlpon ijodiga yondashishning sogʻlom yoʻllarini taklif etganliklariga qaramay, shoir kommunistik mafkura yugurdaklari tomonidan ur kallak qilindi. Nihoyat, madaniyat xodimlarining 1927- yilning oktabrida boʻlib oʻtgan II qurultoyida Choʻlpon ijodi “...gʻoyaviy tuturuqsiz” ekanligi Akmal Ikromov tomonidan taʼkidlangach, shoir deyarli yakkalanib qoladi.

Oʻtgan asrning 30- yillariga kelib, Choʻlponga nisbatan siyosiy-mafkuraviy zugʻum yanada kuchaydi. Natijada, shoir 1932- yilda Moskvaga koʻchib ketadi. U yerda Gogolning “Tergovchi”, I. Frankoning “Feruza”, Andreevning “Osilgan yetti kishining hikoyasi” asarlarini oʻzbekchalashtiradi. 1935- yilgacha u yerda yashab, yana Toshkentga qaytib keladi va teatrda adabiy emakdosh boʻlib ishlaydi. Bu yillarda unga qaratilgan hujumlar yanada zoʻraydi, adib asarlari oʻzbek matbuotida bosilmay qoʻyiladi.

Shundan soʻng u, koʻproq badiiy tarjima bilan shugʻullanadi. Shekspirning “Hamlet”, Pushkinning “Boris Godunov”, “Dubrovskiy”, Gorkiyning “Ona” singari asarlarni rus tilidan oʻzbekchaga agʻdaradi. Shu tahlikali yillarda Choʻlpon “Kecha va kunduz” romani, “Soz” sheʼrlar toʻplamini yaratadi.

Millat baxti uchun jonini tikkan jasur inson, buyuk isteʼdod egasi boʻlgan adib 1937- yilning 14- iyulida qamoqqa olinadi. Davrining bir guruh asl farzandlari qatori 1938- yilning 4- oktabrida otib tashlanadi.

SHEʼRLAR

QALANDAR ISHQI

Muhabbatning saroyi keng ekan, yoʻlni yoʻqoldim-ku,
Asrlik tosh yangligʻ bu xatarlik yoʻlda qoldim-ku.

Karashma dengizin koʻrdim, na nozlik toʻlqini bordir,
Halokat boʻlgʻusin bilmay qulochni katta otdim-ku.

Ajab dunyo ekan bu ishq dunyosi, ayo doʻstlar,
Bu dunyo deb u dunyoni bahosiz pulga soldim-ku.

Uning gulzorida bulbul oʻqib qon ayladi bagʻrim,
Koʻzimdan yoshni joʻl aylab alamlar ichra botdim-ku.

¹ Joʻ — ariq.

Qalandardek yurib dunyoni kezdim, topmayin yorni
Yana kulbanga qayg'ular, alamlar birla qaytdim-ku.
Muhabbat osmonida go'zal Cho'lpon edim, do'stlar.
Quyoshning nuriga loqal qilolmay yerga boldim-ku.

Boku, 1920- y.

Savol va topshiriqlar

1. Muhabbatning keng saroyida yo'lini yo'qotgan oshiq holati ifodasini sharhlang.
2. Karashma dengizining nozli to'lqinlari sari o'ylamay quloq otgan oshiq tuyg'ularini anglatishga urining.
3. She'rning uchinchi baytidagi "u" va "bu" dunyolar ma'nosini izohlang.
4. So'nggi misra mazmunini sharhlang, "quyosh" timsoli ma'nosini topishga urining.

KO'NGIL

Ko'ngil, sen munchalar nega
Kishanlar birla do'stlashding?
Na faryoding, na doding bor,
Nechun **sen** muncha sustlashding?

Haqorat dilni og'ritmas,
Tubanlik mangu ketmasmi?
Kishanlar parchalanmasmi?
Qilichlar endi sinmasmi?

Tiriksan, o'lmagansan,
Sen-da odam, sen-da insonsen,
Kishan kiyma, bo'yin egma,
Ki, sen ham hur tug'ilg'ansan!

Toshkent, 1922- y.

Savol va topshiriqlar

1. Ko'ngilning kishanlar bilan do'stlashishi sizningcha nimani anglatadi?
2. Ko'ngilga qarata: "*Na faryoding, na doding bor*". — deyilishi sababini tushuntiring.
3. Cho'lpon zulm-zo'ravonlikning omonatligini qanday tasvir etgan?
4. Ko'ngilga atalgan she'rda: "*Sen-da odam, sen-da insonsen*" deyilishini izohlang.
5. She'rni yod oling.

KISHAN

Kishan, gavyamdagi izlar bukun ham bitgani yo'qdir!
Temir barmoqlarining dog'i butkul ketgani yo'qdir!

Na mudhish, na sovuq-manxus¹, na qizg'anuas quloq'ing bor!
Bashar tarixining har sahfasida² qonli dog'ing bor!

Yumilmas ko'zlaringning har biri bir elni qahr aylar,
Faqat bir borlig'ingdirkim, butun borliqni zahr aylar!

Qulf bilan sening erkingda ko'p yillar qolib ketdim...
Faqat har tebranishdan qutulishlikni umid etdim.

Kishan, gavyamdagi dog'ing hanuz ham bitgani yo'qdir.
Faqat butkul qutulmoqqa umidim endi ortiqdir!..

Toshkent, 1922- y.

Savol va topshiriqlar

1. She'r qanday kishanga qaratilgan deb o'ylaysiz?
2. Shoirning: *"Bashar tarixining har sahfasida qonli dog'ing bor!"* ta'kidini izohlang.
3. She'rdagi: *"Yumilmas ko'zlaringning har biri bir elni qahr aylar"* misrasi ma'nosini toping va badiiy vazifasini tushuntiring.
4. Shoirning: *"Faqat bir borlig'ingdirkim, butun borliqni zahr aylar!"* tarzidagi yozg'irishi sababini izohlang.
5. G'azalning so'nggi misrasida aks etgan ishonch sababini izohlang.

YONG'IN

*Talanmagan, yiqilmagan yer yo'q,
Go'daklar nayza boshida...
(Xabar)*

Nega mening qulog'imda tun va kun
Boyqushlarning shumli tovshi baqirar?
Nega mening borlig'imga har o'yun
Va har kulgi og'u separ, o't qo'yar?

¹ Manxus — naxs bosgan. ² "D"ni "id" (i)ga aylantirib, qatbirqoq cho'zib o'qimoq lozim ("sahfasi da" kabi), yo'qsa, aruz o'rinda yozilgan bu parchaning vazni buziladi. Bu parchada shunga o'xshagan joylar yana bir muncha bor, umuman aruz vaznida yozilgan parchalarla shu qoida kuzatilmog'i kerak. (Cho'lpon izohi)

Ko'nglim kabi yiqiq¹ uylar, qishloqlar,
Boyqushlarga buzuq ko'ksin ochganmi?
Ota-ona, tanish-bilish, o'rtoqlar
Yurtni tashlab, tog' va toshga qochganmi?

Shunday katta bir o'lkada yonmagan,
Yiqilmagan, lalanmagan uy yo'qmi?
Bir ko'z yo'qmi qonli yoshi tommagan,
Butun ko'ngil umidsizmi, siniqmi?

Podalarning yaylovida bo'rilar
Qonga to'ygach, uvlaylarmi ko'plashib,
Yiqiqlardan² o'liklarni to'plashib,
O'tmi qo'yar alvastilar, parilar?

Tabiatning butun yomon tomoni
Shu o'lkaga faqat jilva qildimi?
Mo'minlarning oq vijdoni, imoni
Sham so'nganday tinsizgina so'ndimi?

Qilichlarning tillarida qizil qon,
Buloqlarning suvi yanglig' toshdimi?
Yalang bola, yalang go'dak — ma'sum jon
Nayzalarning boshlaridan oshdimi?

Keng yaylovga o'tni ketdi, yondimi?
“Madaniyat” istagiga qondimi?

1921- y.

Savol va topshiriqlar

1. “Ko'nglim kabi yiqiq uylar, qishloqlar, Boyqushlarga buzuq ko'ksin ochganmi?” misralarini sharhlang.
2. “Butun ko'ngil umidsizmi, siniqmi?” satridagi “butun ko'ngil”ning “siniq”ligi sababini izohlang.
3. She'rning to'rtinchi bandida ifoda qilingan mazmun va aks etgan sezimlarni anglatishga urining.
4. Mo'minlarning vijdoni va imoni so'nishi tasvirini izohlang.
5. Go'daklarning nayzadan oshirilgani tasvirining badiiy ta'sir darajasiga to'xtaling.

¹ Yiqiq — yiqitilgan, vayrona, vayron qilingan. ² Yiqiqlar — yiqitilganlar, vayron qilinganlar.

VIJDON ERKI

Ay tutqinlar, ay ezilgan,
Ay qiynalgan, yo'qsil ellar.
Ay umidsiz, ay chizilgan
Dor oldiga... oppoq dillar!

Ay bevalar, bechoralar,
Ay bog'langan kishanlarga.
Ay erk uchun ovoralar,
Ko'p yalinmang siz ularga!

Bo'rilaridan omon kutmak
Tentaklarning ishidir ul.
Har mone'ni¹ hatlab o'tmak —
Turmushda eng to'g'ri bir yo'l!

Zulm oldida har bir narsa,
Ehtimolki bo'yin egar.
Agar zulm avjga kelsa,
Ko'k boshi-da yerga tegar.

Hayvonlarga, insonlarga
Zolim ega bo'lmay qolmas.
Faqat erkin vijdonlarga
Ega bo'lmoq — mumkin emas!

Samarqand, 1922- y.

Savol va topshiriqlar

1. She'rning sarlavhasi haqida o'ylab ko'ring, uni sharhlang.
2. Dastlabki misralarda achinish, ayash tuyg'usi qanday aks etganligini izohlang.
3. She'rtdagi: *"Ko'p yalinmang, siz ularga!"* xitobi nimani anglatadi?
4. Bo'ri obrazini izohlang.
5. *"Agar zulm avjga kelsa, Ko'k boshi-da yerga tegar"* tarzidagi iqror bilan erkin vijdonlarning daxlsizligi haqidagi to'xtam zid emasmi?

¹ Mone' — to'siq, qarshilik.

CHO'LPON SHE'RLARI TO'G'RIDA

Cho'lpon, garehi, roman va hikoyalar, esdaliklar, safar xotiralari, tanqidiy maqolalar, dramalar yozgan, tarjimalar qilgan bo'lsa-da, tabiatiga ko'ra, avvalo, shoir edi. Uning she'rlari shoirning ilhomi hamisha buloqday qaynab turganini, o'z tuyg'ularini ifodalash uchun so'z izlab qiynalmaganligini ko'rsatadi. Cho'lpon she'rlarida shoirning yoniq yuragi, olovli shaxsiyati, ta'sirchan ko'ngli, isyonkor tabiati yaqqol ko'rinib turadi. U shaxsiyati bilan she'riyati bir bo'lgan ijodkor edi. O'zbek adabiyoti tarixida biror bir ijodkor Cho'lpon singari qattis vaziyatda yashab turib, o'z millati sha'ni, ozodligi, tengligi uchun bu qadar dadil kurashmagan.

Siz 7- sinfda o'qigan vaqtingizda shoirning "Buzilgan o'lkaga", "Go'zal", "Binafsha" she'rlari bilan tanishgansiz. Ularda yurt ozodligi, inson erki va kamoloti, hurlikni toptovchi kuchlarga otashin nafrati qanday ifodalanganligi haqida muayyan tasavvuringiz bor.

Bu jihatdan Cho'lponning "Ko'ngil" she'ri diqqatga sazovordir. Shoir qullik tananing kishanlanishidan emas, balki ruhning zanjirbandligidan boshlanishini biladi. Shuning uchun ham u she'rdan odamga, jamoaga, millatga emas, balki ko'ngilga murojaat qiladi. Chunki u biladiki, ko'ngli hur odamni qul qilib bo'lmaydi. Uni bog'lash, qamash, boringki, o'ldirish mumkin, lekin qul qilish mumkin emas. Cho'lpon ko'ngli siniq odamning shaxsi butun bo'lmashligini anglagani uchun ham haqoratdan dili og'rimaydigan kimsalarga so'z foydasiz ekanini tuyadi.

Cho'lponning poetik mahorati eng zarur ma'nolarni tashiydigan so'zlarni kerakli tarzda misralarga joylashida to'la namoyon bo'lgan. She'rdan biror voqea, esda qoladigan holat yo'q. Lekin bezovta ruhning, kishandan qutulmoq istagidagi ko'ngilning manzarasi bor. Shoirning siz tanishgan boshqa she'rlarida ham uning o'ziga xos ruhiyati bilan millat dardi ifodasi yonma-yon keladi va o'quvchi ko'ngliga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Nazariy ma'lumot

IJTIMOY VA INTIM LIRIKA

Har qanday she'riyat shoirning qalb kechinmalarini ifoda etadi. Ammo ijod tajribasida she'rlar intim va ijtimoiy yo'nalishdagi bitiklarga bo'linadi. **Intim** so'zi lotincha bo'lib, "eng ichki", "yashirin" degan ma'nolarni bildiradi. Nomiga yarasha bu xil she'rlarda shoir bevosita o'ziga tegishli sezim, tuyg'u holatni tas-

virlaydi. Choʻlponning “Qalandar ishq” sheʼri intim lirikaning yorqin namunasidir. Unda shoir oʻz koʻngil tovlanishlarini boshqalarga ham taʼsir qiladigan darajada aks ettirgan. Har bir odamda oʻzgalarning holatini tuyish, boshqalarning sezindarini his etish zaruriyati boʻladi. Ayni shu ehtiyoj intim yoʻnalishdagi sheʼrlarning boshqalar tomonidan ham oʻqilishiga sabab boʻlgan omildir. Sof yoki intim lirikada tuygʻular shaxsiy boʻlsa-da, uning tasviri goʻzal va taʼsirchan boʻlgani uchun boshqalarga ham yuqadi.

Lirik turdagi asarda borliq emas, balki muallifning voqelik haqidagi oʻylari, tuygʻulari birlamchi ahamiyat kasb etadi. Bunda subʼekt bilan obʼekt bir shaxsda namoyon boʻladi. Hatto voqelikda mavjud muayyan manzara yoki hodisa tasvirlanganda ham u aslida boʻlganiday emas, balki shoirga tuyulganiday aks ettiriladi. Shuning uchun ham shoir: “Yigʻlar yuragimda vatanim” yoki “Men gʻolibman. Buyuk lashkarman, Bosib oldim sevgi yurtini”, — deya oladi.

Ayni vaqtda, ijtimoiy hodisalarning muallif tuygʻularini bezovta qilishi, uni muvozanatdan chiqarishi natijasida ham sheʼriy asarlar dunyoga keladi. Bunday asarlar adabiyotshunoslik ilmidagi ijtimoiy sheʼriyat yoki ijtimoiy lirika namunalari deb ataladi.

Ijtimoiy sheʼriyatda shoirning fikri va hissiyoti hayot hodisalari, odamlararo munosabatlar tufayli junbushiga kelgan boʻladi va muallif ularni oʻz yuragidan oʻtkazgan holda ifoda etadi. Jamiyatdagi adolatsizlik, zoʻravonlik, bosqinchilik, odamlarning beburdligi, riyokorlik, sotqinlik va boshqa ijtimoiy illatlar oqibatida tugʻyonga kelgan sezindarlar ifodasi ijtimoiy lirikani yuzaga keltiradi. Choʻlponning siz yaqindagina oʻrgangan sheʼrlari ayni shu xil xususiyatga ega. “Koʻngil”, “Buzilgan oʻlkaga”, “Yongʻin” singari sheʼrlarda Vatan, xalq, ozodlik va erk uchun kurashni hayot mazmuni deb bilgan, yurt ozodligi yoʻliga jonini tikkan joʻmard shoir kechinmalari oʻz ifodasini topgan. Bunday sheʼrlarda daʼvatkor, chaqiruvchi, undovchi ruh yetakchi boʻladi. Ularda bayon qilingan fikrlar va ifoda etilgan tuygʻular chin va samimiyligidan tashqari, boshqalarga ham tegishli boʻlgani uchun oʻzgalargada yuqadi.

KECHA VA KUNDUZ

(romandan parcha)

...Sultonxonning oʻrnini Zebixon egalladi. Mingboshi Zebixonning uyiga butunlay kapa tikib oldi. U uydan goh yosh kelinning quvnoq va bolalarcha kulishi, goh qari kuyovning xursand qiyqirishlari, goh boʻlsa yangi qayliqning

yo'rg'a zarbli dutori bilan shirin va shiralik ovozi, goli bo'lsa yangi keltirilgan gramfondada Netayxonning qiehiq yallalari eshitiladi... Ana turmush! Ana kuyov-qayliq! Poshshaxon bilan Sultonxon qayliq bo'libdimi? Zebixonga elchi qo'yib yurilgan vaqtlarda mingboshi bir so'z degan emasmidi: "Shuni qo'lga keltirsam, bor-yo'g'inni tutaman. Bor-yo'g'im shuniki bo'ladi. Bittagina bola tug'ib bersa merosxo'rim bo'ladi. Boshqalarga hech narsa yo'q!" Yaqinda ham Hakimjonga aytgan emish: "Men endi topdim baxtimni. Hammayog'im shuniki. Boshqalarga besh-to'rt tanob yerni tirikliginda o'tkazib berib, qolgan davlatimni batamom shunga qoldiraman"...

Poshshaxonning jahliga tekkan yana bir narsa — Sultonxonning beparvoligi! Shu beparvolik, shu o'ynab-kulib yurishlar Poshshaxonni sil qiladi, sil!

"Nima bo'ldi bu juvonga? Ertadan-kechgacha kundoshlari bilan o'pishadi, gapiradi, ashula qiladi, kuladi, kuldiradi, tegishadi, hazil qiladi, qitqilaydi, qochadi, quvlaydi, quvlashadi. Qor yoqqanidan beri qishloqning yarim xotin-qizlari bilan qor otishiib chiqdi... Uchtasi bilan "qorxat" o'ynab yutdi... Nima balo bo'ldi bu juvonga! Kech kirsam, xuftondayoq o'z uyiga chekilib, eshikni ichkari-dan berkitib oladi: tong otguncha dom-daraksiz yo'q bo'lib singib ketadi... Eng ashaddiy dushmani Zebixon edi: eng yaqin o'rtog'i Zebixon bo'lib qoldi. Ikkalasi sirdosh, mahram..."

Bir zamon Sultonxonning boshidan o'tgan uyqusiz kechalar endi Poshshaxonning ko'zini yumdirmaydi. Har kuni shondan tortib, azongacha yotgan joyida uyoq-buyoqqa ag'anab o'y o'ylaydi. Ko'p o'ylash natijasida. ...Poshshaxon ham, o'zining qo'rqinch qarorini berdi va ishga boshladi. "Endi bir o'q bilan ikki qushni ag'darish kerak".

Poshshaxonning qarori qanday qo'rqinch bo'lsa, uning bajarilishi shu qadar tez va oson bo'ldi: baqqoldan yashirincha oldirilgan kuchala kichkinagina dekchada ertadan-kechgacha qaynadi: ertalab unning suvi bir choynakka solinib, Zebining uyiga olib kirilishga mo'ljallandi... Bu vaqtda mingboshining qolgan uchala xotini Dadaboy baqqolning katta qizirikiga ziyofatga chiqib ketgan edilar. Mingboshi esa shoshilinch sur'atda shaharga chaqirilgan, yashirib bo'lmaslik darajada besaranjomlik va talvasa ko'rsatgan holda ertalab shaharga jo'nab ketgan edi. Poshshaxonning uyida allaqanday bir qarindoshi o'tirganligidan kundoshlari uni qistanadilar. Hadichaxon kelib, uni tashqariga chaqirib olgan va "melmoningizni jo'natgandan keyin chiqing. Kechgacha o'ynashib o'tiramiz", — degan edi.

Shunday qilib, o'zi yolg'iz qolgan Poshshaxon bemalol Zebining uyiga kirdi... Tokchada bir kichkina choynakda "tabarruk" suv bor edi, u suvga Razzoq so'fining iltimosi bilan eshonning o'zi duo o'qib dam solgan, uni ichgandan so'ng tez fursatda Zebi homilador bo'lib, bola tug'ishi kerak edi. Choynakdagi "tabar-

ruk” suvni ho‘l obrezga to‘kib tashlab, o‘rniga o‘z choynagidagi suvni to‘ldirdi. Tamom. “Zebi kechqurun chiqib suvdan ichadi-da, til tortmay o‘ladi. To‘rtinchi xotinning uchinchidan boshqa kundoshi bo‘ladimi? Muni yosh bola ham biladi...”

Uydan to‘ppa-to‘g‘ri baqqolning qizirikiga chiqdi. Anchagacha kundoshlari va o‘rtoqlari bilan gaplashib, o‘ynashib, kulishib o‘tirdi. O‘zi zahar berayotgan kundoshini bir quechoqlab o‘pti... Zebining o‘pishlari issiq va astoydil bo‘lsa ham. Poshshaxon negadir halitdan uni o‘likning sovugan lablaridan olganday bo‘lar va nishab suvga legib turgan maysa uchiday yengilgina qaltirardi. Qahqahalar bilan dunyoni boshiga ko‘targan vaqtlarida ham o‘z qo‘lining beixiyor ko‘kragiga borib qolganini payqar. allaqanday sovuq bir tuman parchasining ko‘kragida ivirsib, u yer-bu yerga qadalib yurganini sezardi. Shu qadalgan narsani chiqarib yubormoq, uchun o‘zini zo‘rlab bo‘lsa ham, bir-ikki marta qattiq-qattiq yo‘taldi. Faqat bu yo‘tal uning og‘zidan emas, allaqanday yetti yot begonalarining og‘zidan chiqdi. bu yo‘tal ovoqidagi oriyat shu qadar ochiq ediki, yo‘taldan so‘ng Poshshaxon yana ko‘ksini g‘ijimlashga majbur bo‘ldi.

— Nima bo‘ldi, jonim, sizga? Shamollab-nelib qoldingizmi? — deb so‘radi Zebi.

Zebining bu mehribon shu sodda, shu bolalarcha ma‘sum ko‘zlarida samimiyyatdan boshqa hech qanday ma‘no bo‘lmasa-da, Poshshaxon unda quyidagi so‘zlarni o‘qidi: “Bir meni o‘ldirganing bilan maqsadingga yetolarmiding? Bekor mening yosh jonimni juvonmarg qilganing qoladi”.

Shundan keyin haligi tuman parchasi ko‘krak tegrasida ot qo‘yib chopqillab boshladi. Butun a‘zoi-badanidan yalmog‘iz kampirning muzdek sovuq qo‘llari o‘rimalaganday bo‘lardi. Yosh juvonning rangi o‘chdi.

Kundoshlari uning tegrasini oldilar:

- Nima bo‘ldi, Poshshaxon, sizga?
- Sovuq, oldiribman, shekilli...
- Chiqib yoting, bo‘lmasa.

Ovqatga ham qaramasdan uyga chiqib ketdi. Shu bo‘yicha ertasi kuni ham boshini ko‘tarolmadi...

* * *

— Akbarali, sen shunday bir ish qilibsan, — dedi noyib to‘ra, — endi mundan nari men seni himoya qilolmasman.

Mingboshi nima deyishni bilmasdan yerga qarab jimgina o‘tirardi.

Noyib to‘ra davom etdi:

— Ikkala boy bir bo‘lib eng yaxshi advokatga ikki quloqli ariza yozdirishib, to‘ppa-to‘g‘ri hokim to‘raga tutibdilar. Hokim to‘ra telefon berdi, mendan biroz

koyidi. Arizani ko'rdim. Yomon narsalar bor unda... Seni endi hech kim himoya qilolmas deb qo'rqaman...

Mingboshi beixtiyor boshini ko'tarib noyib to'raga qaradi, so'ngra yana burungidan ko'ra pastroq engashib, anirkon etigining bukilgan boldirlariga tikildi.

Noyib davom etdi:

— Hozir, sen kelmasdan bir oz burun bir odamni Qumariqqa yubordim. Uchastka pristavi ham o'sha yerda. Machilda ikki bo'g'a qarshi nuqsh ko'tarib chiqqanlarning hammasini qamoqqa oladi. Boshqa chora yo'q. Imom donlaga bizning nomimizdan rahmat aytishga buyurdim. Juda yaxshi so'z qilgan deydilar.

Mingboshi chidayolmadi:

— Taqsir to'ra, men hayronman: haligi qamoqqa olinadiganlarda zarracha gunoh yo'q-ku. Bu qanday bo'ladi? Agar o'zingiz o'sha yerda bo'lsangiz ikkala boyni otardingiz...

— Bilaman, — dedi noyib, — juda yaxshi bilaman. Unaqa mingta arizadan sening bir og'iz so'zingga ko'proq e'tibor qilaman. Boylarning quturgani rost, surishtirib ko'rdim. Ular o'z qilmishlarining jazosini tortganlar...

Mingboshi dadillandi:

— Unday bo'lsa, munday adolatlik podsho vaqtida ochiqdan-ochiq nolaqlik qilishga qanday yo'l qo'yiladi?

Noyib kuldi:

— Soddasan, Akbarali. Podsholik hanuma vaqt yurtning obro'ylik odamlarini himoya qiladi. Obro'y davlat bilan topiladi, muni bilasan. Undan keyin, qishloq odamlarining shunaqa o'zboshincha harakatlariga yo'l qo'yib bersak, oz vaqt ichida qishloqdan qo'l yuvistimiz kerak bo'ladi. Sen xomusan siyosatga...

— Men bir omi odamman, — dedi mingboshi, — siyosatingizni bilmayman. Qo'lmdan kelganicha podsholikka xizmat qilib keldim. Shuncha zamon qilgan xizmatimni nazarga olmasmikin?

— Men ham shuni o'ylayman. Akbar, sen hozircha boraver. Men hokim to'raning oldida seni oz bo'lsa ham himoya qilib ko'raman. Bo'lmasa, sening o'rningga boshqa odam qo'yarmiz. Davlating katta, yeb yota berasan. O'zing ham qarib qolding.

— Mayli, taqsir, — dedi mingboshi bir oz yengil tortib, — amaldan tushiringiz, mayli. Qarigan vaqtimda so'roq berib yurishga nafsim qo'ymaydi...

— Menga qolsa senga tegmas edim, Akbar. Ish hokim to'rada. Hokim to'rani yo'lga solish qiyin bo'ladi, unga bir narsa degani qo'rqaman... Chunki, ish juda xunuk. Xayr, boraver, iloji bo'lsa o'sha ikkala ko'ppak bilan o'zing bitish. Balki,

arizaning beoqibat qoldirilishini so'rab, ariza berarlar. Miryoqub bo'lsaydi, senga oson bo'lardi...

— Nimasini aytasiz, to'ra, boshim qotib qoldi.

Shu bilan mingboshi ko'ngli buzilib malikamadan chiqdi. Mingboshilikdan bekor qilsalar uncha qayg'urmas edi: nunga o'z nafsini bir ish qilib ko'ndira olardi. Lekin "Akbarali mingboshi amalidan bekor bo'libdi", — degan xunuk gapni haligi ikki boy bilan Abdisamat kaptarlarining qanotiga ilib, shamolning qo'ltig'iga qistirib, yong'irning tomchisiga joylab, bulutning qo'yniga solib uchi-radi, har bir uchgan qarq'a shuni aytib qag'illaydi, shu bilan ikki kun ichida u shunli xabar yer yuzini aylanib Makkatilloqacha yetib boradi.

...Zunnun bilan birga noyib to'raning uyi oldidagi pastgina skameykaga o'tirdilar.

— Men ham eshitdim, ota, xunuk gap bo'libdi, — dedi Zunnun.

— Yomon bo'ldi bu ish, shu sababdan sening yoningga keldim. Yaqinda Miryoqub akangdan xat kelib edi, "ba'zi bir nozik ishlarni Zunnun bilan gap-lashdinglar, u o'zi noyib to'raning bekasiga aytib to'g'irlaydi", — degan ekan. Shunga kelib edim.

— Jonim bilan, ota! Miryoqub akam aytmasa ham qilib beraman. Bemalol buyura bering.

— Hamma gap hokim to'rada, deydi hayronman. Beka bilan gaplashgin-chi, nima maslahat berar ekan.

— Siz eski shaharga tushib, kechgacha bir aylanib keling. Men beka bilan gaplashib qo'yaman. Kech paytida javobini aytaman. Shunga qarab ish qilasiz.

Mingboshi o'sha kunni zo'rg'a o'tkazdi. Namozgar bo'lmasdan turib Zunnunning oldida edi.

— Katta pul kerak emish, — dedi Zunnun birdaniga.

Mingboshi ham ustidan tog' tushganday yengil nafas oldi.

— Pul bilan bitadigan bo'lsa, mayli. Pul topiladi.

Mingboshining yengil nafas olganini ko'rib, Zunnun ham ochila tushdi, uning ko'zlarida burungi andisha qolmagan edi.

— Bekamiz bunday dedilar: hokim to'raning xotini bilan o'zim gaplashib ko'raman, ish qaltis, bir narsa chiqadimi, yo'qmi oldindan ayto olmayman. Har qalay, bir ming, bir yarim ming pul kerak, deydilar. O'zinga bo'lsa, Akbarali qadrdon odam, ish eplanadigan bo'lsa, keyincha bir narsa qilar, deydi. Ammo, deydi ish juda nozik, bir narsa chiqarib bo'larmikin, yo'qmikin — hayronman, deydi. Pulni olib kela bersin: "Yotib qolguncha otib qolaylik". — deydi. Ammo menga ishonib o'zi harakatsiz yurmasin, deydi.

— Qulluq, Zunnun, qulluq senga. Bu ish tuzalmaydiganga o'xshaydi. Xayr,

mayli, erta-indin pulni eplab olib kelayin. Bir urinib ko'raylik. Chiqsa-chiqar, chiqmasa otasining go'riga...

— Ichkariga kiraylik, ota. Bitta-yarimta choy qilay.

— Yo'q, Zunnun, tomog'imdan hech narsa o'tmaydi.

Mingboshi Zunnun bilan xayrlashmasdanoq o'rnidan turib ketdi. U yerdan chiqib, oddiy bir mayxonaga kirdi. Bir shisha aroqni jindek kabob bilan ichib oldi. So'ngra miyasi xamirday ko'pchib, ot ustida qiyshaya-qiyshaya orqasida ikki yigiti bilan qishloqqa jo'nadi...

* * *

Uyidagilar allaqachon yotgan edilar. Dovdiragancha qoqilib-yiqilib Zebining uyiga kirib bordi. Miyasi hech narsa anglamasdi, shunday bo'lsa ham ertaga yo indinga bir ish qilib loaqal uch ming so'm pul topishga jazm qildi. Muning uchun hech qanday tadbirdan chekinmayajak edi.

— Tur, hay! — dedi Zebiga.

Zebi yotgan joyidan turib, fonarni balandlatdi.

— Dasturxonni yoz! Yegulik narsang bormi?

— Ha, kosada osh bor.

— Ber buyoqqa.

Zebi erining mast ekanligini bilsa-da, uning ovozdagi bu g'ayritabiiy qo'rslik va qattqlikka hayron bo'ldi, boshini ko'tarib unga tikildi, "o'zimi, boshqami?" deganday!...

— Nimaga menga qaraysan? Yo mastuisan, sintaloq? — dedi mingboshi.

Zebi indamasdan dasturxonni yoyib oshni qo'ydi.

— Och muni!— mingboshi yonidan bir shisha aroq olib uzatdi.

— Men ochishni bilmayman, — dedi Zebi, ko'z yoshlari qovog'iga kelib tizilgan edi.

— Mening xotinim bo'lib aroq oclishni bilmaysanmi?— dedi mingboshi, xoxolab kuldi.— O'rgan! Mana, qarab tur! — Shishaning tagiga yo'g'on shapalog'i bilan ikki marta urdi, po'kak sachrab chiqib shuftga tegdi, so'ngra u yerdan sachrab tokehadagi katta jomga kelib tushdi, "jarrang" etdi jom.

— Ha-ha-a!— dedi mingboshi. — Jomlaringni jaranglatdim, sintaloq!

Birin-ketin ikki piyolani to'latib ichdi, yengi bilan og'zini artdi. So'ngra bir piyolani ...Zebiga uzatdi:

— Ma, ich! Odam bo'lasan!

— Voy o'laqolay! Aroq ichamanmi? Qo'ying, gapirmang!

— Odam bo'lasan, deyman! Ol! O-ol!!!

Zebi orqasiga chekinib yig'lab yubordi.

— Qo'y, mayli, ichmasang ichma, — dedi mingboshi.— O'zim ichaman!

Bir shishani tamom qilib yuvuqsiz qo'li bilan oshga chang soldi. Oshning yarmi barmoqlari orasidan dasturxonga, ko'rpa-to'shakka, o'zining liboslariga to'kilardi. Zebi devorga suyanib bu qo'rqinch kuyovni tomosha qilardi... Mingboshi, og'zida to'la osh bilan: "Netayxon aylanay yodinga tushdi-e..." deb xirgoyi qildi. Oshli og'iz bilan boshlangan xirgoyi tomoqqa tiqildi, mingboshi qalqib ketdi va og'zidagi oshni kosaga purkab yana oshga qo'l uzatdi.

...Mingboshi yana bitta shishani ochib piyolaga to'ldirayotgan edi... Zebi tashqariga chiqib, toza qor bilan qo'lini yuvdi, toza qorni yuzlariga surkadi, jindak yedi. Ancha shamollab va yengillab kirgan vaqtida, mingboshi dasturxon yonida ag'nab uchib qolgan edi. Uni qo'zg'atib o'tirmasdan, dasturxonni sekingina yig'ishtirib oldi-da, bir chekkaga bir yostiqni tashladi ustiga bir to'shakchani yopindi, fonarni pastladi, shu bilan uyquga yotdi. Orada qancha uxlagandir, o'zi ham bilmaydi, besaranjom bir qichqiriq bilan uyg'ondi:

— Suv, suv, — deb qichqirardi mingboshi.

Zebi uyqusirab kelib, fonarni balandlatdi. Ungacha mingboshining qo'rqinch ovozi yana ko'tarila tushdi:

— Sintaloqdi qizi, suv deyman! Suv! Yuragim kuyib ketdi... Yonib ketdi!... Suv! suv!!!

Zebi shoshib qoldi, tez borib choynakdagi tabarruk suvni qo'liga oldi va hech narsa o'ylashga fursat yo'q, — darhol mingboshiga uzatdi...

Mingboshi choynakdagi suvni bir shimirlashda tamom qildi. Zebi endi uning tinchib uyquga ketishini kutardi. Yoniga yumshoq, bolishlardan ikkitasini qo'ydi. Ustiga kichkinagina bir to'shakni yoydi. Mingboshi ham tinchib qolganday bo'ldi.

Zebining kipriklari endi bir-biriga tekkanda mingboshi birdaniga dahshatli bir tovush chiqardi. O'rnidan turib, kamarlarini, to'nlarini apil-tapil yechishga boshladi. Zebi butun bu harakatlarni boyagi singari mastlik asarlari deb o'yladi. Uning kamar va to'nlarini bir-bir olib qoziqqa ildi, ikkalasi uchun solingan joyini tuzatdi, erini sekingina olib borib yotqizmoqchi bo'lardi...

Mingboshining ko'zlari chanog'idan chiqib keta boshladi. U endi ko'ylaklarini yirtib ko'ksini, tomoqlarini tintalay boshladi... Bor kuchi bilan zo'r berib nafas olishga tirishardi. So'nggi buzuq ovoz bilan zo'rg'a-zo'rg'a: — Bo'g'ma, bo'g'ma meni! — deb qichqirardi.

Bir-ikkita qadam bosib devordagi javonga suyandi, bir nafas tinch qolgach, yana bo'g'ziga qo'l uzatib etlarini cho'zdi. Ko'ksiga mushlladi. Undan keyin bir qo'lini yuqoriga ko'tarib boshiga qo'ydi. Ko'zida ikki-uch tomchi yirik-yirik yosh ko'ringan edi. G'alati, yuvosh, muloyim, beozor va ayanchi nazar bilan Zebiga qaradi va ikkala qo'lini qo'yib yuborib, boshini bir tomonga shilq etib

lashladi-da, o'zi ham devorga suykana-suykana sekingina yerga o'tirdi, bir nafas o'tirgandan keyin bir tarafga qiyshayib ohistagina yonginasiga yiqildi va shu bo'yicha qimirlamay qoldi...

Nafasi ichiga tushgani holda devorga orqasini berib butun bu fojicani kuza-tayotgan Zebi bo'lgan ishini angladimi, yo'qmi, harholda, qish kunida, yugurgani-cha ko'ylakchan tashqariga chiqdi va ixtiyorsiz faryod soldi.

Kundoshlari ham birin-birin uyg'onib chiqdilar va mingboshining keng ich-karisida azonga yaqin to'rt xotinning azani bildirgan yig'i ovozi ko'tarildi.

Ular orasida o'q otib mo'ljaliga tegizolmagan Poshshaxon ham bor edi...

Savol va topshiriqlar

1. Zebi timsoliga tavsif bering.
2. Zebining Akbaraliga ko'nikishi sababini izohlang.
3. Poshshaxonning qotillikka qo'l urishi asarida yetarli dalillanganmi? Fikringizni asar matniga tayanib asoslang.
4. Noibning "Soddasan, Akbarali. Podsholik hammavaqt yurtning obro'ylik odamlarini himoya qiladi. Obro'y davlat bilan topiladi, muni bilasan. Undan keyin, qishloq, odamlarining shunaqa o'zboshimcha harakatlarga yo'l qo'yib bersak, oz vaqt ichida qishloqdan qo'l yuvishimiz kerak bo'ladi. Sen xomsan siyosatga..." deb aytgan so'zlariga munosabat bildiring. Unda istilochilarning o'lkada yuritgan siyosati to'g'risida fikr yuriting.
5. Noib to'ra va uning xotini sizda qanday taassurot qoldirdi? Ularning asl maqsadi nima edi?
6. Akbarali mingboshi to'g'risidagi mulohazalaringizni bildiring.
7. Zebiga zahar bergan Poshshaxon ruhiyatida kechgan jarayonlar tasviriga to'xtalib.

* * *

Akbarali mingboshi zaharlanib o'lgach, chor hukumati ma'murlari "to'rt chaqaga arzimagan bu qurboni zamonni" yangi fath etilgan "vahshiy" xalq orasidan yetishgan ziyrak, yetuk, toj-u taxtga sadoqatli siyosat arbobi sifatida ko'rsatmoq istaydilar. Bunga zo'r siyosiy tus berib, boshqalarga dars bo'lishi uchun qotilni topib jazolashga bel bog'laydilar. Bu jazo mashinasiga hech gunohsiz Zebi aybdor sifatida ro'baro' bo'ladi.

Sud majlisi bo'ladigan keng zalda shamollar uchib, o'ynardi. Qator-qator chizilgan Vena kursilari haftalik uyqularidan hali ham uyg'onmagan edilar. Eng oldingi qatorda hokim, noyib, garnizon boshlig'i, politsiya boshlig'i, pop; uchinchi

qatordagi eng chekka kursida oppoq va zo'r sallali chol — jon'e masjidning ingichka ovozli imoni o'tirardi. Bir tomonda zakunchi, bir tomonda tilmoch: boshqa hech kim yo'q.

Zebi ikki konvoyning yalang'och qilichi o'rtasida zalga kirib keldi; ustida qora barqut parangi, qora chimmat, oyog'ida qora amirkon mahsi-kavush bilan sud qarshisiga kelib to'xtadi. Bu omonsiz suddan va bu yaltiragan yalang'och qilichlardan ko'ra uning o'sha qora qiyofasi qo'rqinch edi; o'rta asrlardagi Ispaniya inkvizitsiya malikamalarining qora aboli va sirli kardinallariga o'xshardi... Pop qaradi, boshini chayqadi: domla qaradi, "astofurullo" o'qib, soqolini silkitdi.

Sud raisi nihoyat tilmochga yuzlandi:

— Aytingiz, aybdor yuzini ochsin.

Tilmoch bu buyruqni Zebiga tushuntirib berdi.

— Voy o'la qolay! Shuncha nomahramning oldida yuzinni ochamanmi? Undan ko'ra o'lganim yaxshi emasmi?

Bu so'z tarjima qilib berilgach, pastdagilarning deyarli hammasi, sud hay'atidan bir necha kishi yengilgina kulib oldilar. Ulardan ikki kishi ayrildi: birinchisi — nihoyatda semiz va yo'g'on gavdali garnizon boshlig'i; bu odam tovuqning qa-qalashiga yaqin bir tovush bilan ovozi boricha va birdaniga qah-qah soldi. Hamma unga tomon o'girildi. Sud raisi chinqiroq chaldi. Garnizon boshlig'i yonidagi ro'molehasini olib, yuz-ko'zlarini arta boshladi... Ikkinchisi — imom-domla: bu kishi o'zlarining ingichka, xushtak singari ovozlari bilan ixtiyorsiz: "mashaollo!" — deb yubordilar. Hamma u kishiga tomon evrilgach, qip-qizarib va ham... qo'rqib, boshlarini quyi soldilar.

— Siz bu ayolga tushuntirib aytingiz; yuzini ochmasa bo'lmaydi. Sudning qoidasi shu. Parangi ostida aybdordan boshqa kishining hozir bo'lishiga yo'l qo'ymaslik uchun biz uning yuzini ochdirishga majburiy. Aytingiz, qarshilikdan foyda yo'q!

Zebi xuddi o'yinda sherigiga achchiq qilgan boladay teskari burilib oldi. U indamay turganligidan sud raisi yana so'z oldi:

— Yaxshilab tushuntiringiz, yuzini ochmasa, sud majlisini olib borolmayman.

— Olib bormasa mayliga... — dedi Zebi. — Bilganini qilsin!

Tilmoch o'zi kulib, qip-qizarib turib, tarjima qildi.

Sud raisi ovozini ko'tara tushdi:

— Harbiy sud masxarami bu kishiga? Aytingiz, yaxshilik bilan ochsinlar. Bo'lmasa, kuch bilan ochdiramiz?

— Voy sho'rim! Shuncha erkak o'tirsa-ya! O'lganim ming marta yaxshiroq! So'ngra ovozini pasaytiribroq tirkadi:

— Otamning piriday kap-katta sallalik domla o'tiribdilar. Qanday yuzim bilan qarayman?..

Sud raisi endi bu safar muloyim gapirdi:

— Aytingiz, sud tomonga qarab, domlaga orqasini o'girib tursin!

Zebi yana indamadi. Domla o'tirgan joyidan bir oz ko'tarila tushib.

— Hechqisi yo'q, qizim!— dedi.— Men qaramayman!

— Mana bular-chi?— dedi Zebi, sud hay'atini ko'rsatdi.

Endi bu safar domla o'rnidan turib, tilmochga yuzlandi.

— Eshoni mirzo! Menga ijozat berilsa, shu ayolga ikki og'iz nasihat qilsam.

— Marhamat, taqsir!

Domla Zebining yoniga borib, nasihatga boshladi. Zebi borgan sari susayib bo'lsa-da, domlanning har bir so'ziga javob qaytarardi. Oxirida domla o'z dindoshlari o'rtasida mashhur bo'lgan bir e'tiqod masalasini ochdi:

— Kofir bilan itning farqi yo'q. Itdan qochmaysizmi? Shunday bo'lsa, kofirdan ham qochmasangiz bo'ladi. Bu joiz?

Domla shunday joyda bu xil gaplarni gapirishdan juda qo'rqardi. Shuning uchun boshda-boshqa so'zlar bilan Zebiga ta'sir qilishga urindi. U urinishlardan tezroq bir natija chiqmagandan keyin majlis atlini mahtal qilib qo'ymaslik uchun bu masalani ochishga majbur bo'ldi. Majbur!.. Shu uchun so'nggi so'zlarni juda past ovoz bilan aytgan edi.

Zebi unadi.

— Bo'lmasa, sal o'zingiz nariroqqa borib o'tiring!

— Xo'p, qizim, xo'p, — dedi domla. To'rt-besh qator orqaga borib o'tirdi.

Hammaning ko'zi domlada ekan, Zebi chimmatini yuzidan oldi va sudga tomon evrilgan holda bir qo'lini yana yuziga parda qildi.

— Mana, qilaqol so'rog'ingni!

Hozir bo'lganlar o'rtasida “bu sodda musulmon qizini uyaltirmaslik uchun” ko'zini boshqa tomonga burib o'tirganlar bilan birga ikki ko'zini undan uzmagani va allanimalar deb o'zicha so'zlashib, lablarini tez-tez qimirlatganlar ham bor edi.

Aybdorning kimligi surishtirilgach, sud darhol o'rnidan turib, aybnomani o'qidi. Undan keyin yana katta savol-javoblar ketdi. Bu daf'a ularning adadi orta tushdi:

— Aybnomani eshitdingizmi?

— Ha...

— Mingboshi suvni o'zi so'radimi?

— Ha o'zi so'radi...

— Mastmidi?

— Ko'p aroq ichib edi.

- Suvni kim berdi?
- Men berdim.
- Choynakdamidi?
- Ha...
- Mana bu choynakmi?
- Ha...
- Kimning choynagi bu?
- Meniki.
- Siznikimi?
- Ha, meniki.
- Ikhida qanday suv borligini bilarmidingiz?
- Bilardim.
- Qanaqa suvidi?
- Irim suvidi.
- Kinga qilingan irim?
- Menga...
- Nima uchun irim qildirardingiz?
- Farzand bo'lsin deb...

Pastda o'tirganlarning domladan boshqalari, so'ngra sud hay'atidan bir-ikki kishi, zakunchi va tilmochi yengilgina kulib qo'ydilar.

- Nega u suvni mingboshiga berdingiz?
- Juda tashna bo'lib so'ragan edi, shundoqqina tokchadan olib uzatdim.
- Choynakda zahar borligini bilarmidingiz?

Zebi kuldi.

- Qiziq ekansan (o'rusni sizlab bo'lmaydi), men qayerdan bilay?
- Demak, eringizni o'zingiz o'ldirdingiz?

Zebi qattiqroq va cho'zibroq javob berdi:

- Yo'-o'-q!.. O'libmanmi o'z erimni o'ldirib.

Uning bu so'nggi javobidan qiz bolaning o'z o'rtog'iga o'zini oqlab gapiradigan sodda gaplaridagi gunohsiz ohang boridi: "Voy o'laqoling, men shunaqa dermidim?"

Zebi sud raisining bola emasligini qaydan bilsin? Shu yerda o'tirgan shuncha erkakning o'zday ravshan bir narsani anglamasliklarini qaydan bilsin? "O'rusmusulmon bo'lib shuncha odam o'tiribdi, axir. Mingboshini o'ldirgan Zebi emasligini hammasi biladi. Bilib turib yana qaytalab so'ray bergani qiziq! Yo' o'smoqchilab so'rarmikin?"

Sud raisi gapirmoqchi bo'lib o'rnidan turgan vaqtda Zebi — "ana, so'roq tamom bo'ldi. Endi uyimni qanday qilib topib boraman?" — deb o'yladi.

- O'tiring, — dedi sud raisi Zebiga.

Sekingina va ehtiyot bilangina o'tirdi. Sud raisi so'z oldi:

— Voqea shu qadar ochliq, masala shu qadar ravshanki, meningcha, majlisni davom ettirishga ham hojat yo'q. Aybdor o'zi har bir savolga bergan javobi bilan jinoyatini iqror qildi. Shunday bo'lgach, biz hukm chiqarish uchun ichkariga kira bersak, deyman.

Sud majlisida faqat aybdorga berilgan savollar, so'ngra tergov protokoli bilan hukmnomaning eng kerak joylari tarjima qilinadi; boshqa so'zlar o'ruscha ketardi. Shu uchun til bilmagan Zebi o'tirgan joyida gapirgan to'raning yuz harakatlarini tomosha qila boshladi.

Sud raisi prokurorga qaradi:

— Siz nima deysiz, zoti muhtaram?

Prokuror o'rnidan turib, ikki qo'lini stolga qo'ydi-da, yarim engashib turib dedi:

— Men bu taklifga qarshi emasman. Albatta, mening bu masalada boshqa mulohazalarim bor. Men urush vaqtining nozik paytlarida bo'lgan bu o'ldirishga oddiy o'ldirish kabi qarayolmayman. O'ldirilgan odam Rusiya davlatiga va podshoga sadoqati bilan tanilgan odam edi. Uni “yosh sart” maxfiylari, ayniqsa, ularning dushmanimiz bo'lgan Turkiya bilan fikran bog'lanishgan unsurlari yomon ko'rardilar. Men bu “sodda” va “gunohsiz” sart ayolining shunday unsurlar qo'lida o'yinechoq bo'lmaganidan amin emasman...

Biz sart xalqiga allanechuk beparvolik bilan qarab o'rganganmiz: “Qo'yday yuvosh, ular!”— deymiz. Albatta, ularning mulakatlarini qon to'kib olgan fojihal sifatida bu qarashimiz bir nav to'g'ri ham bo'la biladi. Faqat bizga endi bu noto'g'ri qarashni tashlash kerak! Durust, sart xalqining ko'pchiligi muazzam davlatimizga, sevimli podshohimizga sodiq... Eslik, tajriba ko'rgan katta savdogarlar, qishloqning obro'yli boylari; ayniqsa, ulamo toifasi “yosh sartlar”ning nufuzini qirqish uchun zo'r bermoqdalar; bularni bilaman. Lekin haddan tashqari ehtiyot bilan, sergaklik bilan ish olib bormasak bir kun emas, bir kun haligi ko'pchilikning “yosh sartlar” bayrog'i ostida bosh ko'tarishi juda mumkin narsa. Muni bilish kerak! Kechagina bo'lib o'tgan tog' voqealari, Qumariq hodisalari nazarimizdan qochmasin, taqsiqlar!

Mana shu nuqtalardan qarab, men bu “soddadil”, “yuvosh” va “gunohsiz” sart qiziga eng oliy jazo talab qilmoqchi bo'laman. Modomiki, masala o'zi bu qadar ravshan va aybdorning o'zi o'z og'zi bilan iqror qilib turibdi, mayli, muzokara ochib o'tirmasak ham bo'ladi. Men o'z fikrimni muhtaram sud hay'atiga arz qilib, masalaning bu tomoniga ham diqqat qilinnog'ini so'rayman.

Zakunchi sud raisining murojaatini kutmasdanoq, o'rnidan turgan edi:

— Men ham so'z aytishdan voz kechaman! — dedi u, yana darhol joyiga o'tirdi.

Sud hay'ati o'rnidan turib ichkariga chekildi.
“Ana, — deb o'yladi Zebi. — o'zim aytgan. Hamma gap oyday ravshan...
Endi uyinni topib ketalarmikanman?”

Chorak soat o'tmasdan hukmnomani eshittirdilar. Unda bu ishning asosan siyosiy bir rangdan xoli emasligi iqror qilimmoq bilan birga, bu so'roqqa to'g'ridan-to'g'ri aloqasi bo'lmaganligi, ishning u jibatini alohida tekshirib, lozim ko'rilgani taqdirda, qaytadan ishl qo'zg'atmoq tegishli malakalarning vazifasi ekanligi, endi bu o'ldirish hodisasi to'g'risiga kelganda, masalaning juda aniq anglashilganligi, aybdorning o'zi tomonidan necha martalar iqror qilingani, shu uchun guvoh jalbiga va muzokaraga lozim ko'rilmaganligi aytiladi.

Undan keyin: “Aybdorning qilgan gunohi og'ir bo'lib, hozirgi urush vaqtida va nozik sharoitlar ichida davlat odamiga qasd qilgani uchun falon moddalar, bo'yicha oliy jazoga hukm qilish kerak bo'lsa-da, boyujud O'lka harbiy sudining sayyor hay'ati aybdorning madaniyatsiz yerli xalq ayoli ekanini, o'zining yoshi va turmushda tajribasizligini va ham hamma gunohlarini nonus bilan iqror qilib, bo'yniga olganini nazarda tutib, falon-falon moddalar bo'yicha yetti yil surgunga hukm qildi. Bu hukm ustidan tegishli joylarga shikoyat qilish mumkin”, deyiladi.

Tilmoch hukmnomani to'rt og'izgina qilib eshittirdi:

— Aybdor Zebinisa Razzoq so'fi qizi. Harbiy sudning hukmi bilan yetti yil Sibir qilindingiz. Norozi bo'lib ariza bersangiz mumkin.

Hukmnoma o'qilib bitar-bitmas, zaldagilar chiqq boshlagan edilar. O'qilib tamom bo'lg'ach, sud raisining ishorati bilan qilich yalang'ochlagan konvoylar yana boyagi taxlitda Zebini olib chiqib ketishdi. Shundan keyin sud hay'ati ham chiqib ketdi. Zalda faqat tilmoch, zakunchi, undan keyin nima uchun o'zining bu yerga chaqirilganini bilnagan inom domla qolgan edi. Tilmoch domla inomning yoniga keldi:

— Taqsir, siz jindak sabr qiling. Men hozir kelaman, undan keyin gaplashamiz.

Domla yuragini qo'liga olib rangi o'chgan, lablari biroz qaltiragani holda... sud zalida qoldi. Zakunchi tilmochni olib tashqariga, Zebining yoniga chiqdi. Zebi chimmat ostida ho'ngur-ho'ngur yig'lamoqda edi.

Zakunchi so'radi:

— Nima deysiz? Ariza yozib beraymi?

Zebi xo'rsingan ovoz bilan yig'lab turib, uzuq-uzuq javob qildi.

— Kinga?

— Yuqoriga.

— Unda... nima bo'ladi?

— Nima bo'lardi: ehtimol, yana so'roq bo'ladi; islni qaytadan ko'radilar.

— Kim... ko'radi? Shular... ko'radimi?

— Boshqa sud ko'radi.

— Bari bir... op-ochiq turgan narsani... bular tushunmaydi-yu, ular tushunarmidi?

— Ariza yozib beraymi?

— Qo'yaqol!.. Men uchun... ovora bo'lib o'tirma...

Zakunchi kulumsirab, tilmoehga qaradi, u yelkasini qoqdi. Zakunchi boqcha darvozasidan chiqib ketmak uchun o'sha tomonga qarab yurdi.

— Hay, shoshma, — dedi Zebi. — Shaharda... Shaharda... ota-onam.. bor... ko'rsatarmikin?

— Avaxtaga olib borgandan keyin ko'rsatadi.

Zakunchi darvozaga qarab ketdi. Tilmoeh u bilan xayrlashgach, yana donlaning yoniga kirdi.

— Eshoni mirza, — dedi donla-imom uni besaranjomlik bilan qarshi olib, — meni nimaga chaqirgan ekanlar?

Tilmoeh kuldi:

— Sizni, taqsir, sud sadri chaqirtirgan edi. Basharti qasam berish lozim bo'lib qolsa, musulmon shariatiga muvofiq qasam berish uchun.

— Qasam bermadilar-ku?

— Lozim bo'lmadi, taqsir. Ayol o'zi iqrar...

Donla anglayolmadi shekilli, mirzauning so'nggi so'zini savol shaklida qaytardi:

— O'zi iqrar?

Tilmoeh yana kuldi:

— Ha, o'zi iqrar... Eshitmadingizmi?

— O'zi iqrar emas, inkor qildi, shekilli-ku?

— Damingizni chiqarmang, taqsir. Bu nozik masala...

— Ha, albatta, albatta.

— Endi, taqsir, sud raisining sizdan iltimosi bor: o'zingiz eshitdingiz, bu ayol Razzoq so'fi degan odamning qizi, o'z eriga zahar bergan. Eri xizmati singgan mingboshilardan ekan. Prokuror otib o'ldirilsin degan edi, sud qabul qilmasdan, yetti yilga Sibirga kesdi. Ertaga jumadan keyin maclitda ikki og'iz gapirib qo'ysangiz deydilar.

— Nima to'g'rida, mirza?

— Ya'ni oqqodshoning sodiq odamlariga kim qo'l ko'tarsa, oqibati mana shunday bo'ladi, degan mazmunda...

— Xo'p, eshoni mirza, xo'p. Albatta, aytaman, albatta. Endi menga ruxsatmikin?

Donlaning bu savolida xuddi gunoh qilgan odamning ochiq bezovtaligi sezi-

lardi: “Meni qamamasmikin?” — deganday... Tilmoch muni payqadi shekilli, quruq va sovuq javob berdi:

— Bora bering.

Domla maktabidan “ozod” boʻlgan eski maktab bolalari singari oʻzini eshikka urdi va oʻsha onda koʻzdan yoʻq boʻldi. Tilmoch kuldi: “imom yoʻq taqsim-da”, dedi oʻz-oʻziga.

Savol va topshiriqlar

1. Asardagi “zakunchi” timsolini sharhlashga, xatti-harakatlarining asosini topishga urining.
2. Parchadagi tilmoch obrazini tavsiflang.
3. Prokurorning nutqini qayta oʻqing. Shunga tayanib, uning shaxsini tavsiflang.
4. Sud jarayonidagi shoshqaloqlik, eʼtiborsizlik sababini izohlang.
5. Taqdiri hal boʻlayotgan mashʼum damlarda oʻz shahridagi uyiga qanday yetib olishni oʻylab oʻtirgan Zebi shaxsiyatiga toʻxtaling.
6. Nodonligi turqi, gaplari va qiliqlaridan bilinib turgan Akbaralining oʻligiga chor amaldorlari tomonidan berilgan eʼlibor sababini izohlang.

“KECHA VA KUNDUZ” ROMANI TOʻGʻRISIDA

Sheʼriyat, hikoyachilik va dramaturgiyada tajriba orttirgan, rus va jahon adabiyotining mumtoz namunalari bilan tanishib, ayrimlarini mahorat bilan tarjima qilgan Choʻlpon 1934- yilda “Kecha va kunduz” romanini yozib, oʻzining buyuk nosirlik iqtidorini koʻrsatdi. Roman “Kecha” va “Kunduz” singari ikki kitobdan iborat boʻlishi koʻzda tutilgan edi. “Kecha” kitobining birinchi bobi 1935- yilda “Sovet adabiyoti” jurnalida bosilgan, 1936- yilda roman toʻliq chop etilgan. Choʻlponning ayrim zamondoshlari ikkinchi kitob ham yozib tugallanganligini aytishadi. Ehtimol, Choʻlpon qatagʻonga uchragan vaqtda kitob qoʻlyozmasi yoʻq qilingandir. Lekin asarning birinchi kitobiyoq eng yetuk oʻzbek romanlaridan biri sifatida adabiyot tarixida qoldi.

Yozuvchi kechagi kunni tasvirlar ekan, “mustamlaka tuzumi yomon” qabilidagi gapni yalangʻoch aytishday joʻn yoʻldan bormaydi. Balki, zulmzoʻravonlik ustuvor ekan, mamlakatda qanday tuzum hukmronligi haqida yetti uxtlab tushiga kirmaydigan, oddiy kishi ham uning qabohatidan chetda qolmasligini hayotdan olingan jonli timsollar taqdirini tasvirlash asnosida ishonarli

ko'rsatadi. Tuzum o'z-o'zicha adolatli ham, adolatsiz ham emas, balki unda yashayotgan va uni boshqarayotgan kishilar darajasida bo'lishi g'oyat nozik tasvirlangan. Adib o'lka ahli hayotidagi unchalik ko'zga tashlanavermaydigan jihatlarning mohiyatini teran anglagani uchun ham "Kecha va kunduz" romani qahramonlar boshidan o'tgan qiziqarli voqealarni naql etuvchi sarguzasht emas, balki Turkiston va turkistonliklarning tarixiy taqdirini butun chigalliklari bilan aks ettirgan badiiy asar darajasiga ko'tarilgan.

Asarda Cho'lpon olamga hayrat ko'zi bilan qaraydigan sodda, samimiy Zebi, umri to'rt devor orasida o'tayotgan, na tirikchilikdan, na erdan yolchigan Qurvonbibi, dunyoda faqat eshonning so'zinigina haqiqat deb biladigan johil Razzoq so'fi, dumbul va savodsiz Akbarali mingboshi, ayyor noib to'ra, uning makkor xotini singari ko'plab timsollar haqqoniy va jonli tasvirlangan. Cho'lponning mahorati shundaki, asarda unchalik katta o'rin tutmaydigan epizodik personajlarni ham g'oyat puxta tasvirlaydi.

Romanda Zebi ishtirokidagi voqealar tasviriga ko'p o'rin berilgan, asardagi ko'pchilik personajlar shu timsolga daxldor tarzda chizilgan bo'lsa-da, u asarning bosh qahramoni emas. Negaki, u asar voqealari rivojini boshqarmaydi, balki ixtiyorsiz tarzda, qayoqqa borayotganini, nima bo'larini bilmagan holda hayot oqimida suzadi. U biron-bir holatning kelib chiqishiga ongli tarzda, bilib turib sabab bo'lmaydi. Uning boshqalar hayotiga ta'sir ko'rsatgan xatti-harakatlari ham o'zining ixtiyoridan tashqarida sodir bo'ladi.

Adibning mahorati tufayli mat'e, hech qanday ijtimoiy salmog'i yo'q Zebi o'z soddaligi, husni, odobi, iffati, noyob iste'dodi bilan o'quvchilar mehrini qozonadi. Cho'lpon qizni o'z tabiati mantig'iga muvofiq harakatlantiradi. U quvlik-shumlikni bilmaydi, taqdirga tadbir qilishni xayoliga ham keltirmaydi. Zebi — tom ma'noda o'zini "muhitning erki"ga bergan o'zbek qizi. Yozuvchi uni boricha ko'rsatadi. Qizig'i shundaki, adabiy qahramonlarga qo'yiladigan talablarning bir dunyosiga javob berolmaydigan bu qiz insoniy beg'uborligi, o'zbekecha soddaligi bilan kishini o'ziga rom etadi.

Sotsialistik realizm talubiga ko'ra, adabiy qahramonlar hayotida dinamika bo'lishi, ya'ni ular asar davomida bir qadar bo'lsa-da, o'sishi kerak. Zebi esa, shuncha sinovlardan so'ng ham romanga qanday kirib kelgan bo'lsa, shu holicha qoladi. Faqat baxtsizligi miqdori ko'payadi, azoblari darajasi ortadi, aybsiz aybdor bo'ladi, xolos. Lekin bu hol uning jozibasiga soya tashlamaydi.

Zebinisa — o'zbek ayoli timsoli. U vaziyatga ta'sir ko'rsatishni, nobop hayotga qarshi isyon qilishni xayoliga keltirmaydi. Boshqa qizlarga xos quvlik qilishni ham bilmaydi. Zebi — go'dakday beg'ubor bo'lgani uchun ham bag'ri ifloslik va kirlarga to'la hayot uni sig'dirmaydi. Shudringday toza va chechakday pokiza

bo'lgani uchun hayotning shafqatsiz va badbo'y havosi qizni darrov so'ldiradi. So'ldiribgina qolmaydi, balki unga jinoyatchi qotil yorlig'ini yopishtiradi. Chunki kirlik va jaholat tozalik va go'zallik bilan kelishmaydi, ezgulikning yashashiga imkon bermaslikka urinadi.

Zebi — hurkak ohu singari go'zal va ilojsiz. U eng yaqin kishisi bo'lmish otasidan yovdan qo'rqqanday qo'rqadi. Ammo uni yomon ko'rmaydi. Otasi qatori, ammo undanda johil, undanda xuruk kimsaga xotin bo'ladi va bu qismatga ko'nikadi. U mingboshining o'zga ayollari singari na merosga ega bo'lishni, na boylik orttirishni, na o'ynash topib ishrat qilishni o'ylaydi. U taqdirga tan beradi, xolos. Lekin taqdirning adolatsiz o'yinini qarangki, Akbarali ayni shu begunoh qiz qo'li bilan o'ldiriladi.

Zebining suddagi holati, ro'y bergan hodisani mullaqo tushunib yetmagani, o'zidan nima so'rashayotgani, nima talab qilishayotganini anglanmaganligi, Sibirga surgun qilingani haqidagi hukmni eshitgandan so'ng ham qismatini emas, balki uyga qanday yetib olishini o'ylashi kabi o'rinlarda Cho'lponning tasvir qudrati bor bo'yi bilan namoyon bo'lgan. Shunday manzaralar tasviri o'quvchini qizga taqdirdosh, qismatdosh, darddosh qilib qo'yadi, uning har bir nafasini xavotir bilan kuzatishga majbur qiladi.

Cho'lpon o'ligi tirigidan qimmatga tushgan Akbarali timsolini ham g'oyat pishiq ishlagan. U tavakkalehiligi, orqa oldiga qaramasligi sabab bo'lib, kattalar nazariga tushib qolgan va ular aynan unga o'xshash og'zing qani desa, qulog'ini ko'rsatadigan amaldorlar kerakligidan handa pora berishda qo'li ochiqligidan mingboshini "qadrlashadi". Akbaraliga o'xshagan amaldorlar buyruqni bajarish-nigina bilishgani, uning mohiyati, odamlarga foyda-zarari bilan qiziqmaganlari uchun bosqinchilarga kerak. Bundaylar millatdoshlarini o'ylamaydi, ularga achinmaydi. Odamiylik haqidagi "ortiqcha" injqliklardan xoli va shu bois kattalarning zanjirdagi itiday gap. Uning shaxsiy hayoti ham fe'lga yarasha: na mazmun va na tartib bor.

Romanda Zebi taqdiri mantiqiy yakuniga yetmaganday ko'rinadi. Chunki hayotning yakuni yo'q. Unda qancha tasodif-u noma'lumliklar turgani yolg'iz Yaratganga ayonki, asardagi tugallanmaganlik ana shunga qilingan ishoradir. Ko'rinadiki, "Kecha va kunduz" kishini o'yg'a toldiradigan, kecha, bugun va erta haqida, inson umrining mazmuni to'g'risida fikrlashga undaydigan asar bo'lib, yoshlarning milliy ma'naviyatini shakllantirishida muhim o'rin tutadi.

OYBEK
(1905 — 1968)

Hayot va ijod yo'li. Muso Toshmuhammadi o'g'li Oybek 1905- yilning 10- yanvarida Toshkentning Gavkush mahallasida, hunarmand to'quvchi oilasida tug'ildi. Ota-onasi uni yoshligida eski maktabga o'qishga berishgan. Oybekning so'zga bo'lgan muhabbati onasi Shahodatbonu yordamida kuchaydi. Muso o'n to'rt yoshga to'lganda "Namuna" nomli yangi usuldagi boshlang'ich sho'ro maktabida o'qishni davom ettiradi. U o'n olti yoshga yetganda, Navoiy nomidagi ta'lim-tarbiya texnikumiga o'qishga kirdi.

Texnikumdagi tahsil uning muhtoz adabiyotga muhabbatini yanada teranlashtirishdan tashqari, qiziquvchan o'spirinni rus adabiyoti bilan yaqinlashtirdi. Oybek o'z xotiralarida: "Xayol daryosi keng edi menda. O'qtin-o'qtin o'zimcha mashq qilib, bitta-yarimta she'r yozib ham qo'yardim. Xotiraunda bor, ilk she'rim texnikumning "Tong yulduzi" nomli devoriy gazetasida chiqdi. Keyin shu gazetaga o'zim mas'ul muharrir bo'ldim. Sekin-sekin respublika gazetalarida she'rlarim bosila boshladi" deya ta'kidlaydi. Shu tariqa Oybek adabiyot olamiga kirib keladi.

Shu texnikum talabasi, Oybekning bo'lajak rafiqasi Zarifa Saidnosirova o'z xotiralarida shunday yozadi: "Oybek oriqliq va novcha yigit bo'lib, qo'ng'ir... qalin sochlari do'ppisidan tashib turardi. Yirik qora ko'zlari shogirdlik davridayoq teran ma'noli va xayolchan edi... Oybek "Tong yulduzi" devoriy gazetamizning muharriri edi. U ba'zan yo'linni to'sar, gazetaga biror narsa yozib berishim yoki rasm solishimni so'rar edi. U bir kuni she'rga liqliq to'la, qalininga, sariqliq nuqovalari daftarni qo'linga tutqazdi-da, she'rlarning boshi va oxiriga kichik-kichik rasmlar chizib berishimni so'radi. Yo'q deya olmadim va eng nozikliq mo'yqalam va akvarel bo'yloqlar ila rasmlar chizdim...".

1925- yilda texnikumni tugatgan Oybek O'rta Osiyo davlat universiteti ijtimoiy fanlar fakulteti iqtisod bo'limiga o'qishga kirdi. Oybek o'qishini 1927- yilda Sankt-Peterburgdagi Plexanov nomidagi xalq xo'jaligi institutiga ko'chirdi. Namxush va zax Peterburgda talisil bilan o'tgan ikki yil shoirning salomatligiga yomon ta'sir ko'rsatdi va u 1930- yilda o'zi o'qigan universitetga qaytib keldi. O'qishni tugatgach, besh yil davomida o'sha yerda siyosiy iqtisoddan ma'ruzalar o'qidi.

Adabiyotga shoir sifatida kirib kelgan, Cho'lpon hamda rus simvolistlarining ta'sirida bo'lgan Oybek tez orada o'ziga xos ovozga ega ijodkor ekanligini ko'rsatdi. 30- yillarda u "Dilbar davr qizi", "O'ch", "Baxtigul va Sog'indiq", "Navoiy" singari o'nga yaqin doston yaratdi. U hikoyachilikda ham o'zini sinab ko'rdi.

1937- yilgi qatag'on shamoli Oybekni ham chetlab o'tmadi. U til va adabiyot institutidagi ishidan haydaldi. Yozuvchilar uyushmasi safidan chiqarildi. Mahalliy matbuot eshiklari uning uchun yopildi. Lekin shoir umidsizlikka tushmadi, o'zining butun kuchini ijodga bag'ishladi. Tinmay yozdi. "Qutlug' qon" romani qonga bolgan 1938- yilda yozilgan.

Oybek urush yillarida ham samarali ijod qildi. Uning mashhur "Navoiy" romani 1942- yilda yozildi. Shu yillarda adib "Mahmud Torobiy" tarixiy dramasi ham yaratdi. 1943- yilda O'zbekistonda Fanlar akademiyasi tashkil etilishi bilan oq, Oybek G'afur G'ulom bilan birga uning haqiqiy a'zosi qilib saylandi va o'sha kunlardan to 1951- yilga qadar akademiyaning gumanitar bo'limi boshlig'i lavozimida ishladi.

Ikkinchi jahon urushi tugagach, Oybek O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi raisligiga saylandi va 1949- yilgacha shu lavozimda ham mehnat qildi. Shu yillarda adib "Oltin vodiyan shabadalar" romanini yozdi. Oybek 1951- yilda og'ir xastalikka chalindi. Gapirolmay qolgani, harakatlari cheklangani, xotirasi susayganiga qaramay, u umrining keyingi yillarida "Quyosh qoraymas", "Ulug' yo'l" romanlari, "Nur qidirib", "Bolalik", "Bola Alisher" qissalarini yaratdi. Talaygina she'r va dostonlar bitdi.

Mashhur ximik olim, Oybekning turmush o'rtog'i Zarifa Saidnosirova shunday yozadi: "1968- yilning 1- iyulida, oltmish uch yoshida Oybek vafot etdi. Men hayotimning birdan-bir ma'nosi bo'lgan ulug' insondan judo bo'ldim. Men hozir Oybekning o'limoldi kunlarini yozishga qanchalik shaylanmay, qo'lim qaltirab, nafasim tiqilib qolmoqda. Qulog'imda hali ham: "Men o'lyapman, Zarifa, rozi bo'!" — degan so'zlari jaranglab turibdi". Oybek faqat uydagilarga emas, balki o'zi bilan aloqada bo'lgan har qanday odamga yaxshilik qilishga urinadigan shaxs edi. Shundan bilinadiki, u ijodkor

sifatidagina emas, balki, odam sifatida ham atrofidagilarning mehr-u hurmatini qozongan, ularning yuragidan chuqur joy olgan shaxs edi.

Siz quyida Oybekning sof lirik she'rlaridan ayrim namunalar va mashhur "Qutlug' qon" romanidan olingan parcha bilan tanishasiz.

LIRIKA

NA'MATAK

Nafis chayqaladi bir tup na'matak
Yuksakda, shamolning belanchagida.
Quyoshga ko'tarib bir savat oq gul,
Viqor-la o'shshaygan qoya labida
Nafis chayqaladi bir tup na'matak...

Mayin raqsiga hech qoniqmas ko'ngil,
Vahshiy toshlarga ham u berar fusun.
So'nmaydi yuzida yorqin tabassum,
Yanoqlarni tutib oltin bo'sa-chun
Quyoshga tutadi bir savat oq gul!

Poyida yig'laydi kumush qor yum-yum.
Nafis chayqaladi bir tup na'matak...
Shamol injularni separ chashmadak,
Boshida bir savat oq yulduz —chechak,
Nozik salomlari naqadar ma'sum!

Tog'lar havosining feruzasidan
Mayin tovlanadi butun niholi.
Vahshiy qoyalarning ajib ijodi:
Yuksakda raqs etar bir tup na'matak,
Quyoshga bir savat gul tutib xursand!

Savol va topshiriqlar

1. *"Shamolning belanchagida nafis chayqalgan"* bir tup na'matak holatidan ta'sirlangan shoir tuyg'ularini izohlashga urining.
2. Quyoshga bir savat oq gul ko'targan qoyaning *"viqor-la o'shshayishi"* sababini anglashga harakat qiling.

3. Shoirning: “*Mayin raqsiga hech qoniqmas ko‘ngil*”? — tarzidagi iqrori sababini tushuntiring.
4. She‘rning qaysi satrlarida go‘zallikning ezigulik yaratish xususiyati yaqqol namoyon bo‘ladi?
5. “Kumush qor”ning na‘matak joyida “yum-yum yig‘lashi” sababini ayting.
6. Tengsiz go‘zallik namunasi bo‘lmish nafis chechakning “*Vahshiy qoyalarning ajib ijodi*” ekaniga e‘tibor qiling.
7. She‘rni yod oling.

TOG‘ SAYRI

Axtarib topganimda o‘n ikki buloq,
 Qalbmida o‘n ikki she‘r biddan jo‘sh urdi.
 Hammasi shivirlaydi sizdek shan, inoq,
 Ko‘ksingiz naq o‘n ikki bahor yugurdi.

Porloq va shan o‘n ikki ko‘zning ishqida
 Ko‘zlarim xiyla zamon adashib qoldi.
 Sevinch qaynar, jildirar sof kumushida,
 O‘n ikki qiz izidan xayol yo‘l soldi.

Nurlardan halqachalar oqar, jimirlar,
 Toshlarda sinar mayin tabassumlari.
 Oltin ipga chuzilar jonli injular,
 Bo‘sadani ham shirindir, ich, yutulmari!

O‘n ikki piyolaning yaltiroq mavji
 To‘qingan lablarida qolar bir umr.
 Ko‘zlari seni o‘pgan biron yo‘lovchi
 Balki bir chog‘ sevginni hikoya qilur!

...Har tomchisida butun quyosh bekingan,
 Gullar nafis boshlarin egmish ta‘zimkor.
 Barglarini varaqlab, shamol tinmasdan
 Shivirlar chashmalarga... muhabbat izhor.

Cho‘milgan yaproqlarning sassiz chapagi
 Qo‘ynida qubba-qubba yong‘oq yumalar.
 Ko‘kning feruzasidan sirpanib chopar
 O‘n ikki ko‘z qa‘ridan quvnoq nash‘asi!

Savol va topshiriqlar

1. O'n ikki buloqni axtarib topgan shoir holati aks etgan misralarni sharhlang.
2. Shoir ko'zlarining "*adashib qolishi*"ga sabab bo'lgan "*o'n ikki ko'z*" qayerdan kelib qolganini izohlang.
3. She'rdagi "*Sevinch qaynar, jildirar sof kumushida*" misrasi nimani anglatadi? Nimaning "*kumushi*"da?
4. "*Toshlarda sinar mayin tabassumlari*" satrini tushuntirib bering.
5. She'r matnidan buloqlarga "*muhabbat izhor*" qilgan narsa tasvirini topib, sharhlang.

"QUTLUG' QON"

(romandan lavhalar)

Kasal otasini qaratish maqsadida olingan qarzlardan qutulish uchun u vafot etgach, yerlarini sotishga majbur bo'lgan Yo'lchi tog'asi Mirzakarimboyini qora tortib, Xo'jakentdan Toshkentga keladi. Ammo boy tog'a Yo'lchining kuchidan foydalanib, haqini to'lashga kelganda, so'zida turmay, jiyanni aldaydi. Boy qarindoshlar bilan Yo'lchi o'rtasidagi munosabat dushmanlikka aylanadi. Ular mag'rur yigitning sha'nini toptashadi. Yo'lchi boynikidan chiqib ketadi. Buning ustiga, keksa Mirzakarimboyning Yo'lchi ko'ngil qo'ygan qiz Gulnorga uylanib olishi oradagi yovlikni yanada kuchaytirib yuboradi. Onasining o'limidan keyin, Yo'lchi yolg'iz qolgan singlisi Unsinni boy tog'anikiga olib kelishga majbur bo'ladi. Ularning qarashlari, tutumlari va taqdirlaridagi keyingi o'zgarishlar quyidagi parchada aks ettirilgan.

* * *

Gulnor o'z uyida ota-onaning tergovni ostida uch kun qamaligandan so'ng, Mirzakarimboyga uzatilganiga bir oyga yaqin bo'ldi. Kelin ichki-tashqi dang'illama hovlida, saroyday hashamatli, boy bezakli uylarda uni hech narsa qiziqitirmas, bu xonadonning odamlari ham, narsalari ham dushman, yot, sovuq ko'rinar edi. Yo'lchi bilan bir kecha-kunduz birga yashagan u hujra, Shoqosimning uvadalari bilan to'la, qorong'i tor hujra Gulnor uchun, garchi u yerda ming tahlilka, qo'rquv ostida qamalib o'tirishga, nihoyat, tutilishga to'g'ri kelgan bo'lsa ham, go'zal, shirin tuyular, u yerda Yo'lchi bilan kechirgan soallar umrining eng mas'ud, eng unutilmas, eng yorqin damlari, umr tunida porlagan nodir yulduzlar edi.

Bu dardli hayotda Gulnorga yagona baxt — Yo'lehining singlisi Unsin bo'ldi. Bu o'n besh-o'n olli orasida bo'lgan, qoramtir, lekin toza, sog'lom yuzli, ko'zlari bolalarcha o'ynoq — sho'x, jingalak sochli, bo'ychan, qishloqcha sodda, samimiy bir qiz edi. Gulnor uning burnini, peshanasini va ba'zi harakatlarini Yo'lehiga o'xshatdi. Oldi-keti bolalar bilan to'lgan Tusunoy, Sharofatxon Unsinni cho'riga aylantirdilar. Qiz ularning bolalarini boqadi, kirlarini yuvadi, uy-joylarini yig'ishtiradi va har qanday yumushni so'zsiz bajaradi. Unsinning xo'rlanishi, og'ir yumushlarni bajariishi Gulnorga qattiq ta'sir qildi. Kelinlarning achchiqlanganini sezsa ham, har vaqt Unsinni chaqirib, o'z yonida uzoq olib o'tirishga tirishadi. Gulnor qiz bilan gaplashganda uning qishlog'i, uy-joy, tirikchiliklari, onasi — u bechora xotinning vafoti va shuning singari narsalar to'g'risida so'z ochar edi. Yo'lehi to'g'risidagi qizning so'zlarini chuqur diqqat bilan, yurak to'lqini bilan tinglar, ixtiyorsiz quyulib kelgan qaynoq ko'z yoshlarini, ba'zan zo'rg'a yashirar, ba'zan yashirishdan o'jiz qolar edi.

Hech nimadan xabarsiz Unsin, ba'zi vaqt: “Nega akamni ko'rmayman, log'am qayoqqa yuborgan?” — deb Gulnordan so'raydi. Gulnor esa titraydi, qanday javob berishini bilmay, boshqa gapga chalg'itadi.

...Mirzakarimboy dargohidan tamom chekilgan Yo'lehi bir oy har yerda dardbadar kezib, bu kun singlisini ko'rgali kelgan edi.

Unsin xizmatkorxonada eshigida mag'rur, lekin g'amli, o'ychan holda turgan akasini ko'rish bilan yugurib borib, uni quchoqladi. Yigit singlisining boshini silab, dardli tabassum bilan termildi.

— Aka, nimaga jin bo'lib ketdingiz? Tobingiz yo'qmi? Ozibsiz-a... Man sizni juda sog'indim. Har kun tushimda ko'raman... — dedi qiz.

Yo'lehi singlisini xizmatkorxonaga olib kirdi. Ikkisi ham namatchaga o'tirishdi. Bir necha minut so'zlashgandan so'ng Yo'lehi so'radi:

— Unsin, bu oila qalay? Ketasanmi, yo bu yerda qola turasanmi?

Unsin javob bermadi, bir lahza o'ylagandan so'ng o'zi savol qildi:

— Siz-chi?

— Man bu yerdan ketdim. — ko'zini yerga tikdi Yo'lehi. Unsin onasidan yodgor qolgan va yagona ziynati bo'lgan yupqagina eski kumush bilaguzukni aylantirib gapirdi:

— Man ham qolmayman, aka. Yumushlari og'irdir, deb o'ylamang, yumush mayli, o'zim xohlamayman.

— Nimaga?

Unsin akasining ko'zlariga g'amgin, lekin chuqur mehribonlik bilan boqdi va ko'zlariga to'lgan tomchilarni bazo'r tutib javob berdi:

— Bu yerdagilar sizni xafa qilmagan bo'lsalar, siz birdan ketib qolarmidingiz? Siz xafasiz, yashirmang, aka. — Unsin biroz to'xtab, so'ng yana davom etdi: — Man bu uyda Gulnor opam uchun sochim oqarguncha xizmat qilish-

ni istar edim. U mani tug'ishgan opadan afzal sevadi, shunday yaxshi juvon bo'ladimi? Mani naq kichkina qizday quehoqlaydi, ovinadi, yonimdan ayrilgusi kelmaydi, Bari bir, man bu uyda turmayman. Gulnor opani unutmayman sira, uni ko'rgali tez-tez kelib turaman...

— Nimaga xohlamaysan, yolg'iz man ketganim uchunmi? Xo'jayinda mening haqim turibdi hali, san bu yerda tekin ovqat yemaysan, singlim.

— Qo'rqaman bu yerda, — Unsin boshini egib, qo'li bilan ko'zlarini yashirdi.

— Kimdan? Nimadan? — sergaklanib so'radi Yo'lehi.

— Salim akadan. Yolg'iz ko'rsa, tegishaveradi. Yomon gaplar gapiradi..., — Unsin boshini yerdan uzmay va yuzi bir lahzada olovlandi.

Yo'lehi tishini qisib, indamasdan o'rnidan turdi. Unsinning qo'lidan ushlab turg'izdi. Uni erkalab boshini, yelkasini siladi:

— Jonim, — ichkariga kirib tayyorlan. Chaqirganda chiqasan, ketamiz, o'ksima, — dedi-da, Yo'lehi ichidagi og'riqning zurbiga chidolmaganidan, tishini tishiga bosib qisirlatib, ko'chaga chiqdi. Boyning darvozasi oldida to'xtadi.

Qor kuchli yog'ardi. Ko'chalar, tomalar, devorlar, daraxtlar oppoq. Sokin, g'arib qish oqshomi. Qor kapalaklari Yo'lehining qoshlariga, kipriklariga qo'nadi, yuzlariga yopishib tomchilanadi.

Mana ko'chani boshida Salimboyvachcha ko'rindi. U olifta tikilgan qora movut chakmonga o'ralib, bir qo'lida zontik ushlab, hech qayoqqa nazar tashlamay, gerdayib keladi.

— Qay go'rga yo'qolding, yalinamizni? Senga-ya! — yomon qarash bilan Yo'lehining oldidan o'tdi.

— Boyvachcha! — g'azab bilan qichqirdi Yo'lehi. Salimboyvachcha qonsiz yuzini asabiy burushtirib, darvoza yonida birdan qoldi.

— Baqirma, ablah! Qulog'im bor... — boyvachcha zontigini yopib, Yo'lehiga o'qraydi.

— San ablah! Ko'zingni olaytirma, — boyvachchani tushug'iga kelib qichqirdi Yo'lehi va uning biligidan malkam siqdi. — Shoshma...

Salimboyvachchani ko'zlari ola-kula bo'lib, yuzidagi go'shtlar pirilladi, bu qanday gap? Bir xizmatkor unga qichqirsin, "san" desin, "ablah" desin! Xizmatkorlardan qullarha mutelikni, har qanday og'ir haqoratga "lom-mim" demaslikni, talab qilgan boyvachcha bunga chiday olmadi. Yo'lehining yuziga urmoq uchun zontikni ko'tardi. Yo'lehi u qo'lini ham ushlab, siltadi. Zontik yerga tushdi.

— Uyatsiz! Yosh qizga tikkan ko'zlaringni o'yib olaman!

Salimboyvachcha labini tirjaytirib, zaharxanda qildi.

— Qo'limni qo'y, baqirish shungami! Singling kim? Podshoh qizimi? Juda oltin bo'lsa ham... Yo'q, tuzim, nonim sani quturtirgan, il! — o'dag'ayladi Salim.

Yo'lehi tishini qayrab, boyvachaning ko'kragiga zarb bilan bir mushk tushirdi. Boyvachcha gandaraklab uch-to'rt qadam narida qorga yiqildi. Yo'lehi etigi bilan uning dumbasiga yana bir tepdi. Faqat, shu onda Yormat yugurib chiqdi: "Hoy, Yo'lehi, esingni yedingmi? Uyat!" — deb yigitga tirmashdi. Namozdan kelayotgan odamlar ham yugurishdi. Yo'lehini quehoqlashib bazo'r chetga surishdi, har kim o'z bilganicha nasihat qila boshladi. Boyvachcha ko'kragini ushlab, enkayib qalt-qalt titradi, so'kishni ayamasa ham, Yo'lehiga yaqinlashuvga botina olmadi. Yormat uning kiyimini qoqib, qo'ltig'iga kirib, uyga yetaklar ekan, u tahdid qildi:

— Shoshma hali, peshanangdan otib, yerga cho'ziltirmasam, odam bolasi emasman.

— Chiyillama! — dedi hayqirib Yo'lehi. — Olib chiq o'sha temir sopqoningni!

Yo'lehinin javobiga odamlar sekingina kulishib, "ajab qildi" deganday, bir-birlariga ma'noli qarashib olishdi...

* * *

Atrofni qorong'ilik bosdi. Yo'lehi jinjit ko'chada tanho aylanib yurib, boynikiga qaytdi. Odatda Mirzakarimboy o'tiradigan melumonxonaning derazasida chi-roq yarqirar edi. Yo'lehi uy eshigini ochishi bilan ko'zlari boynin o'qraygan ko'zlariga uchrashdi. Lekin u loqaydlik bilan tiz cho'kdi. Ular bir-ikki minut sukut qilib, bir-birlarining g'azabli ko'zlaridan ma'no qidirishdi. Mirzakarimboy yonboshdagi katta par yostiqni bir tononga itarib, tasbehni sundalga qo'ydi.

— Qayerdasan, haromi? Bu yoqda shuncha ishini buvingga tashladingmi? Senday yigitni asragandan ko'ppak asragan yaxshi!..

— Baqirmang, — dedi xo'mrayib Yo'lehi, — shu vaqtga davr eshiddim, chidadim, endichi? Yo'q!

Mirzakarimboyning ko'zlarida zahar yonib ketdi:

— Sanga bu tilni qaysi qiztaloq berdi!

— Zulmingiz berdi!

— Zulm? — boy yelkasini qisdi va quturib baqirdi, — san nonko'rsan, man sani tuqqanim, jigarim, dedim. Ovqat berdim, kiyim berdim, bu — zulm emish! Juvonmarg bo'l, nodon!

— Bekorgami? — Yo'lehi Mirzakarimboyga tomon gavdasini cho'zib qiel-qirdi:— Sizda ikki yarim yil ishlab yelkam yag'ir bo'ldi. Soqolingizda bitta qora tuk yo'qku, yolg'on gapirasiz, uyat! Kiyim deysiz, qanaqa kiyim? Etik, chopon va boshqalarni qo'yaveray, bironta yangi do'ppi kiyganim yo'q bu ostonada! Mana

ust-boshim... Ovqat deysiz, qanaqa ovqat u? Moyli qozonni o'zingiz qaynatgansiz, bizlarniki ma'lum, ovqat ham emas, yuvindi ham emas. So'zni cho'zmayman: men sizdan ketdim, Haqimni bersangiz bas!

Mirzakarimboy o'siq qoshlarini chimirib, sukut qildi. Yo'lehidagi bu keskin o'zgarish uning avvalgi fikrini ta'kidladi: u Yo'lehining qishloqdan qaytib, birdan g'oyib bo'lishi bilan o'zining Gulnorga uylanishi o'rtasida bir bog'lanish borligiga qanoat hosil etgan edi. Chunki Yo'lehining Gulnorni sevishini bilar edi. Lekin, u bunga ahamiyat bermay, "arazi ko'pga cho'zilmas, yana qaytib xizmatimni bajarar" deb o'ylagan edi. Ammo hozir ish o'ylagancha chiqmadi. Yo'lehining qarori qat'iy ko'rindi. Uning mehnatidan rozi bo'lgani uchun, bunday "azamat qulni" qo'ldan chiqarishga achiinsa-da, yangi va'dalar, avrash-aldashlar bilan uni olib qolish mumkin emasligini sezdi, itni haydagan kabi, qo'lini silkib baqirdi: "Ket!"

— Man o'zim ketganman, haqimni bering! — dedi cho'ng sovuqqonlik bilan Yo'lehi.

— Qanaqa haq? — ko'zlarini olaytirdi boy.

— Rosa ikki yarim yil ishladim. Shu muddatda, hammasi bo'lib qirq so'mga yaqin pul oldim. Haqim shumi? Va'dangiz qalay edi?

— Va'da... Ihu. Nodon. Xo'jayin degan xizmatkorni qiziqtirish uchun va'da qilaveradi-da, har qanday va'daga ishonaveradimi odam!

— Xo'p, munga ortiqcha to'lamang, taomikla qancha bo'lsa, shuncha to'lang.

— Qirq so'm pul emasmi? San nonko'rga bir tiyin bermayman. Da'vo qil kuching yetsa agar, — dedi-da, boy yostiqa yaslanib oldi.

Mirzakarimboyning bunday muomalasi Yo'leliga tahqirli bo'lsa ham, ammo kutilmagan bir hodisa emas edi. Shuning uchun u tomirlarini to'ldirgan g'azabini yenga oldi. Faqat o'zining soddadilligiga, aldanganligiga chuqur afsuslandi. ...Yo'lehida o'z kuchiga ishongan, qadr-qimmatini baland tutgan kambag'al yigitning, odamlilikning g'ururi kuchli edi. ...Hozir uning nazarida olamda eng past va razil ko'ringan Mirzakarimboy bilan pul yuzasidan... yoqa bo'g'ishni o'ziga or bildi. Sachrab o'rnidan turib, boyning oldiga bordi. Masxara va kinoyaning zah-rini ko'zlarida yondirib qichqirdi:

— Bundan ko'ra go'ng litganing yaxshli emasmi, keksa tovuq!

Boy vaziyatini o'zgartmadi. Lekin, yuzi allaqanday yomon burushib, qizarib ketdi. Yo'lehi eshikni qattiq yopib, tashqariga chiqdi.

* * *

Hakimboyvachcha Farg'onadan qaytgan kuniyoq, bir yumush buyurishga Yo'lehini so'radi. ...Hakimboyvachcha uchun Yo'lehi sinalgan, azamat bir malay

va bir chekkasi qarindosh edi ham. Shuning uchun bu ismi surishtira boshladi. Bu to'g'rida nima eshitganligini xotinidan so'radi. U qishloqdan singlisini keltirib, o'zi birdan g'oyib bo'lganligini, keyin to'satdan paydo bo'lib, Salimboyvachchani odamlar orasida urganligini va hokazolarni so'zlab berdi. Boyvachcha achchiqlandi. Lekin umuman ayollarning so'ziga inonmagani uchun, Salimboyvachchani o'ziga murojaat qilishni lozim topdi. Salim ham butun aybni Yo'leliga ag'darib, o'zini quruqqa tortdi. Uning "axloqsizligi" to'g'risida birmuncha gaplar to'qidi va dadasini haqorat qilganligi, haqini yeb keldi boy, deb ko'cha-ko'ya boyni qoralab yurganligini aytdi.

Hakimboyvachcha ilonday to'lg'andi. Bu qanday sharmandagarchilik? Uning ukasiga... bir xizmatkor musti ko'tarsin! Mirzakarimboyini qoralasin!.. "U itga saboq berish uchun biron chora ko'rmaganligidan" ukasini koyidi. Chunki Hakimboyvachcha "or-nomus"ni biladigan va uni qo'riqlaydigan kishi. U o'zining va oila a'zolarining ustiga chang qo'ndirishni istamas, oilasi bilan hech qanday oilani tenglashtirmas edi.

Bundan bir qancha yil burun, Hakimboyvachchani yaqin do'stlaridan bir kishi, qandaydir bir o'tirishda Mirzakarimboyga orqavarotdan til tegizganini eshitib, u bilan uzoq zamon olishgan, sullarga qatnagan, uning boshiga ko'p kulfatlar keltirib, nihoyat, ko'pchilik orasida uzr aytishga uni majbur qilgandi!

Hakimboyvachcha Yo'leliga jazo berishga qaror qildi. Ikkinchi kun peshindan keyin ellikboshini chaqirtirdi. Mehmonxonada qabul qilib, bir katta xitoy laganda uyilgan qirg'ovul, kaklik go'shti qovurmasi bilan ziyofat qildi. Taom ishtaha bilan yeyilgandan so'ng, rang-barang qimmatbaho mevalar, qaymoqqa qorilgan nonlar bilan to'la dasturxon yozib, achchiq choyni quya boshladi. Naq Olimxon ellikboshining ko'nglidagiday ziyofat: jhozlarga boy, go'zal, naqshkor mehmonxonada o'tiradi, yana nodir taom, nodir mevalar, achchiq, xushbo'y choy, dongdor boyvachcha bilan suhbat! Olimxon yashnab ketdi. Boyvachcha o'zining farg'onalik do'stlari bilan bo'lgan o'tirishlaridan, har turli ziyofatlardan so'zladi... Keyin so'z jahon urushiga ko'chdi. Urushda oqpodshohning qo'li baland emasligidan boyvachchani ko'ngli xira bo'ldi. Ammo, ellikboshi urush nihoyatida oqpodshoh g'olib kelishini isbot qilishga tirishdi.

Hakimboyvachcha... suhbatni o'z maqsadi tomon burdi. Bu zamonda yomonlarning ko'paygani... haqida shikoyat qildi. Misol uchun Yo'lechini oldi. Ukasi Salimga u "nonko'r"ning musti ko'targanini eshitib... unga bir jazo berishga jazo qilganini so'zladi.

— U beg'ubor yigit emas, — ayyorecha tabassum qilib, ko'zlaridagi ma'noni yashirish uchun yerga tikildi ellikboshi. — Mahalladagi yigillarning bari mingga ma'lum. Yurishi-turishi, ko'krigidagi dardi, diliga tukkan ginasi — oynaday

ravshan. Bilish mening ishim-da. Birovning moli yo'qolsa, o'g'risi bu yoqda qolib, to'g'risini yoqalaymanni? Ba'zi ellikboshilar bo'ladi, yolg'iz nomi ellikboshi, ular mahallani tanimaydi...

— Olimxon aka, sizga hamunamiz qoyilmiz, — dedi boyvachcha, — asli risoladagi ellikboshi — siz.

...Ellikboshi kuldi va so'zini davom ettirdi:

— Fuqaroda norozilik zo'raydi, boyvachcham. Faqirlikka bo'ysunmaydi, qimmatchilikni ollodan ko'rmaydi. Bir ko'pi boylardan ko'radi. O'g'ri, muttaham, daydilarning soni yo'q. Yaxshiki, o'ris to'ralari, politsiyalar — ishbilarmon, hokimlikka usta odamlar. Ular goh qanchin bilan, goh qilich, goh to'pponcha va multiqni ayamay ishlatib, xalqni bosib turishibdi. Bo'lmasa, xudo ko'rsatmasin, xalq allaqachon bosh ko'targan bo'lardi... Anov haromi Yo'lechini nima qilmoqchisiz?

— Ha, aytganday, — peshanasini qashib gapirdi boyvachcha, — nima qilamiz, hayronman. Durust odam bo'saydi u, sudga berardim, yo o'zini chaqirib, o'xshatib so'kardim. Bu narsalarga u arzimaydi. Shuning uchun qamatsak, deyman. Qalay?

— Bo'ladi. Ko'zdan yo'qolgani yaxshi, — dedi ellikboshi.

— Olimxon aka, oling shu ishni.

Ellikboshi... og'ir masala qarshisida qolganday, bir vaziyat oldi, yuziga mashaqqat ifodasini kiydi va taraddud bilan so'zlay boshladi:

— Boyvachcham, bu juda muhsukul ish. Durust, Yo'lechi yomon bola. Ammo, biz uni orqasida qopi bilan, qo'lida tuguni bilan yoqalaganimiz yo'q, pichog'ida hali qon ko'rmadik. Mahkamadagi o'ris to'ralarini qo'lga olish, Yo'lechini biron narsada ayblash kerak bo'ladi. Bu narsa hazil emas! Lekin kamina sizning iltimosingizni yerda qoldirishdan ko'ra, har qanday mashaqqatni o'z zimmasiga olishni a'lo ko'radi...

Savol va topshiriqlar

1. Boy xonadonga kelin bo'lib tushgan Gulnorning kayfiyati tasviriga qarab, uning tabiatini tavsiflang.
2. Salimning yaramas qiliqlari haqida gapirganda "...boshini yerdan uzma"gauligi "...va yuzi bir lahzada olovlan"gauligi tasviriga tayanib Unsini ma'naviyatiga baho bering.
3. "Boyvachcha ko'kragini ushlab, enkayib qalt-qalt titradi, so'kishni ayamasa ham, Yo'lechiga yaqinlashuvga botina olmadi" ifodasiga tayanib, Salimboyvachcha shaxsini tavsiflang.

¹ Yoqalamoq — tutmoq, ushlamoq.

4. Parchadan Yo'lehining hozirjavob, so'zga chechan yigit ekani aks etgan o'rinlarni topib, sharhlang.
5. Gulnora bilan Yo'lehining munosabatini bilgani holda yosh qizga uylangan boy shaxsiyatini sharhlang.
6. **"Va'da... Hm. Nodon. Xo'jayin degan xizmatkorni qiziqtirish uchun va'da qilaveradi-da, har qanday va'daga ishonaveradimi odam!"** so'zlari Mirzakarim shaxsining qaysi jihatlarni ko'rsatadi?
7. Yo'lehining tog'asiga qarata aylagan: **"Bundan ko'ra go'ng titganing yaxshi emasmi, keksa tovuq!"** haqoratini baholang.
8. Ellikboshining: **"Yaxshiki, o'ris to'ralari, politsiyalar — ishbilarmon, hokimlikka usta odamlar. Ular goh qamchin bilan, goh qilich, goh to'pponcha va mil-tiqni ayamay ishlatib, xalqni bosib turishibdi"** tarzidagi qoniqishini izohlang.

Tuhmat bilan qamalgan Yo'lechida nafaqat Mirzakarimboy, balki umuman mulkdorlarga nafrat tuyg'usi kuchayadi. Bu orada farzand ko'rib, otalarining mulkiga sherik bo'lishidan xavotirlangan boy bolalari Gulnorni zaharlab o'ldirishadi. Oldinlari Yo'lechinining zo'ravonlardan noroziligi ko'nglidan joy olgan bo'lsa, endilikda amaliga ham ko'chadi. Quyida uning urushga mardikor olishga qarshi xalq harakatida qatnashganligi tasvirlanadi.

So'fi minoradan namozasrga chaqirdi. Odamlar birin-sirin tarqala boshlarkan, Yo'lehi baland tovush bilan ularga murojaat qilib, to'xtatdi, hammasi begona yigitga tikildi.

— Xaloyiq! — dedi Yo'lehi hayajonlanib. — Bo'sh kelmanglar. oyoqni tirash kerak, mushetni ko'rsatish kerak. Jamiki kambag'al xalq qo'lui qo'lga berib, yaktan bo'lib tursa, kimning haddi bor mardikor olishga!? Boylar, amaldorlar o'z podshohiga yon bosadi, podshoh ularga yon bosadi. Boylarning podshohparast bo'lishi bekorga emas. Yer ularniki, suv ularniki, qozixona, dumaxona, jamiki mahkamalar ularniki. Qayerga borsalar, ularning so'zi ma'qul, kambag'alning arzi dodi uch pul! — Yo'lehi bir nafas to'xtab, uning so'zini diqqat bilan tinglashgan odamlarga qaradi, yana kuchli hayajonlanib, davom etdi:— Urush boylarning hamyonini to'ldirdimi? Bas, ular borsin! Birodarlar, o'ylab qaranglar, shu ham tirikchilikmi? Axir, bu bir zindon emasmi? Tokaygacha qon yutamiz, tokaygacha yerga cho'kkaalaymiz? Ovozimizni baland qo'yaylik, yo haq, yo o'lim!.. Bunday to'polonlar yolg'iz bu mahallada emas, ko'p mahallalarda bo'lib turibdi. Eshitgan bo'lsangiz kerak, hozir ko'p shaharlarda, kent, qishloqlarda kambag'al xalq o'z haqini da'vo qilish uchun shaylanmoqda. ...Gap shu, birodarlar, zulm-jabrga qarshi jang qilish uchun tayyorlanish kerak. Boylarning so'ziga sira uchish kerak emas. Ularning bari aldoqchi, bari yurtimizni zaharlaydi, bari iflos! Man ularni juda yaxshi bilib olganman...

Yo'lehi so'zini bitirib, hansirab, devorga suyaldi. Gapim ma'qulmi, deganday odamlarga bir-bir qarab qo'ydi. Uch-to'rt kishining ko'zi yerga qadalgan. Bir necha yigitlar uning yoniga kelib, ham maroqlanib, ham tortinib u bilan so'zlasha boshladi. Xotinlarning ba'zilari qiziqqanlaridan chaqvonlarini qiya ochib, Yo'lehuiga yashirincha mo'ralashdi. Kimdir birov: "Otash zabon yigit ekan", — deb qo'ydi. Bir necha yigitlar Yo'lehinig atrofini qurshadi. Yo'lehi ular bilan sodda va ochiq ko'ngil bilan so'zlashib, birpasda apoq-chapoq o'rtoqlashib qoldi...

* * *

Oddiy yoz tongi... Quyosh Kalkovuz suvi bo'ylab o'sgan qalin tollarning uchida o'ynaydi.

Yo'lehi kun qizimasdan bir necha yuz xom g'isht quyib olish uchun oshiqardi, yuqori mahalla tomonidan kelayotgan eski-tuski paranjili besh-oltita ayolni, hayajonli ravishda tevarakka alanglab, ildam yugurgan bir necha yigitni ko'rdi, yuragi birdan allanecluk to'liqinlanib, keluvchilarga termilgan holda, to'xtab qoldi.

Ayollar ko'prik boshida chapak chalib, tizzalarini urib chinqirishdi: "Dod zolimlarning dastidan! Oq podshohning taxti kuysin! Qorasi o'chsin!" Yigitlardan biri — uvada kiyimli, chorpaxil va yuzi oftobda kuygan korandami, chorakormi, ko'zlarini chaqchaytirib, og'zini katta ochib, yo'g'on tovush bilan atrofga bong urdi: "Yuraver, yigitlar, yuraver! Maydonga ro'yi-rost chiqib, haqimizni dov qilamiz!"

Hayajondan Yo'lehinig yuragi, sandonga tushgan og'ir bolg'aday, ko'krakni "gurs-gurs" urnoqda edi. ...Alamli va yarali ko'ngillardan ro'yi-rost otilib, havoni yangratgan haqiqat ovozi uning butun vujudini titratdi, mazlumlarning, haqoratlanganlarning, tepkilanganlarning ulug', azamat kuni tug'ilganiga shubha qolmadi. Qanday kun? Zolimlarning, zamon zo'ravonlarining yoqalarini tutib, toptalgan huquqlarini dovlash, qonxo'r oq podshohning qora dovrug'ini, uning mazlum xalqlar boshida jilpanglagan ilon qanchinini sindirish kuni! Yo'lehi ko'pdan kulgan va sevgisi qadar chuqur, ma'noli bir kun! U ko'p yillardan buyon bu kunga intizor emasmi? Ko'p yillardan buyon bu kunning dardi va sevgisi bilan yashamasmi? Ayniqsa, keyingi vaqtlarda bu ulug' kunning ruhini o'z yuragi bilan chuqur sezib, har yerda: mahallada, choyxonada, bozorda o'zi kabi ezilganlar, alamdiydalarning ko'kragini bu ruhning otashi bilan yondirishga intilmaganmi?

Yo'lehinig butun borlig'ida siqilib yotgan kuch olov kabi bir onda lov yonib ketdi...

Odam ancha qalinlashdi, xitoblar, qarg'ishlar, ayol yig'ilari kuchaydi. Shu chog'da, qayerdandir kelib qolgan oppoq, ko'rkam soqolli bir keksa, odamlarga qarab, duo qilgan kabi, qo'l yozib, baland qichqirdi:

— Azamatlar, shaylaninglar, g'azot, g'azot! Choyxonadan ikki chapani yigit yugurib chiqib, qo'l qovushtirib, cholga ta'zim qildi. Chol fotiha bergach, ular belbog'lariga osilgan qinlarni salmoqlab ko'rib, odamlarga g'urur bilan tikilishdi. Yo'lehi qo'lini ko'ksiga qo'yib, mo'ysafiddan so'radi:

— Ota, g'azotning chin ma'nosi nima?

— Tushunmaysanmi? Musulmon farzandi-ya, — salmoqlanib so'radi chol.

— Jilla aniq emas.

— Bo'tam, din islomda g'azot — musulmonlarning kofirlarga qarshi jang qilishidir. O'lsang shahid, o'ldirsang g'oziy! Kitoblardagi asli urush mana shu bo'ladi! — deb tushuntirdi chol.

— Yo'q, ota, to'g'ri emas? — sabrsizlanib dedi Yo'lehi. — Bizniki boshqacha jang bo'ladi. Hamma musulmonlar bab-baravar deb o'ylaysizmi? Musulmonlar o'rtasida bo'rilar yo'qmi? Mayli, kofirni, musulmonni, biz bo'rilarning jazosini beramiz. Ular kofirda ham bor, musulmonda ham bor... Biznikilarning tishlari boshqalarnikidan qolishmaydi. To'g'rini, xaloyiq? Bizning urushimiz ozodlik urushi bo'ladi, ota. Biz hamma bo'rilar, hamma qonxo'rlarni, zolimlarni yanchib tashlaymiz!

— Nafsilamrda, haqiqat gap shu! — dedi birov odamlar orasidan qichqirib.

Yo'lehining so'zlariga hayratlanib, chol yoqasini ushladi:

— Astag'firullo!

...Erkak, ayol, hammasi o'n choqli odamni boshlab, Yo'lehi mahalladan guzarga chiqdi. Daladan changga botib kelayotgan bir necha xotinalarga qo'shilishib, Xadra tarafga jo'nadi. Oyoqlar ildam, ko'kraklar baland, boshlar mag'rur... Faqat xotinalargina zolim podshohni qarg'ab chinqirishar, yig'lashar edi...

Xalq dadil boradi. Ayniqsa, xotinar-onalar jasur. Ular Nikolaydan tortib ellikboshilarga qadar hammamni qarg'ashadi. Unda-bunda mirshablar uchraydi. Xalq endi ularni nazar-pisand qilmaydi. Go'dakka ham, keksaga ham zulm qiluvchi, qamehi o'ynatishga, shapaloqqa mohir mal'unlarning nafasi ichiga tushgan, yolg'iz ko'zlaridagina zahar yonadi...

Yo'lehi hech kimdan, hech nimadan tap tortmasdan, har qadamda odamlarni jalb etib, "Balandmachit"ga yetganda, har tomondan — Shayhantovur va boshqa mahallalardan keluvchi xalqning "Olmazor"ga, politsiya mahkamasiga burilishini ko'rib, muyulishda to'xtadi. U olomon bilan yangi shaharga chiqib, bosh hokim mahkamasi oldida qo'zg'olonni avjlantirishini o'ylagan edi. Lekin qo'zg'olonchi xalq politsiya mahkamasi tomon yuguraverdi. Xalq ko'zida bu —

eng qora, eng mudlish, eng zolim mahkama edi, bu — uning bag'riga sanchilgan zaharli xanjar edi.

Yo'lehi o'z ichida: "Yaxshi, o'tni shu yerdan qo'yamiz, zulm qayerda uchrasa, shu yerda yondirish kerak". — deb o'yladi-da, so'zi, harakati bilan odamlarni ruhlantirib, "Olmazor"ga yugurdi...

"Olmazor"da, politsiya mahkamasining hovlisi oldida xalq qalin to'plangan edi. Yana tevarakdan odamlar to'xtovsiz ravishda bu yerga oqmoqda edi.

Politsiya eshigi berk: yashil moy bilan sirlangan yog'och panjaralar oldida tutaqqan xalq qaynaydi. Yigitlar, xotinlar panjaraga tirmashadi. Yo'lehi o'z sheriklari bilan birga panjaralarni buzishga kirishib qoldi. Butun xalq, erkak-ayol, birdan yopirilib, panjaralarni qasir-qusur bilan sindirib tashladi. To'lqin politsiya hovlisining keng sahniga otildi. Shovqin kuchaydi. Odamlar bir-birini itarib, qoqilib, zo'r suron bilan oldinga yugurdi: hovlining to'ridagi oq uylarga kelib taqaldi. Uylarning eshiklari, derazalari taqa-taq yopiq. Derazalar orqali pogonli ko'ppaklarning g'azabdan, qo'rquvdan bujmaygan tumshuqlari ko'rinadi.

Xalq tovushi tinimsiz guvillaydi: "Bu yoqqa chiq, itlar!", "Qorinlaringni yoramiz, cho'chqalar!", "Bitsin, zolim podshoh!"

Bir rus va bir necha "sart" mirshablar — zulm malaylari ichkaridan yugurib chiqib, so'kib, quturib, olomonni itarishga, orqaga surishga urinisharkan. Yo'lehi: "Ur!" — deb hayqirdi-da, oviga chang solgan arslondek, mirshablar ustiga tashlandi. Birpasda ikki mirshabni g'isht ustiga ag'darib tashladi. Xalq ham zo'r suron bilan boshqa mirshablarga otildi. Yuzlareha erkak-ayol mushtlari ostida badanlari dabdala bo'lgan bu ko'ppaklar ichkaridan xalq ustiga yog'ilgan o'qlarning yordami bilan bazo'r qoqib, mahkama ichiga yashirina bildilar. Xalq mahkama ichlarini, zinani va derazalarni qurshab oldi... Eshik ochilib, shop mo'ylov, go'shtdor yuzidan zahir tonetilagan Machalov bilan birga, uning kabi pogonli, yarog'-aslahali ikki to'ra zinada qaqqaydi. Ularning ranglari o'chgan, lablari qiyshaygan: ko'zlarida qo'rquv ravshan sezilsa ham, lekin "ojiz, yuvosh sartlar" oldida o'zlarini dadil tutishga, zulm bilan gerdayishga tirishib, qo'llarining keskin harakati bilan xalqqa tinchlanishni buyurishdi.

Ulardan biri oq podshohning "oliy irodasi"ni tushuntirish uchun titroq lablari bilan so'zlashga urindi. Ammo ezilgan xalq bu yerga so'z tinglash uchun kelmagan edi. Kinli shovqin yana kuchaydi, odamlar har tomondan toshlar, g'ishtlarni yana yog'dira boshladi. Achchig'i oqovlangan bir ayol u to'ralardan biriga yopishib, zinadan pastga siltab tortdi. Olomon uni yerga ag'darib, xalq ichiga sudrab ketdi. Bosh yalang, ko'kragi ochiq, ko'zlari ajoyib chaqchaygan bir yigiteha chaqqonlik bilan uning qilichini qinidan sug'urdi.

Naq shu onda, Machalov buyrug'i bilan zinadan, deraza orqalaridan xalq boshiga o'q yog'ila boshladi. Mana birin-ketin xotinlar yerga yiqildilar. Biri jim-

gina qotib qoldi. Biri to'lg'onib, o'zg'in qo'llari bilan paranji-chaehvonini mijg'alab tortib, g'isht ustida yumalandi. Sersoqol, o'rta yashar, juda juldur kiyimli bir kishi o'ng qo'li bilan chap yelkasini mahkam qisib, og'riqdan ko'zlarini yumib, sekingina yerga cho'kkaladi: uning barmoqlari orasidan qon tomchilari anor suviday silqib oqdi... Olomon bir zungina cho'chib orqaga tislandi.

Yo'lehi, quloqlari ostida o'q uzilib turarkan, tomirlarida jo'shqin kuch, yuragida yuksak hislarning, orzularning bo'ronini sezdi. Kurash zavqi nash'asiga to'lgan ko'zlari bilan xalqqa qaradi. U odamlarning ko'zlarida g'azab yashinining yana kuchliroq yonganini, oluvchilarga qarshi dahshatli adovat mavjlanganini yaqqol ko'rdi. Qoratoyning, yana bir ko'p yigitlarning qo'llarida pichoqlar sovuq yiltiraydi; ayollarning tosh tutgan qo'llari havoga g'olibona ko'tarilgan. Ular boshlaridan chaehvonlarini yulib: "Ot, o'kdir! Bola bermaymiz qonxo'r podshohiga! Yer yutsin u zolinni!" -- deb qichqirishadi.

Yo'lehi oldingi qatordagi erkak va ayollar bilan birga hayqirib, yana mahkama sari bosib bordi. Bir nafasgina qotgan xalq to'liqini yana kuchliroq tazyiq va matonat bilan olg'a sapchidi. Navkarlardan biri lahzada majaqlanib tashlanildi.

Politsiyalar, mishaqlar yana uylarga qamalishdi. Xalq qaynaydi, derazalar orqali ichkariga bosib kirishni ko'zlasa ham, lekin qurol yo'qligidan ikkilanib qoldi. Yo'lehi o'z do'stlarini chaqirib, ichkariga bosqin yasash, iloji bo'lsa, qurol topish uchun tevarakka ko'z yugurtdi. Yo'lehi ertalab mahalladan o'zi boshlab kelgan yigitlarni ko'rib, sabrsizlik bilan ularga yondashishga tirishdi. Lekin olomon o'rtasida, ixtiyorsiz ravishda, bir minut to'xtab qoldi. Hisobsiz xotinlar ichida, tiqilinchda ko'zi bir qizga tushdi. U bundagi boshqa ayollar kabi, dam chaehvonini butunlay ko'tarib, dam tushirib turadi, bo'ynini cho'zib, to'rt tomonga jovdiraydi. Ko'zlaridan oqqan tomchilar quyoshda injuday yonadi. Bu yerda kurashgan sanoqsiz onalar, buvilar orasida yagona qiz ehtimol, u edi.

Yo'lehi birinchi boqishdayoq u qizning chehrasida Gulnorning ruhini ko'rdi: yuz bichimi, ayniqsa ko'zlarining ichki ma'nosi va jilvasi Gulnorni yodlatdi. Yigit bir on tikildi-da, ko'zlarini yumdi: yuragini o'lkir bir nima chuqur tilib ketdi, go'yo uning butun o'zligini Gulnor xayoli qechdi.

Ko'ksida Gulnor qayg'usi og'riq-alam bilan to'liqlandi: "Qani Gulnor? Qani u jononi? Oh, u yo'q, bunday yigit to'yida, xalqning to'yida yo'q. U yer bag'rida! Bu bir begona qiz, yo yolg'iz akasini, yo mehribon onasini qidirib kelgan. Qani mening mehribonim?" Yo'lehi o'z ichida o'ylarkan, har yoqdan qizg'in, kesik tovushlar eshitdi: "Ana polismeystr! Cho'chqa Kolesnikov! Ana askarlar... Bo'sh kelmanglar, yigitlar, uraveringlar, shovvozlar!"

Xalqda harakat, hayajon kuchaydi. Yo'lehi suqila-suqila oldinga intildi.

Savol va topshiriqlar

1. Yo'lehining xaloyiqqa qarata: **"Tokaygacha qon yutamiz... Ovozimizni baland qo'yaylik, yo haq, yo o'lim!.."** so'zlarini sharhlang.
2. Qo'zg'algan olomonga haqqolning munosabati ifodalangan o'rinlarni sharhlang.
3. Olomonning: **"Oyoqlar ildam, ko'kraklar baland, boshlar mag'rur..."** ekanligi sababini tushuntirishga urining.
4. Odamlar to'dasining politsiya mahkamasiga qarab yurganligi sababini izohlashga urining.
5. Yo'lehining qo'zg'olonidagi ishtiroki tasodifiyini? Yoki isyonkorlik uning tabiatida azaldan boruvidi?
6. Yigitning mahkamaga hujum vaqtidagi faolligi sababini izohlang.
7. Zulmga qarshi ko'tarilgan xalq ruhiyati asarda qanday tasvirlangan? Ayollar tabiati ifodasiga e'tibor qiling.

* * *

O'lgan, yarador bo'lganlarga qaramay, qo'zg'olonchilar katta suron bilan ilgari otilib, "losh bo'ron"ni kuchaytirdi. lehkariga bosib kirishga hujum qildi. Bir xotin naq zinaga chiqqan paytda, o'q uni yerga uchirdi. Yo'lehi hayqirib, hansirab kazak askarlariga sapchidi. Sersoqol, dov askar bilan olishib ikki mushk bilan uni garanglatdi-da, chapdastlik bilan qilichini sug'urib oldi. Bir onda u o'z kuchining o'lehoysiz darajada o'sganini sezdi. Dushman qo'lidan o'lja olingan qilichni, quyoshda oq olov singari yongan qurolni havoga baland ko'tardi. Lehkariga qochayotgan polismeystrning boshini majaqlash uchun shaxdam yugurdi. Faqat deraza orqasidan uzilgan o'q bilan, u tomiri tortishgan, yoki garanglangan odam kabi, bir lahza qotib qoldi, so'ng, qilichni mahkam ushlab, bukehayib, ohistagina yerga yiqildi. Bir nafasdan so'ng, ko'zlarini sekin ochdi. Tiniq zangori samo, azamat quyosh uning ko'zlariga kirdi. Qarshidagi daraxtga tirmashib, telefon simini qirquvehi qora choponli bir yigitni — do'sti O'rozni ko'rdi... Butun vujudini zirqiratgan dahshatli og'riqdan tishlarini mahkam qisdi. Animo o'lim bilan kurasharkan so'nggi zarba uchun butun g'azabini, kuchini, irodasini to'pladida, bir qo'lini yerga tirab, boshini yerdan uzdi: qaddini roslar ekan, ko'z oldi qorong' ilashdi, yana sekingina yerga yiqildi...

Kindir uni quehoqlab, peshanasini silab qichqirdi:

— Yo'lehiboy! Og'ang o'lsin! Voy qadrdonim, jigarim.

Yo'lehi ko'zini bazo'r ochib Qoratoyini ko'rdi. Uning yosh qaynagan ko'zlariga chuqur do'stlik sevgisi bilan boqib, "yig'lamang" degan kabi imo qikli.

Qoratoy bilan O'roz yigitni avaylab ko'tarib, ushlanib qolmaslik uchun, jo'rtlaga xalq ichiga sho'ng'ishdi. Odamlarni kuch bilan, hayqiriq bilan surib, itarib, ko'chaga chiqishdi. Ildamlik bilan "Balandmachit" tomonga yugurishdi. "Devonbegi" mahallasiga qayrilib, bu yerda bir tashlandiq hovliga kirishdi. Bir tomoni bosib qolgan kulbaga Yo'lehini ohista yotqizishdi: "Inim, qalaysan, suv beraymi?" Qoratoyning savoliga hech qanday javob ishorasi bo'lmadi. Yo'lehi o'lgan edi...

Xufton vaqtida O'roz bir tanish aravakashning aravasiga bir necha bog' poxol ortib keltirdi. Qorong'ida Yo'lehini aravaga yotqizib, ustiga poxol tashlab, qo'rqinch, tahlika ostida Saodat kampirnikiga jo'nashdi.

Yurtda katta qo'zg'olon, otish-tulish bo'lganini eshitgan Unsin, akasidan xavflanib, kechga yaqin temirelining bir o'g'li bilan birga Taxtapulga kelgan edi. Boshqa ayollar singari qo'zg'olonga ancha dadil qatnashib, soat bir-ikkida uyga qaytgan kampir, qizga ko'rgan voqealarini so'zlab-so'zlab bitirolmas edi. Yo'lehining shu vaqtgacha qaytmaganiga ular tashvishlansalar ham, fojidan xabarlari yo'q va bunday baxtsizlikni esga ham olmagan edilar.

Qoratoy yugurib kirib, shaq-shaq titragan holda: "Zinhor, bazinhor ovoz chiqarmaysanlar", — deb yana eshikka yugurgach, Unsin ham, kampir ham harakatsiz, tilsiz qotib qolishdi. Faqat Yo'lehini olib kirib, ko'rpa ustiga yotqizishgach, ular dahshatli haqiqatni anglab, o'zlarini yigit ustiga tashladilar.

Qoratoy O'rozni darrov Shokir otaga yubordi. O'zi ayollar oldidan qimirlamay ularning tovushini o'chirib turdi.

O'roz Shokir otani boshlab kelgach, Qoratoy cholni uyda qoldirib, O'roz bilan birga mozorga, go'rkovga jo'nadi. Agar go'rkov hozir qazishni istamasa, qabri o'zlari qazish uchun ehtiyotdan bir ketmon ham olishdi.

Shokir ota Yo'lehining boshiga cho'kka tushib, o'zining og'ir dardli, chuqur yanali qalbi bilan uzoq yig'ladi. So'ng, Unsinni chetga tortib, boshini silab, butun otalik samimiyati bilan taskin berishga tirishdi.

— Qizim, jonim qizim, — yig'i aralash gapirdi chol, — san ko'p o'rtanma. Man so'zlay, san aqlli qizsan, hammasini tushunasan. Yo'lehining o'limi ancha-muncha o'lim emas. Bu juda katta o'lim. Akang, Yo'lehi o'g'lim nima uchun, kim uchun qon to'kdi? O'zi uchun emas, xalq uchun, yurt uchun, jamiki alamzadalar, alamdiyadalar uchun qon to'kdi. Bu qon eng qutlug', eng muborak, eng sof qon... Bunga gumonim yo'q. Qizim, akang mard yigit edi, nomusli yigit edi. Nomus bilan, mardlik bilan o'ldi. U zulm ildiziga bolta urdi. Inshoollo, zulm daraxti quriydi. Yo'lehining qoni behuda ketmaydi, sira behuda ketmaydi. Bu hikmatli qon, qutlug' qon. Unda sir ko'p. Keyin tushunasan, qizim. Man o'lib ketsam, bir vaqt o'zing: "Ha, Shokir otam shunday degan edi", — deb yodlarsan. Yo'lehi o'g'limning qoni qutlug', uni yuzga, ko'zga surish kerak... — chuqur

xo'rsinib davom etdi chol, — kuyma, qizim. Mana, man otang, ana kampir onang, qishloqda akang bor, yana Qoratoydek mard og'ang bor... Hammamiz sanga mehribonmiz. Durust, Yo'lehiboy er o'g'li — er edi, u boshqa olamdan edi. Lekin o'limi ham ulug' bo'ldi. Buni yaxshi tushun, qizim!

Unsin bir vaqtlar Gulnor bergan uzukni akasiga hali topshirmagan edi. Uni cho'ntagidan chiqarib, o'pa-o'pa Yo'lehinining jimjilog'iga taqdi. Uzuk barmoqning yarmiga ilindi. Qiz bardosh qila olmadi, o'zini yerga otdi.

Qoq yarim kechada Yo'lehini tobutga solib, hovlida uch kishi — Shokir ota, Qoratoy, O'roz — janoza o'qishdi. Boshqa odam yo'qligidan va kechasi mahalladan yigitlarni chaqirishi ancha xavfli bo'lganidan, Qoratoy bilan O'roz o'z kuchlariga ishonib, tobutni ko'tardilar. Saodat kampirni zo'r bilan uyda qoldirishdi. Tobut orqasidan Shokir ota va Unsin ketdi...

Og'ir qorong'ilik, chuqur va ezuvchi jimjilikda ikki do'st uchinchi do'stini qabrga qo'ydi, so'ng zolimlardan albatta qasos olish uchun ont ichib, tuproqni qucha-qucha yig'lashdi. Keyin chol va Unsin bilan xayrlashib, vaqtincha yashirinish uchun, qayoqqadir jo'nab ketishdi.

Unsin qabr tuprog'iga goh boshini, goh ko'ksini qo'yib, o'lehovsiz, nihoyasiz qayg'u bilan uzoq yig'ladi. Yulduzlar xiralaniib, jimgina so'narkan, Shokir ota uning qo'lidan tutib, kuch bilan sudrab yetakladi.

Ular juda sekin yurishdi. Yo'lning yarmidan o'lganda, ufqlarga qon kabi toza, qizil shu'lalar yugurdi. Chiqayotgan quyoshni salomlab, yashil daraxtlarda qushlar sayray boshladi...

Savol va topshiriqlar

1. Ommaning o'qqa tutilishi lavhasini diqqat bilan o'qing. Unda olomon psixologiyasi qanday aks etganiga to'xtaling.
2. Yo'lehinining o'q yegandagi holati nega *"Tiniq zangori samo, azamat quyosh uning ko'zlariga kirdi"* shaklida tasvirlangan?
3. Yo'lehinining o'lim bilan olishayotgandagi holati tasviriga tayanib, uning shaxsiyatini tavsiflang.
4. Yo'lehinining do'stlari ayollarning ovoz chiqarishlariga yo'l qo'ymaganliklari sababini izohlang.
5. Akasining jasadi tepasidagi Unsin holati tasviriga e'tibor qiling.
6. Asardagi: *"Unsinning o'z umri Yo'lehinining bir daqiqalik umriga nisbatan "hech" edi"* tasviri Unsin ruhiyatini to'la aks ettiradimi?
7. Shokir otaning Yo'lehi to'kkan qon qutlug' qon ekani haqidagi gaplari ifodasini qayta o'qib, izohlang.
8. "Erk yo'lida to'kilgan qon" mavzusida insho yozing.

“QUTLUG’ QON” ROMANI TO’G’RISIDA

Oybek yetuk prozaik edi. Uning qator romanlari, ko’plab qissalari o’zbek nasri rivojiga sezilarli ta’sir ko’rsatgan. Yozuvchining nasriy asarlari millat vakillari ruhiyatini aks ettirish jihatidan katta o’rin tutadi. Oybekning prozaik asarlari orasida “Qutlug’ qon” romani alohida badiiy ahamiyatga egadir. Adib bu asarni yozishga qatag’on avj olgan mash’um 1937- yillarda kirishgan edi. Zarifaxonim shunday xotirlaydi: “Biz har kuni ertalab hali u, hali bu tanishimizning qamalganini eshitamiz. Kunlar nihoyatda betineh. Hamma ziyolilar “xalq dushmani” deb e’lon qilinib qamalmoqda. Na kunduz halovat bor, na tunda — uyquda. Har daqiqa tashvish, har daqiqa yurak fitroqda. Biz bolalarni qo’rg’onda qaynota-qaynonamga qoldirib, ikki temir karavotni bog’ning chetiga ko’chirdik. (Go’yo bizni bog’dan topisholmaydiganday)...

Oybek... butun yoz ieli bog’dan chiqmay ijod qildi. Oybek buyuk iroda egasi edi. Shuning uchun ham u o’ta tahlikali va fojiali kunlarda, g’urbat yutib kechirilgan hayotda “Qutlug’ qon”day go’zal va o’lmas bir asarni yaratdi”.

Tahlikali vaziyatda bo’lishiga qaramay, roman ilhom og’ushida shiddat bilan yozilgan. Bu haqda adibning sinfdoshi, adabiyotshunos olim Homil Yoqubov keyinchalik: “Oybek shu qadar qizg’in ilhom bilan qalam tebratdiki, olti oy badalida milliy ozodlik harakatida mehnatkash xalq ongining munavvarlashishini tasvirlagan, badiiy jihatidan yuksak asar “Qutlug’ qon”ni yozib bitirdi”, — deb eslaydi. Ehtimol, adib hayotdagi adolatsizlikni, zulm-zo’rlikni ko’rmaslik, undan o’zini chalg’itish uchun butun e’tiborini romanga qaratgandir. Yozuvchi bunga qadar nasrda bor-yo’g’i bir nechta hikoyagina yaratgan edi xolos. Lekin hayotni sinchiklab kuzatgan, dunyo adabiy tajribalaridan atroflicha xabardor, atrofida ro’y berayotgan hodisalardan kuchli ta’sirlanadigan qalb egasi Oybek yirik nasriy asar yozishga ruhan tayyor edi.

Yozuvchi qo’lyozma ustida jiddiy ishlab, 1939- yilda asarni yozuvchilar uyushmasida muhokama qildirdi. Muhokama chog’ida ayrim kishilar adibni asarga inqilobchi kuchlarni, rus proletariati vakillarini kiritmaganlikda aybladilar. So’ng yozuvchi romanda shu jihatni kuchaytirishga, unga revolyutsioner Petrov timsolini kiritishga majbur bo’ldi.

“Qutlug’ qon” tarixiy romanida o’zbek xalqining yaqin o’tmishda rus bosqinchilari va mahalliy amaldorlar tomonidan ezilganligi, xalqning o’z ahvolini anglab, ezuvchilarga qarshi qo’zg’olishi badiiy ifodasini topgan. Roman asosida 1916- yilda Toshkentda bo’lib o’tgan xalq qo’zg’oloni yotadi. O’sha vaqtda o’n bir yoshli o’smir bo’lgan Oybek bu voqealarni o’z ko’zi bilan ko’rgan. Bo’lajak yozuvchi u paytda ko’rganlarining asl mohiyatini anglamagan bo’lsa-da, milliy ozodlik yo’lidagi qo’zg’olon o’smirning ta’sirchan ko’nglidan chuqur o’rin olgandi.

Nazardan qoehirmaslik kerakki. Oybek uchun qo'zg'olon va uning sabablari ni ko'rsatish asosiy maqsad emasdi. Qo'zg'olon to'g'risida birorta ilmiy-tarixiy yo'nalishda maqola yozishi ham mumkin edi. Adib bu davr kishilari ruliyatini, ularning ko'nglidagi ezgulik va yomonlikka munosabatni, yangilanib borayotgan davr va unda yashashi lozim bo'lgan odamlar tabiati o'rtasidagi muvofiqlik kabi jihatlarni aks ettirmoqchi edi. Shuning uchun ham asar markazida qo'zg'olon emas, balki Yo'lehi, Gulnor, Shokir ota, Mirzakarimboy, Yormat, Tantiboyvachcha singari kishilar taqdiri turadi.

Romanning bosh qahramoni Yo'lehi — mard, halol, oqko'ngil, olijanob yigit. Ma'lumki, inson o'zi qanday bo'lsa, o'zgalar haqida ham shunday o'ylaydi. Shuning uchun ham Yo'lehi shahardagi qarindoshlardan mehr-u muruvvat kutadi. U o'ziga qilinadigan yaxshiliklar evaziga halol mehnati bilan badal to'lay oladi. Buni siz romanda yigitning mehnatdan qo'rqmasligi, ishning ko'zini bilishi tasvirlangan o'rinlardan payqab olasiz. Yo'lehi kunda kovlash, beda o'rish singari kuch talab etiladigan og'ir ishdan ham, mehmonlarga xizmat qilishday yengil yumushlardan ham og'rinnaydi.

Yo'lehining tabiati roman bilan chuqurroq tanishtilgani sari yorqinlashib, yuksalib boraveradi. O'zi qanchalik og'ir sharoitda yashayotgan bo'lishiga qaramay, Shokir otaga yordam berishga urinishi, Shoqosim, O'roz, Qorato'y singari nochorlarga qayishib turishi kabi jihatlar uning tabiatidagi olijanoblik, insonga mehr ustuvorligini anglatadi. Yo'lehi qiyinchiliklardan qo'rqmagani, og'irliklardan cho'chimagani uchun ham tubanlikka bormaydi. U qiynalmay yaxshi yashash emas, balki halol va to'g'ri hayot kechirish muhim deb bilgani sabab lozim ko'rmagan ishlarni qilmaslikka o'zida kuch topadi.

Oybek asl inson qanday tabaqadan chiqqan bo'lishiga qaramay, uni yengib bo'lmashligini aks ettiradi. Shuning uchun ham na Mirzakarimboy, na Tantiboyvachcha, na o'ris to'ralar Yo'lehini o'zi to'g'ri deb bilgan yo'ldan qaytara oladi. Chunki yigit puli, mavqei, mansab-u martabasi bo'lmasa ham o'zini ulardan past hisoblamaydi. Ular ko'rsatgan yo'ldan yurishni esa, pastkashlik sanaydi.

Romanda Yo'lehi og'ir-bosiq, sabr-bardoshli, kechirimli yigit sifatida tasvirlanadi. Lekin u faqat chidabgina qolmay, harakat qilish, kurashish ham lozimligini biladi. Shu bois Gulnorning boshiga ish tushganda, qo'l qovushtirib o'tirmaydi. Pichoqning tig'iga tik borib bo'lsa-da, sevgilisini qutqaradi. Yigitning rus mirshabboshisi bilan janjalida ham, tog'asiga: "Bundan ko'ra go'ng titganing yaxshi emasmi, keksa tovuq", — deyishida ham oriyatli, o'z haq-huquqi uchun kurasha oladigan erkak ekani sezilib turadi.

Yo'lehining zulmga, zo'rlikka qarshi qo'zg'algan xalqqa qo'shilishi ham, tasodifan bu to'daning yetakchisiga aylunib qolishi ham uning tabiatidagi kurash-

chanlik va adolatga tashnalik tuyg'usidan. Muhimi shundaki, adolatga intilgan odam kuchli bo'ladi. Hazrati Temurning: "Kuch — adolatda", — degan hikmati bejiz emas. Chunki adolat yo'lini tutgan odam Haq o'zi tomonida ekanini biladi, haq hamisha adolatning qaror topishiga yordam qilishiga ishonadi. To'g'ri, Yo'lehi maqsadiga erisholmadi, u bosh qo'shgan kurash g'alaba bilan tugamadi. Chunki zulmni, adolatsizlikni, yovuzlikni yengish hech qachon oson bo'lmagan. Lekin u haq yo'ldan qaytmagani, vijdoniga, imoniga xiyonat qilmagani, eziguliklarga ishonib, ularni qaror toptirishga intilib yashagani bilan tirikdir.

Nazariy ma'lumot

ROMAN JANRI HAQIDA

Ko'pincha, biror milliy adabiyotning darajasi unda romanchilik qanchalik rivojlanganligi bilan belgilanadi. Abdulla Qodiriy tomonidan boshlab berilgan o'zbek romanchiligi ham o'sishning katta yo'lini bosib o'tdi. Aslida **roman** atamasi fransuzcha "roman" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, roman guruhiga mansub tillarda bitilgan nasriy asarlarni anglatgan.

Roman deganda personajlarning boshqalarga o'xshamaydigan, **o'ziga xos jihatlarini biror voqea-hodisa asosida ko'rsatib beradigan katta hajmli asar tushuniladi**. Garchi, atama sifatida roman guruhiga mansub tillardan birida yozilgan asarni lotin tilida yaratilganlardan farqlash maqsadida o'rta asrlarda qo'llanila boshlagan bo'lsa-da, ilk romanlar bundan ikki yarim ming yillar oldin yuzaga kelgan va faqat sochma yo'lda qora so'z bilan bitilgan. Keyinchalik she'riy romanlar ham yaratildi. Shu tariqa, romanlarni **nasriy va she'riy** tarzida ikki turga bo'lish mumkin.

Shuningdek, adabiyotshunoslik ilmida romanlar mavzu yo'nalishiga qarab **tarixiy, falsafiy, siyosiy, maishiy, biografik, fantastik, detektiv** kabi xillarga ham ajratiladi. Jumladan, siz yuqorida tanishgan "Qutlug' qon" asari tarixiy roman hisoblanadi. Chunki unda alohida odamlarning alohida laqdlarini aks ettirish bilan birgalikda butun boshli o'zbek xalqining hayotida muhim bosqich bo'lgan voqealar tasvirga olingan.

Roman janriga mansub asarlar necha kitobdan iborat ekaniga qarab ham tasniflanadi. Chunonchi ikki kitobdan iborat roman **dilogiya**, uch kitobdan iborat roman **trilogiya**, to'rt kitobdan iborat roman **tetralogiya**, besh kitobdan iborat roman **pentalogiya** deb yuritiladi.

ODIL YOQUBOV

(1926—2009)

Hayot va ijod yo'li. Odil Yoqubov o'zbek adabiyotining yetakchi yozuvchisi edi. U — tabiatan faol, jamoatchi shaxs bo'lgan. O. Yoqubov — jamiyat ishiga hayotini tikib, shu yo'lda qurbon bo'lgan kishining farzandidir.

Hujjatlarga ko'ra, Odil Yoqubov 1926- yilning 20- oktabrida Janubiy Qozog'iston viloyatining Turkiston shahri yaqinidagi Qarnoq qishlog'ida tug'ilgan. Olasi — ishchan tashkilotchi, tadbirkor va o'qimishli ziyoli Egamberdi Yoqubov o'z vaqtida sho'rolar hukumatining ishongan kishularidan bo'lib, Qozog'istonda mas'ul lavozimlarda ishlagan. Keyinroq shaxsga sig'inish avj olgan davrda avval amaldan paslatilgan, so'ng 1937- yilda qatag'onga yo'liqib, qamoqqa olinganicha, qaytib kelmagan. Bo'lajak adib 1944- yilda o'rta maktabni bitiradi. 1945- yilda asli 1927- yilda tug'ilgan bo'lishiga qaramay, o'zini 1926- yilda tug'ilgan va o'n sakkizga to'lgan qilib ko'rsatib, ko'ngilli ravishda Ikkinchi jahon urushiga jo'naydi.

U avval Uzoq Sharqda xizmat qilgan, so'ng Mo'g'ilistonning cheksiz Gobi sahrosini piyoda bosib o'tib, Yaponiyaga qarshi olib borilgan urushda qatnashgan. Insoniyat erki uchun bo'lgan janglarda shaxsan qatnashishni or-nomus masalasi hisoblab jangga kirgan romantik yigit urush tugagandan so'ng ham yurtga tezda qayta olmaydi. Uni 1950- yilga kelibgina uyga jo'natishadi.

Odil Yoqubov 1951—1956- yillarda SAGU (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti) filologiya fakultetining rus tili va adabiyoti bo'limida o'qiydi. O'qishni tugatgandan keyin 1959- yilgacha O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasida maslahatchi bo'lib ishlaydi. Bolulikdan rus adabiyoti bilan tanish bo'lgan, besh yillik harbiy xizmatda bu tilni mukammal o'rgangan O. Yoqubov 1959—1963 va 1967—1970- yillarda sobiq ittifoq miqyosida tarqaladigan "Literaturnaya gazeta"ning O'zbekistondagi muxbiri sifatida faoliyat ko'rsatadi. 1970—1982- yil-

lar orasida “O‘zbekfilm” kinostudiyasida, Respublika kinematografiya qo‘mitasida bosh muharrir, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyotda bosh muharrir o‘rinbosari lavozimlarida mehnat qiladi. 1982- yildan 1989- yilgacha “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati” haftaligining bosh muharriri bo‘ladi.

1989 — 1996- yillarda esa O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining raisi sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Bu davrda adib shaxsiyatiga xos kengfe‘llik to‘lu namoyon bo‘ldi. U o‘zbek yozuvchilariga tegishli sharoit yaratish, ularga ijod erkinligi berish borasida katta ishlarni amalga oshiradi. O. Yoqubov 1996— 2004- yillarda Atamashunoslik qo‘mitasi raisi, 2005- yilgacha Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati Assambleyasining vitse prezidenti vazifalarini ado etgan.

Adibning ilk asari “Tengdoshlar” qissasi harbiy xizmatda ekanida yozilgan va 1951- yilda “Sharq yulduzi” jurnalida bosilib chiqqan. Keyinroq adib “Chin muhabbat”, “Aytsam tilim kuyadi, aytnasam dilim” (1956), “Yurak yonmog‘i kerak” (1957), “Olna gullaganda” (1960) kabi qator dramatik asarlar yaratgan. Uning bu asarlari Hamza nomidagi Respublika akademik drama teatri (hozirgi O‘zbek milliy akademik drama teatri)da ijro etilgan. 1956- yilda “Ikki muhabbat” nomi bilan nasriy asarlar kitobi bosildi. Keyin birin-ketin “Muqaddas” (1960), “Bir feleton qissasi” (1961), “Tilla uzuk”, “Larza”, “Qanot juft bo‘ladi” (1969), “Billur qandillar” (1975), “Izlayman”, “Matluba” qissalari chop etildi.

Adib dramaturgiya, hikoya va qissachilikda qalamini charxlagach, roman janrida ham bir qator asarlar yaratdi. Uning “Er boshiga ish tushsa” (1969), “Ulug‘bek xazinasi” (1974), “Diyonat” (1973), “Ko‘hna dunyo” (1983), “Oqqushlar, oppoq qushlar” (1988), “Adolat manzili” (1997) kabi romanlarida turli davrlarda yashagan turfa odamlarning ruhiy olami, ma‘naviy dunyosi, iztirob-u quvonchlari mahorat bilan aks ettirilgan.

ULUG‘BEK XAZINASI

(romandan parchalar)

Mirzo Ulug‘bek qirmizi poyandoz to‘shalgan xiyobondan ohista yurib orqaga qaytarkan, darvozaning yonida oq ko‘pikka cho‘milgan bir necha otlarni ko‘rdi. Koshonadan chiqqan shahzoda Abdulaziz bilan qo‘lida maktub ushlagan shayxulislom Burhoniddin shosha-pisha unga tomon yurishdi.

“Tag‘in noxush xabar!” — xayolida dedi Mirzo Ulug‘bek.

— Qayda yuribsiz, hazratim? — dedi shayxulislom hansirab. — Amir Iskandar barlosdan chopar kelibdur.

— Tag‘in ne mujda? — Mirzo Ulug‘bek to‘xtab nomaga qo‘l cho‘zdi. Bir

pareha sariq qog'ozga palapartish yozilgan nomada amir Iskandar shahzoda Abdullatifning hirovul¹ qo'shinlari pistirmadan chiqib, uning qalb² qo'shinlariga hamla qilganini yozgan edi. Amirning xabar berishicha, shahzodaning qo'shinida fillar ham bor. Bu fillar uning suvoriylariga dahshat solgani boisidan u dorussaltana tomon chekinmoqni lozim ko'rgan...

Mirzo Ulug'bek ko'zlarini nomadan uzib, o'g'li bilan shayxulislomga qaradi. U endigina koshona yonida turgan bir guruh saroy mahramlariga ko'zi tushdi. Mahramlar orasida jiyanlari: shahzoda Abdulla bilan Abu Said Mirzo ham turar, zarbof to'n ichidan suvoriy sovut, boshlariga tilla hoshiyali dubulg'a kiygan bu ikki shahzodaning ham ko'zlarida taraddud, harakatlarida toqatsizlik sezilib turardi.

Mirzo Ulug'bek jo'rttaga ovozini ko'tarib:

— Shahzoda lashkari yurish boshlabdur, — dedi. — Lashkarlarida fillar bor ermish.

Shayxulislom Burhoniddin rangi o'chib, boshini sarak-sarak qildi.

— Davlatpanoh ne farmon bergaylar?

Mirzo Ulug'bek miyig'ida kulinsiradi.

— Ollo taolo peshonaga neni yozgan bo'lsa, shu bo'ladi, taqsir.

— Inshoolloh, peshonangiz yorug' bo'lg'ay. Va illo...

— Jang-jadal qilmoq!..

Shayxulislom cho'qqi soqolini ushlab, bosh chayqadi va go'yo saroy ahli eshitishini istamaganday:

— Dorussaltanaga qaytmoq darkor, onhazratim! — dedi sekin. — Qal'a mustahkam...

Mirzo Ulug'bek asabiy harakat qilib:

— Hayhot! — dedi. — Shahzodada tosh otg'uvchi arrodalar³ bordur, taqsir! Butkul shahar zer-zabar bo'ladi! Butkul shahar!

Chol yana asabiylashib boshini sarak-sarak qiddi.

— Vallohi a'lam bissavob! Va lekin shaharni ololmas, sultonim! Jamiki masjidlarga xutba o'qiturmen. Barcha fuqaro oyoqqa turadur, davlatpanoh!..

— O'ylab ko'rmoq darkor, taqsir! — Mirzo Ulug'bek qovog'ini uygani-cha koshona tomon yurdi. Yo'lda turgan shahzodalar shosha-pisha yo'l berishdi. Koshonaning ikkinchi oshyonidagi devorlari firuzarang sopol paretinlar bilan bezatilgan katta xonaga shohi ko'rpachalar to'shalib, xontaxtalar qo'yilgan, xontaxtalar yog'liq patirlar, meva-cheva, qovurilgan g'oz va kaboblarga to'la edi.

Mirzo Ulug'bek ichida kulib qo'ydi: "O'lim oldidan bazmi jamshid!"

¹ Hirovul — qo'shimning old tomoni. ² Qalb — qo'shin markazi. ³ Arroda — tosh otar qurol, manjariq.

U to'rga, bir mahallar bobosi Amir Temur o'tirgan joyga o'tirarkan, poygakda ta'zim qilib turgan bakovulga yuzlanib:

— Boda keltir! — deb buyurdi. Lekin bodani ichish nasib etmadi.

Bakovul chiqib, Mirzo Ulug'bek joylashibroq o'tirmagan ham ediki, saroybon kirib, ikkinchi chopar keltirgan nomani tutdi. Bu noma suyuqli navkari Bobo Husayndan bo'lib, birinчисidan ham vahimali edi. Shahzodaning o'ng va chap qanot lashkari yurishni jadallatib, amir Sulton Jondor bilan amir Iskandar barlos qo'shinlarini qopqonga tushirmoq harakatida ekan. Lekin eng yomoni — amir Sulton Jondor qayoqqadir qochgan, qo'shinda yolg'iz amir Iskandar barlos qolgan emish! Bobo Husayn buni xabar qilib, Mirzo Ulug'bekka Samarqandga chekinishni maslahat bergan, o'zi esa amir Iskandar barlos bilan Dimishq atro-fida jang qilib, shahzoda lashkarlarini to'xtatib turish niyatida ekanini yozgan edi.

Nomaga qaraganda, shahzoda qo'shinlari ikki-uch farsali joyga kelib qolgan, Mirzo Ulug'bek qanday qarorga kelmasin, bu qarorni darhol qabul qilmog'i lozim edi! U esa... U hamon jang qilish, shahzoda bilan yuzma-yuz kelish istagi bilan yonar edi. Lekin Bobo Husayn yo'llagan nomani o'qirkan, xayoliga bir fikr keldi: dorussaltanaga qaytib va uning darvozalarini berkitib olib, shahzoda bilan sull-saloh tuzsa ne qiladi? Yo'q, shahzoda uning taxtda qolishiga ko'mnas. Lekin Mirzo Ulug'bekka minbu'd toj-u taxt kerak emas! Shahzoda uning rasadxo-nasiy-u madrasalariga tegmasa, ma'rifat yo'lidagi ishlarini man etmasa, u tinch-gina ilm-u idrok bilan mashg'ul bo'lsa — bas! Unga shundan boshqa ne kerak?

Lekin shahzodani bu shartlarga ko'ndirish uchun fuqatoni safarbar qilib bo'lsa xam, mudofaaga o'tmoq darkor.

Mirzo Ulug'bek barcha ikkilanishlarga chek qo'yib, to'rd a churq etmay o'tirgan amir Idris tarxonga yuzlandi.

— Siz Dimishqda qolib, Iskandar barlos suvoriylariga ko'mak bergaysiz, amir! Boshingiz kelsa-da, shu bugun shahzoda lashkarlarini to'xtatgaysiz. Farmoni oliy ayonmi?

— Ayon, davlatpanoh! — Amir Idris tarxon to'u ichidan kiygan sovutining halqachalarini shing'ir latib, ta'zim qildi.

Mirzo Ulug'bek uyqusizlikdan qisilgan ko'zlari yonib, o'g'li Abdulazizga qaradi.

— Sen ikki shahzodani olib, darhol dorussaltanaga chopgaysen. Dorug'a Mironshohga amri oliyni yetkazgaysen: barcha a'yon-u boyonlar darhol Ko'ksaroyga yig'ilsin. Mashvarat qilurmen.

Mirzo Ulug'bek shitob bilan o'rnidan tirdi. Boda to'la kosasini bir sipqarishda bo'shatdi-da, hech kimga qaramay koshonadan chiqdi.

Qorong'i tusha boshlaganidan bezovtalangan Mirzo Ulug'bek otiga qanchi urdi. Shu payt oldinda, Qohira bog'lariga kiraverishda, ot tuyuqlarining dupuri eshitilib, allaqanday g'alayon ko'tarildi, ilgari ketgan navkarlarning qattiq-qattiq tovushlari eshitildi. So'ng bir guruh suvoriylar ot choptirib kelib, Mirzo Ulug'bekka yetmay to'xtadi. Mirzo Ulug'bek qilichini qinidan sug'urib oldi.

— Bu kim?

— A'lohazratlari afv etsinlar! Biz dorussaltanaga borib qaytdik!..

Ketma-ket ot choptirib kelgan shahzoda Abdul'aziz bilan tund yuzli saroybon arg'umog'ini niqtab oldinga o'tdi.

— Davlatpanoh...

— So'zla!

— Darvozalar yopilgan. Salohidorlar darvozalarni oclumoqdin bosh tortadur, hazratim...

— Yolg'on! — Mirzo Ulug'bek xayolida baqirib yuborganday bo'ldi, lekin uning ovozi xirillab eshitildi-yu, bir zum og'ir jimlik cho'kdi. Qorong'ida shayxulislom Burhoniddinning: "Yo parva digor!.." — deb pichirlagani va Mirzo Ulug'bekning hansirab nafas olgani eshitildi.

— Dorug'a Mironshoh qayda? Darvozada bormu?

— Yo'q, onhazratim! Dorug'a darvozaga kelmoqdin bosh tortibdi.

— Bo'shat yo'lni! — Mirzo Ulug'bek shunday deb baqirdi-da, betoqat pishqirgan oq bedoviga qanchi bosdi. Achehiq qanchiga o'rganmagan arabiy arg'umog' osmonga sakradi-yu, shamolday uchib ketdi...

Uning tuyuqlari ostidan otilib chiqqan tosh va kesaklar har tomon vizillab otilar, osmonda uchgan xazonlar ayovsiz savalar, lekin u hech narsani sezmas, qalbida tug'yon urgan alam og'riqni bosib ketgan edi. Xayolan u hamon ko'kka tavallo qilar, osiy bandangni kechimgaysen, qarigan chog'imda bu xo'rlikni ravo ko'rmagaysen, deb illijo etardi.

Bog'lar chekinib, atrof xiyol yorishdi. Sal o'tmay, oldinda osmon bilan tutashgan dorussaltana qo'rg'oni ko'zga chalindi. Qorong'ida qo'rg'onning kungurador devori shunday yuksak va mustahkam ko'rinar ediki, uni hech bir kuch zabt etolmaydiganday tuyulardi.

Suvi ko'klamdayoq qurib qolgan chuqur xandaq yonida Mirzo Ulug'bekni yana bir guruh navkarlar qarshi oldi. Ular orasida shahzoda Abdul'aziz bilan jiyanlari Abdulla va Abu Said Mirzo ham bor edi. Uchala shahzoda ham asabiy holatda u yoqdan-bu yoqqa ot o'ynatib yurishar edi. Mirzo Ulug'bek shahzodalarga e'tibor bermay, chuqur xandaqdan ot choptirib o'tib, do'nglikdagi darvoza oldida to'xtadi.

Saroybon otini niqtab borib, qilichi bilan darvozani “shaq-shaq” urgan edi, tepadagi minoradan:

— Bu kim? — degan ovoz eshitildi.

— Bu men! — dedi Mirzo Ulugʻbek, yana qoni qaynab. — Sohibi toj Mirzo Ulugʻbek Koʻragoniy!

— “Darvozai ohanin” namozi asrdan soʻng shoh-u gado — barchaga yopiqdir!

— Och darvozani, malʼun!

Mirzo Ulugʻbek goʻyo darvozani agʻdara oladigandek, ot soldirib bordi, asov oq bedov osmonga sapchib, oldingi oyoqlari bilan temir darvozani qarsillatib urdi-yu, orqaga tisarildi. Yuqorida bir daqiqa jimlik choʻkkaeti:

— Aʼlo hazratlari afv etsinlar! — dedi boyagi ovoz. — Dorugʻa Mironshoh janoblari farmon qilmishlar, darvoza ochilmaydur!

— Sohibi saltanat men boʻlurmen. Barcha farmonlarim amri vojib erur!.. Darvozani och yo dorugʻani chaqir, yoxud boshing ketadi, salohdor!

Mirzo Ulugʻbek gapini tugatmagan ham ediki, devor tepasidagi minoradan qiqirlab boʻgʻiq ovoz eshitildi:

— Salohdorning boshini olishga qoʻling kaltalik qiladur! Buning boshi emas, oʻz boshingga ehtiyot boʻlgʻil, Muhammad Taragʻay!

Mirzo Ulugʻbek bir daqiqa tili kalimaga kelmay garang boʻlib qoldi. Bu ingichka xirilloq ovoznning egasi, har bir soʻzidan zahar tomchilab tungan bu odam... amir Sulton Jondor edi!..

Voajabo! Bu malʼun lashkarni tashlab qochganda... dorussaltanaga kelgan ekan-da! Lekin qachon, qaysi yoʻldan oʻtib keldi? Unga darvozani kim, nechlun ochdi?.. Bu beimon kazzoblar qachon til biriktirgan? Bu diyonatsiz insonlar, bu amir-u umarolar, arkoni harb va arkoni davlatlardan hazar, alliazar! Qayga bor-mang, hammayoqda makkorlik, razolat va riyokorlik!

Mirzo Ulugʻbek oyoqlarini uzangiga tirab, qaddini rostladi, vujud-vujudini larzaga solgan tugʻyonni zoʻrgʻa bosib:

— Amir Sulton Jondor! — dedi. — Humo qushi kimning boshiga qoʻnur, buni yolgʻiz haq taolo biladur. Humo qushi meni tark etsa — sening baxting! Va lekin falakning gardishi bilan toj-u taxt qoʻlinda qolsa... esingda boʻlsin: oyogʻingdan dorga osib, ostingdan oʻl qoʻyamen! — Mirzo Ulugʻbek shunday dedi-da, amir Jondorning javobini kutmasdan, otining boshini orqaga burdi.

Mirzo Ulugʻbek handaqdan ot choptirib oʻtishi bilan uni shahzodalar oʻrab olishdi. Xayoli algʻov-dalgʻov boʻlib ketgan Mirzo Ulugʻbek shahzodalarning hayajonli soʻzlaridan faqat bir narsani, “Shohruhiya qalʼasi”, — degan soʻzni tushundi-yu, “mayli!” deb, qoʻl siltadi. U qayoqqa, nima maqsadda ketayotganini bilmas, xayolini faqat bir fikr — insonlarning riyokordigi, manfurlik va kazzoblighi

band etgan edi. Sal o'tmay, Shohruhiya qal'asiga ot choptirib ketgan shahzoda Abdul'aziz qaytib kekd. U og'ir hansirar, g'uldirab allanimalarni aytar, lekin gapini tushunish qiyin edi.

Mirzo Ulug'bek Shohruhiya qal'asi ham yopilganini, qal'a boshlig'i turkman begi Ibrohim Po'lat o'g'li ham sotqinlik qilganini uning g'uldirashlaridan arang ilg'ab oldi. Aqli bilan emas, allaqanday ielki tuyg'u bilan ilg'ab oldi yu, labini qattiq tishlaganicha o'ylanib qoldi. U bir daqiqagina ikkilandi, ko'nglidagi g'alayon bilan bir soniyagina olishdi, so'ng, arg'umog'ining boshini orqaga burdi. U Mirzo Abdullatifga bosh egishga, yaxshilik bo'lsa-da, yomonlik bo'lsa-da, o'z zurriyotidan ko'rishga ahd qildi.

Savol va topshiriqlar

1. Shahzoda Abdulla va Abu Said Mirzoning ko'zlaridagi taraddud, harakatlari-dagi toqatsizlik nimadan darak deb o'ylaysiz?
2. Ulug'bekning Abdullatif bilan yuzma-yuz kelishga intilishi uning shaxsiyatini-ning qay jihatini ko'rsatadi?
3. Mirzo Ulug'bekning boda to'la kosani bir sipqarishda bo'shatgani uning ruhiyatidagi qaysi qirrani namoyon etadi?
4. Ulug'bekning suvlig'ini chaynab yulqingan oq bedovni Samarqand tomon choptirmaganligi sababini izohlang.
5. Ulug'bekning ruhiy holati tasvirini o'qib, tahlil qiling.
6. Yuragi tug'yonga kelgan hukmdorning Samarqand qal'asini ko'rgach birdan bo'shashib qolgani sababini topishga urining.
7. Amir Jondorning andishasiz gapidan so'ng Ulug'bek Mirzoning tili bir zum kalimaga kelmay qolgani sababini ayting.
8. *"U bir daqiqagina ikkilandi, ko'nglidagi g'alayon bilan bir soniyagina olishdi, so'ng, arg'umog'ining boshini orqaga burdi. U Mirzo Abdullatifga bosh egishga, yaxshilik bo'lsa-da, yomonlik bo'lsa-da, o'z zurriyotidan ko'rishga ahd qildi"*. Mirzo Ulug'bek taqdirini hal qilgan bu harakat sababini anglating.

* * *

Mana ikki kun o'tdi. Mirzo Ulug'bek Ko'ksaroyning chekkasidagi bir xonada o'z yog'iga o'zi qovrilib yotibdi. Eshikdagi yasovul hatto tahoratga ham chiqarmaydi, tahorat suvini ichkariga beradi. Mirzo Ulug'bek Ko'ksaroyda yarim asr istiqomat qilib, bu xonani ko'rmagan ekan. Xona sovuq va nimqorong'i. Faqat shiftdagi tuynukchadan bir hovuchgina nur tushadi. Xonada gilam-u bir-ikkita ko'rpacha. O'rtadagi xontax-tada sovib qolgan kabob va meva-cheva. Bejirim chinni ko'zachada — boda. Lekin ovqaidan shubhalangan Mirzo Ulug'bek hanuz tuz totgani yo'q. Faqat qumg'ondagi suvdan bir-ikkita qultum ichdi, xolos. Mana endi ochlik va uyqusizlikdan xayoli chu-valib, shiftdagi tuynukka tikilib yotibdi.

U kecha shahzodaga ikkita maktub yo'llab suhbatga chaqirishni so'radi. U toj-u taxtdan o'z idroki va ixtiyori bilan voz kechmoqqa azm qilganini shahzodaga aytmoqchi va undan yolg'iz bir narsani — qolgan besh kunlik umrini ilm-ma'rifatga bag'ishlashiga imkon berishini so'ramoqchi edi. Keyin, agar shahzoda quloq solsa, otalik nasihatini bermoqchi, insof va adolatga chaqirmoqchi edi. Yo'q. Har ikkala maktub javobsiz qoldi. Bu oqpadar o'g'itning muddaosi ne? Yana qanday shumlikni boshlamoqchi? Taxt azmida hech narsadan tap tortmagan bu ko'rnamak o'z padarining joniga qasd qilmoq niyatida emasmu? Yo'q, Mirzo Ulug'bek o'lindan qo'rqmaydi! O'lim haq, parvardigori olam! Va lekin yomon bo'lsa-da, o'z pushtikamaridan yaralgan bu johil farzandining taqdiri ne bo'ladi? O'z qiblagohining joniga qasd qilib, padarkush degan mash'um nom olib, abadul-abad badnom bo'lmasmu? Xonaga birov kirdimi yo eshik g'iehirladimi? Mirzo Ulug'bek ko'zini ochdi. Ostonada paydo bo'lgan yasovul orqaga chekinib, tanish seniz bakovulga yo'l berdi. Bakovulning qo'lidagi og'ir barkashda qip-qizil pishgan ikkita patir, bir tovoq osh va bir choynak choy bor edi. Bakovul bosh egib, ta'zim qildi-da, barkashni xontaxtaga qo'ydi. Shoshilmay sovib qolgan kaboblarni yig'ib oldi, so'ng, indamay orqasiga tisarilarkan, patirga imo qilib ko'zini qisdi. Mirzo Ulug'bek uning imosiga tushunolmay bir patirga, bir bakovulga qaradi. Lekin bakovul indamadi, "ayg'oqchi bor", degan ma'noda eshikka imladi-da, yana patirga ishora qilib chiqib ketdi.

Mirzo Ulug'bek patirni olib ushatdi, ushatdi-yu, hayron bo'lib qoldi. Patirning orasidan naycha qilib o'ralgan bir qog'oz chiqdi. Mirzo Ulug'bek yuragi "shig'" etib, qog'ozni ochdi. Inuzo chekilnagan. Noma'lum kimsa unga haq taolodan inoyat tilab, dorussaltanada bo'layotgan hodisalardan voqif qilgan va bir maslahatni o'rtaga tashlagan edi.

Uning yozishiicha, shahzodai valiahd dorussaltanani zabt etib, Ko'ksaroyga kirishi bilan qiyomat-qoyin boshlangan, kecha masjidi jomeda xutba o'qilib, Mirzo Ulug'bek Movarounnahr g'animi, deb atalgan va toj-u taxtdan judo qilingan. Xutbada Movarounnahr sultoni deb, shahzodaning ismi zikr qilingan va uning nomida pul zarb etilmoqqa fatvo berilgan. Shahzoda bu kunlarda ko'p zoti shariflarni, Mirzo Ulug'bekning ko'p navkarlari va sarkardalarini hibsga olgan. Qarshilik qilganlar esa qatl etilgan. Shahzoda uni, Mirzo Ulug'bekni, Makkayi mukarramaga hajga yubormoqqa jazm qilgan. Lekin xutbada Sayid Abbas degan bir kimsa xonga yukunib, a'lohazratlaridan xun dovlagan. Zero, Ulug'bek hazratlari uning padari buzrukvorini begunoh qatl qildirgan emish. Bu diyonatsiz kimsaning soxta dovini qoziyul quzzol Xoja Miskin janoblaridan boshqa bir kimsa, hatto shahzodaning o'zi ham rad qilmagan. Aqissa, uning hayoti qil ustida turibdi, shu bois, noma'lum kimsa unga qochmoqni maslahat qilgan. Basharti onhazratlari bu maslahatni maqbul topsa, bakovulga ishora qilmog'i

lozim. Bakovul posbonni dori bilan uxlatib, Mirzo Ulug'bekni Ko'ksaroy tagidagi lahimdan olib chiqadi.

Mirzo Ulug'bek maktubni o'qib tugatmasidanoq o'rnidan turib keldi. Uning ko'ngliga kelgan birinchi fikr "tuzoq" bo'ldi. Shahzoda, yo'q, amirlar qo'ygan azozil tuzog'!.. Mirzo Ulug'bek hayajon ichida xonani bir aylanib chiqdi. Banogoh ko'zi ushatilgan patirga tushib, ko'nglidan yana o'sha fikr o'tdi: "Og'u"...

— Ha, bu ovqat, non, chinni ko'zachadagi boda — hammasi zaharlangan! Hammasiga og'u solingan! Niyatlari uni zaharlab o'ldirmoq! — dedi Mirzo Ulug'bek, dedi-yu, xayoliga yana bir fikr kelib ma'yus jilmaydi:

"Alhol unga baribir emasmu? Kindik qoni to'kilgan suyuqli yurtidan judo bo'lib, yot ellarda, olis musofir yurtida darbudar kezganidan yoxud boshini Sayid Abbos qilichi kesganidan og'u ichib o'lgani maqbul emasmu?"

Mirzo Ulug'bek bir piyola bodani to'ldirib ko'tarib yubordi da, bir burda non chaynab, xonani sekin aylana boshladi...

Mirzo Ulug'bek qalbini chulg'ab olgan alamli duddan bo'g'ilib, xonaning o'rtasida to'xtadi. U endigina xonaga qorong'i tushganini, shiftdagi tuynukehadan quyilib turgan bir hovuchgina nur so'nib, kafidekkina osmonda milt-milt yulduzlar yonganini ko'rdi.

— Yulduzlar!.. — Mirzo Ulug'bek ko'ngli bir xil bo'lib osmonga tikildi. Yo tavba! U yulduzlarni yaxshi tanimadi. Qorong'i tuynuqda milt-milt etgan qaysi sitora? Dubbi akbarni yoki boshqa yulduzmi?.. Osmondagi har bir yulduzni nomma-nom biladigan munajjim... unga ne bo'ddi? Ko'zining nuri so'nib qoldimu yo zehni xiralashdimu? — Mirzo Ulug'bek xayoli chuvalib ketayotganini sezib, joyiga borib yonboshladi. Yonboshlashi bilan eshik ochilib, boshlarida dubulg'a, qo'llarida yalang'och qilich, ikki sipoh kirib keldi. Ikkovi ham ot yuzli, o'ng quloqlariga isurg'a taqqan balxiy sipohlardan edi. Sipohlardan keyin surmarang salla o'ragan zanjiday qop-qora notanish yasovul kirib ta'zim qikti va jimgina eshikka imladi. Mirzo Ulug'bek zanjisifat yasovulning betakalluf harakati uyg'otgan g'azabni ichiga yutib, egniga suvsar po'stinini tashladi...

Salomxonua charog'on edi. Gir aylantirib qo'yilgan baland kursilarda hammasi birday movut-u zarbof to'n ustidan oq shoyi rido kiygan, boshlariga simobiy oq salla o'ragan ulamo o'tirardi. Eshikda Mirzo Ulug'bek ko'ringanda ulamolardan ba'zilari shosha-pisha o'rinlaridan turishdi, lekin to'rd, boshqalardan balandroq kursida tasbeh o'girib o'tirganlar, qilich taqqan amirlar hazrat Xomushning qahrli nigohi ostida qayta joylariga cho'kdilar.

Mirzo Ulug'bekning xayolidan "Shayxulislom Burhoniddin qayda? Dorussaltana qoziyul-quzzoti Xoja Miskin janoblari-chi?" — degan fikr o'tdi.

Hazrat uzun, nozik barmoqlari bilan go'yo har bir tolasiga jilo berganday yaltillagan oppoq soqolini silab:

— Bandai o'jiz Muhammad Tarag'ay, — dedi, “onhazratlari” so'zini qo'slmay. — Dorussaltana ulamo va amirlarining bu dargohga yig'ilmog'idin murodi olloning inoyati bilan Movarounnahrda sultoni salotin bo'lgan shahzodai valiahdning amri oliylari va ulamolarning fatvolarini...

Mirzo Ulug'bek kinoyali kulmoqchi bo'ldi, lekin kulolmadi, yuragini larzaga solgan ichki tug'yon uning irodasidan ustun kelib, yuzi burishib ketdi.

— Ha, hazratim. Fatvo mubohara qilmoq uchun ilmdan ogoh bo'lmoq dar-kor. Nadomatlar bo'lg'aykim, bu murofaa (hukmronlik da'vo qilish)ga aqli zukko ulamolalar emas, ilm-u ma'rifatdan yiroq johillar yig'ilibdur... Zerokim, o'g'il bilan ota o'rtasiga nifoq solib, farzandni o'z padariga qayrash... Gunohi kabir emasmu, hazratim?

Rangi o'chgan, allaqanday ichki bir g'ururdan ko'zlari chaqnab ketgan Mirzo Ulug'bek oldini to'sgan ulamolarni yorib o'tib, to'rdagi eshikka tomon yurdi. Dag'-dag' qaltiragan a'lohazratlarining vajohati shunday qo'rqinchli ediki, eshik oldida turgan ulamolalar beixtiyor chekinib, unga yo'l berishdi.

Mirzo Ulug'bek ularning yonidan o'tib, chetlariga tilla tasma qoqilgan o'ymakor eshikni shitob bilan o'ziga tortdi. Eshikning o'ng tavaqasi sharaqlab ochildi-yu, devorga tegib yana yopildi. Mirzo Ulug'bek qayta yulqib ochib, ichkariga kirdi. Shiftdagi oltin qandilga terilgan o'nlarcha shamalar shu'lasida shahzodaning so'nik yuzi go'yo ganchidan yasalgan niqolday sovuq tuyular, chuqur botgan ko'zlari bejo charaqlar, qo'sh-qo'sh tilla uzuk taqilgan ingichka qoramtir barmoqlari asabiy titardi.

Mirzo Ulug'bek allaqanday yengil tortib, taxt yonidagi oq kursiga borib o'tirdi... Mirzo Ulug'bek ko'zini undan uzib shiftga, sham terilgan chambarak tilla qandilga tikdi. “Yo tavba! Bu toj-u taxtda ne sehr, ne sir-asror bor ekan-kim, unga o'ltirgan har bir kimsa darhol o'zgaradi?.. Nainki shahzoda, bu taxt hattokim... Amir Temurga ham vafu qilmaganini tushunmaydi? Ana, go'yo bobosi Amir Temurday gerdayib o'ltiribdi! Bilmaydikim... Yo'q, to'xta, Muhammad Tarag'ay! Nechun sen shahzodadan ranjiysen? Bu vafosiz toj-u taxt, insonlar ustidan hokimlik qilmoq lazzati o'zingni ham aqli hushingdan ayirmagan edimu? Shahzoda yaxshi bo'lsun, yomon bo'lsun — o'z farzanding, o'z pushtikamaringdan bo'lg'an zurriyoting emasmu?.. Ot tepkisini ot ko'taradur. Uni qarq'ab, yomonlik tilagandan yaxshi so'zingni so'zlab, nasihatini qilganing maqbul emasmu, ey osiy banda?”

Mirzo Ulug'bek ko'ngli yumshab, shahzodaga yuzlandi, dilidagi iztirob aralash g'ururni bosib:

— Shahzodai juponbaxt! — dedi sekin. — Taxtimning valiahdi sen eding. Ollo taolo faqirni o'z rahmatiga chorlasa, bu taxtga sen o'ltirar eding. Olloning inoyati bilan ko'zim tirigidagi bu taxt senga nasib bo'libdi, men bunga rozimen...

Shahzoda qo'llarini oltin taxtning suyanchiqlariga tirab, sovuq kulimsiradi:
— Balli sizga, qiblagoh! Va lekin men bu taxtni sizning ixtiyoringiz bilan emas, birlamchi, haq taoloning inoyati, ikkilamchi, o'z kuch-qudratim ila qo'lga kiritdim!

Mirzo Ulug'bek lablarini qattiq qimtib:

“Burgut! — dedi ichida. — Qora burgut!” Uning ko'ngliga yopirilib kelgan mehr izg'irin tekkan shamday so'nib, yuragi yana muzladi.

U avvalo shahzodani o'g'lim deb, qolaversa, egilgan boshni qilich kesmas deb, hamiyatini bukib kelgan edi, bu quzg'un esa... Mirzo Ulug'bek jismini qaqshatgan alamli tug'yonni arang bosib:

— Kuch-qudratingga inonib, — dedi, — Movarounnahr sarhadiga qadam qo'ymay qiyomat-qoyim qilasanmu?

Shahzodaning rangi o'chib, bejo ko'zlari tungi alangaday yaltillab ketdi.

— Nechun qadam qo'ymaganmen? Movarounnahr ulusi oyog'im ostiladur!

— Esingda bo'lgay, bu tuproqni oyoq osti qildim, degan ne-ne fohitlar, ne-ne jahongirlar o'tgandur. Ularning xoki qayda tirik banda bilmaydi va lekin bu el, bu tuproq abadulabad turajakdur!

Mirzo Abdullatifning yupqa lablariga kinoyali tabassum yugurdi... ..o'rnidan turib keldi, lekin taxtdan tushgisi kelmay, joyiga qayta o'tirdi.

— Suhbatdan muddaongiz shu bo'lsa, men bunday nasibatlarga muhtoj emasmen! — dedi u past, lekin tahdidli ovoz bilan. — Boshqa kalomingiz bo'lsa ayting, yo'qsa...

“Yo'q, bundan shafqat tilab bo'lmas. Bundan shafqat tilamoq, ajdahodan jon tilamoq bilan barobar!”

— Yo'qsa...

— To'xta! — dedi Mirzo Ulug'bek uning so'zini bo'lib. — Senga aytadurg'on yolg'iz tilagim bor. So'nggi tilagimdur bu... O'z padaringni Movarounnahr sarhadidan haydamoqni niyat qilibsen... Meni bu maskandan haydagandin qatl qilganing a'lodur! Qatl!

Savol va topshiriqlar

1. Salkam qirq yil toj egasi bo'lgani holda nafaqat baxtli bo'lmagani, balki rohat ham ko'rmagani haqida Ulug'bek armonini sharhlang.
2. Ulug'bekning o'g'li qo'lida o'lishidan emas, balki farzandining “padarkush” bo'lishidan qo'rqishi aks etgan tasvirlarga munosabat bildiring.
3. Hozirgi holatidan ko'ra zaharlanishni afzal ko'rgan Ulug'bekning tuyg'ulari haqida mulohaza yuriting.
4. Bir umr yulduzlar bilan shug'ullangan kishining tuyumdan ko'ringan yulduzlarni tanimasligini izohlang.

5. Mirzo Ulug'bekning ma'naviy qudrati aks etgan tasvirlarni sharhlang.
6. Shahzoda Abdullatif chizgilari berilgan tasvirlarni o'qib, uni tavsiflang.
7. Ulug'bekning o'g'li bilan bahsi tasviridan ularning shaxsiga xos belgilarini ko'rsating.
8. Ulug'bekning so'nggi so'zlarini izohlang.
9. Shahzoda fojiasining tub ildizini topishga harakat qiling.

* * *

“Bog'i maydon”ni bir sayr qilib kelish niyatida chiqqan Mirzo Abdullatif, bog'ni ko'rgach, Ko'ksaroyga qaytgisi kelmay qoldi.

Abu Said Mirzo qochganidan keyin yana vasvasa bosib, uyqu ko'rmay iztirobda yurgan shahzoda go'yo ko'nglidagi barcha tashvish va g'am-anduhlardan soqil bo'lganday yengil tortdi. Mayin qizil qum sepilgan, behad katta bog'ning eng xilvat joylarigacha olib boradigan xiyobonlarni, hilol va yulduzlar shaklida yasilib, bo'lakcha bir mehr bilan parvarish qilingan mo'jaz gulzorlarni aylanarkan, shahzoda bolalik va o'smirlilik chog'larida bu gulgun maskanda o'tgan ma'rakalar, dabdabali to'ylar, xushovoz xonandalar, tovusdek raqqosalar ishtirokida berilgan bazmi jamshidlar esiga tushib, nechundir ko'ziga yosh keldi. ...Koshkiydi, o'sha bog'ubor o'spirinlik yillari bir daqiqagina qaytib kelsa?..

Shahzodaning xayolini saroybonning jur'atsiz ovozi bo'ldi: — Davlatpanoh afv etgaylar. Qaytmoq darkor. Tezda dorussaltana darvozalari berkiladur...

“Darvoza berkiladur?.. Yo'q, u Ko'ksaroyga qaytmaydi. U bukun shu bog'da, shu koshonada tunaydi. Shoyad bu bog'da tunab, yuragini ezgan mudbish vasvasadan qutulsa, shoyad!..”

— Musallas bormu? — dedi shahzoda ko'zlarini yuksak tog'lardan uzmay.

— Bor, davlatpanoh!.. — Saroybon oyoq uchida yurib, mehmonxonaga kirib ketdi-da, darhol qaytib chiqdi. Shahzoda unga qaramasa ham, ko'zachadan quyilayotgan sharobning mayin qullillashini eshitdi.

— Marhamat qilgaysiz, davlatpanoh!..

Shahzoda guldor xitoy kosasida qip-qizil yonib turgan quyuq mayni bir ko'tarishda sipqarib, “tag'in” deb imo qildi. Ikkinchi qadalni ham bo'shatib, saroybonga qaytarib berarkan:

— Bukun shu joyda tunaymen, — dedi. — Bakovullar bormu?

— Xizimatingizga muntazirdur, davlatpanohim!..

— Ayt, bedana kabob pishirsinlar!

— Bosh ustiga!..

— To'xta! — shahzoda kulimsiraganicha saroybonning qo'lidagi guldor chinni idishni olib xontaxtaga qo'ydi. Uning dilida qandaydir yangi bir tilak, sho'xlik, safo istagi tug'ilgan edi.

— Ko'ksaroyga chopar yubor! Haram bekasiga aytsin: besh-oltita yosh kanizlar bilan xonandalarni olib, darhol yetib kelsin... Uqdingmu? — shahzoda yana kulimsirab, saroybonga ko'z qisdi:

— Bukun birga aysh qilamiz. Kanizlar orasidan ko'nglingga yoqqanini tanlab olasen!..

— Tasanno, davlatpanohim! — Saroybon kulimsirab, orqasi bilan yurib chiqib ketdi.

Shahzoda munaqqash chinni idishdan yana bir piyola may quyib ichdi-da, xontaxtadagi noz-ne'matlardan bir-ikki cho'qilab, ipak ko'rpachaga yonboshiladi...

Shahzoda tush ko'rdi. Go'yo u Ko'ksaroyda, haramxonaga yondosh o'rdaday keng, muhtasham xonada katta bazmi jamshid qurayotgan emish. Bazimga barcha amirlar va nufuzli beklar, devon va saroy mahramlari, shahzodaning eng yaqin muqarrablari¹ yig'ilgan emish. Bakovullar oltin barkashlarda taom ustiga taom tortishar, may daryo bo'lib oqar emish. Poygakda o'tirgan mashhur sozandalar jon oluvchi dilrabo kuylar chularmish, xonaning to'ridagi harir parda orqasida esa yarim yalang'och nozaninlar zeb-ziynatlarini yoqimli jaranglatib, noz-u karashmalar bilan ming maqomda xiromon qilarmish... To'satdan eshikda amir Sulton Jondor tarxon kirib, sajdaga bosh egarmish. Shahzoda amir Jondorni ko'rib, o'rnidan turib ketarmishu:

— Ushlanglar bu fitnachini! — deb baqirarmish. — Bu kazzob dorussal-tanada yashirinib, bizga choi qazib yurgandur!

To'rdan o'tirgan bir necha amirlar o'rinlaridan sakrab turib, qifichlarini yalang'ochlar emish. Lekin amir Jondor bunga parvo qilmay, shahzodaga yuzlanib yana ta'zim qilarmish.

— Pushtipanohim! Faqir fitna-fasoldan yiroq sadoqati zohir qulingizdurmen! — dermish.

— Sodiq qulim bo'lsang qaylarda yuribsen, battol? — deb baqirar emish shahzoda.

— Sadoqati zohir qulingiz sizday valine'mat pushtipanohingga kiyik ovlab, tog'larda yurgan edim. Bukun bir kiyikning boshini keltirdim! Uni yesangiz barcha g'urbat, barcha xastalikdan forig' bo'lib, qushday yengil tortasiz, davlatpanoh! — Amir Jondor shunday deb, eshikdan kimnidir inlab chaqirarmish. Xonaga dasturxon yopilgan katta oltin barkash ko'tarib, notanish bir navkar kirib kelarmish. Amir Jondor uning qo'lidan barkashni olib, shahzodaga uzatarmish:

— Barcha dardingizga davo bo'ladur, tatib ko'ring, davlatpanoh!

¹ Muqarrab — yaqin, do'st.

Shahzoda barkashni olib, dasturxonni ocharmish. Oltin barkashda... qonga bo'yalgan uning o'z boshi tirjayib yotarmish!.. Barkash qo'ldan tushib, qonga bo'yalgan boshi yerga yumalab ketarmish...

Shahzoda dod solib qichqirganicha... uyg'onib ketdi. U tushidagina emas, o'ngida ham dod solib baqirib yubordi chamasi, chang va setor ovozi kelayotgan yondosh xonadan balxlik saroybon bilan yana bir mahram yugurib chiqdi. Ular chiqqanda shahzoda o'ng qo'lida yalang'och qilich, chap qo'li bilan ayvonning ustunini quchoqlaganicha sarmast odamday chayqalib turar, uning bu turishi, olazarak ko'zlari, butun vajohati shunday mudhish ediki, yugurib chiqqan saroybon bilan mahram yaqin kelolmay bo'sag'ada to'xtab qolishdi.

— Siz... sizga ne bo'ldi, davlatpanoh? Balxlik saroyboning tanish ovozi shahzodani xiyol hushiga keltirdi. U hozir ko'rgaulari tush ekanini endigina tushunib, bo'shashib ko'zini yumdi. Lekin ko'zini yumishi bilan nigohi oldiga yana oltin barkashda tirjayib yotgan o'z boshi kelib, bir ilg'ib tushdi yu, qilich yalang'ochlaganicha qarshisida turgan saroybon tomon yurdi. Saroybon bilan uning orqasiga yashirinib olgan mahram, sarosima ichida, o'zlarini chetga olishdi. Boshidagi tojlar tepagi bir tomonga og'ib ketgan, ko'zlari qinidan chiqayozgan shahzoda gandraklay-gandraklay charog'on xonaga kirdi. Poygakda quti o'chib turgan bir necha mashshoq va xonandalar uni ko'rib, o'zlarni zinadan pastga otdilar, to'ra, ipak parda orqasida bir-birlarining pinjariga kirib olgan kanizaklardan biri dodlab yubordi.

— Yo'qol! — baqirdi shahzoda poygakda to'xtab. — Yo'qol bu dargohdin!

Yarim yalang'och kanizlar, go'yo hurkkan kiyiklarday, bir-birlarini turtib-surishib, marmar zinlardan pastga otishdi.

Shahzoda ularning dirkillagan oppoq tanlaridan ko'zini olib qocharkan: “U yerda ham yalang'och kanizlar, bu yerda ham yalang'och kanizlar, — degan fikr xayolidan o'tdi. — Ey darig'! Tushimmi bu o'ngimmi? Boshimda yana ne savdolar bor, xalloqi olam!..”

Charog'on xona uni xiyol o'ziga keltirdi. U qilichini qiniga solib, xonaning o'rtasida to'xtadi. Lekin yuragi hamon gurs-gurs urar, nafasi yetmay hansirar edi... “Olloga shukurkim, tush ekan. Tush! Lekin qonga bo'yalgan o'z boshi!.. Ey, darig'! Osiy bandang boshiga tag'in ne savdolar solasen? Taqdir neni ravo ko'radur?”

“Taqdir” so'zi shahzodaga negadir mavlono Ali Qushchini eslatdi.

“Filhaqiqat, ul jomiul ulum¹ zoyicha ko'rib, shahzodaning taqdirini so'zlab bermog'i lozim edi!” — Shahzoda ko'zlari bejo yonib, eshikda qotib turgan zanjisifat saroybonga qaradi.

¹ Jomiul ulum — barcha ilmlar egasi.

— Darhol Ko'ksaroyga chopar yo'lla! Mavlono Ali Qushchini olib qaytsin!
— Davlatpanoh! — Ayvon eshigida turgan saroybon jur'atsizgina odiulab, ichkariga kirdi. — Tun yarmidan oshmish. Dorussaltana darvozalari yopilgan-dur!

Shahzoda qaltiroq bosib, unga tomon yurdi.

— Choparning ilkiga yorliq bitib, muhr bosib ber! Yoxud o'zing birga bor! Bas! Mavlononi yer ostidan bo'lsa-da, darhol topib kelasen. Uqdingimu?

Saroybon jingana bosh egganicha pastga tushib ketdi.

Shahzoda nigohi oldidagi sovuq manzarani quvish umidida ko'k charm jildiga zarhal bezak solingan qalin kitobni oldi: Nizomiy Ganjaviy!..

Shahzoda yoshligida, madrasada ta'lim olib yurgan chog'larida Nizomiyning musiqaday tiniq she'rlarini, purtikmat rivoyatlari va dostonlarini ko'p mutolaa qilgan edi. Shu sababdanmi, shaxzodaning dilida umidga o'xshash qandaydir bir narsa "milt" etdi. Go'yo xayolini chulg'ab olgan mudhish jumboqqa Nizomiy Ganjaviydan javob topadiganday shosha-pisha kitobni ochib, birinchi misralariga ko'z yugurtirdi, yugurtirdi-yu, xuddi boshiga og'ir gurzi tushganday chayqalib ketdi. Ko'z oldi qorong'lashib, ko'k charm jildlik og'ir kitob, xuddi tushida ko'rgan oltin barkashday, qo'lidan sirpanib tushib, yirtiq varaqlari gilamga sochilib ketdi...

Yorab! Hozir kitobni ochganda daf'atan ko'zi tushgan ilk misralar... tushida ko'rgan qonli kalladan ham dahshatli edi... Shahzoda yuragini changallaganicha ko'zini yuindi, lekin zarhal harflar bilan bitilgan sirlil misralar xuddi boyagi qonli kalladay ko'z oldidan ketmay, olovday loyillab turardi. Shahzoda diliga dahshat solgan bu ikki baytni oxirigacha o'qidimi, yo'qmi, o'zi ham bilmas edi. Lekin undagi "Padarkush, toj-u taxt, olti oy..." degan so'zlar xuddi qizdirilgan temir bilan o'yib yozilganday miyasini jaz-jaz kuydirib, nigohi oldida yal-yal yonib turardi. "Padarkush... toj-u taxt... olti oydan oshmaydur..."

Savol va topshiriqlar

1. Abdullatifning ko'ngliga ezgu tuyg'ular solgan vaziyat tasvirini izohlang.
2. *"Oltin barkashda... qonga bo'yalgan uning o'z boshi tirjayib yotarmish!.. Barkash qo'lidan tushib, qonga bo'yalgan boshi yerga yumalab ketarmish..."* tasvirining ta'sirini ayting.
3. Abdullatif ruhiyatidagi tiyiqsiz o'zgarishlarga tayanib, inson tuyg'ularining omonligi to'g'risida to'xtaling.
4. Yozuvchining xolis tasvirlash mahorati haqida o'ylang. U biror o'riunda biror timsolni o'zi tavsiflamay, buni Sizga qo'yganligi sababini anglating.

BADHIY ADABIYOTDA RUHIYAT TAHLILI

Ma'lumki, ruh o'ta murakkab tushuncha. Uni sezgi muchalarining birortasi bilan his qilish mumkin emas. Ruhiyatga daxldor narsalarni ko'ngil bilan tuyish mumkin xolos. Demak, ruh odamning ko'ngliga tegishli narsa ekan. Inson aqli ruhni to'la tushunishga ojizlik qiladi. Qur'oni Karimda ham ruhning izohini odam tushunolmasligi ta'kidlangan. Lekin har bir odam o'zida aqldan tashqari yana qandaydir bir qudrat ham borligini biladi. Shuning uchun ba'zan odam aqliga ma'qul kelmasa-da, ko'ngliga o'tirishgan ishni qilgisi keladi. Ayni shu holat badiiy asarlarining qahramonlarida ham o'z aksini topishi kerak. Ya'ni adabiy qahramonlarning xatti-harakatlarigina emas, balki ko'ngil kechinmalari ham ularning tabiatlariga muvofiq bo'lishi kerak.

Qachondir qilingan ish, aytilgan fikr, so'zlangan so'z eskirishi mumkin, lekin inson ruhiyatining xususiyatlari hech qachon eskirmaydi. Shuning uchun ham badiiy ijodda odam ruhiyati tasviriga katta e'tibor qaratiladi. Siz badiiy asarlarda inson ruhiyatining tushuntirib berish qiyin bo'lgan jihatlari tasviriga ko'p marta duch kelgansiz. Chunonchi, raqibini yiqitilmagan Alpomishga qarata Oybarchin tomonidan aytilgan: *"Qizlar sizni narmoda deb aytadi, Qizlarning aytgani menga botadi. Mardlar olishmaydi siltab otadi, Maydon bo'lsa, ish ko'rsatib ketadi"* so'zlar yigit ruhiyatini ostin-ustun qilib yuborgani va shu vaqtgacha eplolmagan dushmanini ko'kka otgani sizga ma'lum. Yoki birovgga qo'pol gapirishni bilmaydigan Otabekning uch yovuz dushmanga qarshi yolg'iz jangga kirishi ham uning ruhiyatida kechayotgan jarayonlarga mos.

Siz hozirgina tanishgan "Ulug'bek xazinasi" romanidagi har bir personajning qilgan ishi, aytgan gapi uning ruhiy holatiga mos keladi. Qanchalar yovuz va shuhratparast bo'lmasin, otasiga tig' ko'tarish Abdullatif uchun ham oson kechmaydi. Asarda o'g'liga qarshi kurashishi lozim otaning ham, ota halokatiga sabab bo'lgan bolaning ham ruhiyati juda ta'sirli va ishonarli ko'rsatilgan. Yozuvchi o'tmishda nima bo'lganini aytibgina qo'ymaydi, balki otmishdagi yovuzlikni sodir etganlar yoki undan jabr ko'rganlar qanday sezimlarni kechirganliklarini, qanday ruhiy holatga tushganliklarini ham ishonarli ko'rsatib beradi. Ayni shu holat bu romanning ta'sirchanligini ta'minlagan. Negaki, gap voq'eda emas. Sababi, bo'lar ish bo'lgan, voqealar eskirgan, lekin qahramonlarning ruhiy holatlari hech qachon eskirmaydi. Ularning haqqoniy tasviri barcha davrlardagi kishilarga ta'sir qilaveradi.

Badiiy ijodda ruhiy tahlilning o'rni katta. U yoki bu badiiy asar insonning ruhiyatini qanchalik teran va ishonarli aks ettirishiga qarab baholanadi.

ABDULLA ORIPOV
(1941)

Hayoti va ijodi. Abdulla Oriпов 1941- yilning 21- martida, ya'ni Yilboshi bayrami kuni Qashqadaryo viloyati Koson tumanidagi Neko'z qishlog'ida tug'ildi. Qishloq Qo'ng'irtov etagiga o'rnashgan bo'lib, oqar suv taqchil bo'lsa-da, seryomg'ir kelgan yillarda ko'kat-u maysalarga ko'milib qoladigan kengish joy edi. Bu haqda shoirning o'zi: *"Ayniqsa, bahor paytlarida bu yerlarga yog'in ko'p tushar, Qo'ng'irtov etaklari ming xil o't-o'lan, chuchmoma-yu qizg'aldoqlar bilan, quyonto'pig'-u ismaloq bilan, karrag-u hazorisfand bilan, qo'zigullar bilan qoplanar, atrof-tevarak jannatiy bir manzara kash etardi. Sel suvlari to'planib qolgan kichik-kichik ko'llarni "qoq" deyishardi. Uning toza suvini odamlar tashib ichishar, bola-baqra chuchmomay-u ismaloq, zamhurug' terib, Qo'ng'irtov etaklarida kunlarini kech qilar edi"*. — deb yozadi.

Ana shunday go'zal maskanda tug'ilib o'sgan bo'lajak shoirning otasi Orifboy Ubaydulla o'g'li ishibilarmon dehqonlardan bo'lib, jamoa xo'jaligi raisi edi. Onasi Turdixol momo ko'pchilik o'zbek ayollari singari sarishta, mehnatkash, mehribon, g'oyat ta'sirchan va ezgulikka tashna ayol bo'lgan. Oilada to'rt o'g'il, to'rt qiz bo'lib, Abdulla o'g'illarning kenjasi edi.

Bolaligi qishloqdagi boshqa tengdoshlariniki qatori o'tdi: qo'y boqdi, suv tashidi, piehan o'rdi, yantoq chopdi, somon to'pladi. Ayni vaqtda, u boshqacharoq ham edi: qandaydir xayolchan, sarta'sir, o'ychil, kitobga haddan tashqari ko'ngil qo'yan. Abdulla hali maktabga bormay turib, qandaydir so'zlarni bir-biriga uyqash qilib aytib yurishni xush ko'rar, so'zning mazmunidan ham ko'ra ohangi uni rom etardi. Buni shoir keyinchalik shunday eslaydi: *"...birinchi she'rlar yoza boshlaganimga nima turtki bo'lganini aniq bilmayman. Har holda so'zlarni qofiyalashga ishqiboz bo'lib qolganim esimda. Balki zerikkanimdan, balki zavqim toshib, nimadir yozgim kelaverardi. Fikr esa yo'q. Yozmaslikning ham iloji yo'q"*.

Abdulla o'z qishlog'idagi yetti yillik maktabda o'qiy boshladi.

1958- yilda qo'shni Tayzan ovulidagi o'rta maktabni oltin medal bilan bitirgan yigit Toshkent davlat universiteti (hozirgi O'zMU) "O'zbek filologiyasi" fakulteti jurnalistika bo'limiga o'qishga kirib, uni 1963- yilda imtiyozli diplom bilan bitirdi. A. Oripov oliy maktabni tugatgach, Toshkentdagi sobiq "Yosh gvardiya" nashriyotiga muharrir bo'lib ishga kiradi. Bu yerda to'rt yil ishlagach, 1967—1974- yillarda G'afur G'ulom nomidagi nashriyotda muharrir, katta muharrir bo'lib xizmat qiladi. 1974—1976- yillarda "Sharq yulduzi" jurnalida bo'lim boshlig'i bo'ladi.

Olovli she'riyati bilan muxlislarining mehrini qozongan shoir 1976— 1982- yillar orasida O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining adabiy maslahatchisi sifatida adabiyotga endi kirib kelayotgan yosh ijodkorlarga rahnamolik qildi. 1982—1983- yillarda O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining Toshkent viloyat bo'limida mas'ul kotib bo'lib faoliyat ko'rsatdi. 1983- yilda shoir o'quvchilarning jurnali "Gulxan"ning bosh muharriri bo'ldi va u yerda 1985- yilgacha, ya'ni O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining kotibi lavozimiga o'tguncha ishladi. Uyushmaning kotibi sifatida uch yil ishlagan A. Oripov 1988- yilda O'zbekiston Respublikasi mualliflik huquqini himoya qilish qo'mitasi raisi vazifasiga o'tkazildi. 1996- yilning mart oyidan 2009 yilga qadar shoir O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining raisi vazifasida mehnat qildi.

Abdulla Oripov 1983- yilda Hamza nomidagi davlat mukofotiga sazovor bo'ldi. Shu yili unga "O'zbekiston xalq shoiri" unvoni berildi. 1994- yilda Alisher Navoiy nomidagi respublika davlat mukofotiga loyiq ko'rildi. 1998- yilda esa shoir "O'zbekiston Qahramoni" unvoni bilan taqdirlandi. A.Oripov O'zbekiston Respublikasi davlat madhiyasining muallifidir.

Birinchi marta respublika matbuotida "Qushcha" deb atalgan she'ri chiqqan paytda A. Oripov talaba edi. Shoirning birinchi she'rlar to'plami "**Mitti yulduz**" esa 1965- yilda chop etilgan. Undan keyin "Ko'zlarim yo'lingda" (1967), "Onajon" (1969), "Ruhim" (1971), "O'zbekiston", "Qasida" (1972), "Xotiro" (1974), "Yurtim shamoli" (1974), "Jannatga yo'l" (1978), "Hayrat" (1979), "Hakim va ajal" (1980), "Najot qal'asi" (1981), "Yillar armoni" (1983), "Huj daftari" (1992), "Saylanma" (1996), "Sohibqiron" (1996), to'rt tomlik "Taulangan asarlar" (2000—2001) singari qator kitoblari bosilib chiqdi.

A. Oripov xalqimizni dunyo adabiyotining sara namunalari bilan tanishtirish borasida ham talay ishlarni amalga oshirgan. U Dautening "Ilohiy komediya" asarini, L. Ukrainka, T. Shevchenko, N. Nekrasov, Q. Quliev, R. Hamzatov singari shoirlarning she'rlarini mahorat bilan o'zbekchaga o'girgan.

SHE'RLAR

* * *

Bahor kunlarida kuzning havosi.
Tanianni junjitar oqshomgi shamol.
Nega muncha g'amgin nayning navosi,
Nega qalbm to'lu o'kinch va malol?

Barglar orasiga tinmasdan sira
Oshno yulduzlardan to'kiladi nur.
Bilmayman, qiynaydi qaysi xotira,
Titroq yulduz kabi muzlagan shuur.

Mag'lub bahodirning nayzasi misol
Ma'yus egiladi terak uchlari,
Barglar soyasida o'ynaydi behol
Uyqudagi qizning bedor tushlari.

Atrofimda yotar g'arib bir viqor,
Bilman, nega o'chdi qalbm safosi.
Nima ham qilardim, na ilojim bor.
Bahor kunlarida kuzning havosi.

Savol va topshiriqlar

1. Bahor kunlarini kuzning havosiday his etayotgan shoir kayfiyatini izohlang.
2. Shoirning: *“Titroq yulduz kabi muzlagan shuur”* shaklida ifodalangan iztirobini tushunishga urining.
3. *“Atrofimda yotar g'arib bir viqor”* satrini izohlang.
4. To'rtinchi bandda ifoda etilgan sezimlarga to'xtaling.

KUZ MANZARALARI

Yana dalalarga boshlaydi havas,
Bog'larda xazonlar yonadi lov-lov.
Do'stlarim, bu kuzning barglari emas,
Mening yuragimdan to'kilgan olov.

Shoxlarda mezonlar yaltirar xira,
Poyida shivirlar mening kuylarim.
Do'stlarim, bular ham mezonmas sira,
Bu mening chuvalgan, so'ngsiz o'ylarim.

Quyosh ham falakda banisli ro'yo.
U endi yondirmas, yaltirar faqat.
Do'stlar, u ham endi quyoshmas aslo.
U olis yoshlikda qolgan muhabbat.

1967- y.

Savol va topshiriqlar

1. Kuzgi yaproqlar bilan shoir qalbidan to'kilgan olov o'rtasida qanday bog'liqlik bor deb o'ylaysiz?
2. *"Shoxlarda mezonlar yaltirar xira, Poyida shivirlar mening kuylarim"* satrlari ma'nosini sharhlang. Shoxlar poyidagi kuy nima?
3. Shoirning mezonlar haqida: *"Bu mening chuvalgan, so'ngsiz o'ylarim"*, — deyishining hayotiy va badiiy asosini toping.
4. She'rnı yod oling.

GENETIKA

Men ham yashayapman o'z zamonimda,
Davrından qayga ham tushardim yiroq.
Va lekin bilmadim, mening qonimda
Qaysi bir bobomning xislati ko'proq.

Barchaga barobar meros bu bashar,
Oladan qosh-ko'zni olgan o'g'ildek.
Bilmadim, qonimda qay ajdod yashar,
Balki Bobo Kayfiy, balki Ulug'bek.

Tunlar qulog'inga chalinar elas,
Tulporlar kishnashi, otlar gurrosi.
Balki Muqanna bu — tinib-tinchimas,
Balki Panipatda Bobur urhosi.

Balki tanglayimni ko'tarib kettan,
Darbadar bir oshiq va yo sarbador.
Balki biror bobom shahaushoh o'tgan,
Balki vujudimda darvish qoni bor.

Men yaxshi anglayman, moziy ne demak.
Tarixda har kimning bor o'z zamoni.
Lekin tanimizda kezar-ku beshak
Olis bobolarning ming yillik qoni.

...Ohu bolasi bu — ohuday boqqan,
Shervachchada esa sherning shiddati.
Avlodlar qonida ming yillab oqqan
Buyuk bobolarning turfa xislati.

Singdi ruhimizga, mangu barhayot
Alisher she'ri-yu Pushkin bayoti.
Singdi ruhimizga g'olib hissiyot —
Jasur bobolarning tengsiz saboti.

Singdi qonimizga shu otash dunyo.
Singdi qonimizga muhabbat, g'azab.
Yiroq avlodlarga bizlardan, ammo
Qay bir xislatimiz qolarkan, ajab?

Nima qolar ekan? Qay ezgu tilak,
Qay his, yuraklarda topolgan kamol?
Yiroq avlodlarga bizlardan beshak
Qolar kurashlarda toblangan xayol.

Shu yovqur asrda yashadik ro'y-rost,
Ranj-u halolardan hayiqmay laqir.
Yiroq avlodlarga bizlardan meros.
Buyuk bardoshimiz qolgusi axir.

Yashadik shu rangin dunyoda mas'ul,
To ellar ko'z yoshi bo'lmasin chashma.
O'zni bag'ishladik kurashga butkul.
Demakki, yashadik oromga tashma.

Tashna yashadik biz mehrga mutloq,
Ishqqa, muhabbatga tashna o'tdik biz.
Goh esa quyoshdek porloq va yiroq
Haqqa, haqiqatga tashna o'tdik biz.

Tashna yashadik biz nurga, ziyoga,
Qayon ketmoqdasan, ey uchqur zamon?!
Oqibat bel bog'lab keldi dunyoga
Bizning asrimizda vallomat inson.

To'fon, qasirg'alar kechar-ku hali,
Kechadi avlodlar qator, galma-gal.
Balki oro topib bashar sayqali,
Tug'ilar eng oliy inson, mukammal.

U o'zin tanigay shunda daf'atan,
To'fon, qasirg'alar bosiriq bir tush!
Shu buyuk sayyora — yagona Vatun,
Inson o'z baxtidan o'zi ham sarxush.

Munis nigohini qadab quyoshga
Turar u nurday pok, ishqday bezavol.
Kechmish kamolotin ko'tarib boshga,
Yiroq asrlarga ko'z tikib xushhol.

Turar u go'dakday beg'ubor kulib,
Balki kulgusi ham bizdan meros bu.
Rishtai jonida bir zarra bo'lib,
Bizning ham qonimiz gupurgay, rost bu.

Bobolar dunyodan o'ldilar shundoq,
Biz ham yetuklikka bo'lmadik timsol.
Lekin sen bo'larsan bokira mutloq,
Lekin sen yasharsan farishta misol.

Qahkashon¹ sayrida hur quyosh bilan
Kezarsan to abad shodumon, xurram.
Labda tabassum-u ko'zda yosh bilan
Senga talpinaman, buyuk nabitam...

1973- y.

Savol va topshiriqlar

1. She'rning birinchi bandida ifoda etilgan shoir tuyg'ularini anglashga urining. Sizda ham ba'zan shunday o'ylar paydo bo'ladimi?
2. Shoirning bobolarga daxldorlik borasidagi qarashlari aks etgan bandlarni sinchiklab o'qing, ularni izohlashga urining.
3. She'rning avlodlar orasidagi davomiylik aks etgan bandlarini sharhlang.
4. **“Ohu bolasi bu — ohuday boqqan, Shervachchada esa sherning shiddati”** satrlari ma'nosi chuqurligi va ifoda tarzining go'zalligini izohlang.

¹ Qahkashon — galaktika, falak.

5. She'rdagi bobolardan bizga nimalar qolgani haqidagi o'ylardan bolalarga bizdan nimalar qolajagi to'g'risidagi xayollarga o'tish izchilligiga e'tibor qiling.
6. Kelajak avlodga *"Buyuk bardoshimiz qolgusi"*. — degan bashoratga munosabat bildiring.
7. Tug'ilajak avlodning *"mukammal"*, *"nurday pok, ishqday bezavol"* bo'lajagi borasidagi orzuni sharhlang.

ABDULLA ORIPOV SHE'RIYATI TO'G'RISIDA

A. Oripov lirikasi orqali o'zbek she'riyatiga ko'ngil dardlarining suvratlari, ruhiy iztiroblar manzarasi, armonga aylangan orzular inson sezimlarida qoldirgan iz tasviri kirib keldi. Bu she'riyat yuzaga kelgan davrda shakldiq so'zlarni qofiyaga solish, baxtiyorlik haqida ko'tarinki satrlar tizish odat edi. Mavzuni she'r emas, balki she'rni mavzu mukarram qiladi deb hisoblanar, shuning uchun she'rning qanday yozilishidan ko'ra, uning nima haqda ekanligi muhimroq sanalardi. Abdulla Oripov tuyg'ulari o'zbek she'riyatiga o'ychil g'am va g'amchil o'y olib kirdi. Shoir alohida bir odam va uning dardlari haqida o'yg'a botdi, qalam surdi. Bu odam shoirning o'zi edi. Binobarin, bir odam to'g'risida hayqirish noqulay bo'lardi, u haqda pichirlab she'r o'qish lozim edi. Chunki shovqin, baland tovush odamni o'zga odamlardan yiroqlashtiradi, samimiylikdan mahrum etadi.

O'tgan asrning 60—70- yillarida Abdulla Oripov she'riyati o'zbek millatining sof tuyg'ularini saqlab qoldi. Shuning uchun ham shoirni o'zbek she'riyatida o'z davrini u yaratdi, deyish mumkin. Chunki chinakam iste'dodgina davrning to'siqlari, cheklovlarini yengib o'ta oladi. Har qanday zamon va har qanday sharoitda ham asl iste'dod davridan marhamat kutmaydi, balki unga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Abdulla Oripov she'rlaridagi beadad samimiyat, tuyg'ular chinligi kishini beixtiyor o'ziga asir qiladi. Shoir she'rlari kayfiyat va hissiyotning yaxlit obrazlaridir. U inson tuyg'ularini, hissiyotini shu qadar chuqur bilgani va ifoda eta olganidan ayrim misralarining o'ziyoq she'rxonda muayyan kayfiyat hosil qiladi. Masalan, shoir odamlarning zilzila paytidagi ruhiy holatini: *"Asablar tuproqqa cho'kkan edi tiz"* tarzida beradi. O'zining pokiza yoshlik davrini esa *"Yiroq-yiroqlardan mungli va uzun Turnalar tovushin tinglardim faqat"*. — deya ifodalaydi. O'zbek xalqining yig'na obrazi: *"Sonsiz egatlarga sochilmish, ana, Mening orzularim, mening o'ylarim"* tarzida umumlashtiriladi. Shoirning: *"qaro sochlaringda oppoq atanga"* degan tashbihi aniqligi bilan ham, ta'sirchanligi bilan ham ko'ngilni rom etadi. Uning she'riyatida vatan timsolining chizilganiga e'tibor qiling: *"Shabnam shovullaydi bog'lar qo'ynida, Salqin tuman ichra bo'zarar tonglar, Quyoshning erinchak yog'dularida, Nafis yaltiraydi bargi xazonlar"*.

Abdulla Oripov she'riyatini millat ruhining timsoliga aylantirgan sifatlardan

yana biri undagi obrazlarning teran xalqchil tomirlarga egaligida. Eng murakab holatlarni ham g'oyat ulkan nazokat va yuksak madaniyat bilan ta'sirli qilib o'zbekcha ifodalay bilish shoir she'rlarining qimmatini oshiradi. Shoir deyarli hamisha she'riy ifodaning aniq va tuyg'ularga ta'sir ko'rsata oladigan bo'lishiga erishadi. Uning: *"Oyoqlangan qo'ziday dovdirar yelda maysa, Ko'm-ko'k mo'viy osmonda kezib yurar oq bulut"* kabi satrlarida qo'llanilgan tashbihlar hayotiy asosi chuqur hamda hissiy qudrati tengsizligi bilan kishini hayratga soladi. Yelda silkinayotgan ko'klam ko'katining dovdirab, yiqilib-surinib endigina oyoqqa turayotgan qo'zihoqqa o'xshatilishi shoirning xalq turmushini bilibgina qolmay, uni ichdan tuyishini ham ko'rsatadi. Shu joyning o'zida ko'klam osmonini ham esda qoladigan qilib suratlantira olish uchun ulkan iste'dod talab etiladi. A. Oripov ko'z oldiga keltirish mushkul, ifodalash undan-da og'ir bo'lgan sezimlarni, mavhum tuyg'ularni tuyimli qilib chizish borasida tengsiz mahoratga egadir: *"Yorilmagan yaraday sevgi!"* — deydi u. O'ta mavhum tuyg'uni bundan ortiq aniq tasvirlash mumkin emas.

A. Oripovning san'atkorigi shundaki, u hodisalarning boshqalar ko'rmagan yoki ko'rgan bo'lsa-da, payqamagan jihatlarni o'ziga xos tarzda aks ettira oladi. Shoirning iste'dodi nazarining o'tkirligi, tuyg'ularining nozikligi, hissiyotining teranligida ko'rinadi. Ko'klamda o'rik g'o'ralarini hamma ko'rgan, ammo faqat chin shoirgina unda hayotni davom ettirish nishonasi borligini ko'ra biladi: *"Dilbar kelinchakning ko'ksida g'ulu, Zardoli shoxiga tashlar ko'z qirin"*. Sal e'tibor qilgan o'quvchi yosh kelinchaklarning ko'pincha o'rik dovuchelasiga boshqorong'i bo'lishini esiga tushiradi. Har qanday hayotiy lavhada chin san'atga xos belgini ko'ra olish asl shoirlilikning belgisidir.

Shoirning mahorati shundaki, u ko'pincha aytib o'tirmay, ishora qilish bilan ko'rsatadi. Tasvirning bunday usuli sizni fikrlashga, she'rning zamiridagi chiroyli ma'nolarni mustaqil kashf etishga undaydi. Ma'lumki, g'am haqida ko'p she'rlar yozilgan. Lekin g'amni kishining ko'z oldiga yaqqol keltirib qo'yish hamma shoirga ham nasib etavermagan. Quvunch to'g'risida ham kam yozilmagan, biroq uni tuyimli qilish oz kishiga nasib etgan. Abdulla Oripov: *"Qizg'aldoq bargidek uchar dildan g'am, Toshqinlar kiradi qalbimga manim"* satrlarida og'irdan og'ir ana shu ikki ishni birvarakayiga uddalagan. G'amni ko'z oldiga keltirib bo'lmaydi dedik, lekin qizg'aldoqning harir gulbargini har birimiz bilamiz. Uni yengil bir harakat uchirib yuborishi mumkin. Shoir qalbidan "qizg'aldoq bargidek uch"gan g'am o'rniga toshqin kirmoqda. Toshqin nimaligini ham barcha biladi. She'riy misralarda quvunch tilga ham olingani yo'q, lekin insonga ulkan shodlik yor bo'lganda ko'ngliga toshqin kirishi sezimli. Chinakam san'atkorigina buni boshqalar ham his qiladigan tarzda bera oladi. Shoirning she'rlari kishining ruhiyatini poklaydi, tuyg'ularini baland qiladi va ma'naviy jihatdan yuksalishiga sabab bo'ladi.

LIRIK QAHRAMON

Lirik asarda tuyg'ʻu va o'ylari tasvirlangan shaxs obrazi lirik qahramondir. U, ko'pincha, shoirning o'zini anglatadi. Chunki lirik asarda ishtirok etadigan asosiy timsol shoirning o'zi bo'lib, she'rda uning o'ylari, sezimlari, tuyg'ʻulari, kayfiyati namoyon bo'ladi. To'g'ri, lirik asarlarda ba'zan shoirdan boshqa qahramonlar ham ishtirok etadi.

Jumladan, Abdulla Oripovning "Bahor" nomli she'ridan olingan: **"Ravon yo'llar qarshingizda turibdi mushtoq". — Derdi bizga harf o'rgatgan yosh bir muallim** misralaridagi muallim timsoli fikrimizga dalildir. Lekin lirik asarlarda shoirdan o'zga personajlarning o'y-xayol va kechinmalari-ni batafsil tasvirlash imkoni yo'qligi uchun ham lirikadagi **"raqib", "rind", "soqiy", "ag'yor"** va yana boshqa timsollar lirik qahramon darajasiga ko'tarila olmaydi.

Chinakam lirik asarning qahramoni o'ziga xos tabiat, fe'l, kayfiyat, taqdir egasi sifatida namoyon bo'lishi, uning sezim va kechinmalari she'rxonni loqayd qoldirmasligi kerak. Lirik qahramonning quvonchi, g'ami, iztirob-u o'ylari o'zgalarga ta'sir ko'rsata olsagina, u badiiy qiymatga ega bo'ladi. Lirik qahramoni befarq qoldirgan she'r o'quvchining ongiga ham, tuyg'ulariga ham ta'sir ko'rsata olmaydi. Shu jihatdan qaraladigan bo'lsa, Abdulla Oripovning siz tanishib chiqqan barcha she'rlaridagi lirik qahramonning tuyg'ulari kishiga kuchli ta'sir qilganini ko'rish mumkin. Shoir she'rlarida o'z shaxsiyatining turli qirralarini namoyon etadi. Ularda aks etgan kechinma va sezimlar chin, ifoda go'zal, badiiy til jozibali bo'lgani uchun lirik qahramon o'quvchini o'ziga tuyg'udosh qilib qo'yadi. Shundan kelib chiqib, kechinma va o'ylari lirik asarda ifoda etilgan va she'rxonni o'ziga tuyg'udosh qila oladigan shaxs timsolini lirik qahramon deyish mumkin.

Lirik qahramon ko'ngil holatini ifodalagani, bevosita "men" nomidan so'zlashgani, o'zining eng ichkin, muqaddas tuyg'ularini she'rxon bilan o'rtoqlashgani uchun o'quvchiga yaqin va tuyg'udosh bo'lib qoladi.

Adabiyotshunoslikda lirik qahramon tushunchasi 1921- yilda rus olimi Y. N. Tinyanov tomonidan kiritilgan. Shoir shaxsi qanchalik yirik, serqirra, uning tuyg'ulari qanchalar samimiy bo'lsa, lirik qahramon tasviri ham shunchalik jonli va serjilo bo'ladi. Shuning uchun ham Abdulla Oripov she'rlarining lirik qahramoni kishi ko'nglini butunlay zabt etadi, o'z holati samimiy va chinligiga o'quvchini to'la ishoniradi.

SOHIBQIRON

(dramatik doston)

II SAHNA

Ulug' Amir Temur tengsiz kurashlar, o'tkir aql va tadbirkorlik bilan tiklagan saltanatni adolat bilan boshqarish hamda imkon boricha ezgu ishlar qilishga hamisha intiladi.

Temur.

...Bolalarim, unutmangki, davlat ishida
Har qanday yumushning ham o'z o'rnini bordir.
Minglab xufya xizmat qilar bizga, masalan,
Anno ular tanishmagay bir-birlarini.
Xabarlarni shoshilmasdan tinglab, o'rganib,
Barchasidan chiqargaymiz zarur xulosa.
Yurish qilish lozim bo'lsa yiroq ellarga
Tadorigin ko'rmoq kerak uch to'rt yil avval.
Siz, chunonchi, sarhadlarda yaylov tayyorlang.
Yilqilarni ko'paytiring o'sha joylarda.
Toki sizning *borg'in* otlar yetib borgan payt
Tulpor bo'lib, kishnab tursin minglab toychoqlar.
Yov qo'shinin talikaga solmoqlik uchun
Tunda uning atrofida gulxanlar yoqing.
Necha yuzlab millatlagan cho'g'larni ko'rgach,
Yog'iy sizning lashkarlarni ko'p deb o'ylagay.
Shabxun deya ataladi tungi hujumlar.
To'rtta otning biqiniga shox-shabbalardan
Oddiygina supurgini bog'lab qo'ysangiz —
Chunon to'zon ko'tarilgay, deysiz qiyomat!
O'rni kelsa to'rt suvoriy to'rt ming otliqning
Vahimasin yaratadi qiyqiriq bilan.
Bayrog'ingiz egilmasin maydonda sira,
Jangda yolg'iz qolsangiz ham bayroq tik bo'lsin.
Hujum qilish arafasi: "Allohu akbar!" — deb
Nido aylang. Parvardigor kuch ato etgay.
"Suring!" — degan na'ra esa bosqinga da'vat,
Bizning oddiy: "Ur-ho-ur" dan yov juda qo'rqqar.
Endi jahon yaxshi bilar qudratimizni,
Pinhon joyi qolmagandir hiylalarning ham,

Biroq Temur firiblarin adog'i yo'qdir!
Endi ruxsat, mashvaratning mehmonlariga...

Bir qism ishtirokchilar chiqib ketadilar.

Eshikbon.

Olampanoh, kutib turar ikkita chopar.

Temur.

Kirsin ular!

Ikkita chopar oldinma-keyin kiradilar.

Ikkinchi chopar. A'lohazrat, men Rumodan yetib kelmishman.

Qaysariniz Boyazidning elchisidurman.

Sulton Shabli erur mening ismi sharifim.

Temur.

Ko'pdan seni kutmoqdaman, xabar ber, elchi.

O'z-o'ziga qanday hukm chiqarmish Sulton?

Chopar maktubni uzatadi. Temur uni o'qiy boshlaydi.

“Urush bilan hal bo'lajak bu mojarolar”.

“Agarda sen biz tomonga kelmasang, Temur,

Bilib qo'yki, xotinalaring uch taloq bo'lgay.

Agar seni yenga olmay chekinsam ortga

Unda mening xotinarim bo'lsin uch taloq”.

O'h, Boyazid, maqsadingni aytibsan, ammo

Shart edimi xotinlarni qimorga tikmoq.

O'z ismini yozmish Sulton oltin hal bilan,

Bizning ism quyiroqda, oddiy siyohda...

Tag'in Sulton emish bu zot. Bachkana qiliq.

Amir Temur irodamiz, farmon shul erur:

Rum Sultoni chorlabdimi jang maydoniga

Borajakmiz! Bu shumoyoq choparni esa

Eson-omon kuzatingiz kelgan yo'liga.

Barchangizga ruxsat. Meni yolg'iz qoldiring.

Hamma chiqib ketadi. Temur orqadagi parda tarafga qarab...

Buqalamun, sen qaydasan, bu yoqqa kel-chi.

Parda ortidan ...Buqalamun — Temurning xufyasi chiqib keladi.

Buqalamun.

Olampanoh, hozir bo'ldim, ne buyurgaysiz?

Temur.

Yana yumush topshiraman senga ishonib,

Zero, har ne mushkulni ham eplab kelgansan.

Xufyalarim orasida epchili o'zing,

Xohlasang gar o'zgaradi butkul qiyofang.

O'zgaradi va hattoki ko'zingning rangi,

Sen bilmagan til ham yo'qdir yetti iqlimda.

Buqalamun.

Olampanoh, shu sababdan laqabinni ham

- Juda topib qo'ygandingiz, Buqalamun deb,
Asl ismin bir zamonlar Itolmas bo'lgan.
- Temur.** Endi mag'rib kishisiga aylangaydirsan.
Mutakabbir va hiylakor farangiylarni
O'rgangaysan, og'izlarin hidlab ko'rgaysan.
Shohlarining maqsadlarin obdan anglagach,
Elchilarin chodiringa boshlab kelgaysan.
- Buqalamun.** Samarqandga, shu yergami?
- Temur.** Yo'q, Buqalamun! Nasib etsa Angoraning atroflarida,
Olis Rumo mamlakatin qoq yuragida
Tug' ko'tarib, g'olibona chodir tikkayman.
- Buqalamun.** Olampanoh, shu daqiqa, shu soniyadan
Meni farang deb hisoblang!
- Temur.** Javobing tuzuk.
Buqalamun g'oyib bo'ladi. Temur eshikbonni qars urib chorlaydi.
Taklif eting malikani — Bibixonimni,
Bibixonim! Agarda u bo'lmasa edi
Kurashlarning va janglarning dolg'alarida,
Qayroq toshga aylanardi balki bu yurak...
Bibixonim kiradi.
- Bibixonim.** Chorlamishsiz, olampanoh...
- Temur.** Bibixon, bibi...
Kengash bilan band bo'libman...
- Bibixonim.** Olampanoh, yana yurish, yana safarmi?
- Temur.** Hisoblashmas qismat bizning istaklar bilan,
Bamisoli quyosh botgach, oy chiqqanidek,
Hodisalar silsilasi o'qar bardavom...
Turkiylardan cho'chib farang mamlakatlari
Rumo bilan ikkimizni g'ijg'ijlab qo'ydi.
Bu nayrangni tushunmaydi, afsus, Boyazid,
Boz ustiga kimki qoehsa bizning g'azabdan,
Boyazidning saroyidan topmoqda panoh.
- Bibixonim.** Uning asl maqsadi ne? Murodi nima?
- Temur.** Sulton bizning saltanatga bepisand boqib,
Hasadini bildirmoqda yosh bola kabi.
Endi jangga chorlabdi u oshkora, ochliq.
Men — Temurman! Oriyat ham bor-ku dunyoda.
Yetar, endi! Kuno'g'longa egar urgayman,
Rum tarafga yuzlanadi tulporim jadal.

Bibixonim. ...Sizga zafar tilamoqdan boshqa choram yuq.
Balki men ham yoningizda bo'lay, amirim.

Temur. Yo'q, azizam. Samarqandning saltanatida
O'zingizu nabiramiz Muhammad Sulton
Hukmifarmo bo'lib turing. Yumushlar talay.
Qurilishlar, bog'i rog'lar, bola-baqralar...

Parda

III SAHNA

Angora yaqinidagi tepalikda Temur chodiri. Tashqaridan g'ovur-g'uvur, otlar kishnashi, fillar na'rasi eshitilib turadi. Chodir ichida taxtda Amir Temur. Uning atrofida shahzodalar, amirlar, lashkarboshilar.

Shayxulislom. Olampanoh, izn bering.

Temur. Gapiring, hazrat.

Shayxulislom. Kecha tunda munajjimlar — axtarslunoslav
Yulduzlarning holatiga obdan boqishib,
Xosiyatli topishibdi bugungi kunni.

Temur. Qutlug' ta'bir. Anmmo bugun Boyazid bilan
Amir Temur jangga kirar. Munajjimlarmas.
Shayxulislom, bilib qo'ying hasratimni Siz,
U ham muslim, men ham muslim. Bu ne ko'rgulik?
...U ham turkiy, men ham turkiy. Bu ne gustohlik?
Samarqanddan yetib kelgan mening lashkarim
Ol suradi akasi yo ukasi tomon.
Yuragimni o'rtar bu hol, lekin majburman.
Har qandayin muhoraba oldidan doim
Allohindan madad so'rab, yolboraman men.

Shayxulislom, zafar tilab tilovat qiling.
(Shayxulislom tilovat qila boshlaydi. Shahzodalar, amirlarga)
Shunqorlarim, ulug' jangga kirayotirsiz.
O'ng qanotni topshirgayman senga, Mironshoh,
So'l qanotni boshqarasan Shohruh Mirzo, Sen!
...Obong'orni faqat o'zim nazorat qilgum.
Hozirgacha ma'lum bo'lgan xabarga ko'ra
Jangga chiqmish yov tarafdin to'rt yuz ming lashkar.

Shahzodalar, amirlar. Olampanoh, Allohdauu Sizdan kuch olib,
Har qandayin yog'iyni ham tor-mor etgaymiz.

Temur.

Bolalarim, bu og'ir jang. Biling, bu jangda
Rumoning o'z lashkarlari himoyadadir.
Ular axir o'z yurtlarin qo'riqlagaylar.
...Ammo Rumo yerida men o'zga emasman,
Men musulmon amiriman! Nasabim turkiy!
Adolat va dini Islom posbonidirman.
Farmoninga quloq tuling:
Bizkim, mulki Turon, amiri Turkistonmiz.
Bizkim, millatlarning eng qadimi va eng ulug'i
Turkning bosh bo'g'inimiz.
Alloh Sizga madad berib, zafar yor bo'lsin!
Naqoralar chalinsin, to yeru osmonni
Bizning lashkar suronlari chulg'ab olsinlar.
Yog'iyllarni tahlikaga solsin bu suron.
...Yasovullar har daqiqa menga paydar-pay
Yetkazishib turadilar jang tafsilotin.
Sarkardalar, Sizga ruxsat
Allohu akbar!

Amirlar, sarkardalar chiqadilar.

Temur (*Eshikbon-
yasovulga*).

Endi esa chorlang buyon Aloviddinni.
U betimsol bir iste'dod, shatranj ustasi.
Samarqanddan atay uni olib kelganman.

Aloviddin kiradi.

Aloviddin.
Temur.

Olampanoh, chorlamishsiz...
Ha, Aloviddin,
Sen bilan biz necha yilki shatranj suramiz.
Ammo bilki, bu galgisi boshqacha o'yin,
Bu — boshqa jang! Donalarni ter, Aloviddin.

Aloviddin shatranj donalarini teradi. Temurda oq donalar.

Eshitgansan, Aloviddin. Yoshlik chog'imdan
Men shatranjga ishqiboznan. U nozik o'yin.
Uni tengsiz san'at deya ta'rif etarlar.
Biroq shatranj o'xshar ko'proq jang san'atiga.

Aloviddin.
Temur.

Qani, yuring, olampanoh.
Yurdi, sipohim.
Qani olg'a, piyodalar, zafar yor bo'lsin.

Chodir tashqarisidan jang sadolari baralla eshitila boshlaydi.

- Aloviddin.** Shoh sipohin bizga qarshi yo'naltirdingiz.
Kaminaning sipohi ham anoyi emas.
- Temur.** Hozir nechuk jang qilmoqda piyodalarim,
...Juda og'ir jang ketmoqda chodir ortida.
Inshoolloh, yengajakman! Sen — Aloviddin,
Faqat shatranj sohasida jahongirdirsan.
Bizning esa chekinizga boshqa yuk tushgan.
Bizning uchun ulkan zamin shatranj taxlasi...
- Aloviddin.** Sizing buyuk iste'dodga taraf yo'q aslo,
Shatranjda ham betimsolsiz. Iqorman, Hazrat,
Ammo menga, izn bering, bir savolim bor.
...Sizing g'olib bo'lmoq'ingiz garehi muqarrar.
Lekin, Hazrat, Siz men bilan chodir ichida
Shatranj o'ynab, jang maqomin kuzatmoqdasiz.
Bir qarashda beparvodek, hatto sovuqqon.
- Temur.** Men bilaman, Aloviddin, o'z qudratimni.
Raqibimni dovdiratar bu usulim ham.
...Odamlarim allaqachon Rum sultoniga
Mening shatranj o'ynay turib jang qilishimni
Yetkazdilar! Boyazidni talilika bosdi!
Dushmaningni bundan ortiq kamsitib bo'lmas.
- Yasovul (Kiradi)** A'lohazrat, piyodalar nobud bo'lmoqda.
- Temur.** Atlang, atlang, o'z kuchiga ortiq ishonsa,
G'afolat bosib qolgusidir hatto filni ham.
(Ham Yasovulga, ham Aloviddinga)
To'lg'amo deb atalguvchi bir yo'limiz bor,
Yetkazingiz o'ng qanotu ham so'l qanotga.
Mironshohu Shohrux Mirzo ikki tarafdin
Yog'ylarni o'rab olsin! Obong'orda men!
Aloviddin, shohga qarshi hujum boshladim.
- Yasovul (yana kiradi).** Olampanoh! Yov lashkari
- Temur.** To'p-to'p bo'lishib, biz tomonga o'tayotir.
Shoyon yaxshi gap!
Ular asl musulmondir, ziyon yetkazmang.
- Aloviddin.** A'lohazrat, har ikkala maydon ichra ham
- Temur.** G'oyat qizg'in tus olmoqda jangovar san'at.
Lashkarlarim urho-ur deb jang maydonida
Nayza bilan, qilich bilan va kamon bilan

Yov saflarin qirib borar hozir ayovsiz.
Men ham hozir ular bilan ruhan birgaman,
Shu gap haqqi, Sizga qarshi tashlayman ruxni.
...Eshitingiz, rux haqiqat qilichidek keskir, beomon.
Men rux bilan jang qilishni sevaman juda.

Aloviddin.
Yasovul.

Ruxingizning na'rasiga javobim shu-da.
Olampanoh, orqadagi yov o'rdasini
Hakqa kabi o'rab oldi bizning lashkarlar,
Biroq o'rda ustuvordir!

Temur.

Bizning qo'lda naftandoz deb atalguvchi bir
Ajdahodek o't purkagich yarog'imiz bor.
Bamisoli osmondan tushgandek quyun.
U o't-olov purkay boshlar zamin ustiga.
O'rda tomon yo'naltiring naftandozlarni.
O'rda chilim sarxonasi kabi yonsinu
Tamakidek tutab ketsin tubida yog'iy.

(Aloviddinga)

Aloviddin, qay yo'sinda yo'limni to'sma,
Mana endi ishga tushar sarkardam farzin
Va ortidan ikkinchi rux chiqar maydonga.
Endi qayga qochib borgay sho'rlik qorushohi?
Endi kimdan madad kulsin yo kimga arzin
Bayon etsin?

Aloviddin.
Temur.

Chiroyli mot! Mot!
Bu — ruxning ishi...

Yasovul.

Shoyad ruhlar menga nudom bo'lgay madadkor.
A'lohazrat, a'lohazrat, yaxshi xabar bor!
Shu asnoda Rum sultoni asir olinmishi!

Temur *(yasovulga)*. Isming nedur?

Yasovul.

A'lohazrat, ismim Qosimbek.

Temur.

Qayerdansen? Nasabing kim?

Yasovul.

Men shahri Keshdan. Otam sizga sarboz bo'lgan.
Dahli jangida shahid ketgan,
Bugun mening o'zim sarbozman!

Temur.

Bizning uchun g'oyat qutlug' mujda keltirding,
O'g'lim, seni siylagayman bu mujda uchun.
Insho'lloh, Samarqandga qaytib borgan chog'
Nikohingga berajakman bir nabiramni.

**Yasovul.
Aloviddin.**

Olampanoh, o'lgunincha Sizga sodiqman.
O, Allohning marhamati burchalar kengdir.
Bir bandasin daqiqada ko'kka ko'tardi.

Temur.

Shukr, deyman, yaratgunga — Parvardigorga,
Biroq, zafar nashidasin totmasdan burun
Ruhiyatim amri bilan bir gap aytaman:
Hech bir shohning boshiga bu kulfat tushmasin.
Olib kiring Boyazidni!

Boyazidni oyoq-qo'li bog'liq holda olib kirishadi.

Evoli, bu ne hol? Oyoq-qo'lin yeching darhol,
U, axir, shoh-ku!

Chumolilar xor qilishsa arslon rutbasin,
Buzilgaydir o'rmonning ham qonuniyati.

(Boyazidga)

Boyazid.

Men taassuf bildiraman, tushungin, sulton.
Asir bo'lib tursam hamki qoshingda, Temur
Zor emasman iltifoting, taassufingga.

Temur.

Oddiygina bir voqea yuz berdi, axir,
Sen yildirim laqabli bir qudratli chaqmoq
Cho'ng temurga urilingu chilparehin bo'lding...

Savol va topshiriqlar

1. Temurning biror yurtga qilinadigan yurishga uch-to'rt yil oldin tayyorgarlik ko'rish kerakligi borasidagi o'gitini sharhlang.
2. Asardan Amir Temurning harbiy hiylalar borasidagi ustaligi aks etgan o'rinlarni topib, sharhlang.
3. Sohiloqirinning: *“O'z-o'ziga qanday hukm chiqarmish Sulton?”* — degan so'rog'i tagidagi ma'noni anglating.
4. Boyazidning xati Amir Temurga qanday la'sir qilganini tushuntiring.
5. *“Men — Temurman! Oriyat ham bor-ku dunyoda. Yetar, endi!..”* tarzidagi qaroriga asoslanib, jahongir shaxsiyatiga baho bering.
6. Temurbekning yomoularini insof sari “kaltak bilan haydash” haqidagi to'xtamiga munosabat bildiring.
7. Amir Temurning: *“Bizning uchun ulkan zamin shatranj taxtasi”*, — degan iqrorida sizningcha afsus ko'pmi, iftixor?
8. Sohiloqirinning shaxmat taxtasidagi o'yin va maydondagi jangni birday boshqara olgani sababini izohlashga urining.
9. *“Ruhiyatim amri bilan bir gap aytaman: Hech bir shohning boshiga bu kulfat tushmasin”*, — degan Temur shaxsini tavsiflang.

“SOHIBQIRON” ASARI TO‘G‘RISIDA

“Sohibqiron” dramasi Amir Temur janglarda emas, balki ko‘proq o‘ylar girdobida aks ettiriladi. Asarda Temurning murakkab tabiati uning Amir Husayn, sulton Boyazid, amirlar, o‘g‘illariga munosabatini ko‘rsatish mobaynida yorqin aks etgan. Amir Temur tajribali hukmdor va o‘ychil faylasuf sifatida davlatni ushlab turguvchi tayanchlarni: “Mo‘l xazina, yagona shoh, yengilmas lashkar”, — deya belgilaydi. A. Oripov Temurni o‘z yo‘lining to‘g‘ri-noto‘g‘riligini aniqlashga tinmay urinadigan, bosgan har bir qadami xususida fikr yuritiladigan kishi sifatida ko‘rsatadi. Shuning uchun ham Temurning: “Unutmagil, muzaffarman haqligim uchun”, — degan so‘zlari o‘quvchiga qahramon fikrlash tarzining mantiqiy hosilasiday ta‘sir qiladi.

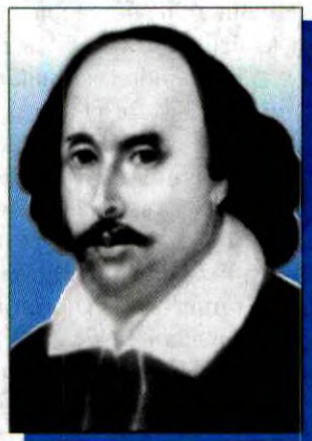
Asarda Amir Temurning o‘z dushmanlari gunohlarini ham kechira oladigan shaxs ekani sulton Boyazid, haddidan oshgan kimsani jazosiz qoldirmasligi Amir Husayn, ezgu amalli kishilarni taqdirlashi Hofiz Sheroziy va Qosimbek timsollari orqali ishonarli aks ettirilgan. Dostonda Boyazidning Amir Temurga yozgan xatidagi haqoratlar uni urushga kirishishga majbur etishi ishonarli tasvirlangan: *“Agarda sen biz tomonga kelmasang, Temur bilib qo‘yki, xotunlaring uch taloq bo‘lgay. Agar seni yenga olmay chekinsam ortga Unda mening xotunlarim bo‘lsin uch taloq”*. Muallif hech bir musulmon ehidashi mumkin bo‘lmagan bunday odobsizlikka Temurning jang bilan javob berishi tabiiylikni tarixiy haqiqatga ham mos holda ko‘rsatadi.

A. Oripov asar bosh qahramonini o‘ylar og‘ushida aks ettiradi. Temur xato qilib, birovlarining umriga zomin bo‘lishdan qo‘rqadi. Ammo o‘zini buyuk bir tarixiy missiyaning ijrochisi deb biladi: *“Nega ko‘pdir nayrangboz-u kazzob kimsalar? Nega bosgan yer yuzini huncha ko‘p illat? Men zaminni tozalashim kerak ulardan”*. Jahongir jangovor yurishlarida doim biror xalqqa qarshi emas, balki yovuz hukmdorga qarshi qo‘shin tortadi.

Amir Temurning Ahmad Yassaviy bilan uchrashuvi asarning eng ta‘sirli lavhalaridan biridir. Bu o‘rinlarda Amir Temur o‘z xatti-harakatlariga ma‘naviy asos qidirayotganligi aks etadi. Hazratning: “Aytehi, Temur, sen besubab qon to‘kkanmisan?” — degan so‘rog‘iga javob berish jahongirga oson kechmaydi. Sohobqiron islomiy tartiblar o‘rnatish, adolatni qaror topdirish uchun qon to‘kkani haqida o‘ylaydi. Asar muallifi o‘z nuqtai nazarini Yassaviy qarashlari orqali beradi. Dunyoda banda tomonidan kuch bilan adolat o‘rnatilishi shubhali ekanligi buyuk so‘fiyning: “Niyat qancha jozibali bo‘lsa ham, Temur, qilich bilan nuqod hosil bo‘lmog‘i gumon”, — degan so‘zlarida ifoda etiladi. Olamni kuch bilan bosib olgandan, odamlar dilini haq so‘z bilan zabt etish to‘g‘riroqligi haqidagi fikr Yassaviy hazratlarining shaxsiyatini ifoda etadi. Xullas, asarda Amir Temur timsoli o‘zi va eli haqida tinimsiz o‘yladigan shaxs sifatida puxta tasvirlangan.

VILYAM SHEKSPIR

(1564 — 1616)

Adibning hayot va ijod yo'li. Ingliz shoiri, dramaturgi, aktyori Vilyam Shekspir 1564- yilning 23- aprelida Yorkshir grafligidagi Stratford shahrida tug'ildi. Otasi — Jon Shekspir shaharning ancha mashhur kishilaridan bo'lib, shahar boshqaruvining turli lavozimlarida ishlagan edi. Onasi — Meri shu yerlik qadimiy, ammo kambag'allashgan dvoryanlardan Robert Ardenning qizi edi. O'smir Vilyam Shekspir Stratforddagi shaharliklarning o'g'illari bepul tahsil ko'radigan hamda asosan til va adabiyot o'rgatiladigan grammatik maktabda ta'lim olgan bo'lishi kerak. Bo'lajak adib cho'qintirilgani haqida cherkov daftaridagi qayddan so'ng uning hayoti haqida deyarli hech qanday rasmiy ma'lumot uchramaydi. Cherkov daftarida uning 1582- yilning 27- noyabrida stratfordlik Enn Xetuey ismli qizga uylanganligi hamda to'ng'ich farzandlari Syuzen 1583- yilning 26- mayida, Hamlet va Judit ismli egizaklar 1585- yilning 2- fevralida cho'qintirilgani bitilgan.

Taxminlarga ko'ra, Shekspir 1592- yilda Londonga boradi va teatrda aktyorlik qiladi. Shekspir 1593- yilda "Venera va Adonis" deb nomlangan dostonini chop ettiradi. Adabiyotning homiysi bo'lmish yosh gersog Sautgemptonga bag'ishlangan bu asar o'sha vaqtlarda urf bo'lgan erotik yo'nalishda bo'lib, kutilmaganda katta muvaffaqiyat qozondi va ketma-ket sakkiz marta nashr qilindi. 1594- yilda birinchi asariga izma-iz "Lukretsiya" nomli katta dostoni e'lon qilindi. Shu yilning 28- dekabrda "Greyz Inn" teatrida Shekspirning "Xatolar komediyasi" asari o'ynaldi. 1595- yilning martida Shekspir yozgan va sahna-

lashtirgan pyesalari uchun kattagina mablag' oldi. Teatrda Sautgempton homiy-
ligidagi faoliyat Shekspirga ham shuhrat, ham boylik keltirdi. Bunga otasi Jon
Shekspirning bir necha yillik urinishlardan keyin 1596- yilda Geraldik palatadan
"jentelmen"lik martabasini beradigan gerbni sotib olganligi birinchi dalil bo'lsa,
Shekspirning 1597- yilda Stratforddan bog'i bor katta uy olganligi ikkinchi dalil-
dir. Adib London sahnalarini tark etgach, bu uyga ayoli va qizlari bilan (o'g'li
1596- yilda vafot etgandi) ko'chib keladi.

1598- yilda londonlik tanqidchi F. Meres tomonidan chiqarilgan "Aql xazi-
nasi" kitobining "Ingliz shoirlari haqida mulohazalar" qismida shunday fikr bitil-
gan: "Plavt va Seneka rimliklar uchun komediya va tragediya borasida tengsiz
bo'lgani singari Shekspir inglizlar uchun pyesaning har ikki turida ham beqiyos-
dir". 1597—1598- yillarda Shekspir ijodi ancha katta shuhrat qozondi. Bu davr-
gacha uning "Tit Andronik" nomli birgina pyesasi muqovasida muallifning nomi
ko'rsatilmagan holda nashr etilgan edi. Aytilgan davrda esa adibning asarlariga
bo'lgan talabni qondirish uchun uning besh pyesasi chop etildi. Tadbirkor noshir
U. Jaggard Shekspir asarlarini nashr etish hisobiga boylik orttirmoqchi bo'ldi.
U 1599- yilda turli shoirlarning bitiklaridan iborat to'plamga Shekspirning ham
to'rt sonetini kiritib, "O'tashin ziyoratchi" nomli kitob chiqardi va undagi asar-
larni Shekspir qalamiga mansub deb e'lon qildi. Bu Shekspir ijodini qalbakilash-
tirib foyda topish yo'lidagi birinchi urinish edi.

1598- yilda aka-uka Berbejilar Londonning shimoliy chetidagi eski teatrni
buzib, uning uskunalaridan Temza daryosining janubiy qirg'og'ida "Globus" teat-
rini tikladilar. Shekspir ham yangi teatrning hissadorlaridan biri, ham o'z ijodiy
guruhiga ega aktyor edi. 1608- yilda u katta foyda keltiradigan "Blekrayerz"
teatrining ham hissadorlaridan biriga aylandi. 1603- yilda qirol Yakov Shekspir
truppasini o'z himoyatiga oldi. Guruh a'zolari "Qirol hazratlarining xizmatkor-
lari" deb atalib, kamerdinerlar⁴ singari saroy xodimlari hisoblanishardi. Truppa
saroyda tez-tez tomoshalar ko'rsatib turar, saroy ayonlari va aslzodalar aktyor-
larni yaxshigina siylardilar. Shekspirning moddiy ahvoli yaxshilanib, Londondan
ham, Stratforddan ham bir qancha mulk sotib oldi. Shu tariqa mashhur ak-
tyor asta-sekin adabiy ijoddan chetlashdi, teatrdan uzoqlashdi va 1612- yilda ota
shahriga butunlay ko'chib keladi.

1616- yilning 23- aprelida buyuk dramaturg, iste'dodli shoir, tengsiz ak-
tyor Shekspir olandan o'tdi. Uning jasadini o'z qavmi cherkoviga ko'mishdi.
O'shandan buyon uning qabrini har yili minglab odamlar ziyorat qilishadi.

Shekspirning ijodiy taqdiri juda g'alati. Qanchalik mashhur bo'lmasin, bironta
pyesasi hayollik chog'ida risoladagiday nashr qilinmagan edi. Ularning aksariyati
1623- yilga kelib, adib o'limidan yetti yil o'tgach, dunyo yuzini ko'rdi. Shekspirning

⁴ Kamerdinerlar — uy xizmatchisi.

aktyorlik faoliyati bo'yicha ham juda kam ma'lumot saqlanib qolgan. Aktyor sifatida ko'proq qirollarning rollarini o'ynaganligi qayd etilgan. "Hamlet"da Arvoh, "Sizga bu yoqadimi?" spektaklida Odam rollarini ijro etgani ba'zi hujjatlar orqali yetib kelgan. Ben Jonsonning "O'ziga yetguncha", "Sevan" pyesalarida Shekspir o'zining so'nggi rollarini o'ynagan. Ehtimol, aynan aktyorlik tajribasi buyuk adibga dramatik asarlarida sahna inkoniyatlarini to'g'ri hisobga olish, obrazlarning tabiatini yorqin namoyon etadigan jihatlarni bexato ko'rish va tasvirlashda juda qo'l kelgan bo'lishi mumkin.

1592- yildayoq Londonga kelib, tez orada teatr ahli orasida aktyor va dramaturg sifatida bir qadar tanilib qolgan Shekspirning dastlabki pyesalari qachon yaratilganini aniq aytilib bo'lmaydi. To'g'ri, zamondoshlari ingliz-fransuz urushi haqida Shekspir tomonidan 1592- yilning martida yozilgan va katta muvaffaqiyat bilan o'ynalgan bir pyesa bo'lganligini qayd etishgan. Lekin bu asarning katta qismi o'zgarlar tomonidan yaratilib, Shekspir ularni sahnaga moslab qayta ishlaganligi keyinchalik aniqlandi. Asar 1594- yilda qisqartirilgan va buzilgan holatda alohida kitob sifatida ham chop etilgan. Ijodiy umri mobaynida V. Shekspir o'ltiz olti dramatik asar, 154 sonet va bir necha doston yozgan. Lekin bulardan birortasi ham muallif hayotlik chog'ida ochiqchasiga chop etilmagan.

"Qirol Lir", "Romeo va Julyetta" (1594—1595), "Hamlet" (1601), "Otello" (1604), "Makbet" (1606) singari tragediyalar, "Yoz kechasidagi tush", "Venetsiya savdogari", "O'n ikkinchi kecha" kabi komediyalar deyarli to'rt yuz yildan buyon dunyodagi eng dovuqli teatrlar shuhratiga shuhrat qo'shib kelmoqda. Jahon dramaturgiyasining bu yetuk namunalari badiiy mahorat cho'qqilaridir. Shekspir asarlari inson tuyg'ularining murakkab, chigal va qarama-qarshi qirralarini ta'sirchan aks ettirishi bilan ajralib turadi.

G'arb mamlakatlari mutaxassislari orasida Vilyam Shekspir degan yozuvchi haqiqatda bo'lmagan va dunyoning eng zo'r dramalari ham u tomonidan yaratilmagan, degan taxminlar yuradi. Negaki, V. Shekspirning tug'ilgan joyi, otasi, onasi, oilasi haqida anchagina ma'lumotlar bo'lgani holda uning biror o'quv muassasasida muntazam tahsil olgani, aktyorlik qilgani, badiiy ijod bilan shug'ullangani haqida kishini qoniqtirishi mumkin bo'lgan dalillar qolmagan. Buning ustiga, Vilyam Shekspir o'z qo'li bilan yozgan vasiyatnoma uslubiga ko'ra muallifining u qadar ham savodli bo'lmagan tijoratchi ekanligini anglatar ekan.

Ayrim adabiyotshunoslar orasida o'z asarlarini Shekspir nomidan e'lon qilgan kishi 1550- yilda Eyfon Stratfordi shahrida tug'ilib (Buyuk Britaniyada kattaroq Stratford va chog'roq Eyfon Stratfordi singari ikki "adash" shahar bor), 1604- yilda vafot etgan lord Eduard de Ver bo'ladi, degan fikr ham bor. U qirol saroyiga yaqin aslzoda oilalardan birining farzandi bo'lib, atroflicha bilim olgan, ammo o'sha vaqtlarda aslzodalarning badiiy ijod bilan shug'ullanishi ayb

sanalgani uchun ham o'z bitiklarini Vilyam Shekspir nomidan e'lon qilgan degan qarashlar yuradi.

Bunday qarashlardan qat'i nazar, Shekspir nomidan e'lon qilingan mislsiz asarlar bor va ularni o'qish, o'rganish har qanday inson ma'naviyati shakllanishida muhim ahamiyat kasb etishi aniq. Inson aqli va hislarining eng nozik, chigal jihatlari yuksak san'atkorlik bilan tasvirlangan "Otello" (1604) fojiasi haqida alohida to'xtalish joiz.

Savol va topshiriqlar

1. Shekspirning hayot yo'li, oilasi, olgan tarbiyasi, ijodlagi yutuqlari haqida to'xtalng.
2. Shekspir shaxsiyati va uning nomidan taqdim etilayotgan asarlar atrofidagi shubhalarga munosabat bildiring.
3. Adibning dramaturgiyasi haqida to'xtalng. Ular orasidan muallif nomini dunyoga mashhur qilgan asarlarini aniqlang.
4. Shekspir ijodida "Otello" asari egallagan mavqe haqida gapirib bering.

OTELLO

(Venetsiyalik mavr¹)

QATNASHUVCHILAR²:

Brabansio — senator.

Gratsiano — Brabansioning ukasi.

Lodoviko — Brabansioning qarindoshi.

Otello — aslzoda arab, Venetsiya davlatining anaklori.

Kassio — uning leytenanti.

Yago — Otelloning mulozimi.

Rodrigo — venetsiyalik boy yigit.

Montano — Qibrisning oldingi hokimi.

Dezdemon — Brabansioning qizi, Otelloning xotini.

Emiliya — Yagoning xotini.

Umrini janglarda o'tkazgan oqil va halol arab general Otello o'ziga jasur Kassioni leytenant qilib oladi. Uning xizmatkori Yago shu o'ringa o'tishni mo'ljallab yurar edi. Shuningdek, Venetsiya senatori Brabansioning go'zal qizi Dezdemon venetsiyalik boy yigit Rodrigoni rad qilib, qora va qariroq bo'lishiga qaramay,

¹Mavr — arab. ² Asarni G'afur G'ulom o'zbekchuga o'g'irgan.

Otelloni sevib qoladi va unga tegadi. Ikki alamzada: Yago va Rodrigo birlashib, Otello bilan Kassiodan o'ch olishga bel bog'lashadi. Generalga xotini Dezdemona unga xiyonat qilib, kelishgan leytenant Kassio bilan yurishini aytishadi. O'zi rostgo'y bo'lgani uchun hammani chin gapiradi deb o'ylaydigan Otello ularning gapiga ishonadi. Fojiadagi voqealar davomini quyidagi parchadan o'qib olasiz.

* * *

General Otello ichib olib janjallashgani uchun leytenanti Kassioni vaqtincha o'zidan uzoqlashtiradi. Otelloga qattiq mehr qo'ygan Kassio Dezdemonadan eri bilan yarashtirib qo'yishni so'raydi.

- Yago.** Buning boshqa iloji yo'q Dezdemonadan,
Baxtingizga ana o'zi. Ro'para bo'ling,
Tezroq bo'ling, darrov unga iltimos qiling.
- Dezdemona.** Nima xabarlar bor, aziz Kassio?
- Kassio.** Ey malikam, yana o'sha arz bilan keldim,
...Butun qalbm bilan sevgan va hurmatlagan
Bir kishining muhabbati, mehribonligi
Panohida qayta boshdan yashash menga baxt.
Istamasdim men bu ishini kechiktirishni.
Agar unga qilganim bu xunuk lahqirni,
O'tgan ishim va hozirgi o'kinish bilan,
Yo bo'lmasa endigi ish va'dasi bilan
Uning eski muhabbatin qaytara olsam,
Shuni bilay, shuni bilsam sevinaman-ku.
Choru nochor taqdiringga bo'yin egaman.
Tole sinab boshim oqqan yoqqa ketaman.
- Dezdemona.** Aziz Kassio,
Tamom bekor bo'ldi mening tashabbuslaring,
Mening crim tamom boshqa er bo'lib qoldi,
Agar uning fe'li kabi yuzi ham shuncha
O'zgarganda, men uni hech tanimas edim.
Sizning uchun unga qilgan iltimosimday,
Rost so'z bilan istar edim minglab farishta
Men to'g'rida unga qilsin bu kun iltimos.
Garchand uning g'azabini qo'zg'atmadim hech.
Sabr qiling, men o'zinga qilmaganni ham
Sizning uchun qilajakman. Xursand bo'lasiz.
- Yago.** Nima, nima, uning jahli chiqdi, deysizmi?
- Emiliya.** U shu topda chiqib ketdi, bilmadim qanday,
Rostin aytsam, juda qiziq vasvasa bilan.

*Qasrda yotoq uyi. Dezdemona yotoqda uxlaydi. Tepasida sham yonmoqda.
Otello kirib keladi.*

Otello. Sababi bor, sababi bor, sababi, jonim!
Men ularni aytolmayman, tiniq yulduzlar.
Biroq kuchli sababi bor. Men qon to'kmayman.
Qordan ham oq, qabrdagi marmardan silliq
Bu badanni tirnamayman, yaralamayman.
Tirik qolsa boshqalarni yana aldaydi.
Shuning uchun u mutlaqo o'lishi kerak.
Shamni puflay... Shamni puflay... Xo'sh, undan keyin,
Ana boring, o'chirdim ham. Porloq chirog'im —
O'chirsamu undan keyin bo'lsam pushaymon,
Sening xuddi shu o'lingni yoqa olaman...
Biroq sening o'ling o'chsa, ey go'zal malak,
Tabiatning husni uchun o'rnak bo'lgan tan,
Bilolmayman — mash'alingni yoqishlik uchun
Qaydan topay abadiyat alangasini?
Gulni uzib o'z shohidan, unga qaytadan
Ko'karishlik hosiyatin bera olmayman.
U so'ladi. O'z shohida bir iskab olay.

(Dezdemonani o'padi.)

O'h, qanchalik shirin nafas va bu nafaslar
Adolatning qilichini buka oladi.
Yana, yana! O'h. Shunday qol o'liminggacha.
O'ldiraman, ammo seni yana sevaman.
Yana o'pay, yana o'pay, so'nggi martaba!
O'lim oldi bo'salari qanchalik shirin.
Yig'layapman. Biroq bu yosh yo'qlik yig'isi.
Ishqim uchun osmon menga bermoqda jazo.
Ana o'zi ko'zin ochdi, uyg'onib qoldi.

Dezdemona. Kim? Otello, bu sizmisiz?

Otello. Ha, Dezdemona.

Dezdemona. Yotmaysizmi, aziz Otello?

Otello. Kechasilik ibodatni qilganmidingiz?

Dezdemona. Qilgan edim.

Otello. Xudoyinning marhamati kecholmayturgan
Biror gunoh yodingizga tushmayaptimi?
Shu to'g'rida vaqt o'tkazmay ibodat qiling.

- Dezdemona.** Xo'sh, azizim, bu so'z bilan ne demoqchisiz?
Otello. Tez tavba qil, cho'zilmasin. Chetda turaman.
 Hali ruhing o'lim uchun tayyor bo'lmasdan,
 Gunoh bilan o'ldirmayman, xudo saqlasin.
- Dezdemona.** O'ldiraman... dedingizni?
Otello. Ha, o'ldiraman.
Dezdemona. Tangrim, menga rahming kelsin!
Otello. Jon bilan, omin!
Dezdemona. O'ldirmaysiz, shunday so'zni aytgandan keyin.
Otello. Jim!
Dezdemona. Ammo juda qo'rqayapman shunday bo'lsa ham
 Ko'zlaringiz olayarkan, ko'p dahshatlisiz.
 Qo'rqayapman... Begunohdan-begunoh bu ish.
 Shunday, ammo qo'rqayapman.
Otello. Gunohingni yodingga tushir.
Dezdemona. Bir gunohim u ham sizga ishqimdir, xolos.
Otello. Bali, xuddi shu ishq uchun hozir o'lasan.
Dezdemona. Ishqqa o'lim - tabiatning qonuniga zid.
 Voy, nimaga labingizni tishlamoqdasiz?
 Va qonli hirs sizni bunday qaqratmoqda.
 Bu barchasi g'alatidir, shunday bo'lsa ham,
 Ishonaman, menga zarra aloqasi yo'q.
Otello. Jim bo'l, sekin.
Dezdemona. Juda yaxshi, o'zi niua gap?
Otello. O'zim sevib, senga hadya qilgan ro'molni
 Kassioaga olib borib berding.
Dezdemona. Bu yolg'on.
 Jonim bilan qasam ichay, o'zidan so'rang.
Otello. Uh, jonginam, tilingni tiy yolg'on qasamdan,
 Chunki o'lim to'shagida yotibsan axir.
Dezdemona. Durust, axir shu topdayoq o'la qolmasman?
Otello. Xuddi shu topda.
 Shuning uchun gunohingdan tezroq tavba qil.
 Biroq, mayli, qasam ichib bo'yin tovlading,
 Lekin qaror qo'zg'almaydi, tebratolmaysan.
 Garehand bundan ho'ngrayapman. Lekin o'lasan.
Dezdemona. O'zing menga rahm qilgil, xudoyo!
Otello. Omin!
Dezdemona. Siz ham biroz rahm qiling. Axir hech qachon
 Qitday bo'lsin qilganim yo'q sizni haqorat.

Otello. Kassioni sevar edim, osmon buyurgan
Hamмага xos sevgi bilan, sovg'a bermadim.
Ont ichaman, ro'molhamni qo'lida ko'rdim,
Yuragimni tosh qilding sen, qasanxo'r xotin.
Men, qurbon, deb bu qilmoqchi bo'lganim ishni
Sen qatl deb atamoqqa majbur qilasan.
Ro'molhamni axir ko'rdim.

Dezdemon. Demak, topibdi...
Men ro'molcha berganim yo'q. Odam yuboring,
O'zi kelib chinini aytsin.

Otello. U aytib bo'ldi.

Dezdemon. Nima deydi?

Otello. Sening bilan aloqasi borligini-da.

Dezdemon. Qanday, ya'ni qonunsizmi?

Otello. Bali, qonunsiz.

Dezdemon. U bu gapni hech aytmaydi.

Otello. Og'zin yopdilar.

Dezdemon. Sodiq Yago chorasini chakki ko'rmadi.
O'h, dahshat, menga ortiq hamma ish ayon.
Qanday, axir, o'ldimi?

Otello. Bir tirik jon bo'lsa edi har tola mo'yi,
To'ydirardi bu intiqom barchasini ham.

Dezdemon. Voy, bechora, aldanibdi, men xarob bo'ldim!

Otello. Ko'z oldinda uning uchun yig'layapsanmi?
Yo'qol, fohisha!

Dezdemon. O'h, o'ldirmang, mayli, meni quvlab yuboring!

Otello. O'lim fohishaga!

Dezdemon. Shu kecha ham yashay qolay, erta o'ldiring.

Otello. Qarshilik ham ko'rsatmoqchi bo'lasanmi, a?

Dezdemon. Yarim soatga axir!

Otello. Muhlat berilmas.

Dezdemon. Duo o'qiy hech bo'lmasa!

Otello. Vaqt o'ldi, kech. *(Uni bo'g'adi.)*

Emiliya. *(Sahna orqasidan)*

Otello. Hoy afandim, afandim, hoy, janob oliy!
Nima? Shovqin! O'ldimi, yo o'lgani yo'qmi?
Qattiqqo'llik bilan shafqatim ham bor —
Istamayman bundan ortiq qiynalishingni.

Emiliya. *(sahna orsasidan)*

Afandim, hoy afandim, ...deyman axir!

- Otello.** Kim o'zi?
Emiliya. *(sahna orqasidan)*
- Otello.** Sizga axir hitta og'iz so'zim bor, xolos.
 Emiliya? Mana hozir. Bu ortiq o'ldi,
 U Kassioning o'lganini aytgani kelgan.
 Shovqin juda katta. Ortiq qimirlamaydi.
 Qabrday jim. Kirgizaymi, qanday bo'larkin?
 A, a, nima? Tebrandiini? Yo'q, nima qildi?
 Agar kirsam so'ylashadi xotinim bilan.
 Mening xotinim bilan! Xotinim?
 Mening ortiq xotinim yo'q!
 Chidab bo'lmas darajada. Oh, og'ir soat!
 Taxminimcha, quyoshni ham, oyni ham bu kun
 Ulug' zulmat qoplamish-da, yerimiz qo'rqib,
 Bu o'rtada tentiraklab kezar sargardon.
- Emiliya.** Uh, afandim, yalinaman, zarur gapim bor.
Otello. Seni esdan chiqaribman, kir, Emiliya.
 Hozir, biroz shoshilmay tur, pardani tortay.
 Qayoqda sen? *(Eshikni ochadi.)* Xo'sh, shu topda senga ne kerak?
- Emiliya.** Uh, afandim, o'ldirdilar, mudhish o'ldirish.
Otello. Shu topdami?
Emiliya. Ha, ha, hozir, xuddi shu topda.
Otello. Odatdagi o'z yo'lidan chalg'ib, oy balki
 Yerimizga yana ko'proq yaqinlashgan-da,
 Hammamni ham tentak qilgan.
- Emiliya.** Unda Kassio venetsiyalik Rodrigoni o'ldirib qo'ydi.
Otello. Nima, nima? Rodrigoni o'ldirdilarmi?
 Kassio-chi uni ham o'ldirdilarmi?
- Emiliya.** Yo'q, Kassio o'ldirilgan emas.
Otello. Ha, ha, tirikmi?
 Demak, ancha dovdirabdi, bunda qatl ishi,
 Intiqomning tovushi esa hali xirillar.
- Dezdemon.** O'ha, begunoh o'ldirildim.
Emiliya. Voy o'lay, bu kimning ovozi?
Otello. Mana bu kimning ovozi?
Emiliya. Voy, bu ovoz malikamning ovozlari-ku.
 Yordam bering! Oh, malikam, biror so'z ayting.
 Dezdemon, Dezdemon, mening malikam!
- Dezdemon.** Men gunohsiz o'lmoqdaman.
Emiliya. O'ldiruvchi kim?

Dezdemon. Hech kim emas. Yolg'iz o'zim. Xayr, ortiq xayr.
Marhamalli Otelloga salom, alvido. (*O'ladi*)

Otello. Uni, axir, o'ldirgan kim bo'lishi mumkin?

Emiliya. Voy tavba-yey, kim bilar edi?

Otello. O'zi aytdi, men emasman, siz eshitdingiz.

Emiliya. To'g'ri, aytdi. Guvohlikka o'tishim mumkin.

Otello. U yolg'onchi jahannamning qa'riga ketdi.

Men o'ldirdim.

Emiliya. Shunday esa, bu bir malak, siz qora shayton.

Otello. Tuzuk yo'ldan chetga chiqib, folisha bo'kli.

Emiliya. Unga bo'lton qilmoqdasiz, mal'un, yaramas.

Otello. Oqin suvday u aldameli, riyokor edi.

Emiliya. Sen tezlikda alangasan, u — ko'kday toza.

Otello. Yashirincha yotar edi Kassio bilan,

Ishonmasung borib ering Yagoda so'ra.

O'h, agarda kuchli sabab bo'lmasdanoq, men

Shunday qat'iy chegaraga kelolgan bo'lsam,

Mayli, meni yutsin edi tubsiz jahannam.

Hamma ishni ering juda yaxshi biladi.

Emiliya. Mening erimmi?

Otello. Sening ering!

Emiliya. Malikamning nikoh hukimin buzganini-ya?

Otello. Kassioqa o'ynashligini yaxshi biladi.

Agarda u sodiq bo'lsa, pokiza bo'lsa,

Osmon menga zabarjaddan dunyo qursa ham,

Alishmasdim bu olamga bitta tukini.

Emiliya. Mening erim??

Otello. To'g'ri, ering kelib aytdi menga eng avval,

U juda ham sodiq kishi va yoqlirmaydi.

Bunday uyat balg'amlarni, iflos ishlarni.

Emiliya. Mening erim-a?

Otello. Nega muncha ta'kidlaysan? Aytdim-ku, ering!

Emiliya. O' muhabbat, haqoratga bo'lmish masxara!

Mening erim uni: "Yo'ldan chiqqan", — dedimi?

Otello. Ha, ha, o'zi, sening ering, tushunasanmi?

Sadoqatli do'stim, ering va sodiq Yago.

Emiliya. Shunday degan bo'lsa, uning zararli qalbi

Har kuniga zig'irchaday ezilib oqsin.

U yolg'on so'z ishlatibdi. Ammo malikam

O'z irganchik taqdirini ko'p sevar edi.

Otello. A!
Emiliya. Sen bundan ham yomonroq ish qilaver, mayli!
Unga qancha sen munosib bo'lmaganingday,
Bu qilganing ish ham ko'kka shunday noloyiq.
Otello. Tovushingizni o'chirsangiz — xo'b bo'lar edi.
Emiliya. Mendagi bu sabr-chidam shuncha mustahkam,
Yarmisini qo'rqitolmas har qancha dahshat.
Almoq! So'tak! Irganch, palid! Nima ish qilding?..
Bir bor emas, yigirma bor o'ldirsang, mayli.
Qilichingdan men qo'rqmayman, ochib tashlayman.
Hoy, kelinglar! Qora arab xotinini o'ldirib qo'ydi.
Hoy, kelinglar! Voydod, odamlar!

Montano, Gratsiano, Yago va boshqalar kiradilar.

Montano. Xo'sh, bu yerda nima o'zi? Nima gap, general?
Emiliya. Keldingizmi, Yago? Yaxshi, juda yaxshi.
Odam so'yib, sizga gunoh to'nkamoqdalar.

Gratsiano. Xo'sh, ayting-chi, nima gap bor? Nima hodisa?
Emiliya. Erkak bo'lsang, sharmanda qil bu vijdonsizni,
Aytadiki, xotinini ayblab ekansan.

Men bilaman, sen qilmaysan, tuban emassan,
Ayt, bo'lmasa yurak qindan chiqib ketadi.
Yago. Men fikringa kelganini so'yladim, xolos,
Ishonilsa bo'ladi, deb hisobladi bu.

Emiliya. Notinini, yo'ldan chiqqan, deganmidingiz?
Yago. Ha, degan edim.

Emiliya. Yolg'onlaysiz, tuban yolg'on va siz ham mal'un.
Ont ichaman, yolg'onlaysiz, dahshatli yolg'on!
O'ynashibdi, debmidingiz, Kassio bilan?

Yago. Ha, Kassio bilan, dedim, tilingni tiy-chi.
Emiliya. Yo'q, tilingni tiyolmayman, so'ylashim kerak.
Mana bunda sinyoram o'lib yotibdi.

Hamma. (*Birdan*) Rahm qilgil, ey parvardigor!

Emiliya. Sizning yolg'on bo'htoningiz o'lim keltirmish.

Otello. Ey, janoblar, hayron qolmang, barchasi ham rost.

Gratsiano. Vahshiy haqiqat!

Montano. Mudhish qilgulik.

Emiliya. O'h, razillik! Bu to'g'rida men o'ylaymanki,
Sezmoqdaman razolatning sassiq hidini...
Shunday bo'lar, deb o'ylardim... Men o'z-o'zimni
Bu qayg'udan o'ldiraman, razolat, pastlik!

Yago. Tentak bo'lib qoldingmi sen? Bor, uyga jo'na.
Emiliya. Izn bering, so'ylab olay, janob oliylar,
Unga doim muluman-ku, shu topda emas.
Balki, Yago, men uyga hech qaylmasman ham.

Otello. *(Karavotga yiqilib)*

O! O!

Emiliya. Bo'kira ber, karavotga yotib olgancha,
Sen osmonga ma'sumgina termilib turgan
Shunday shirin pokdomonni o'ldirding.

Otello. U gumohkor edi, axir. *(Turadi. Gratsianogo qarab)*
Afv eting, anaki.

Sizni yaxshi tanimasdim. Mana shu qo'llar
Singlingizni xuddi shunda bo'g'ib o'ldirdi.
Juda dahshat ko'rinadi bu ishi, albatta.

Gratsiano. O'h, bechora Dezdemona, sho'rlik jivanim,
Yaxshi hamki otang o'lmish buni bilmasdan.
Avval sening bu nikohing bo'lib unga g'am,
Keksa umrin iplarini uzmisladi alam.

Tirik bo'lsa dahshat bilan mukkachga ketib,
Xudodan ham qaytar edi, mal'un bo'lardi.

Otello. Bu ishlarning barchasi ham qayg'uli.
Ammo yuz karra yuz marta uning Kassio bilan
Qilgan yomon ishlarini Yago bilardi.

Iqror bo'lgan bu ishlarga Kassio o'zi.
Bu sevgining mehnatini mukofotlabdi.
Unga mening muhabbatim garovi bo'lgan
Eng birinchi hadyanni ellib beribdi.

Kassioda ko'rdim uni o'z ko'zim bilan —
Ro'mol edi, padarimdan onamga yodgor.

Emiliya. Ey, osmonning qudratlari!

Yago. Jim bo'ling, deymen.

Emiliya. Jim bo'lmayman. Bari sirtga tepib ketmoqda,
Shamol kabi so'z aytishda saxiy bo'laman.
Mayli, meni osmon, shayton, butun odamlar
Uyallirsin, to'xtatmayman — so'zlay beraman.

Yago. Uyingizga tezroq ketsangiz-chi!

Emiliya. Qaytmayman.

Yago. Emiliyani qilich bilan chopmoqchi bo'ladi.

Gratsiano. Uyat, uyat! Qilich bilan xotin kishiga!

Emiliya. Hoy, ahmoq mavr, ro'molingizni men tasodifan

Topib olib, o'z erimga topshirgan edim.
U dam-badam arzimagan shu ro'mokhani
Qistab-qistab o'g'irlashni so'rardi mendan.
Iflos fohisha!

Yago.

Emiliya.

Xotiningni, sovg'a qilgan, deyapsanmi? Yo'q,
Men topganman, topshirganman, mana, erimga.

Yago.

Emiliya.

Yolg'on so'ylab, aklama murdor!
Ont ichaman, yolg'on emas, janob oliylar.
Tentak qonxo'r! Shunday yaxshi bir xotin bilan
Bunday ahmoq ne qiladi, bu qanday taqdir?
Ko'kning shuncha guldurosi, ayt-chi, ey iflos,
Bitta nomaqaldiroqning o'zi uchunmi?

Otello.

(Yagoga tashlanadi.) Yago Emiliyaning yelkasiga qilich suqib qochadi.

Gratsiano.

Xotinini o'ldirdi-u. Galdirayapti.

Emiliya.

Uh, meni ham malikamga qator yotqizing...

Gratsiano.

Xotinini o'ldirdiyu qochganicha ketdi.

Montano.

U juda noyob mal'un. Men bu arabdan
Tortib olgan shu qilichni qo'lga tutingiz.
Eshiklarni qorovullang, chiqara ko'rmang,
Unnab qolsa o'kdingiz, mayli. Men esa
U mal'un it, yaramasning izidan ketdim.
Otello bilan Emiliyadan boshqa hamma ketadi.

Otello.

Menda endi ozgina ham jur'at qolmagan,
Qilichinni ololadi tirnoqcha bola.
Sharafniikin shu sharafsiz uurni yashash?
Hammasi ham nobud bo'lsin, yo'qolsin, mayli.

Emiliya.

Nozaninim, qaysi qo'shiq senga yoqardi?
Tinglaysanmi? Aziz jonim? A, Dezdemona?
Oqqush bo'lib o'ynaymanmi so'ng qo'shiq aytib,
Bu dunyodan bir umrga ko'zni yumaman. *(Kuylaydi.)*
«Oh, majmuntol, majmuntolning qo'shig'ini kuylaymiz.»
Toza edi, sevar edi, marhamatsiz mavr.

Otello.

Imon bilan barisiga qasam ichaman,
Bu gaplar haq... Mana, o'laman. *(O'ladi.)*
Yana bitta yarog'in bor bu yerda mening,
Muzli suvda tob berilgan ispan shamshiri.
Mana! Amaki, tashqariga chiqmoq istayman.

Gratsiano

(Sahna orqasidan).

Qimirlading, bilib qo'yki, boshing ketadi,
Yarog'ing yo'q, itoatga majbursan, arab.

Otello. Gaplarim bor, bu yoqqa kir o'zing bo'lmasa,
Xo'p, demasang, quolsiz ham hujum qilaman.

Grasiano kiradi.

Grasiano. Nima deysan, nima gaping bor?

Otello. Mana, boshqa yarog'im bor. Bunday shamshirlar
Hech bir soldat yonboshini bezay olmagan.
Bir vaqtlar qisqa qo'lning g'ayrati bilan
Shu qilich-la qatorlarni yorib o'tganman,
Unda to'siq siznikidan qiyinroq edi.
Biroq hozir u mag'rurlik o'rinsiz — bekor.
Kim, ayting-chi, taqdirini o'zgartoladi?
Zarracha ham qo'rqmang mendan — xotirjam bo'ling.
Tilak, yo'lim, armonlarim shu yerda tamom,
Mening kemam suzmas ortiq, langar tashlagan.
Siz orqaga chekinyapsiz? O'rinsiz qo'rquv?
Otelloning ko'krugiga o'q bilan emas,
Qamish bilan turtsangiz ham tisariladi:
Ayting-chi, u qayerga bora oladi?
O'h, bechora tolesizim! Bo'z kabi oppoq!
Uchmashamiz mahshar kuni — adolatli kun.
Shunda agar menga bir gal tashlasang nazar,
Ruhim ko'kdan qulab ketar, uni iblislar
Tutib olib, zulmatlarga uloqtirajak.
Sovibsan, ey aziz malak, xuddi o'zingning
Tozaliging kabi. O'h, mal'un ko'ppak!
Haydang meni bu ilohiy vujud ustidan,
Haydang meni. Ey, shaytonlar,
Quyumlarda aylantiring, girdobga oling
Va qovuring oltingugurt eritmasida,
Cho'miltiring olovlarda, jahannamlarda.
O'h, Dezdemona. Sen o'lding, oh. Oh-oh!

Lodoviko, Montano kiradilar. Kassio zambilda. Ofuserlar qo'lga olingan Yago bilan.

Lodoviko. Esin yutgan, badbaxt yigit qayerga ketdi?

Otello. Avvaldagi Otellomi? Men bu yerdaman.

Lodoviko. Ilon qani? Bu mal'umni beri keltiring.

Otello. Shayton degan echki oyoq bo'lguvchi edi.
Oyog'iga qarayapman — afsona ekan.
O'ldiraman, deb o'ylayman. Shayton bo'lsang ham.

(Yagoni yaralaydi.)

Lodoviko. Qilichini tortib oling.

- Yago.** Yaralandim, qon oqmoqda, tirikman ammo.
Otello. Men ham shunday bo'lishini istayman; yana Bilamanki, o'lim senga tole bo'ladi.
- Lodoviko.** O'h, Otello, sen ilgari sharafli eding.
 Kelib endi shu past qulning makriga uchding,
 Ayt-chi o'zing, endi seni nima deb atay?
- Otello.** Qaysi nomda atasangiz — ixtiyoringiz.
 Mayli, meni nomusli bir qotil deysizmi,
 Axir, ortiq men bunchalik og'ir ishlarni
 Nomus uchun qildim, ammo g'azubdan emas.
- Lodoviko.** Mal'un qilgan bu yaramas qiliqlarining,
 Deyish mumkin, hammasiga iqror ham bo'ldi.
 Kassioni o'ldirmoqchi bo'lganmidingiz?
- Otello.** Bali.
Kassio. Bu jazoga men sazovor emasdim, general!
Otello. Ishonaman, kechirasiz, meni afv eting.
 So'rar edim, bilingiz-chi, bu yarim shayton
 Nima uchun o'tga soldi jonu tanimni?
- Yago.** O'sha bilgan, bilganingiz qola beradi.
 Bundan keyin churq etib ham og'iz ochmayman.
- Lodoviko.** O'lar ekan imonni ham o'girmaysanmi?
Gratsiano. Qiynog'imiz dahaningni ochib qo'yadi.
Otello. Shunday, shunday! Juda to'g'ri!
Lodoviko. Afandim, siz bu yerdagi ishdan bexabar,
 Tag-tomirin anglamaysiz. Xat topib oldik...
 O'ldirilgan Rodrigoning o'z cho'ntagidan
 Mana tag'in bir boshqasi. Bu xatda esa
 Kassioni o'ldirishning maslahati bor,
 Buni o'lgan venetsiyalik ustiga olgan.
- Otello.** O'h, mal'un, iflos!
Kassio. Qanday razil, qanday irganch makru xiyonat.
Lodoviko. Rodrigoning cho'ntagidan chiqqan boshqa xat
 Boshdan-oyoq zarda, piching bilan yozilgan.
 Yago uchun yubormoqchi bo'lgan-u, ammo
 Ulgurolmay, shu onda bu iflos kelib,
 Uning ishin tamom qilgan.
- Otello.** O'h, qo'rqinchi, g'addor.
 Xo'sh, ayting-chi, xotininning ro'molehasi
 Qo'lingizga qanday qilib tushdi, Kassio?
- Kassio.** O'z uyimdan topib oldim. Bu iqror bo'ldi.

Shu yaramas maqsadiga yetmoqlik uchun
Ataylabdan olib borib tashlagan ekan.
Maqsadiga yetdi, afsus.

Otello.

O'ha, men tentakman!

Kassio.

Bu maktubda men qorovul turgan kechasi
Rodrigoni menga qarshi ancha gijgijlab
Yuborganchun, u Yagoga piching qiladi,
Vazifandan bo'shlashiuning mana sababi.
Hali hozir yaralangan Rodrigo o'zi
Hushiga kelib so'yladiki: «Shuncha ishlarga
Meni Yago qutquladi», — dedi, so'ng Yago
O'zi kelib qilich bilan uni o'ldirdi.

Lodoviko.

Siz bu uyni bo'shatasiz, shu bilan birga
Amaldan ham bo'shadingiz. Endi Kassio
Hukmroni bo'lib qolur Qibris orolin.
Bu qulni-chi? Topilarini shunday bop jazo?
Uzoq muddat qiynoqlarda umri cho'zilsin,
Xuddi shunday bir jazoni unga beramiz.
Qilganingiz jinoyatni to Respublika
Bilgunicha siz qamoqda tura turasiz.
Qani, buni chetlatiqlar.

Otello.

Ozgina to'xtang.
Ketar ekan ikki og'iz so'zim bor, xolos.
Venetsiyaga xizmat qildim— hamma biladi.
Bu to'g'rida shu kifoya, sizdan so'rayman,
Bu qayg'uli ish ustida axbor yozarkan,
Kimliginni aniq yozing, zarra bo'shatmang,
G'azab bilan oshirmang ham va aytigizki,
U tentakcha sevar edi, biroq ko'p kuchli
Rashk qilishga uncha moyil emasdi, ammo
Portladi-yu chegaraga borib taqaldi.
Podsholikdan qimmatbaho marvaridini
Bitta ahmoq hindu kabi uloqtirdi, deng.
Shuning uchun endi uning mute ko'zidan,
Garchand bunday nozik g'amga yot edi, ammo
Arabiston daraxtidan oqqan shiraday
Ko'p shifobaxsh yoshlar oqar. Barisin ayting...
(O'ziga o'zi xanjar uradi.)

Lodoviko.

Qonli xotima!

Gratsiano.

Butun gaplar bekorga ketdi.

Otello.

O'pib turib qilgan edim men seni halok.

Eng oxiri o'pib turib jon beraman pok.

(*Dezdemonaning karavotiga yiqilib, o'ladi.*)

Kassio.

Ana shundan qo'rqar edim. Lekin men uni

Quolsiz deb o'ylagandim. O'zi ham lekin

Katta qalbga ega edi.

Lodoviko (*Yagoga*). Sparta iti!

Ochliklardan, og'irliklardan dengiz mudhishi —

Shu yoloqning g'ussa to'la yukiga qara.

Bu barchasi sening ishing— qarash ham jirkauch.

Tezdan ustlarini yoping. Gratsiano,

Siz hozircha bunda qolib, uyni saqlangiz.

Mol-ashyoni tartib bilan qabul qilingiz.

Arabga siz voris, axir. (*Kassioga qarab*)

Bu jahannam g'addorini, janob hukmdor,

Sud qilingiz, qiynoq uchun vaqt belgilang.

Hech ayamang. Men-chi, endi, g'amgin bir chopar.

Qaytaman Venetsiyaga — suzib ketaman,

Bu dahshatning oqibatini xabar etaman.

Chiqib ketadilar.

Savol va topshiriqlar

1. Dezdemonani o'ldirish uchun uning yotog'iga kirgan Otello nega: "*Gulni uzib o'z shoxidan, unga qaytadan Ko'karishlik xosiyatini bera olmayman*". — deganligini izohlang.
2. Mavrning: "*O'ldiraman, ammo seni yana sevaman*", — degandagi holatini sharhlang.
3. Otelloning ayolini o'lim oldidan ibodat qilishga undashi sababini anglashga urining.
4. Emiliya bilan suhbatda Otello Dezdemonani kim o'ldirganini nega so'radi?
5. Mavrning: "*U yolg'onchi jahannamning qa'riga ketdi. Men o'ldirdim*", — tarzidagi iqroriga asosan uning shaxsini sharhlang.
6. Emiliya Otelloning qotilligini bilguncha va bilgach, o'zini qanday tutdi? Matnga tayanib, bu hol sababini izohlang.
7. Emiliyaning bu ishda Yagoning qo'li borligidan hayratga tushgani sababini tushunishga urining.

8. Ayolning: *“O‘, muhabbat, haqoratga bo‘lmish masxara!”* — degan xitobini izohlang.
9. Emiliyaning Yagoga aytgan: *“Erkak bo‘lsang, sharmanda qil bu vijdotsizni”,* — gapidan uning tabiatiga xos belgilarini toping.
10. Yagoning ketma-ket savol yog‘dirayotgan ayoliga munosabatiga qarab uning shaxsiyatini tavsiflang.
11. *“Jim bo‘lmayman. Bari sirtga tepib ketmoqda”,* — degan hayqiriqda Emiliya tabiatining qay jihatlari ko‘rinadi?
12. Otello aytgan: *“Ko‘kning shuncha guldurosi, ayt-chi, ey iflos, Bitta mo-maqaldiroqning o‘zi uchunmi?”* — tarzidagi xitobning ma‘nosi nimaa va u kimga qaratilgan?
13. Otelloning: *“Mening kemam suzmas ortiq, langar tashlagan”,* — degan so‘zlarini sharhlang.
14. Mavrning: *“Uchrashamiz mahshar kuni — adolatli kun. Shunda agar menga bir gal tashlasang nazar, Ruhim ko‘kdan qulab ketar...”*, — deb bildirgan anduhini izohlang.
15. Otelloning o‘z qilinishi haqidagi: *“Nomus uchun qildim, ammo g‘azabdan emas”,* — degan iqrorini sharhlang.
16. Fojia qahramonining o‘zi haqidagi: *“U tentakcha sevar edi, biroq ko‘p kuchli Rashk qilishga uncha moyil emasdi”,* — degan gapiga munosabat bildiring.

“OTELLO” FOJIASI TO‘G‘RISIDA

“Otello” fojiasida insoniyat paydo bo‘lgandan beri yonma-yon kelayotgan ezgulik va yovuzlik, xiyonal va sadoqat, jinoyat va ishonch, olijanoblik va past-kashlik singari sifatlar o‘rtasidagi kurash tasvirlangan. O‘sha davrning barcha gumanistlari singari Shekspir ham insonni har jihatdan yetuk, kamchiliklardan xoli, odam degan mukarram nomga munosib ko‘rishni istaydi. Asarda ana shunga intilgan zotlar va o‘tkinchi manfaat, hokimiyatga erishish yo‘lida qabihlik qilgan kimsalar taqdirining o‘zaro kesishgan nuqtalari tasvir etilgan.

Manfaatparastlik, hasadgo‘ylik shunday illatki, unga yo‘liqqan kimsa o‘ziga ham, o‘zgalarga ham zug‘um qilmasligi, zarar yetkazmasligi mumkin emas. General Otelloning mulozimi bo‘lmish munofiq va hasadgo‘y Yago o‘rinbosarlikka uni emas, jasur Kassioni tanlagani uchun ham xo‘jayinidan, ham leytenantdan o‘ch olishga tutinadi. Buning uchun eng tuban yo‘ldan borib, generalning xotinini buzuqlikda ayblaydi. O‘zining arzimas manfaati uchun ulug‘ kishilarni ham, yuksak qadriyatlarni ham oyoqosti qilishga tayyor Yago Otelloning ishonuvchan va oqko‘ngilligidan ustalik bilan foydalanadi.

Bunda unga boy va yosh bo'lishiga qaramay, Dezdemonaning muhabbatini qozonolmagan alamzada Rodrigo ham yordam beradi. Asarda to'g'ri odamlarning ishonuvchan, sodda bo'lishi, o'zgalardan yomonlik, xiyonat kutmasligi Otello, Kassio, Dezdemona, Emiliya timsollari orqali ta'sirli ko'rsatilgan.

Otello — ishonuvchan, lekin laqma ham, almoq ham emas. U inson degan zot o'z nomiga yarasha mard, to'g'riso'z va ochiqko'ngil bo'ladi, deb hisoblaydi. Chunki o'zi bir umr shunday yashaydi. U xotinini birovdan rashk qilishni xayoliga ham keltirmaydi. Negaki, unga o'ziga ishonganday ishonadi. U hech kimdan, ayniqsa, suyumli yoridan xiyonat kutmaydi. Shuning uchun u xiyonatni kechirmaydi ham.

Asarda shuncha ezgu sifatli odamlarning o'limi bir fojia bo'lsa, ularning arzinas bir odamning mayda manfaatlari yo'lida halok bo'lganligi fojining darajasini yanada oshiradi.

Yovuzlik o'rgimechakning to'ri kabidir. O'rgimechakning to'riga pashsha ham, pashshani qovlab kelgan ari ham ilinib qolavergani singari yovuzlik to'ri unga tushgan mazlumni qanday mahv etsa, uni yoygan zolimni ham shunday komiga tortishi mumkin. Yomonlik hech qachon yolg'iz yurnmaydi. Biri boshqasini keltirib chiqaradi, biri ikkinchisini boshlab keladi. Suning uchun ham Yagoning hasadgo'yiligi birgina Otello va Dezdemonani emas, Yagoning o'zini ham xotini Emiliya bilan birgalikda komiga tortib ketadi.

Asarning bosh qahramoni Otello gumonlar, iztiroblar girdobida tasvirlanadi. Xato qilishdan cho'chiydigan, xiyonatni kechirmaydigan, nohaq qon to'kilishini istamaydigan general har bir qadamini o'lchab bosadi, har bir gapini o'ylab gapiradi. Lekin yomonlar tufayli baribir xato qiladi.

Otello — samimiy odam. U turlanishni, kishilar ko'ziga o'zini boshqacha ko'rsatishni istamaydi. Oriyatli bo'lgani uchun ham xotining xiyonati haqidagi xabarni juda og'ir kechiradi, yo'qotish dahshatidan qutulolmaydi, hamisha shuning ta'sirida yuradi. Lekin u dardini bozorga solmaydi, odamlarga tomosha ko'rsatishni istamaydi. Otello — inson hayoti, umr mazmuni haqida ko'p o'ylaydigan va uni to'g'ri baholashga urinadigan o'yechil odam. Hamma insofli odamlar singari o'ziga nisbatan talabchan.

Otello o'zini tinimsiz taftish qiladi. Xatti-harakatlari, o'ylari, tuyg'ulariga baho beradi. U har qanday oriyatli odam singari xiyonatchi ayolni tezroq jazolagisi keladi. Lekin insof kishisi, ko'ngil odami bo'lgani uchun ham tavakkaliga ishl tutmaydi. Adolatsizlikdan qo'rqadigan odamning o'zi bilmagani, o'zgalarga ishongani uchun adolatsizlik qilishi fojia ko'lamini yanada oshirgan.

TRAGIK OBRAZLAR VA HAYOT HAQIQATI

Mana, siz dunyo adabiyotidagi shoh fojia(tragediya)laridan biri bilan tanishib chiqdingiz. Shu asnoda sizga tragediya timsollarining boshqa janrlardagi asar qahramonlaridan bir qadar farq qilishi sezilib qolgan bo'lsa kerak. Chunki kundalik hayotning mayda-chuydalaridan baland turadigan, turmush tashvishlarini hal qilish to'g'risida emas, balki umr ma'nosini anglash haqida o'ylaydigan boshqacharoq odamlar fojining qahramoni yoki qurboni bo'la oladi. Yuksak orzular, baland axloqiy muammolar quehog'ida yashamaydigan, hamma qatori kun ko'radigan kishilar hayotida ham achchiq ko'rguliklar, dahshatli falokatlar bo'lishi mumkin, lekin ularga fojia deb emas, balki baxtsizlik deb qaraladi.

Fojia buyuk odamlarning buyuk maqsadlar yo'lidagi omonsiz kurashlari va halokatlari uchun tug'iladi. E'tibor bering: Otello hech qachon ezgulikka xiyonat qilmagan buyuk va qudratli inson, lekin o'zi bilmagani holda kechirilmas jinoyat qilgan sho'rlik odam! To'g'riso'zligi, odamlarga ishonishi, tinimsiz ravishda haqiqatga intilishi uning fojiasini kuchaytiradi. Boshqa jo'nroq odam Dezdemonna haqidagi gaplarning tagiga yetish uchun lekshirishlar o'tkazgan, odamlardan so'rab-surishtirgan bo'lardi. Otello bunday maydalikni o'ziga ep ko'rmaydi. Chunki u Yagoning yolg'on gapirishi mumkinligini tasavvur ham qilolmaydi. Otello ulug' inson bo'lgani uchun ham haqiqatning tagiga yetgach, o'ziga o'zi eng og'ir jazo belgilaydi va uni ijro etadi.

Otello hamisha o'ylanib, qiynalib yashaydi. O'zi yuksak ma'naviyat egasi bo'lgani uchun boshqalardan, hech bo'lmasa, o'z yaqinlaridan poklik, tozalik kutadi. Lekin Yagoning gapiga ko'ra, ayoli ham, ishongan o'rinbosari Kassio ham unga xiyonat qiladi. Otello qasoskor emas, balki nomusli odam. U odamlarning bu qadar tubanligi va olamning bunchalar buzuqligidan hayratga tushadi, qiynalib ketadi.

Fojia timsollardagi shu xil boshqachalik ularning xatti-harakatlari ham, gap-so'zlari ham o'zgacharoq bo'lishini taqozo etadi. Shuning uchun ham tragediyalarda, ayniqsa, yirik tragik timsollar tasvirida hayot haqiqatiga to'la amal qilinishi, shartlilikka yo'l qo'yilishi mumkin.

Tragik timsollar duch kelgan nohaqlikning ko'lami yirik bo'lgani uchun bunday obrazlarning halokati tufayli tug'iladigan fojia ham dahshatli bo'ladi.

HAYNRIX HAYNE

(1797 — 1856)

XIX asr nemis adabiyotining yirik vakili, samimiy ko'ngil she'riyatiga siyosiy hajviy tanqidni ustalik bilan qo'sha olgan haqgo'y shoir Haynrix Hayne 1797-yilning 13- dekabrda Germaniyaning Dusseklorf shahrida savdogar yahudiy oilasida tug'ildi. Bo'lajak shoirning tarbiyasi bilan, asosan, onasi Betti shug'ullandi. Xalq og'zaki ijodi namunalaridan xabardor bu ayol o'g'lida so'zga muhabbat, uning qudratidan hayrat tuyg'usi shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Otasi Samson Hayne Yevropadagi zamonaviy fikrlovchi ko'pchilik singari o'g'lining napoleonchi harbiy bo'lishini orzu qiladi. Napoleonning mag'lubiyatidan so'ng ota-ona Haynrixning savdo bilan shug'ullanishini ma'qul deb hisoblashdi. Lekin uning ham o'zlari singari kichik savdogar emas, balki Hamburgdagi amakisi Solomon kabi yirik tijoratchi bo'lishini istashadi.

Shu maqsadda maktabni bitkazgan yigitchani Hamburgga amakisinikiga jo'natishadi. Lekin ta'sirehan, to'g'riso'z va mag'rur Haynrix savdo ishlari-ga mutlaqo qiziqmas, u kecha-kunduz kitob bilan oshnochiilik qilar, ko'p vaqtni she'rlar yozib o'tkazar edi. Faqat iqtisodiy foyda keltiradigan yumushlar bilan shug'ullanishnigina tan oladigan amakisiga uning bu ishlari yoqmasdi. Buning ustiga, Haynrix amakisining suluv qizi Amaliyani shaydolarcha sevib qoladi. Lekin qiz uning tuyg'ularini rad etadi. Xullas, amakisinikida o'tkazilgan samarasiz uch yiklan so'ng yigit uyiga qaytadi va astoydil o'qishga tutinadi.

Haynrix Hayne 1819- yildan e'tiboran Bonn, Hettingen va Berlin universitetlarida o'qiydi. Yevropaliklar tafakkuriga jiddiy ta'sir o'tkazgan mashhur faylasuf Gegeldan ma'ruzalar tinglab, bilimni oshiradi. Yigit huquqshunoslik fakultetini juda yaxshi baholar bilan bitirib, diplom olgan bo'lsa-da, bu sohada biror kun ishlamaydi.

1827- yili Hamburg shahrida o'ltiz yoshli Haynening "Qo'shiqlar kitobi" nomli lirik she'rlar to'plami bosilib chiqdi. Bu kitobga kirgan she'rlarida yosh shoir dunyoning tushunarsiz, hayotning murakkab va odamlar orasidagi munosabatlarning chigalligini o'ta ta'sirchan yo'sinda tasvirlagan.

U she'rlaridan birida odamlar haqida:

*"Ba'zisi do'st, kelar qoshimga,
Ba'zilari dushmandan battar",*

— deb yozadi. Haynening anglamsiz tuyg'ular haqidagi she'rlari xalq qo'shiqlariga yaqinligi, tushunarli va musiqiy ekani bilan o'quvchilarni o'ziga matn etardi. Yosh shoir she'rlarida og'zaki ijodda bo'lganidek, lirik qahramonning ichki dunyosini uning kechinmalari va tabiatning tasviri orqali ochib beradi.

1830- yilda Haynrix Haynening "Yo'l lavhalari" nomli ikkinchi kitobi bosilib chiqdi. Bu kitobda u mamlakat va xalqning ahvolini mardonalik bilan xolis taftish qila oladigan ijodkor sifatida namoyon bo'ladi. Kitob yo'l ocherklaridan iborat bo'lib, Germaniyaning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-ma'naviy darajasini haqqoniy aks ettirganligi bilan ajralib turadi. H. Haynening o'tkir nigohi hamuzgacha o'ltizta davlatchaga bo'linib yashayotgan yagona millatning g'arib ahvoli, qoloqlik botqog'iga botganligini ko'radi va afsus-nadomatga to'la achchiq tili bilan uning aybdorlarini fosh etadi.

Umrini nemis xalqining hayotini farovonroq qilish uchun kurashga tikkan Haynening tutumlari o'z manfaatidan boshqa narsani o'ylamaydigan hukmdorlarga yoqmasdi. Shuning uchun ham 1830- yilda u Fransiyaga kelishga majbur bo'ldi. O'sha yilning iyulida sodir bo'lgan inqilobdan keyingi Parijdagi siyosiy va adabiy hayotda faol ishtirok etadi. Nafaqat nemislarning, balki butun insoniyatning baxtli yashashini istagan shoir bu yerda o'ziga ko'plab xayrixohlar, hamfikrlar topdi va umrining oxiriga qadar qizg'in ijod qo'ynida yashaydi.

Haynrix Hayne 1843- yilda insoniyatning hayolini tanomila o'zgartirib yuborish da'vosi bilan chiqqan Karl Marks bilan tanishadi. Marksning ommani baxtli qilishga doir yuqumli xomxayollari ta'siriga berilgan shoir dastlabki vaqtlarda uning g'oyalariga tarafdor bo'lib yuradi. Lekin kommunistik qanushlarda kishining erkiga zo'rlik o'tkazish ustuvorligini payqab qolgach, Marksdan ham, uning g'oyalaridan ham uzoqlashadi. Yevropadagi qaynoq ijtimoiy-siyosiy hodisalar ta'sirida shoirning poetik iqtidori o'sha yillarda ko'proq siyosiy yo'nalishdagi she'rlarida namoyon bo'ldi. Haynening "Sileziya to'quvchilari" she'ri, "Germaniya. Qish ertagi" dostoni, "Qullar kemasi" balladasi yuksak badiiy kuchidan tashqari, ijtimoiy yo'nalganligi bilan ham o'sha davr o'quvchilarining e'tiborini tortadi.

Shoirning "Sileziya to'quvchilari" she'rida achchiq hayotiy haqiqat butun shafqatsizligi bilan aks ettirilgan. Shoir she'rda voqealarni ko'rsatishga emas,

millat ruhiyati tovlanishlarini tasvirlashga ko'proq e'tibor qaratadi. Shuning uchun ham she'rdagi: *"La'natlar bu yurtga, yolg'on vatanga, Unda baxt ko'radi tubanlik, xo'rlik"* misralarida vatanda turib, vatansiz yurgan xalq sezimlari boricha ko'rsatilgan. Shoir vatanga ega bo'lishi lozim kishilar vatan tomonidan ezilgani uchun ularning vakillari bo'lmish to'quvchilarda: "Germaniya, to'qiyimiz biz kafaningni" tarzidagi tuyg'ular paydo bo'lganini mardona shafqatsizlik bilan aks ettiradi. She'rda shoir kafan vatani Germaniyaga emas, balki uning ayanchli o'tmishiga to'qilayotganini aks ettiradi.

Shoirning chel eldaligida yozilgan asarlari orasida 1832- yilda yaratilgan "Fransuz ishlari" asari fransuz siyosiy hayotining o'ziga xos yilnomasi sifatida e'tirof etilgan. 1842- yilda bitilgan "Atta Troll" majoziy dostoni alohida e'tiborga molik bo'lib, unda hayvonlar timsoli vositasida tepsa-tebranmas, yurt ravnaqi uchun biror narsa qilishga qodir bo'lmagan kimsalar ayovsiz hajv etiladi. Haynening 1854- yilda yaratgan "Lyutetsiya" asari ham fransuz hayotini aks ettirishga bag'ishlangan. Haynrix Haynening ijodiy taqdirida uning "Romansero" (1851), "E'tirof" (1854) she'riy kitoblari alohida ahamiyatga egadir. Bu asarlar nafaqat shoir ijodi, balki nemis millati she'riy tafakkuri taraqqiyotida jiddiy voqea bo'ldi.

O'n uch yil davomida vatandan yiroqda, sarsonlikda yurgan otashin yurtsevar shoir uni millatga mehrsizlikda ayblagan kishilarga qarata "Germaniya. Qish ertagi" (1844) kitobiga yozgan so'zboshisida: *"Men vatanni sizlardan kam sevmayman. Shu sevgim tufayli men o'n uch yil quvg'inda bo'ldim, ayni mana shu sevgim tufayli oh-voh qilmasdan, iztirobdan yuzimni bujmaytirmasdan, yana, ehtimol, butun umrga quvg'in joyimga qaytmoqdaman"*. — deb yozganda bashorat qilgan edi. U yaqinlari bilan uchrashgach, shu yili yana Fransiyaga qaytib keldi. Haynrix Hayne 1856- yilning 17- fevralida Parijda vafot etdi.

Haynening buloq suviday tiniq va jarangli she'riyati o'zbek kitobxonlarini ko'pdan buyon qiziqtirib keladi. Shuning uchun ham uning asarlari turli davrlarda Cho'lpon, Oybek, Mirtemir, Abdulla Sher, Xayriddin Sulton kabi ijodkorlar tomonidan o'zbekchaga tarjima qilingan.

Savol va topshiriqlar

1. Bo'lajak shoirning bolalik va yoshlik yillari kechgan muhit haqidagi ma'lumotga e'tibor qiling.
2. Hayne she'riyatiga xos xususiyatlarni gapirib bering.
3. Shoir hayotida Fransiya tutgan o'rin to'g'risida to'xtalng.
4. Hayne ijodida ijtimoiy-siyosiy yo'nalish ustuvorligi sababini anglatng.

SHE'RLAR ¹

* * *

Bo'sh xayollar chekinmish olis,
Dilda yana sevgi havasi.
Yana hokim nozik ezgu his,
Simiraman bahor havosin.

Yana tongdan to kechki soat
Xiyobonda kezaman butun.
Shlyapaning ostidan shoyad
Ko'rinsa deb chehrasi gulgun.

Ko'prik uzra vaqt o'tkazaman,
Yashil daryo ustida turib.
O'tib qolar balki yonimdan
Meni asta ko'zdan kechirib.

Shalolaning raqsidan yana
Eshitaman oh bilan nola.
Mening uyg'oq qalbinga ayon
Ne xususda kuylar shalola.

Mavhum orzu-o'yga g'arq bo'lib
Surunaman yaqin-yiroqda.
Telba oshiq holidan kulib
Yana qushlar sayraydi bog'da.

Savol va topshiriqlar

1. Yigildagi "bo'sh xayollar"ning olisga chekinishi sababini izohlashga urining.
2. Uning ruhiyatidagi ishonch, intilish kabi ijobiy o'zgarishlarning sababi nimada?
3. She'rdagi: *"Mening uyg'oq qalbinga ayon Ne xususda kuylar shalola"* satrlarini izohlang.
4. Oshiqning: *"Mavhum orzu-o'yga g'arq bo'lib"* surinishi sababini anglating.

¹ She'rlarni Xayriddin Sultonov o'zbekchalashtirgan.

* * *

O, sen qo'rqma, chekmagin tashvish
Dil sirini qilsam oshkora.
Va sha'ningga majozu tashbih
Bag'ishlasam sening ming bora!

Gullar aro erib ketar u
Esganida o'rmon sahqini.
Kuydirguvchi pinhon otash bu,
Yuragimning sirli yolqini.

Yo'q, hisobga o'tmaydi aslo
Uchqun sochsa chechaklar porlab!
Alangaga ishonmay dunyo
Turar elni she'r bilan chorlab.

Savol va topshiriqlar

1. Shoirning: *“O, sen qo'rqma, chekmagin tashvish Dil sirini qilsam oshkora”* tarzidagi xitobi kimga qaratilgan va nimani anglatadi?
2. *“Gullar aro erib ketar u”* deyilganda nima ko'zda tutilgan deb o'ylaysiz?
3. Shoirning: *“Kuydirguvchi pinhon otash bu, Yuragimning sirli yolqini”* iqro-rida nima ko'zda tutilganini tushuntiring.
4. She'rning so'nggi baidini izohlang. Undan qanday ijtimoiy ma'no chiqarish mumkinligiga e'tibor qaratng.
5. She'rni yod oling.

* * *

Suvdan boshin chiqarib asta
Nilufar gul boqadi mas'um.
Yonib ishq alangasida
Oy qiladi unga tabassum.

Ibo bilan suv oynasiga
Sekin boshin egdi nilufar.
Oy bo'lsa-chi uning poyida
Dir-dir titrar, shu'lasin separ.

Savol va topshiriqlar

1. Manzara she'rining birinchi bandidi sharhlang. Undagi obrazlarning badiiy vazifasiga to'xtaling.
2. She'rdagi: *"Ibo bilan suv oynasiga Sekin boshin egdi nilufar"* tasviri badiiyatini izohlang. Ayni holatning hayoliy asosini ko'rsating.
3. Oyning *"dir-dir"* litragani holda *"shu'la sep"* ishi sababini izohlang.
4. She'rini yod oling.

* * *

O'tkir bo'lsa ko'zlaring agar,
Kuylaringa nigoh otib boq.
Unda yashar ajoyib dilbar,
Suluvlardan ko'ra suluvroq.

Qulog'ing soz eshitsa agar,
Nozik sasga bir dam quloq os.
Isyon to'la qalbingda yashar,
Qo'shiq, navo, kulgu, ehtiros.

Menga o'xshab qo'shiq, nigohlar
Selri seni o'ziga bog'lar.
Qizg'in oshiq bo'lib, armonda
Surunarsan tog'u o'rmonlar.

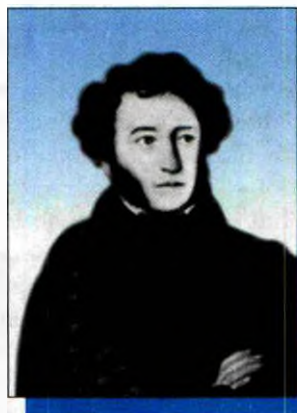

Savol va topshiriqlar

1. O'ylab ko'ring: shoirning kuylarida yashayotgan *"suluvlardan ko'ra suluvroq"* kim yoki uima?
2. She'rining ikkinchi bandidi diqqat bilan o'qing. *"Isyon to'la qalbingda yashar, Qo'shiq, navo, kulgu, ehtiros"* misralarini sharhlang.
3. So'nggi badda shoirga o'xshashi mumkinligi taxmin qilingan suhbatdoshning kimligini anglab olishga urining.
4. Lirik qahramon qismati haqida o'ylab ko'ring. Unga o'xshagingiz keladimi?
5. She'r kimga bag'ishlangan deb o'ylaysiz?

ALEKSANDR SERGEYEVICH PUSHKIN

(1799 — 1837)

Umr bo'yi g'oyat notinch va tartibsiz yashagan tengsiz rus shoiri Aleksandr Sergeyevich Pushkin hayotining so'nggi yillari fojiali bo'ldi va halokatli yakun topdi. U 1799- yilning 6- iyunida Moskva shahrining Nemislar ko'chasida yashovchi qadimiy dvoryanlardan bo'lmish iste'fodagi mayor Sergey Pushkin oilasida tug'ildi. Bo'lajak shoirning onasi Nadejda Pyotr I ning tutingan o'g'li habash Ibrohim Hannibalning nevarasi edi. Pushkinlar o'qimishli, adabiyotga qiziqadigan, ijod ahli bilan bordi-keldi qiladigan kishilar edi. Shu bois bu uyning bolalari ijodiy muhitda ulg'aydi. Oiladagi bolalar ma'naviyati shakllanishiga ularning enagalari Arina Radionovna Yakovleva kuchli ta'sir ko'rsaldi. Xalqning urf-odatlari, ruhiyati, og'zaki ijodi va tilini juda yaxshi biladigan oqila va mehribon bu ayol bo'lajak shoir, uning ukasi va singlisi tarbiyasida katta o'rin tutdi.

Shunga qaramay, Aleksandr Pushkinning hayotidagi hal qiluvchi voqea uning 1811- yilning 19- oktabrida Rossiya poytaxti Sankt-Peterburg yaqinidagi Sarskoye selo imperatorlik litseyiga qabul etilganligi bo'ldi. Bu yerda bo'lajak shoir ijodkorlik muhiti va erkin fikr bilan tanishdi hamda Ivan Pushin, Anton Delvig, Vilgelm Kyuxelbeker singari bir umrlik chin do'stlar orttirdi. Ular keyinchalik ham shoirning hayotida muhim o'rin tutishdi. Bunga alohida urg'u berilayotganiga sabab shuki, Aleksandr Pushkin g'oyat tezob, qaysar, izzattalab bo'lgani uchun uning do'stlari ko'p emasdi.

Pushkinning she'riy ijodi o'qiyotgan paytida boshlandi. Yosh shoirning dastlabki she'ri 1814- yilda litseyda chiqadigan "Yevropa xabarleri" jurnalida chop etildi. Litseyda o'qib yurganidayoq Pushkinning tengsiz iste'dod egasi ekanligi ayon bo'lgandi. O'limidan ikki yil oldin litseydagi imtihonlarning birida qatnashgan keksa Derjavin Pushkinning she'rini eshitgach, uning buyuk shoir bo'lajagini bashorat qiladi.

Litseydan keyingi dastlabki yillardayoq, Pushkin ijodiy choʻqqilarni birin-кетин zabt eta boshiladi. 1817- yilda mashhur “Erkinlik” sheʼri yozildi. 1820- yilda “Ruslan va Ludmila”, “Mis chavandoz” dostonlari dunyoga keldi. “Ruslan va Ludmila”ning qoʻlyozmasi bilan tanishgan mashhur shoir Jukovskiy Pushkinga: “Gʻolib shogirdga naqʻlub ustozdan”, — degan yozuv bilan oʻz portretini sovgʻa qildi. Bu Aleksandr Sergeyevich Pushkinning ulkan gʻalabasi, uning shoir sifatidagi chinakam tan olinishi edi.

Badiiy ijodda Pushkin oʻzini cheklashni istamasdi. U nimani yozishda ham, qanday yozishda ham hech kim bilan hisoblashmasdi. Chunki vulqonday qaynab turgan isteʼdod oʻzgalarning irodasiga boʻysuna olmasdi. Shuning uchun ham uning bitganlari orasida hukmron tartiblarga yoqmaydigan anchagina jihatlilar boʻlishi tabiiy hol edi. Nihoyat, 1820- yilga kelib, har qanday talantli kishida boʻlganidek, Pushkinning ham hasadchilari paydo boʻldi va shoirning siyosatga mos kelmaydigan dadil sheʼrlari haqida chaquv uyushtirildi. Natijada, shoir imperiyaning janubiga surgun qilindi. Quvgʻin toʻrt yildan ortiqroq davom etdi.

1824—1826- yillarda esa Pushkin davlat xizmatidan boʻshatilib, otasiga tegishli mulk boʻlmish Mixaylovskoye qishlogʻiga surgun qilindi. Bu yerda shoir yolgʻizlik va madaniy muhitdan olisda juda qiynaldi. Lekin rus xalqiga xos milliy belgilar toʻla saqlangan bu qishloqda boʻlish shoirga xalq ogʻzaki ijodi bilan yaqindan tanishish imkoniyatini berdi. U aholidan folklor namunalari yozib oldi.

1830- yilga kelib, oʻn yildan beri yozilayotgan “Yevgeniy Onegin” sheʼriy romaniga nuqta qoʻyildi. 30- yillarda Pushkinning “Belkin qissalari”, “Toppon xonin”, “Dubrovskiy” singari nasriy asarlari chiqdi. Bu davrda jamiyatning qarashlari oʻzgarib, didlar yangilanayotgani uchun ham bu asarlar katta shuhrat topmagan boʻlsa-da, badiiy quvvati hamda yozuvchi mahorati nuqtai nazaridan diqqatga molik bitiklar edi.

1836- yilda Pushkinning mashhur “Kapitan qizi” asari tugallandi. Bu asarda turli personajlar taqdiri misolida inson hayotini rejalashtirib boʻlmastligi, u har daqiqada kutilmagan oʻzgarishlarga yuz tutishi mumkinligi gʻoyat taʼsirli aks ettirilgan.

Poytaxtga qaytgach, Pushkinning ijodi gullab yashnadi-yu, ammo uning shaxsiy turmushi tobora chigallashib borardi. Mashhur shoir yaxshigina pul topardi-yu, qoʻli ochiqligidan, uni yetkazolmas va hamisha qarz boʻlib yashardi. Shuningdek, poytaxtda Pushkinning tengsiz isteʼdodi, qaynoq ijodini koʻrolmaydigan hasadgoʻylar koʻp boʻlib, ular turli yoʻllar bilan shoirga ozor yetkazish, uning hayotini azobga aylantirishga urinardilar. Usiz ham taʼsirchan shoir borgan sari asabiy, izzattalab, tajang boʻlib borar, bu hol uning dushmanlari safi kengayishiga olib kelardi. Dushmanlar turli mish-mishlar tarqatib, Gollandiya elchisining tutingan oʻgʻli Dantes bilan Pushkinning ora-

sini butunlay buzadilar. Natijada, 1837- yilning 25- yanvarida Pushkin Dantesga haqoratimiz xat yozib, uni duelga chorlaydi. 27- yanvar kuni duel bo'lib o'tadi va buyuk shoir qattiq jarohatlanadi. Ikki kun azoblanib yotgan A. S. Pushkin 1837- yilning 29- yanvarida olamdan o'tadi.

Pushkin ijodi o'zbek o'quvchilariga juda yaxshi tanish. XX asr boshidan buyon buyuk rus shoirining asosiy asarlari Cho'lpon, G'.G'ulom, Oybek, Mirtemir, E. Vohidov, A. Oripov, Muhammad Ali, A. Suyun, H. Xudoyberdiyeva, U. Azim, M. Kenjabek singari ijodkorlar tomonidan qayta-qayta o'zbekchalashtirilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Pushkinning tabiatiga xos betakror jihatlarni ko'rsating.
2. Shoirning tabiati bilan ijodidagi uyg'un va nomuvofiq jihatlari haqida mulohaza yuruting.
3. Buyuk shoir qismatidagi chigalliklar sababiga to'xtaling.

YEVGENIY ONEGIN

(she'riy romandan parchalar)¹

Vafot etib ketgan aslzoda Larinning jiddiy, o'ychan va oqila qizi Tatyana qishloqqa amakisining mulkiga egalik qilish uchun Peterburgdan kelgan o'qimishli va aqlli Yevgeniyni ko'rib, astoydil sevib qoladi. Uyatchan qiz o'z tuyg'ularini atrofidagilardan yashirishga urinadi. Ko'p ikkilanishlardan keyin qiz sevgisini izhor qilib, yigitga xat yozadi.

UCHINCHI FASL

TATYANANING ONEGINGA MAKTUBI

“Xat yozurman sizga, ne chora?
Yana ne ham ayta olurman?
Men bilaman, endi bir bora
Qahringizga balki qolurman.
Lekin qaro baxtinga zora
Ko'rib zarra shafqatni ravo,
Ketmagaysiz tashlab benavo.

¹ M. Kenjabek tarjimasini.

Sukut qilmoq bo'lgandim avval.
Ishoningiz, uyalganim — siz
Sira bilmas edingiz, esiz.
Gar umidim bo'lsa edi sal,
Haftada bir bo'lsa ham yakka,
Bu qishloqda sizni ko'rmakka.
Eshitolsam guftoringizni,
Bir so'z desam, keyin beloqat
Kecha kunduz o'ylasam faqat.
Faqat yana diydoringizni.
Odamovi emishsiz ammo,
Taskin bermas qishloqjoy sizga,
Bizlar... jozib emasmiz aslo,
Lekin shodmiz tashrifingizga.

Biz yoqlarga keldingiz nechun?
Kimsa bilmas qishloq, ovloqlar,
Bunda sizni bilmasdim butun,
Bilmasdim — ne achchiq qiynoqlar,
Balki, murg'ak jonda titroqlar
Qaydam bir kun bosilib yana
Bir do'st topib o'zinga loyiq,
Bo'larmidim vafodor qayliq
Va mehribon, mushfiq bir ona.

Boshqasi!.. Yo'q, hech kim dunyoda
Olohasdi ko'nglimni mening,
Hukm o'qilgan arshi a'loda,
Falak amri: men — sening, sening.
Butun umrim sen bilan go'yo
Uchrashuvning tanho garovi,
Bildim — seni yuborgan xudo,
O'lgunincha o'zing panohim...
Ko'rinarding goh tushlarinda,
Sen g'oyibdan bo'lding qadrdon,
O't nigohing o'rtadi yomon,
Qalbm aro tovushlaring-da
Yangrar edi... Yo'q, tush emas bu!
Ko'rindingu tanidim-qoldim,

Behol bo'ldim, lovullab yondim
Va xayolan dedim: mana shu!
Chin emasmi, men quloq soldim:
Biz gaplashdik sukut damida,
Men gadoga in'om bergan chog',
Ibodat-la orom bergan chog'
Hayajonli dilim g'amiga!

Xuddi o'shal lahzada, oyo,
Sen emasmi, ey, aziz ro'yo,
Qorong'uda chaqnab ko'ringan,
Bolishinga egilgan asta?
Sen emasmi, meliru havasda
Labda umid so'zi uringan?
Kimsan axir, panohimmisan,
Va yo bir shum beralummisan?
Yozgil shubha-gumonlarini.
Yoki bular bari beqaror
Murg'ak qalbim yolg'onlarini?
Yo boshqa gap peshonamda bor?..

Bo'lsa-bo'lsin! Bugundan boshlab
Taqdirimni senga topshirdim
Va qoshingda ko'zlarim yoshlab,
Himoyangni so'rab bosh urdim...
Tasavvur qil: men bunda yakka,
Hech kim meni tushunmay qoldi,
Hatto aqlu xushim ham toldi,
Mahkumdirman jimjit o'lmakka.
Men kutaman, bir nazar bilan
Umidimni qalbdagi turgizgil,
Yoki og'ir tushimni buzgil
Evol, haqli bir g'azab bilan!

Bitdi! Qayta o'qiyman — dahshat...
Nomus, qo'rqinch ichra muzlar dil...
Imoningiz — menga kafolat,
Topshiraman o'zimni dadil...”

XXXII

Goh tinar qiz, goh ohlar urur,
Titranadi maktub qo'lida.
Pushti konvert yopishar, qurir,
Yallig'langan qaqroq tilida.
Boshginasin solar mung'ayib,
Tungi ko'ylak tushar sirg'alib
Uning nozik yelkalaridan...
Nur qochar oy halqalaridan.
Yorishadi vodiy — tumanzor.
Kumushlanar soy shalolasi.
Cho'pon chalgan qo'biz nolasi
Qishloq alilin aylaydi bedor.
Tong: uyg'omush yaqinu yiroq,
Tatyanaga farqi yo'q biroq.

XXXIII

Tong nurlarin payqamas hatto,
Boslin bukib o'ltirar ma'yus.
Maktubiga chekmaydi imzo —
O'yma mulrin urmaydi hanuz.
Astagina eshik ochib lek
Oqsoch Filipevna kirar tek —
U patnisda keltiradi choy.
«Dildorginam, turgil endi...Voy,
O'zing ham shay, uyg'oq ekansan!
O, tong qushi, saharxez qushim!
Kecha rosa uchdi-ku xushim!
Shukr, tetik ham sog' ekansan!
G'andan nishon qolmabdi, qizim
Ikki yuzing anordek qizil».

XXXIV

— Oh, bibijon, bir iltifot qil. —
«Izningdaman, buyurgil, jonim».
— Lekin-chi... bad gumon qilma... Kel,
Yo'q demagil, oh bibijonim! —
«Xudo kafil, qizginam, lekin».

— Nabirangdan shu xatni sekin
Berib yubor O... ga, anovga...
Qo'shnimizga... Lekin birovg
Biron og'iz gapirmasin, bas,
Aytmasin ham mening olimni... —
«Kimga bersin, jonim, xatingni?
Endi esim joyida emas,
Tevarakda qo'shni ko'p, qaydam,
Hammasini eslayin qaydan?»

XXXV

— Befalmsan, buncha ham, ena!—
«Jonu dilim, qariman, axir.
Qariganda es ketar, Tanya,
Eh, yoshlikda ziyrak edim bir,
So'z aytdimi ulug'lar, unda...»
— Bas, bibijon, cho'zding-ku juda!
Esing menga ne kerak, ajab?
Ko'ryapsan-ku, xaldan borar gap —
Atalgandir Onegin uchun. —
«Gap — gap-u, sen qizishuna, qo'zim,
Bilasan-ku, essizman o'zim...
Ranging yana oqardi nechun?»
— Qo'y, hech gapmas, sen bora qolgin,
Nabirangni yubora qolgin.

TO'RTINCHI FASL

IX

...Bo'lgandi ilk yoshlik zamoni
U shiddatli xatoyu qizg'in
Va betizgin hislar qurboni.
Hayot tarzi erkalab faqat,
U biriga maltun muvaqqat.
Boshqasidan uzadi ko'ngul.
Istaklardan bezadi so'ng ul.
Yengil zafar toldirdi tag'in,
Tinglab shovqin va jimlik aro

O'z qalbidan mangu bir nido,
Kulgu bilan bosur esnog'in.
Unrining gul faslidan fuzun¹
Sakkiz yili so'ldi shu yo'sin.

XI

Biroq olgach Tatyana xatin,
Bir o't tushdi yigit joniga.
Ma'sum orzularning sulibati
O'ylar qo'shdi hayajoniga.
Ma'yusgina, so'lg'in, parishon
Tatyanani esladi shu on.
Bir shirin o'y, pokiza xayol
Yuragini chulg'adi darhol.
O'tgan hislar o'ti — balosi
Balki, bir zum qo'zg'oldi shu choq,
Istamadi aldashni, biroq,
Bokira qalb ishonch, ixlosin.
Endi bizlar uchaylik boqqa —
Qiz u bilan ko'rishgan yoqqa.

XII

Avval bir oz turdilar kutib,
Yaqin kelib Onegin shunda
Shivirladi: "Yozibsiz maktub,
Tonmangiz, men o'qidim unda
Soddagina dil izhorini,
Pokiza bir sevgi zorini.
Samimiyat — men uchun aziz,
Bu his qo'zg'ab qo'ydi, shubhasiz,
So'nib ketgan tuyg'ularimni.
Ammo sizni maqtamay ortiq,
Sizga shundoq etaman tortiq
Men ham dilda yo'g'u borimni...

¹ Fuzun — uzun, davoulili

XIII

Men hayotni faqat dunyoda
Uy ichi deb bilsaydim agar,
Xush qismatim er yoki ota
Baxtin hukm qilsaydi agar,
Oilaviy turmushga o'zim
Mehr qo'ysam, hech yo'qsa, bir zum,
Izlamasdim unda, haqiqat,
Sizdan bo'lak biron rafiq.
Aytay madhu sanolarsiz rost:
Bo'lsaydi ilk xayolu havas,
Jami go'zalliklarga evaz —
Faqat sizni tanlardim, xolos.
Siz g'amingga yor bo'lib ul vaqt,
Men... bearmon bo'lardim xushbaxt!

XIV

Ammo baxtga mening qalbin yot;
Yaralmabman halovat uchun.
Behudadir sizning kamolot —
Arzimayman men unga butun.
Siz ishonimg, vijdonim kafil,
Turmush bizga g'am bo'lur, axir.
Sizni qancha sevmayin o'zim,
Ko'nikdimmi — soviyman shu zum.
Yig'layapsiz, ko'zyoshlar nechun?
Yo'q, yuragim hech ta'sirlanmas...

XV

...Men shundayman. Yozib nomani
Siz pokiza, yoniq dil bilan.
Bu kamolot, bu aql bilan
Istaganmi edingiz mani?
Nahot, taqdir — berahm samo
Sizga shuni ko'ribdi ravo?..”

Savol va topshiriqlar

1. Qizning yigitga yozgan maktubida: *“Hukm o‘qilgan arshi a‘loda, Falak amri: men — sening, sening”*. — degan iqrori uning yengiltakligini anglatmaydimi?
2. Tatyana sevgisining ko‘lami uning: *“Butun umrim sen bilan go‘yo Uchrashuvning tanho garovi”* shaklidagi iqrorida qanday aks etgan?
3. Tortinchoq qishloq qizining yigitga qarata: *“Sen g‘oyibdan bo‘lding qadrdon”* tarzidagi iqrori sababini anglating.
4. Tatyanauning: *“...Bugundan boshlab Taqdirimni senga topshirdim”* shaklidagi qarorini izohlang.
5. Yevgeniyga yozayotgan xatini tugalgan qiz holatining *“Bitdi! Qayta o‘qyman — dahshat... Nomus, qo‘rqinch ichra muzlar dil...”* tarzida tasvirlanishi sababini tushuntiring.
6. Qizning: *“Imoningiz — menga kafolat, Topshiraman o‘zimni dadil...”*, — degan qarorga kelishi sababini sharhlang.
7. Tatyanauning xizmatchi kampiriga: *“...Lekin biron biron og‘iz gapirmasin, bas, Aytmasin ham mening otimni”*, — deyishi sababini anglating.
8. Umuman, qizlarga, ayniqsa, ularning sevgisiga ishonmaydigan, qizlarni aldashdan zavqlanadigan Yevgeniyning Tatyanauni aldashni istamaganligi sababi haqida o‘ylang.
9. Yigitning: *“Samimiyat — men uchun aziz, Bu his qo‘zg‘ab qo‘ydi, shubhasiz, So‘nib ketgan tuyg‘ularimni”* shaklidagi iqrori sharhlang.
10. Yevgeniyning: *“Bo‘lsaydi ilk xayolu havas, ...Faqat sizni tantardim, xolos”*. — degan ta‘kidini sharhlang.

SAKKIZINCHI FASL

XIV

...Chayqladi daf‘atan salon¹,
Shivir-shivir ketar bir mahal...
Beka sari kelar bir juvon,
Orqasida mag‘rur general.
Bu xonim jim, andishali zab,
Istarali, kamsuqum, kangap.
Ko‘zlarida go‘zal bir hayo,
Hech zafarga unda yo‘q da‘vo.
Yo‘qdir biron soxta jilvasi,
Yo‘q taqlidiy biron ifoda,
Bonu tamom sokin va sodda...

¹ Salon — baxmoma.

XVII

«Nahotki, — deb o'ylar Onegin, —
Nahot o'sha? Xuddi o'zi... Yo'q...
Olis qishloq bag'ridan, lekin,
Qandoq keldi?..» Yigit ko'zi lo'q —
Qo'shoynakdan boqar dam-badam.
Yodga solar orazi shu dam
Unutilgan bir qizni elas.
«Bilurmisan, ayt menga, knyaz,
Movut bo'rkli anov xonim kim —
Turur ispan elchisi birlan?»
Oneginga qarar u birdan.
— Ha, sen ko'pdan yo'q eding, do'stim.
To'xta, hozir aylaman, inim.
— «Kim u, axir?» — Mening xotinim. —

XVIII

«Uylandim de! Bilmabman buni!
Qancha bo'ldi?» — Qariyb ikki yil.
— «Kim?» — Larina. — «Tatyanabonu?»
— Taniysanmi? — «Qo'shnisiman, bil».
— O, yo'qsa, yur. — Knyaz qo'zg'olib,
Qarindoshi, do'stini olib,
Rafiqasi tomon boshlaydi.
Begoyim bir nigoh tashlaydi...
Yuragiga tushsa ham g'uluv,
Qolsa hamki zo'r hayrat ichra,
Hayajonu xijolat ichra,
O'zgarmaydi zarracha suluv.
O'sha raftor, fe'l unda hokim,
O'sha-o'sha — salomi sokin.

XIX

Xudo haqi, nainki titrab
Qizarmadi, rangi o'chumadi.
Juvon hatto tishlamadi lab.
Qosh chimirib, hayrat sochumadi.
Tikilsa ham berilib, yohnu,
Yo'q, avvalgi Tatyadan u
Topolmadi biron nishona.

So'zlashmoqni istadi, yana
Eplolmadi. So'radi juvon
Kelganligin qaydan, qachondan,
Balki, dedi, yurtim tomondan?..
Erga horg'in nigoh tashlabon
Keyin asta bo'ldi u g'oyib...
Bu tosh qotib qoldi mung'ayib.

XX

Nahotki, bu o'sha Tatyana?..
Dostonimiz boshlarida, o,
Olis, jinjit makonda, ya'ni
Xilvatgina o'sha bog' aro
Xush xulqini ko'rguzib yigit,
Bergan edi unga pand-o'git.
Hanuz asrar o'shal maktubin,
Unda ko'ngul aytur matlubin.
Rozi — ravon, erkin va ravshan.
O, Bu o'sha qizchami, to'yo?..
Bu sargardon umrida, oyo,
Qilgayamidi dardini pisand?!
Nahot, unga nisbatan shu dam
Ayol shuncha beparvo, o'ktam?

XXI

Kechar gavjum majlisdan allhol,
O'yga botib uyga jo'nar u;
Goh g'amingu goh go'zal xayol
Endi sira bermaydi uyqu.
Turgach, bir xat berishar unga:
Qulluq qilib, knyaz N uyga
Taklif etmish oqshom. «O' xudo!
Uning uyi... Borgum, borgum, ol!»
Hurmat-la tez qaytarur javob.
Nima bo'ldi? Ko'rar nechuk tush?
Sovuq, tanbal yuragining, xo'sh,
Tubida ne g'imirlar shu tob?
O'kinchmi bu, puch o'ymi, hasrat,
Yoki yoshlik dardi — muhabbat?

XXII

Soat sanar Onegin, yonar,
Sabri yetmas kechgacha yana.
Oxir o'nga bong urar, jo'nar —
Uchib borar. Mana, ostona.
Kirar titroq tushib yurakka,
Tatyanani uchratar yakka:
So'ng bir necha lahza yonma-yon
O'ltirishar. Onegin hamon
So'z topolmas. O'ng'aysiz, qo'pol,
Ma'yus. Ayol so'ziga shu tob
Zo'rg'a-zo'rg'a qaytarar javob.
Ezar uni o'jar bir xayol.
Yigit tajang boqar; begoyim
O'ltiradi erkin, muloyim.

XXVIII

...O'zgarmishdir qancha Tatyana!
Nechog' topmishi o'z qiyofasin!
Oliy mansab singari yana
Egallamish usullar darsin!
Davraning zo'r malikasidan.
Bu mo'tabar, chin bekasidan
Kim topur ul nozik qizchani?
Asir etmish Onegin ani,
Shu yigit deb qaro kechalar
Kelmay turib uyqu xudosi,
Qiz qayg'urib, yutib nidosin,
Oyga nigoh tikkan nechalar
Va umrini u bilan xushhol
Kechirmoqni aylagan xayol!

XXX

Yosh boladek Yevgeniy, beshak,
Tatyanaga qo'ymish muhabbat.
Kun va tunni o'tkazur halak,
Ishq dardida o'rtanib faqat.
Hech sadoni aqli tinglamas.
U bosh urib eshigiga, bas,
Har kun borur oynavand uyga,
Soya kabi ergashar unga...

XXXII

...Tatyana-chi, hamon beparvo.
Ayol zoli shunaqadir, bas,
Yigit — qaysar, qaytmoq istamas.
Unid qilar, urinar, biroq,
O'zi betob, sog'dan dadilroq
Begoyinga xat yozur yoniq.
Garchi kamdir maktubda ma'no,
Befoyda deb o'ylar-u, ammo,
Ammo ko'ngil dardiga, aniq
Endi unda qolmadi toqat.
Mana sizga, ayni o'sha xat.

ONEGINNING TATYANAGA MAKTUBI

“Men bilaman, tahqirlar sizni
Ushbu munglug' sirlar bayoni.
Beomon bir g'azab to'foni
Chulg'ar mag'rur nigohingizni!
Ne istarman? Ne maqsad bilan
Dil ochurman sizga bemalol?
Achehiq, zahar kulguga, bilimam,
Men yo'l berib qo'ydim, ehtimol.
Nogoh sizni uchratib bir kez,
Mehr nurin payqadim-u, tez.
Ishonmoqqa chog'lanmadim hech.
Xush odatim yo'li berkildi,
Men o'zimning dilgir erkinni
Yo'qotmoqni xohlamadim hech.
...Dilga yaqin har nimaki bor,
Shundan keyin ko'nglimni uzdim.
Men yotsirab yurdim. Azob bu.
O'yladimki erk, orom — tanho
Baxtga evaz bo'lur. O, xudo!
Qanday xato, bu qanday jazo!..
Yo'q, yo'q, sizni ko'rmoq safosi,
Izingizdan qolmay quvlamoq,
Lab kulgusin, ko'zlar imosin
Oshiq ko'zlar ila ovlamoq,
Xo'b termulmoq sizning jussaga,

Dildan tuymoq — ne kamolot bu,
 Qarshingizda qotmoq g'ussada,
 Bo'zarmoq va so'nmoq... rohat bu!
 Men shundan ham mahrumman, faqat
 Sudralaman aylab lavakkal.
 Kun — g'animat, soat — g'animat,
 Men-chi isrof etaman malital,
 Taqdir sanab bergan kunlarni.
 ...Men bilaman, uurinda bor had,
 Lekin uni cho'zib turmoqqa
 Tongda amin bo'lmoqligim shart
 Kunduz kuni sizni ko'rmoqqa...
 ...Bilsaydingiz, naqadar dahshat
 Muhabbatga zorlik jahonda.
 Yonmoq aql ila har soat,
 Tug'yonlarni so'ndirmoq qonda.
 ...Vahki, soxta sipolik bilan
 Qurollanmish nutqu nigohim:
 ...O'zinga zid bormog'im og'ir,
 Nochordirman ushbu kezda man.
 Qarorim shul, izmingizdaman,
 Men tan berdim taqdirga oxir”.

Savol va topshiriqlar

1. Qishloqi oyimqiz Tatyananing qisqa vaqt orasida *“Yo’qdir biron soxta jilvasi, Yo’q taqlidiy biron ifoda, Bonu tamom sokin va sodda”* darajadagi ayolga aylanishi sababi haqida o’ylab ko’ring.
2. Tortinchoq qiz Tatyana tabiatidagi *“Yuragiga tushsa ham g’uluv, Qolsa hamki zo’r hayrat ichra, Hayajonu xijolat ichra, O’zgarmaydi zarracha suluv”* shaklidagi o’zgarishlar sababini ayting.
3. Asarda ikki yildan so’ng uchrashiganda qiz holatining *“Keyin asta bo’ldi u g’oyib...”* Yigit hissiyatining: *“Bu tosh qotib qoldi mung’ayib”* tarzida berilishini izohlang.
4. *“Soat sanar Onegin, yonar, Sabri yetmas kechgacha...”* tasvirida osliq holati qanday aks etgan?
5. Gapga usta, hammaga tepadan qaraydigan Oneginning *“...hamon So’z topolmas. O’ng’aysiz, qo’pol, Ma’yus”* ekani tasviri ishonarli mi?
6. Yevgeniyning xatidagi: *“Qarshingizda qotmoq g’ussada, Bo’zarmoq va so’nmoq... rohat bu!”* ta kili nimani anglatadi va u samimiy mi?

-
7. Yevgeniyning: *“O‘yladimki erk, orom — tanho Baxtga evaz bo‘lur. O, xudo! Qanday xato, bu qanday jazo!..”* shaklidagi afsusini izohlang.
 8. Parchaning so‘nggi to‘rt qatorida Yevgeniy ruhiy holati qanday tasvirlangan?

* * *

Yigit xatiga javob kutadi. Xuddi bir vaqtlar Tatyananing xatiga javob kelmagani singari Onegin ham javob ololmaydi.

XXXIII

Javob yo‘qdir. Boz maktub yozur,
Ikkinchi xat, uchunchi xati —
Javobsiz. Bir majlisga bazo‘r
Borar edi, kirgan zahoti...
U duch keldi. Qanday beomon!
Buni ko‘rmas, so‘z demas biron!
Yolu, yana oshibdir qahri —
Borlig‘ida — chillaning zahri!
Tag‘in uning o‘jar lablari
Yashirmoqchi bo‘lar jahlini!
Sinchkov boqdi Onegin: qani,
Qani uning tug‘yon, dardlari?!
Qani ko‘zyoshi dog‘lari?.. Abas!
Chehrasida g‘azab izi, bas...

XXXIX

Kunlar o‘ldi: iliq havoda
Qishning umri tugadi, to‘zdi.
Shoir bo‘ldi na u dunyoda,
Na o‘ldi, na aqldan ozdi.
Bahor unga baxsh etdi hayot,
Bir tiniq tong tark etdi u bot.
Sug‘ur kabi qishlagan o‘sha
Qo‘sh darchali, kimsasiz go‘sha —
Maskanini tashladi ilk bor.
Neva bo‘ylab yelar chanada.
Ko‘k va kesik muzda yonadi
Kun nurlari. Uyum-uyum qor
Chirkin bo‘lib eriydi yomon.
Bu yo‘llardan borar u qayon?

XL

Qayon yelar Onegin? Ayon,
Siz topdingiz maqsadin — tag'in,
Tag'in borar Tatyana tomon
Son kirmagan mening tentagim.
Kirar xuddi murda misoli.
Hech kimsa yo'q yo'lakda, xoli.
Zalga kirar. Yuradi, alhol
Eshikni ham ochar. Bu ne hol?
Nadir uni qoldirgan hayron?
Beka... Beka o'ltirar yolg'iz.
Besaranjom, chehrasi qonsiz,
Kaftin tirab yuziga, vayron.
Bir maktubni o'qir besado.
Yoshlar to'kur panjalar aro.

XLII

Uning unsiz iztirobin, bas,
Kim shu lahza uqolmas, e volh!
Kim begoyim aksida ko'rmas
Eski munglug' Tatyani, oh!
Yigit — o'kinch, dard ichra majnun.
Oyog'iga yiqildi zabun.
Beka cho'chib, jim qoldi nogoh,
Oneginga tashladi nigoh —
Beg'azab va butkul behayrat...
Uning xasta ham so'nik yuzi,
Unsiz ta'na, iltijo so'zi
Ayon edi bonuga. Faqat
Sodda, ma'yus qiz qalbi, nochor,
Uyg'ongandi ko'ksida takror.
Oneginga, turing, deyolmas.
Uzolmas ham undan ko'zini.
Qaqroq o'shal labdan ololmas
Beka shu zum jonsiz qo'lini...
Endi neni aylar u xayol?
Ular uzoq jim qolar. Ayol
Asta kirar, nihoyat, so'zga:
«Bas, turingiz endi, men sizga
Aytmog'im shart barini oshkor.

Yodingizda bormi, Onegin,
...O'sha bog'u xiyobon? Nochor
Sizdan saboq tinglagan edim.
Tinglang, endi mening navbatim.

XLIII

Onegin, men u mahal yoshroq,
Ham suluvroq edim, chamamda.
Sizni suydim, suydim-u, biroq
Qalbingizdan ne topdim g'amda?
Javob topdim beshafqat, xolos.
Yuvosh qizning muhabbati, rost,
Bildim, sizga yangilik emas!
Endi esa, yo rab, o'sha va'z,
O'sha sovuq nigohni nuqul
Esladimmi, muzlab ketar qon...
Ayblamayman, ammo, u zamon
Tutgandingiz olijanob yo'l.
Haq edingiz, qilsam andisha,
Minnatdoriman sizdan hamisha...

XLIV

O'sha paytlar, shov-shuvdan yiroq
Ovloqlarda yurgan kezimda
Men yoqmagani edim-ku... Biroq
Ne bor endi mening izimda?
Endi sizga nishonman nechun?
Balki, balki yurganim uchun
Bukun kibor olamda masrur?
Yo o'qlar yeb janglarda erim,
Siylagani uchummi saroy?
Istagingiz budir, hoynahoy,
Jamiyatda ochilsin sirim,
Men sharmsor bo'layin, faqat
Bu gap sizga keltirsin shuhrat?!

XLV

Men yig'larman... Tatyanningizni
Unutmagan bo'lsangiz hamon,
Bilib qo'ying, ul ta'nangizni,
Sovuq, piching so'zlarni bu on,
Bo'lsa edi menda ixtiyor.

Alamlaru maktublaru bor
Ko'zyoshlardan ko'rardim afzal...
O'sha ma'sum orzularga sal
Qilsaydingiz zarracha shafqat,
Etsaydingiz yoshni ehtirom...
Endi qay his, qaysi illizom!¹
Tiz cho'ktirdi sizni oqibat?!
Shunday aqlu yurak-la, kim ul
Bo'kur mayda tuyg'ularga qul?

XLVI

O', Onegin, bu dabdaba, shukuh,
Manfur hayot ziynati nadir
Kibor olam domida beruh
Zafarlarim, davlatim nadir?
Hashamdor uy, ziyofat, g'avg'o,
Nadir menga bu bo'g'iq havo?..
O'sha yangi ham yovvoyi bog',
O'sha faqir maskanim — qishloq,
O'sha sizni, Onegin, ilk bor
Ko'rganim ul joylarga, zotan,
Bukun sho'rlik enagam yotgan
Xoch, soyalar ostidagi zor
O'sha mozor, o'sha xilqatga
Barchasini qilardim sadqa...

Savol va topshiriqlar

1. Asardagi *"U duch keldi. Qanday beomon! Buni ko'rmas, so'z demas biron!"* tasviri kim haqda? Va nega shunday?
2. *"Qani uning tug'yon, dardlari?! Qani ko'zyosh dog'lari?.. Abas! Chehrasida g'azab izi..."* tasvirida Onegin Talyanada qanday o'zgarishlar bo'lishini kuta-yolgani angladingiz?
3. *"Shoir bo'ldi na u dunyoda, Na o'ldi, na aqldan ozdi"* misralaridan Onegin tabiatini tanidingizmi?
4. Qish bo'yi yolg'iz bo'lgan Oneginni Neva bo'ylariga qanday kuch olib chiqdi deb o'ylaysiz?
5. Begoyinning yolg'iz, g'amga botib o'tirgan holati tasvirlangan bobni qayta o'qing va sharhlang.

¹ Illizom — zaruriyat, ehtiyoj.

6. *Kim begoyim aksida ko'rmay, Eski munglug' Tatyani...* satrlarini izohlang.
7. *"Oneginga tashladi nigoh — Beg'azab va butkul behayrat..."* satrlarida ifodalangan ayol ruhiyatini tushuntiring.

Nazariy ma'lumot

SHE'RIY ROMAN

A. S. Pushkinning "Yevgeniy Onegin" asari rus adabiyotidagi birinchi she'riy romandir. Pushkin bu asarni yaratishda buyuk ingliz shoiri Bayronning "Don Juan" she'riy romanidan ta'sirlangan. Dastlabki she'riy romanlar jamiyat axloqining buzilishi sababli ma'naviyati nuqsonli, baxti kentik bo'lib qolgan iste'dodli shaxslar taqdirini ko'rsatishga bag'ishlangan. "Yevgeniy Onegin" romanining bosh qahramoni kelishgan, aqlli, o'ziga yarasha o'qimishli, farosatli yigit. Lekin u o'z axloqini kibor jamiyat talabiga moslashtirishga majbur bo'lgani uchun hammaga begona. Munofiqlik va yolg'onni axloq darajasiga ko'targani uchun ham oliy tabaqa vakillari o'rtasidagi munosabatlarda samimiylilik yo'q. Samimiylilik bo'lmagan joyda muhabbatga ham o'rin yo'q. Shu bois qizning eng munosib umr yo'ldoshi bo'lishi mumkinligini yaxshi bilgani holda Yevgeniy Tatyani sevgisini rad etadi. U o'zining qizga loyiq emasligini sezadi.

Onegin yengiltak ham, xolinboz ham emas. Lekin kiborlar ko'ziga shunday ko'rinish, ular orasida shuhrat orttirish uchun ayollarni yo'ldan urishga urinadi. Yevgeniy janjalkash, qonxo'r odam emas, ammo kiborlarda duelga chiqishdan qo'rqdi degan fikr uyg'otmaslik uchun, o'zi istamagani holda sodda shoir yigit Lenskiyni otib o'ldiradi. Romanda kuchi, g'ayrati, aqlini sarflashi mumkin bo'lgan ezuq mo'ljalning yo'qligi tufayli qiynalayotgan yigit iztiroblari aks etgan.

She'riy roman ham odatdagi romanlar kabi tafsilotlarni bayon qilishga asoslangan janr bo'lib, unda epik va lirik xususiyatlar aralash keladi. She'riy romanda epik jihatlar: sujetning ko'ptarmoqli, bayonning xolis ekanida ko'rinsa, lirik belgilar tasvirga muallifning bemalol aralashuvi, uning o'z tuyg'ularini erkin ifoda etaverishida ko'rinadi. E'tibor qilgan bo'lsangiz, "Yevgeniy Onegin" asarida qahramon hayotidagi sarguzashtlar bilan birga, asardagi personajlarning xatti-harakatiga shoir munosabati ham yaqqol ifoda etilgan.

Keyingi vaqtda o'zbek adabiyotida ham bir necha she'riy roman yaratildi. Birinchi o'zbek she'riy romani "Ziyod va Adiba" Mirmuhsin qalamiga mansub edi. Keyinchalik, Muhammad Alining "Boqiy dunyo", II. Sharipovning "Bir savol" singari she'riy romanlari dunyoga keldi.

CHINGIZ AYTMATOV

(1928—2008)

Butun turkiy xalqlarning iftixori bo'lmish yozuvchi Chingiz Aytmatov hozirgi zamon dunyo adabiyotining yorqin namoyandasidir. Uning qissa va romanlari jahonning deyarli barcha asosiy tillariga tarjima qilingan.

Chingiz Aytmatov 1928- yilning 12- dekabrda Qirg'izistonning Talas vodiysidagi Shakar ovulida tug'ilgan, bolaligidanoq hayot mashaqqatlarini tatigan. Bobosi Aytmat qo'li gul lunarmand va ajoyib qo'bizchi bo'lgan. Otasi To'raqul Aytmatov rus-tuzem maktabida tahsil ko'rgan, o'qimishli, fikri tiniq odam edi. Respublika miqyosidagi katta lavozimlarda turib, Qirg'izistonda savodsizlikni tugatish, yurtga zamonaviy madaniyatni olib kirish yo'lida astoydil mehnat qiladi. 1937- yilda sho'ro hukumati tomonidan qamalib ketgach, oila boshiga ko'p og'ir savdolar tushadi. Bo'lajak adibning onasi Naima Aytmatova ham o'qimishli, yuksak madaniyatli, oqila ayol bo'lgan.

Oilaning to'ng'ich farzandi Chingiz avvaliga rus maktabida o'qidi. Otasi qamalib, qishloqqa qaytishga majbur bo'lishgach, qirg'iz maktabida ta'lim oldi. U o'smir yoshidan ikkinchi jahon urushi yillari front ortida xilma-xil yumushlarni bajaradi. Erkaklarning deyarli barchasi urushga ketgani sababli qishloqdagi eng savodli erkak sifatida 1942- yilda — o'n to'rt yoshida qishloq kengashi kotibi qilib tayinlandi. So'ng soliq yig'uvchi, traktorchilar brigadasida hisobchi bo'lib ishladi.

Chingiz hayot mashaqqatlariga qaramay, yaxshi ta'lim oladi. Rus va qirg'iz tillaridagi adabiyotlarni o'qishdan charehamaydigan yigit maktab davridayoq juda bilindon kishiga aylangandi. Shakar qishlog'idagi buvisi, ammalari uni milliy odat va unutilmas an'analardan bahramand etganlar, onasi Naima zamonaviy madaniyat bilan oshno qilgan.

Eslashlaricha, Ch. Aytmatov yoshi bolaligida haydovchi bo'lishni orzu qilgan. Ammo turnush uni o'zga yo'llardan yurishga majbur qildi. O'rta maktabni bitirgan yigitcha 1945- yilda zooveterinariya texnikumiga kirib, uni 1948- yilda bitirdi. So'ng qishloq xo'jalik institutiga o'qishga kirib, uni 1953- yilda tugatdi. Tajriba fermasida zotexnik bo'lib ishladi ham. O'spirin yoshidan unda yozishga havas bor edi. U texnikum va institutda o'qib yurganida ham badiiy adabiyotdan uzoqlashmadi. Tinimsiz o'qir, qirg'iz adiblarining asarlarini ruschaga, rus yozuvchilarining bitganlarini qirg'izchaga ag'darar, o'z sohasiga doir voqealar haqida maqola va ocherklar yozardi.

Adabiyotga ishtiyoq tufayli bora-bora u kasbini o'zgartirishga majbur bo'ldi. 1956—1958- yillarda Moskvada Oliy adabiyot kursida tahsil ko'rdi. Bu yerda chinakam adabiy jarayon bilan yuzlashdi. Badiiy adabiyot, adabiy qahramon haqida tushuncha paydo bo'ldi. Oldin ham o'qigan asl adabiyot namunalariга ijodkor ko'zi bilan qaraydigan bo'ldi. Keyinchalik u: “Agar men bu yerda o'qimaganimda o'z qissalarimni yoza olmagan bo'lardim”,— deb aytadi. 1957- yilda “Yuzma-yuz”, 1958- yilda “Jamila” qissalari chop etildi.

Ch. Aytmatov 1958—1960- yillarda “Literaturniy Kirgizstan” jurnalida muharrir, 1961- yilda “Pravda” gazetasining O'rta Osiyo va Qozog'iston bo'yicha maxsus muxbiri bo'lib ishladi. 1962- yilda Qirg'iziston kinomatografiya kengashi raisi bo'ldi. 1988—1990- yillarda “Inostrannaya literatura” jurnalining Bosh muharriri bo'ldi. 1991- yildan boshlab, Qirg'iziston va Rossiya Federatsiyasining Lyuksenburg va Belgiyadagi elchisi bo'lib ishladi. Ulug' yozuvchi 2008- yilning 10- iyunida og'ir kasallikdan vafot etdi.

Yozuvchining “Birinci muallim”, “Yuzma-yuz”, “Jamila” “Alvido, Gulsari”, “Oq kema” singari asarlari uning nomini jahonga tanitdi. Adibning “Astga tatigulik kun”, “Qiyomat”, “Kassandra tang'asi”, “Tog'lar qulaganda (Mangu kelinchak)” romanlarida nafaqat bir millat va mamlakatga, balki butun insoniyatga daxldor ma'naviy-axloqiy muammolar aks ettirildi. Shuning uchun ham Chingiz Aytmatov asarlari jahonning 165 tiliga o'girilib, 67,2 million nusxada chop etilgan. Albatta, bu raqamlar to'xtovsiz ko'payib boraveradi.

Ch. Aytmatovning deyarli barcha badiiy asarlari o'zbekchaga tarjima qilingan. Chunki uning qalamiga mansub obrazlar millatidan qat'i nazar har bir kishiga yaqin va tushunarli. Siz quyida tanishadigan “Asrga tatigulik kun” romanidan olingan parcha ham har birimizga bevosita tegishli ruhiy holatlarni aks ettirganligi bilan e'tiborga loyiqdir.

Hurmatli o'quvchi! Mana, Siz dunyoga mashhur yozuvchining hayot yo'li bilan tanishdingiz. Quyida Siz o'qiydigan asarda inson boshiga tushishi mumkin bo'lgan eng dahshatli azob — o'zligini unutish, ildizini bilmaslik ekani aks ettirilgan.

ASRGA TATIGULIK KUN¹

(romandan parcha)

Temiryo‘lning ikkala tomonida yovshanzor bilan qoplangan hayhotday dashtlik — Sario‘zak, o‘rtacho‘l yastanib yotadi.

Bo‘ronli bekatidan to Naymandagi xesh-ajdodlar qabristoni Ona Bayitgacha temiryo‘ldan hisoblaganda, kamida o‘ttiz chaqirim keladi. Sario‘zak dashtligi orqali to‘ppa-to‘g‘ri kesib chiqilganda ham shuncha masofa. Mabodo, cho‘lda adashib qolmayinu, yaxshisi, temiryo‘l bo‘ylab boraveray, degan odam qabristonga hali ancha uzoq yurishi kerak. Shunday qilganda, Qiyshiqsoy jarligidan o‘tib, Ona Bayitga borguncha ancha-muncha aylanishga to‘g‘ri keladi. Boshqa yo‘l yo‘q edi. Shunday qilib, eng yaqin yo‘ldan yurilganda ham borishi-yu kelishi oltmish chaqirim kelardi.

Bari bir Edigey o‘z gapida turib oldi:

— Qo‘ysalaring-chi, yigitning sha‘niga to‘g‘ri kelmaydigan gaplarni, — deb tinchlantirdi u yoshlarni. — Bunday odamni ajdodlari yotgan joyga, Ona Bayitga qo‘yishimiz kerak. Rahmatli o‘zi shunday vasiyat qilgan. Kelinglar, gap sotib o‘tirmay ishga o‘taylik, dafnga tayyorlanaylik. Yo‘limiz olis. Ertaga azonlab yo‘lga tushamiz...

Edigeyning aytgani aylgan, buni hamma tushunardi. Shuning uchun ham hammalari rozi bo‘lishdi. To‘g‘ri, Sobitjon biroz tixirlik qildi. U shu kuni yuk poyezdida (passajir poyezdlari bu yerda to‘xtamay o‘tib ketadi) yetib keldi. Sobitjon bu yoqqa kelayotganida otasining tirikligini ham, o‘lganini ham bilmasdi. Shunga qaramay, dafn marosimiga yetib kelgani Edigeyning ko‘nglini yumshatib, quvontirib yubordi. Boshlariga tushgan og‘ir musibatdan ikkalasi bir lahza quchoqlashib, yig‘i-sig‘i qilib olishdi. Edigey keyinroq o‘zining nega bunday qilganiga ajablandi. Ikkalasi hovli sahnida — Kazangapning egasiz qolgan paxsa devorli kulbasi eshigi oldida uzoq yig‘lab turishdi.

Edigey nimadandir qattiq ta’sirlanganday bo‘ldi. Sobitjonning yoshlik chog‘lari esiga tushdi: u mushtday bola edi, otasining suyanchig‘i edi. Temiryo‘lchilarning bolalari uchun Qumbelda ochilgan maktab-internatga olib borib joylashtirganlari yodida. Qo‘llari bo‘shadi deguncha, goh yo‘lovchi poyezdda, goh tuyada ko‘rgani borishardi. Sobitjon yotoqda qanday yashayapti, birov xafa qilmadimikin, o‘zi biror nojo‘ya ish qilib qo‘ymadimikin, o‘qishlari qalay ekan, o‘qituvchilari u haqda nima derkin, deb xavotirlanib borishardi. Ta’til tugagan payllari o‘qishga kechikib qolmasin, deb ayozli kunda necha martalab po‘stinlarga o‘rab, tuyada qalin qor bosgan Sario‘zak dashtligi orqali olib borib qo‘yishardi.

¹ Asil Rashidov tarjiması.

Ko'zyoshi qilib olishgach, hol-ahvol so'rashga o'tishdi, ishdan gap oclishdi. Shu lahzada ma'lum bo'lib qoldiki, arzanda, bilag'on o'g'il otasini izzat-ikrom bilan ko'ngildagidek dafn etishga emas, balki qarzdan qutilish uchun naridan beri ustiga tuproq tortib, tezroq qaytib ketishga kelgan ekan. U g'alati g'alati gaplarni ayta boshladi: marhumni uzundan-uzoq Ona Bayitga olib borib nima qilamiz, shunday ulkan Sario'zak cho'lida bir qabrga joy topilmadimi? Ostonadan boshlab dunyoning narigi chekkasigacha joy degan narsa to'lib-toshib yotgan bo'lsa? Qabrni shu yaqin o'rtadan, o'zi unur bo'yi ishlab kelgan temiryo'l bo'yidagi biror do'nglikdan qazish kerak. Marhum o'tgan-ketgan poyezdlarning taraqa-turuqini eshilib yotadi...

Sobitjon hatto shu xususda aytiladigan qadimiy maqolni ham eslab qo'ydi: o'ladigan odamning o'lgani yaxshi, ketadigan odamning ketgani yaxshi. Munchalik cho'zib, bosh qotirib o'tirishning kimga keragi bor? O'lgan odamga qayerga ko'milishining nima ahamiyati bor? Bunday mahalda isli qancha tez bitirilsa, shuncha yaxshi!

...Edigey, qariganida ham ahmoq ekanman, deb o'zini koyiy boshladi ichida. Mana shu laqna bilan sal avval quehoqlashib, ho'ngrab yig'lab yuborganidan nomus qilib, afsuslandi. Kazangapning o'g'li bo'lsa ham ablah ekan. Edigey o'rnidan turdi. Devor tagiga o'rindiq qilib yog'och shpal qo'yilgan bo'lib, o'rindiqda besh kishi maslahatga yig'ilishgan edi. Edigey ko'pchilikning oklida bir nima deb yubormaslik uchun o'zini arang tiyib turardi. Shunday qayg'uli bir kunda odamlar ichida haqorat gap aytsa, yaxshi bo'lmaydi. Kazangapning xotirasi hurmatini qildi. Shuning uchun u yotig'i bilan tushuntirdi:

— Atrofdagi yer ko'p, albatta, istaganingcha topiladi. Faqat odamlar nimagadir yaqinlarini duch kelgan yerga ko'mib ketaverishmaydi. Harholda, bejiz bo'lmasa kerak. Axir, o'likka yer qahatmi? — U jimib qoldi. Bo'ronli ahli ham uning gaplarini jimgina tinglashdi. — O'zlaring hal qilinglar, o'ylab ko'ringlar, men u yoqda nima bo'layotganini bilib kelayin-chi.

Edigey avzoyi buzilib rangi-quti o'chgancha, nariga odinlab keldi, gunohdan uzog'roq bo'layin, deb o'yladi, shekilli. Qoshlari chiimirilib, qansharidagi ajini bo'rtib chiqdi. Tabiatan qo'rsroq, qiziqqonroq edi u — shuning uchun ham uni "Bo'ron" deb atashadi-da. Mana, hozir ham odamlar bo'lmaganida Sobitjonning hayosiz ko'zlariga tikilib turib, aytadiganini aytib olardi-ya. Unur bo'yi esidan chiqmaydigan qilardi.

Edigey Sobitjon bilan bo'lgan suhbatdan so'ng ta'bi xira tortib, Qoranor oldiga bordi. Shunday bo'lishini u oldindan sezgan edi. Sobitjon otasining o'limiga kelganini minnat qilayotgan bo'lsa, jini qo'zinay nima ham qilsin. Unga otaning o'limi ortiqcha yukday, bu yukdan tezroq qutulishga harakat qilardi. Edigey ortiqcha gapirishni lozim ko'rmadi, bari bir hamma og'irlik o'zining gardaniga

tushardi. Harholda, qo'ni-qo'shni ham o'zlarini chetga olishmadi. Ko'pchilikning sadag'asi ketsang arziydi. Temiryo'lda zarur ishi bo'lmagan kishilarning hammasi shu yerda, ertangi dafn marosimiga va ma'raka oshiga tayyorgarlik ko'rish uchun yordanga tutinishdi. Xotin-xalaj uyma-uy yurib idish-tovoq yig'ishdi, samovarlarni lozalashdi, xamir qorib, non yopa boshlashdi. Erkaklar suv tashib keltirishdi, ishdan chiqqan eski shpallarni arralab, o'tin tayyorlashdi. Dashtda o'tin-cho'p xuddi suvday aziz.

Bu ishlarga faqat Sobitjongina halal berardi. Oblastda kim qaysi vazifada ishlaydi, kimni ishdan olib, kimning amalini oshirishgani to'g'risida gap sotib, odamlarni ishdan chalg'itardi. Qaynotasining o'limiga kelin bola kelmagani u zarracha ham hijolat tortmasdi.

Ajabo, deya yoqasini ushlardi Edigey, emishki, kelin allaqanday konferensiyada qatnasharmish, ana shu yig'inga qandaydir chet ellik mehmonlar tashrif buyurarmish. Cholning nevaralarini olib kelish to'g'risida gapirmasa ham bo'ladi. Ular o'zlashtirish va davomat uchun kurashar ekanlar, institutga kirmoqchi bo'lgan odamning attestati toza bo'lishi kerak ekan. "Odamlarga nima bo'lgan o'zi? — deya xunob bo'ldi Edigey.

— Ularga o'lindan boshqa hamma narsa muhim! — Bu fikr Edigeyning ich-etini tirnardi. — Modomiki, ularga o'lim ahamiyatsiz ekan, demak, ular hayotning ham qadr-qimmatiga yetishmaydi. Unday bo'lsa, yashashdan maqsad nima, ular nima uchun yashayaptilar?"

Qoranor Bo'ronga jabduq urib bo'lgach, Edigey o'rnidan turg'azdi va kelbatini ko'rib mamnun bo'ldi. Hatto o'z ishidan g'ururlanib ham qo'ydi. Ustiga rango-rang gajimli yopiq tashlangan, o'rkachlari o'rtasiga qoyilmaqom qilib egar urilgan Qoranor salobatli va mahobatli ko'rinardi. Ha, yoshlar ko'rib havas qilishsin, ayniqsa Sobitjon ko'rib qo'ysin: munosib yashab o'tgan odamning o'limi ham hech kimga malol kelmaydi, tashvishi tushmaydi, aksincha, qayg'uli voqea bo'lsa-da, juda katta voqea ekanini, shu boisdan ham so'nggi manziliga izzat-hurmat bilan uzatilayotganini bilib qo'yishsin. Ba'zi xalqlarda dafn marosimida muzika chalishadi, bayroq ko'tarib borishadi, ba'zi xalqlarda osmonga o'q uzi-shadi, boshqa xalqlarda esa gulchambarlar qo'yib, marhumni gulga burkashadi...

Edigey Bo'ron bo'lsa, ertaga tongdayoq popukli yopiq tashlangan Qoranorda Kazangapni so'nggi abadiy manziliga — Ona Bayit mozoriga olib boradi... Poyonsiz, hayhotday Sario'zak dashtini kesib o'tishar ekan, u yo'l bo'yi faqat Kazangapni o'ylab boradi. Xesh-ajdodlar qabristonida do'stini tuproqqa uzalayotganida ham xayoli faqat marhumda bo'ladi. Ha, shart shundoq bo'lgan. Yo'lning uzoqligi yoki yaqinligidan qat'i nazar, hech kim, hatto marhumning o'z o'g'li ham uning so'nggi xohish-irodasini bajarishdan bo'yin tovlay olmaydi...

Edigey jabduq ishlari bilan ovora bo'lib turgan vaqtda Edilboy daroz, payt lopib, Sobitjonni bir chekkaga chaqirib oldi:

— Qani, bu yoqqa soyaga kel, gaplashib olaylik.

Gap uzoqqa cho'zilmadi. Edilboy ortiqcha tushuntirib o'tirmay, gapning po'stkallasini aytdi-qo'ydi:

— Xudoga ming qatla shukr qilgin, yaxshiyamki olamda otangning Edigey Bo'ron degan do'sti bor ekan. Rasu-rusini o'rniga qo'yib, dafn etishga sen halal berm. Shoshilayotgan bo'lsang, ushlab turganimiz yo'q. Men sening o'ringga bir hovuch tuproq tashlab qo'ya qolaman!

— Mening otam, nima qilsam o'zim... — deb Sobitjon chaynala boshlagan edi, Edilboy gapini shartta kesdi:

— Ota-ku seniki, biroq sening o'zing o'zingniki bo'lmay qolibs. —

— Ja, unchalik emas, — Sobitjon biroz yon berganday bo'ldi. — Bo'пти, shunday kunda janjal chiqarmaylik. Ona Bayit bo'lsa bo'laqolsin, menga nima, faqat uzoqlik qilarmikin, deb o'ylagan edim...

Gapga nuqta qo'yildi. Edigey Qoranorni hammaga ko'z-ko'z qilib keltirib qo'yib, bo'ronliliklarga qarata: "Qo'ysanglar-eh, erkak kishining gapini qilaylik, bunday olamni Ona Bayit mozoriga qo'yamiz", deganida hech kim e'ti'oz bildirmadi, hamma jimgina rozi bo'ldi...

Savol va topshiriqlar

1. *Ona Bayit qabristoniga borish yo'lini bo'ronliliklardan faqat Edigeygina bilishi* sababi haqida o'ylab ko'ring.
2. Sobitjonning ota jasadini shu yerning o'ziga ko'mib qo'yaqolishga urinishi sababini izohlang. Uning ota vasiyatiga beparvoligi nimadan deb o'ylaysiz?
3. Edigeyning jasadni Ona Bayit mozoriga qo'yishga astoydil urinishi zamirida qanday ma'naviy-axloqiy asoslar bor deb o'ylaysiz?
4. Sobitjon bilan ko'rishib yig'lagan Edigeyning keyinroq o'zini ahmoq deb yozg'irishi sababini izohlang.
5. Edigeyning: *"Modomiki, ularga o'lim ahamiyatsiz ekan, demak, ular hayotning ham qadr-qimmatiga yetishmaydi. Unday bo'lsa, yashashdan maqsad nima, ular nima uchun yashayaptilar?"* — degan o'ylari xususida mulohaza yuritilg.
6. Edilboy bilan Sobitjon suhbatini qayta o'qib, izohlang. Suhbatdoshlar ma'naviyatini baholang.
7. Ko'mish marosimida ayoli va bolalarining qatnashmayotganidan Sobitjon nega xijolat bo'lmayapti deb o'ylaysiz?
8. Odaltda tili achchiq Edigeyning Sobitjonga qattiq gapirib yubormagani sababi haqida o'ylab ko'ring.
9. Bekat aholisining mehru oqibati tasvirlangan o'rinlarni izohlang.

* * *

*Bu voqea jungjanglar Sario'zak dashtilarini egallab olish va aholini qullikka so-
lish maqsadida tub xalqlar bilan tinimsiz urush olib borgan zamonlarda yuz bergan
edi. O'z yerlaridan ayrilishni istamagan mahalliy qabilalar tinimsiz kurash olib bori-
shar, katta-kichik janglar orasida tinch damlar ham bo'lardi. Nayman ona fojiasi
ayni shunday tinch kunlarning birida boshlandi...*

Osoyishla damlarning birida naymanliklarning yurtiga karvonda mol ortib kelib qolgan savdogarlar choy ichib, gurunglashib o'tirarkan, o'zlari ko'rib shohi-
di bo'lgan bir voqeani gapirib berishadi. Aytishlaricha, Sario'zak dashtining jung-
janglar tomonidagi quduqlar yonidan bamayfixotir o'lib borayotganlarida yo'kla kattakon tuyalar podasini o'tlatib yurgan bir navqiron cho'ponga ko'zlari tushib qoladi. Savdogarlar u bilan gaplashmoqchi bo'lib og'iz ochganlarida cho'ponning manqurt ekanini payqab qoladilar. Sirdan qaraganda, cho'pon sog'lom yigitga o'xshar, boshidan nimalar kechgani hech kimning xayoliga kelmas edi. Balki u ham qachonlardir boshqalar singari esli-hushli, so'zamol bo'lgandir. O'n guli-
dan bir guli ochilmagan, mo'ylabi endigina sabza ura boshlagan, kelbati kelish-
gan, ammo ikki og'iz gaplashmoqchi bo'lsang, xuddi kecha tug'ilganga o'xshaydi, boyaqish na o'zining, na ota-onasining ismini biladi: jungjanglar uni qanday ko'yga solishganini, urug'-aymoqlari kimligini ham unutib yuborgan. Biron narsa so'rasang lom-mim demaydi, faqat "ha" yoki "yo'q" degan javobni beradi, doim boshiga bostirib kiyilgan telpagidan qo'lini tushirmaydi. Gunoh ekanini bilishsa-
da, jismoniy mayib-majruhlarni ham odamlar mazax qilishadi. Shunday man-
qurtlar ham bo'lar emishki, ularning boshiga kiydirilgan tuya terisi ba'zan bosh terisi bilan birga qo'shilib o'sar emish va h.k., h.k. xususida so'z yuritib kulisha-
di. Bunday manqurtlarni, kel, boshingni bug'lab yumshatamiz, deb qo'rqitilsa, go'yo bundan ortiq jazo yo'qdek, ko'zlari qinidan chiqib ketar ekan. Asov ot sin-
gari deysinib, birovning qo'lini boshiga yaqinlashtirmas ekan. Bu xil manqurtlar kun-u tun, hatto uxlaganda ham telpagini yechmas ekan... Ammo-lekin, suhbatni davom ettirishardi mehmonlar, manqurt g'irt alimoq bo'lsa ham, ishiga puxta ekan - toki biz uning tuyalaridan uzab ketmaganimizcha ko'z-quloq bo'lib turdi.

Gurung payti o'tovda savdogarlarga choy quyib o'tirgan bir ayol ham bor edi. Bu Nayman ona edi. Sario'zak afsonasida u shunday nom bilan qoldi.

Nayman ona yo'lovchi mehmonlarga sir boy bermadi. Bu xabarni eshitib, nogoh dahshatga tushganini, rangi-ro'yi o'zgarib ketganini hech kim sezmedi. U savdogarlardan yosh manqurt to'g'risida yana niualarnidir so'rab-surishtirgisi kelar, ammo xuddi mana shu narsa — yana ham ko'proq narsani bilishdan va-
himaga tushardi. Nayman ona tilini tiydi. Yaralangan qushning chinqirog'i sin-
gari qalb tug'yonini ichiga yutdi...

Savdogarlarning karvoni ko'p o'tmay o'z yo'liga ravona bo'ldi. O'sha kecha tong otgunga qadar turli o'y-xayollar og'ushiga cho'mgan Nayman ona Sario'zak dashtidagi o'sha manqurt-cho'ponni topib, uning o'g'limi, yo'qmi ekaniga ishonch hosil qilmaguncha ko'ngli tinchimasligini angladi. Ona ko'nglini allaqachonlardan beri jang maydonida qolgan o'g'lining bedarak ketgani g'ash qilib kelar edi, endi o'sha sezgi, o'sha gumon qayta qo'zg'alib, uni dahshatga sola boshladi... Bunday qiynoqlar-u azob-uquballardan bir umr g'am chekib, gumonsirab, havotirlanib yurgandan ko'ra, albatta, o'g'lini bir emas, ikki bor ko'mgani yaxshi emasmi?

Nayman onaning o'g'li bir yil oldin halok etilgan otasining o'chini olish uchun jangga o'tlanib, Sario'zakda jungjanglar bilan bo'lgan omonsiz olishuvda yarador bo'ladi. Jang suronidan cho'chigan ot ustidagi chalajon yigitni cho'l ichkarisi — yov tomonga sudrab ketadi. Jang qizg'in tus olganidan hech kim buni payqamaydi... Jangdan so'ng naymanlar uni necha kunlab izlashadi. Jangchining o'ligi bo'lsa-da, yov qo'lida qolmasligi kerak edi...

Biroq na jasad, na oti, na tushirib qoldirgan qurol-yarog'ini, na boshqa biron belgi-alomatni topa oldilar. Uning halok bo'lgani hech kimda shubha qoldirmagan edi. Boringki, yarador bo'lgan taqdirda ham oradan o'tgan kunlar orasida cho'lda suvsizlikdan yoki bo'lmasa, qon ketishidan halok bo'lishi muqarrar. Yosh birodarlarining kimsasiz Sario'zak cho'lida dafn etilmay qolib ketgani alamidan hasrat-nadomat chekdilar. Bu hammaga isnod edi. Nayman ona o'tovida ovoz chiqarib yig'lashgan xotin-xalajlar erlari va og'a-inilari sha'niiga la'na toshlarini yog'dirdilar:

— Uning ko'zlarini quzg'unlar cho'qidi, shoqollar go'shtini burdalab ketdi, endi sizlar qaysi yuz bilan el orasida bosh ko'tarib yurasizlar?!..

O'sha kundan boshlab Nayman ona uchun yer-u ko'k huvillab qoldi. To'g'ri, urush qurbonsiz bo'lmaydi, buni ona ham yaxshi tushumadi, biroq o'g'lining jasadini ko'milmasdan jang maydonida qolib ketgani unga sira ham tinchlik bermasdi. Achehiq qayg'u, poyoni yo'q o'y-xayollar ona qalbini poralar edi...

O'y-xayollar girdobida onaning fikri chuvalgani chuvalgan. Axir, jungjanglar Sario'zak dashtining biron yerida holdan toygan otni ushlab olgan bo'lishlari mumkin. Yaxshigina egar-jabduqli, yana buning ustiga o'z oyog'i bilan kelgan tulpor naqd o'lja-ku. Unday bo'lsa uzangida oyog'i ilinib kelgan o'g'lining jasadini g'animlar nima qilishdi — yerga ko'mishdimi yo cho'l darrandalariga yemish bo'ldimi u? Bordi-yu hali o'lmagan, falakning gardishi bilan tirik qolgan bo'lsa-chi? Chala o'lik yigitni ular urib halok qilishgan yoinki yaydoq dalaga quruq jasadini tashlab ketishgan bo'lishsa-chi? Yo... agar...

Gumon-shubhalarning cheki yo'q edi. Sayyoh savdogarlar choy ichishtib o'tirishganda, Sario'zakda uchragan yosh manqurt haqida gap ochib Nayman onaning o'rtaqan yuragini battar o'rtab, yarasiga tuz sepishganini o'zlari ham payqashmagan edi. Ona qandaydir falokatni sezib, yuragi orqasiga tortib keldi. O'sha manqurt mening o'g'lim bo'lib chiqsa-ya, degan hadik borgan sari kuchayib, uning aql-u hushini, butun vujudini tobora chuqurroq, tobora kuchliroq chirmab ola boshladi. O'sha manqurti izlab topib, o'z ko'zi bilan ko'rib, uning o'z pushti-kamaridan bo'lgan o'g'li emasligiga ishonch hosil qilmaguncha ko'ngli tinchmasligiga ko'zi yetgan edi.

Nayman ona kecha oqshomdayoq safar jabduqlarini but qildi. Yegulik va ichguligini g'amladi. Ayniqsa, suvni mo'lroq oldi. Sario'zakning cho'lida quduq topilmay qolguday bo'lsa deganday, har ehtimolga qarshi, ikki meshni to'ldirdi... Kecha oqshomdayoq urg'ochi tuya Oqmoyani shay qilib, qoziqqa bog'lab qo'ygan edi. Umidi-ishonchi ham, birdan-bir hamrohi ham o'sha. Oqmoyaning kuch-quvvaligiga-yu yo'rg'asiga ishonmaganda Sario'zakdek soqov cho'lga yo'l olishga jur'at eta olarmidi?! Oqmoya ikki bor bolalagandan so'ng o'sha yili qisir qolib obdan dam olgan. Uning ayni avji kuchga to'lib, minishga qo'l kelib turgan kezlari edi. Ozg'in, chayir oyoqlari uzundan kelgan, tovonlari yumshoqqina, qarilig-u og'ir yukdan hali toliqmagan, qo'sh o'rkachli, kamondek egilib kelgan baquvvat bo'yni-yu boshi kelishimli, kapalakning qo'sh qanotiday dirillab, yengil yelib, yo'l-yo'lakay havoni sipqarib borayotgan Oqmoya bebaho tuya bo'lib, uning bir o'ziga butun bir uyurni alishtirsa arzir edi.

Nayman ona erta tongda o'tovdan chiqdi. "Ashhadu alla ilaha illalahu", — deb pichirlagancha kalima qaytardi. So'ng tuyasi tomon shaxdam odinlab borib, uni cho'ktirdi. Oqmoya jahli chiqqanidan emas, balki shunchaki, odatga ko'ra sekin baqirib qo'ydi-da, bemalol ko'kragini yerga berib cho'kdi. Tuya u yon-bu yon qo'zg'alib tura boshlaganda Nayman ona go'yo qanot bog'lab zamindan uchib ketganday bo'ldi. Uzoq safarga yo'l olayotganlarini Oqmoya endi tushundi...

* * *

...Oqmoya necha kundan beri buyuk Sario'zak dashtining qir-adirlari-yu soyliklari bo'ylab pishqirganicha, bir maromda yo'rtib borardi. Ular yo'lda duch kelib qolgan birorta quduq boshida kechalargina to'xtashardi. Tong otishi bilan yana oyoqqa turib qat-qat yastanib ketgan Sario'zak adirlarini kezib, katta tuyalar to'dasini izlashardi. Haligi savdogarlarning aytishlariga qaraganda, ular tuyachi manqurti Sario'zak cho'lining xuddi mana shu qismida — olis-olislariga cho'zilib ketgan Malaqundichop jarligi etagida ko'rishgan. Nayman ona xuddi

mana shu manqurtning izlayotgan edi. Mana ikki kundirki, ona jungjanglarga yo'liqib qolishdan qo'rqib, atrofga olazarak bo'lib qarab, Malaqumdichop jarligining u yoq-bu yog'ini aylanib yurar, ammo u qayoqqa ko'z yugurtmasin, qayerni izlamasin, faqat cheksiz dashti-biyobonlarga, aldoqchi saroblarga duch kelardi, xolos.

Vaqt o'tgan sari Nayman ona xavotirlana boshladi, uyurni boshqa tomonlarga haydab ketishmaganmikin, yoki jungjanglar bu tuyalarni ko'tarasiga sotish uchun Xiva yoki Buxoro bozorlariga haydab ketishmaganmikin? Agar ular shunchalik olis yerga ketishgan bo'lsa, haligi tuyachi yana qaytib kelarmikin yoinki tuya bilan qo'sha sotilib nom-nishonsiz ketarmikin?..

O'g'limni tirik ko'rsam, manqurt bo'lsa ham, aqldan ozib hech nimani eslay olmaydigan merov bo'lib qolgan bo'lsa ham mayli, o'sha cho'pon o'g'lim istiqilib joni omon bo'lsa, bas... Shunga ham ming qatla shukr — sog'inch-u gumonlardan joni bo'g'ziga kelgan onaning ovuldan chiqish oldidagi birgina umidi shu edi. Biroq ona Sario'zak sari ichkarilab, haligi karvon tortgan savdogarlar biz tuyachi manqurtning shu yerda ko'rdik, degan mo'ljalga yaqinlashib borar ekan, o'g'limning o'rniga ovsar va majruh bir kimsaga duch kelib qolsam, holim ne kechadi, deb dili xufton bo'laverdi. Shunda u yana xudodan yolvorib so'radiki, agar unday bo'lsa, o'sha manqurtning o'g'lim bo'ib chiqmasdan boshqa bir baxtiqaro gumrohi bo'ib chiqqani ma'qul, o'shanda men ham: "O'g'lim endi yo'q, u o'lgan ekan", — deb taqdirga tan bergan bo'lardim.

Mana shunday ming xil o'y-xayollar va shubhalar og'ushida borarkan, ona yassi qum tepaliklaridan oshayotib nogahon ko'p sonli tuyalar uyurini ko'rib qoldi: qo'ng'ir tusga kirib, semirib ketgan yuzlab tuyalar mayda butalar-u yan-toqlarning uchlarini kemirib, keng maydona bemalol o'tlab yurishardi. Nayman ona Oqmo'yasiga qamchi bosib, choptirib ketdi. Uyurni izlab topganidan quvonchi ichiga sig'may nafasi bo'g'ziga tiqildi. Ammo shu zahotiyox manqurt qilib qo'yilgan o'g'lini ko'rishni eslab, qo'rqanidan a'zoyi badani muzlab ketdi. So'ng yuragi yana quvonchga to'ldi va shu bilan ne ahvolga tushganini o'zi ham anglamay qoldi. Mana, tuyalar o'tlab yuribdi, ammo tuyachi qayerda ekan? Harholda, shu atrofda yurgandir. Shu payt yaylovning narigi chekkasida odamning qorasi ko'rindi. Olisidan uning kimligini tanib bo'lmasdi. Tuyachi uzun tayog'iga suyangan holda ortidagi yuk ortilgan tuyasining tizzinini ushlab, qosh ustiga bostirib kiygan telpagi ostidan onaning yaqinlashib kelayotganini bamaylixotir kuzatib turdi.

Nayman ona tuyachiga yaqin kelib uni tanidi-yu tuyasidan qanday tushganini bilmay qoldi. Yiqilib tushdimi, surilib tushdimi — shu topda onaga buning ahamiyati yo'q edi!

— O'g'ilginam, qarog'im! Seni izlamagan joyim qolmadi! — deya o'g'li tomon talpindi. — Men sening onangiman!

Biroq onaning kelgani unga go'yo har doim yonida yurganday, zarracha ta'sir qilmadi. U hatto onadan kimsan, nega yig'layapsan, deb so'ramadi ham. Ma'lum lahzalardan so'ng tuyachli onaning qo'lini yelkasidan surib tashlab, ustida yuk bor tuyasini yetaklagancha odinlab ketdi: u sho'xlik qilib bir-birlari bilan o'ynashayotgan bo'taloqlar uyurdan uzoqlashib ajralib ketmasin, deb tuyalar to'dasining narigi chekkasi tomon yo'l olgan edi.

Nayman ona bukehayib o'tirib qoldi, xo'rsinib-xo'rsinib yig'ladi va shu o'tirishda yuzini changallagancha bosh ko'tarimay uzoq qolib ketdi. So'ng bor kuchini to'plab, o'zini xotirjam ko'rsatishga urinib, o'g'li tomon yura boshladi. Manqurt o'g'il hech nimani ko'rmaganday-bilmaganday, pinagini buzmasdan, bostirib kiyib olgan telpagi ostidan ma'nosiz va loqaydlik bilan qarab turardi. Cho'l shamolida qorayib, dag'allashib ketgan yuzida xiyol jilmayish paydo bo'ldi. Ammo ko'zlari dunyoni tark etgan kishining ko'zlariday loqayd boqardi.

— O'tir, gaplashamiz. — dedi og'ir xo'rsinib Nayman ona. Ular yerga cho'kdilar.

— Meni taniyapsanmi? — so'radi ona.

Manqurt yo'q deganday bosh chayqadi.

— Oting nima?

— Manqurt, — dedi u.

— Seni hozir shunday deb atashadi. Avvalgi oting esingdami? Asli ismingni eslab ko'r-chi.

Manqurt jim qoldi. U haqiqiy ismini eslashga harakat qilayotgani, qiy-nalaganidan qanshari ustida munchoqdek ter tomchilari paydo bo'lib, ko'z o'ngini tuman qoplaganini ona ko'rib turdi. Ammo qarshisida qandaydir to'siq paydo bo'ldi-yu uni yengib o'tishga qurbi yetmadi...

— Otangning otini bilasanmi? O'zing kimsan? Eli-yurting qayerda? Qayerda tug'ilganingni bilarsan, axir?

Yo'q, manqurt hech nimani tushunmasdi, hech narsani eslay olmasdi.

— Hali, shunchalik alivolga solishdimi seni! — deya pichirladi ona.

U najotsizlikdan lablari titrab, g'am-g'ussa-yu qahr-g'azabdan o'zini tuta olmay yana qaytadan o'ksinib-o'ksinib yig'ladi, tinchlanishga behuda urinar edi, xolos. Onaning ohu-fig'oniga manqurt pinagini ham buzmasdi.

— Yerdan mahrum etish mumkin, mol-dunyodan mahrum etish mumkin, hatto insonni yashashdan mahrum etish ham mumkin, — derdi ona o'z-o'zicha gapirib, — biroq odamni xotirasidan mahrum etishni kim o'ylab topdi ekan, bunga kinning qo'li bordi ekan?! Yo rabbiy, agar olamda bor bo'lsang, banda-

laringga bu yovuzlikni qanday ravo ko'rding. Yer yuzida usiz ham yovuzlik kam-midi?

Shunda Nayman ona so'rab-surishtirishlar bilan emas, balki aqlini kovlash, qitiqlash bilan es-hushini o'ziga keltirinoqehi bo'ldi.

— Sening oting Jo'lomon. Eshidingmi? Sen Jo'lomonsan, otangning oti — Do'nanboy. Otangni eslay olmaysanmi? Axir, u seni bolalik chog'ingdan kamon otishga o'rgatgan. Men sening onangman. Sen esa mening o'g'limsan. Sen nayman urug'idansan, tushudingmi? Sen naymansan...

Onasining hamma gaplarini o'g'il avvalgiday mutlaqo loqaydlik bilan eshitdi. Ona go'yo devorga gapirayotganday edi. Onaning so'zlari karning qulog'iga azon aytganday gap edi. Nayman ona manqurt o'g'ildan so'radi:

— Bu yerga kelganingga qadar nimalar bo'ldi?

— Hech narsa bo'lgani yo'q. — dedi o'g'il.

— Kim bilan gaplashging keladi?

— Oy bilan. Biroq, bir-birimizning gapimizni eshitmaymiz. U yerda kimdir o'tiribdi.

— Yana nimani istaging keladi?

— Xo'jayinimning boshidagi singari kokil qo'yishni.

— Qani, beri kel-chi, boshingni bir ko'rib qo'yay, ular nima qilib qo'yishganini — deb ona unga tomon talpindi.

Manqurt shartta tisarilib, o'zini olib qochdi, boshidagi telpagini chalgallagan bo'yicha qaytib onaga boqmadi. Bosh haqida hech qachon so'z ochish mumkin emasligini ona endi tushundi.

Shu payt olisdan tuya mingan kishining qorasi ko'rindi. U shu yoqqa tomon kelayotgan edi.

— Bu kelayotgan kim? — so'radi ona.

— U menga ovqat olib kelyapti. — dedi o'g'il.

Nayman ona tashvishga tushdi. Bevaqt paydo bo'lib qolgan bu jungjangning ko'ziga chalinmaslik uchun tezroq g'oyib bo'lish kerak edi. U tuyasini cho'ktirib, darhol minib oldi.

— Sen unga hech narsa aytmagin. Men tezda qaytib kelaman, — dedi Nayman ona.

O'g'li lom-mim demadi. Uning parvovi palak edi. O'tlab yurgan tuyalar orasidan qochib borayotgan Nayman ona xato ish qilib qo'yganini tushundi. Biroq vaqt o'tgan edi. Oq tuyaga minib borayotgan onani jungjang ko'rib qolishi mumkin edi. Oqmoyasini yetaklab, o'tlab yurgan tuyalar orasidan berkinib yayov jo'nagan ma'qul edi.

Yaylovdan xiyla olislab ketgach, Nayman ona chetlarida erman-shuvoqlar

o'sib yotgan chuqur jarlikka kirib bordi-da, Oqmoyani cho'ktirib kuzata boshladi. Gumoni to'g'ri chiqdi, payqab qolgan ekan.

Jungjang u yoq-bu yoqqa zir yugurib hech nimani uchratmagandan so'ng tezda ortga, tuyalar to'dasi tomon qaytdi.

Nayman ona bu tunni tanho o'zi bechora manqurt o'g'li yaqinida — dasht-da tunab o'tkazdi. O'g'lining yoniga borishga cho'chidi, haligi xavfsirab qolgan jungjang kechasi uyur oldida qolishi ham mumkin.

O'g'lini qullikda tashlab ketmay, bir amallab birga olib ketishga qaror qildi ona. O'g'li manqurt bo'lsa ham, mayli, hech nimani tushunib, anglab yetinasa ham mayli, kimsasiz cho'lda, jungjanglarning tuyasini boqib xor bo'lib yurganidan ko'ra o'z uyida, o'z odamlari orasida yashagani yaxshi emasmi? Ona qalbi shuni istardi. Boshqalar taqdirga tan berib ketishi mumkin bo'lgan holga ona sira ham ko'na olmasdi. U o'z qoni va jonini, ko'z qorachig'ini qullikda qoldirib ketishni sira-sira istamasdi. Balki bolasi o'z yerida hushiga kelib, bolalik kezlarini eslab, barcha ko'rgan-kechirganlarini qayta tiklab olar, deya umid qilardi.

Ertasiga ertalab Nayman ona Oquoyaga minib yana yo'lga tushdi. Uyur bu yerdan xiyla uzoqlashib ketgan edi. Izlab, aylanma yo'llardan ehtiyotkorona o'tib, uzoq yo'l bosdi. Tuyalarni ko'rgandan keyin ham jungjanglardan birontasi ko'rinib qolmasin, deb uzoq vaqt kuzatib turdi. Hech kimning yo'qligiga ko'zi yetgach, o'g'lining otini aytib chaqirdi.

— Jo'lomon! Jo'lomon! Omonmisan?

O'g'li burilib qaragan edi, ona quvonchidan baqirib yubordi, ammo shu zahotiyuq, o'g'li slunchaki, ovoz chiqqan tomonga qaraganini payqab qoldi.

Nayman ona o'g'lining xotirasini tiklashga yana urinib ko'rdi.

— Oting nima, eslab ko'r-chi! — deb yalinib-yolborib inontirishga harakat qilardi u. — Otangning oti Do'nanboy, bilmaysanmi uni? Sening isming manqurt emas, Jo'lomon. Naymanlarning yayloviga ko'chib borayotganimizda yo'lda tug'ilgansan. Shuning uchun otangni Jo'lomon qo'yganimiz. Sen tug'ilganingda biz o'sha yerda qolib uch kecha-kunduz to'y-tomosha qilganmiz.

Bu gaplar manqurt o'g'liga zarracha ta'sir etmayotganini bilsa ham, bari bir ona uning so'ngan xotirasida nimadir yill etib ko'rinib qolar, degan umidda behuda urinardi. Ammo u devorga gapirayotganday edi. Shunga qaramay, o'tgan-kechganlardan gapirib, hadeb o'zinikini takrorlayverdi:

— Oting nima, eslab ko'r! Otangning oti Do'nanboy!

So'ng ona o'zi bilan olib kelgan taomlaridan yedirib-ichirib bo'lgandan so'ng, alla ayta boshladi. Alla manqurtga ma'qul kelganday bo'ldi shekilli, quloq solib tinglab o'tirdi. Qorayib, uniqib ketgan yuziga qandaydir iliqlik yugurganday bo'ldi. Shunda ona o'g'lini bu yerdan — jungjanglarning izmidan o'z tug'ilib

o'sgan qadrdon yeriga birga olib ketishga ko'ndirishga kirishdi. Manqurt esa tuyalarni qoldirib, qayoqqadir bosh olib ketishni miyasiga singdira olmadi: yo'q, xo'jayinim tuyalardan bir qadam ham jilmaysan deb buyurgan, shuning uchun uyurni tashlab biron yoqqa ketmayman...

Chiqmagan jondan umid deganlariday, Nayman ona barbod etilgan xotira eshigini ochib kirishga qayta-qayta harakat qilardi:

— Eslab ko'r-chi, kimning o'g'lisan? Oting nima? Otangning oti Do'nanboy!

O'g'lini hushiga keltirish uchun behuda urinayotgan ona oradan qancha vaqt o'tganini ham payqamay qokdi, shu mahal uyur chekkasidan yana o'sha jungjang tuya minib kelayotganini ko'rib esi chiqib keldi. Bu safar jungjang juda yaqin kelib qolgandi, yurishi ham juda ildam. Nayman ona tezda Oqmoyaga mina solib, qochib qokdi. Biroq, yaylovning narigi tomonidan yana bir jungjang tuya yo'rttirib onaning yo'lini kesib chiqdi, shunda Nayman ona tuyasida ularning o'rtasiga qarab soldi. Bedov tuya olg'a tomon yelday uchib keldi, ortdan ta'qib ostiga olgan jungjanglar baqirishib-qiyqirishib, nayzalarini siltab, dag'dag'a qilgancha uni quvlab borishardi. Biroq Oqmoyaga yetmoq qayoqda?!

G'azablangan jungjanglar qaytib kelgandan so'ng manqurtning rosa do'pposlashganini ona bilmasdi. Ammo do'pposlashgani bilan manqurt nimani ham bilardi. U hadeb bir gapni takrorlardi:

— U sening onang bo'laman, deb aytayapti.

— Hech qanaqa onang emas u! Senda ona yo'q! Bu yoqqa nima uchun kelganini bilasanmi? Bilasanmi?! Telpagingni sidirib olib, boshingni qaynoq suvga solgani kelgan! — deb battar qo'rqita boshlashdi jungjanglar sho'rlik manqurtning.

Bu so'zlarni eshitib, manqurtning qoramtir yuzlari bo'zday oqarib-ko'karib ketdi, qo'llari bilan telpagini changallab, bo'ynini yelkalari orasiga qisib, xuddi yirtqichday ola-kula atrofga qaray boshladi.

— Sen qo'rqmagin! Mana buni ushla!— deb jungjangning kattasi manqurtga o'q-yoy tutqazdi.

— Qani, mo'ljalga ol-chi! — kichik jungjang qalpog'ini osmonga otdi. O'q qalpoqni teshib o'tdi.

— O'h-o', — ajablandi qalpoq egasi. — Qo'lida xotira saqlanib qolibdi!

Uyasidan cho'chitib uchirib yuborilgan qush kabi Nayman ona Sario'zak cho'llarida oyog'i kuygan tovuqday yelib-yugurardi. Endi nima qilarini, nimaga umid bog'lashni bilmasdi. Jungjanglar endi nima qilisharkin? O'tovdagi tuyalarni, manqurt o'g'lini ona yetib bora olmaydigan boshqa yerlarga, o'zlarining katta o'rdalariga yaqin joyga haydab ketisharmikin yoki uni qo'lga tushirish uchun payt poylab yotisharmikin? Ming xil xayollarga g'arq bo'lgan ona boshi

qotib, pastqam yo'llardan o'tib borib, yaylovni sinchkovlik bilan kuzatarkan, haligi ikkita jungjang uyurni tashlab ketib borayotganini ko'rdi-da, quvonib ketdi. Ular o'ng-u so'liga qaramasdan yonna-yon ketib borishardi. Nayman ona uzoq vaqt ko'z uzmay turdi, qachonki ularning qorasi ko'rinmay qolgach, o'g'li tomon yo'l solib qanday bo'lmasin, uni o'zi bilan birga olib ketmoqchi bo'ldi. U kim bo'lsa ham mayli, taqdir boshiga shunday qora kunlarni solib, dushmanlar shunchalik talqir etgan ekan, bu — uning aybi emas. Mayli, ovsar bo'lsa ham o'g'lini qullikda, asoratda qoldirib ketmaydi. Bosqinchilar tutqun etilgan farzandlarimizni mayib-majruh qilganlarini, xo'rlab, aqldan ozdirib, notavon bir ahvolga solib qo'yganlarini naymanlar ko'rib qo'ysin-da, g'azabdan, or-nomusdan qo'lga qurol-yarog' olsin. Gap bosib olingan yerda emas. Yer hammaga yetib ortadi. Ammo-lekin, jungjanglarning yovuzligini sira ham kechirib bo'lmaydi, ularning xiyonatkorligi yetti yot qo'shni bo'lib ham yashash mumkin emasligini ko'rsatib turibdi...

Ona o'g'li tomon borar ekan, shu kechasiyoq bu yerdan ketish zarurligini unga qanday qilib tushuntirsam ekan, deb yo'l-yo'lakay o'ylar edi.

Qosh qoraya boshladi. Qanchalab o'tgan va o'tishi lozim bo'lgan son-sanoqsiz tunlar singari lojuvard-qizg'ish shu'laga chulg'angan tag'in bir tun soyliklar-u vodiylar uzra buyuk Sario'zak sahrosini bosib kela boshladi. Oqmoya katta uyur tomon bekasini yeldirib borardi. Botayotgan quyosh shu'lalari qo'sh o'rkach o'rtasida o'tirib olgan ona qiyofasini baralla ko'rsatardi. U jiddiy tusda, yuzlarining qoni qochgan holda hushyor tortib, xavotirlanib o'tirardi. Sochlari oqarib ketgan, manglayini ajin bosgan, g'am-g'ussali ko'zlariga esa Sario'zak xuftoni singari g'am-tashvish cho'kkan edi... Mana, u uyurga ham yetib borib, o'tlab yurgan tuyalar orasidan o'tib kuzata boshladi, biroq o'g'li ko'rinmasdi. Tuyasi esa tizginini chuvalantirib sudraganicha bemalol o'tlab yurardi... Nima bo'ldi ekan unga?

— Jo'lomon! Qulunim Jo'lomon, qanisan? — deb chaqira boshladi Nayman ona.

Qilt etgan jon ko'rinmadi, hech qanday ovoz eshitilmadi.

— Jo'lomon! Qayerdasan? Bu men, onang bo'laman! Qayerdasan?

Ona tashvish ichida atrofga olazarak boqar ekan, manqurt o'g'li tuyasining soyasiga berkinib, tizzalab o'tirganicha kamonni tarang tortib mo'ljalga olayotganini payqamay qoldi. Faqat u quyosh nuri ko'zini qamashtirayotgani sababli qulay vaziyatni kutayotgan edi.

— Jo'lomon! Bolaginam! — deb chaqirdi ona o'g'lini, biron hodisa yuz bermadimikan deb tashvishlanib. So'ng egarda o'tirganicha o'girilib qaragan edi, o'zini mo'ljalga olib turgan o'g'luga ko'zi tushib qoldi. Shu zahotiyog' Oqmoyani

burib chap bermoqchi bo'lgan ham ediki, vizillab kelgan o'q uning chap qo'llig'ining ostiga sanchildi. Ona: "Otma!" deyishga ulgurdi, xolos.

Bu o'lim zarbasi edi. Nayman ona ikki bukildi va Oqnoyaning bo'yniga yopishgancha shilq etib tushdi. Lekin undan oldinroq boshidan oq ro'mol uchib ketib, havoda qushga aylanib chirqiray boshladi: "Kimning farzandisan, eslab ko'r! Oting nima? Otangning oti Do'nanboy! Do'nanboy! Do'nanboy!.."

O'shandan beri Sario'zak dashti tepasida har kuni kechasi Do'nanboy degan qush uchib yuradi, deyishadi. O'sha qush yo'lovchiga duch kelib qolsa: "Kimning farzandisan, eslab ko'r! Eslab ko'r! Oting nima? Otangning oti Do'nanboy, Do'nanboy, Do'nanboy!.." deb sado chiqarar ekan.

Shundan beri Nayman ona dafn etilgan o'sha joy Sario'zak muzofotida Ona Bayit qabristoni — Onaizor makoni deb ataladi...

Oqnoya tuyasidan ko'p nasllar qoldi. Urg'ochilari o'ziga tortib, oq-bosh tug'ilib, nayman eliga ma'lum va mashhur, norlari esa, aksincha, hozirgi Qoranor Bo'ron singari qoradan kelgan, juda baquvvat bo'ladi.

Rahmatli Kazangap Qoranor bo'ron oddiy tuyalardan emas, balki Nayman ona o'lgandan so'ng Sario'zak dashtida qolgan mashhur Oqnoyaning naslidan tarqagan, deb har doim gapirib yurardi va buni doimo isbotlab berardi. Mana, endi uning jasadini Ona Bayit qabristoniga olib borishyapti.

Savol va topshiriqlar

1. Jungchining o'ligini ham yog'iy qo'lida qoldirmaslik odatlariga qarab, naymanlar ma'naviyatiga baho bering.
2. Nayman ayollarining o'z erlari va o'g'illarini koyishlariga asoslanib, ularning ruhiy olamini tasavvur qilishga urining.
3. Nayman onaning o'g'lini o'ylab chekkan iztiroblari tasvirini sinchiklab o'qing. Bag'ri qon ona tuyg'ularini ilg'ashga intiling.
4. ***"U savdogarlardan yosh manqurt to'g'risida yana nimalarnidir so'rab-surishtirgisi kelar, ammo xuddi mana shu narsa — yana ham ko'proq narsani bilishdan vahimaga tushardi"*** tasviri asosida onaning murakkab ruhiy holatini sharhlang.
5. Ona o'g'lining manqurt bo'lgancha, o'lgani ma'qul deb o'ylagani holda uni topgisi kelaverganini tushunishga urining.
6. O'tuinishini eslamoqchi bo'lgan manqurt holati tasvirini izohlang.
7. O'g'lining xotirasini tiklash yo'lidagi barcha urinishlari bekor ketgan ona holatini anglatishga harakat qiling.
8. Yovuz jungjanglardan birining: ***"O'h-o'! Qo'lida xotira saqlanib qolibdi!"***— degan gapi mazmunini tushuntiring.

9. Matndan manqurt o'g'il oldiga qaytayotgan ona tasviri berilgan o'rnlarni o'qing. Ona ruhiy holati, kechinmalarini izoblang.
10. Mana, parchani o'qib chiqdingiz. Asardan chiqargan asosiy xulosangizni ayting.

“ASRGA TATIGULIK KUN” ROMANI TO‘G‘RISIDA

Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” romani 1980- yilda yozilgan. Asar chop etilishi bilan o'quvchilar tafakkuri va ruhiyatini larzaga keltirdi. Chunki unda odamning insoniy qiyofasini belgilaydigan asosiy ko'rsatkichlar: o'zlikni anglash, o'zgan tushunish, tarixiy ildizlarni bilish, undan faxrlanish singari tushunchalar ekanligi ko'rsatilgandi. Asarda bu masalalar konkret odamlar taqdiri misolida badiiy ifoda etilgan edi. Holbuki, bunday xususiyat sho'ro adabiyoti uchun tamomila begona hisoblanardi.

Ch. Aytmatov ulkan san'atkorgina emas, jasur inson ham bo'lgani uchun ana shunday vaqtda odamiylik odamligidan baland ekanligini, kechagi kunini eslamaydigan, bobolarning udumlari bilan faxrlanmaydigan, ularga amal qilmaydigan kimsalar na oti va na zotini biladigan manqurtdan farq qilmasligini Jo'lomon va Sobitjon timsollari misolida juda ta'sirli aks ettirdi.

Ko'nglining eng tubidagi yuksak ezgu tuyg'ular ifoda etilgan bu romanga X asrda yashab o'lgan arman yozuvchisi Grigor Narikatsining “Musibatnoma” kitobidan “Bu kitob jism-u fig'onimdir mening, Bu kalom jon-u jahonimdir mening” satrlarining epigraf qilib olinishida ham teran ma'no bor. Ch. Aytmatov uchun ham bu roman “jon-u jahon”ning o'zi edi. Asar chindan-da jahonga mashhur yozuvchining dilidagi oh-u fig'oni, jonini o'rtagan dardlari, alamlari bayonidir. Kitobda odam degan yaratilarning azizligi, uni tarixiy ildizlaridan, tildan, g'ururidan mahrum qilish joniga qasd etishdan ham dahshatli jinoyat ekani yovqur Nayman onaning tengsiz fojiasi tasviri asosida aks ettirilgan.

Ch. Aytmatovning buyuk yozuvchiligi shundaki, siyosatdan tamomila chetda turuvchi, siyosiy muammolar hal qilinadigan joylardan minglab chaqirim yiroqda umr kechiruvchi kamtargina odam ham aslida siyosatning ta'siridan xoli bo'lolmasligini Bo'ronli Edigey taqdiri misolida juda ishonarli aks ettirgan. Edigey kechagi kunini unutnagan, bobolar amal qilgan yuksak udumlar asosida yashashga o'zida kuch topa oladigan chin insondir. Uning ezgu insoniy sifatlari qiyinchiliklarga qaramay marhum Kazangapning vasiyatini bajarishga o'zida kuch topganida, qanchalik g'azablanmasin, o'lik bor joyda janjallashtirmaslikka qudrati yetganida, Sobitjonning gap-so'zlariga munosabatida yaqqol ko'rinadi.

Ezgu insoniy tuyg'ulardan mahrum, odamning ko'nglini his etmaydigan, bobolar qo'llagan udumlarni mensimaydigan, kechagi kundan uzilgan, ammo o'zini ilg'or fikrli ziyoli hisoblaydigan Sobiitjon Manqurtning zamonaviy va xavfli nusxasi ekanligi ham juda ta'sirli ko'rsatilgan.

Kazangapni dafn etish jarayonida, marhum bilan vidolashuv onlarida, Allohga murojat qilgan o'rinlari tasvirida Edigey tabiatiga xos yuksak insoniy xususiyatlar namoyon bo'lgan. Xullas, bu roman odamning odamligini ta'minlab turadigan asosiy qadriyatlar haqida dard bilan bitilgan o'lmas asardir.

Nazariy ma'lumot

BADIIY ASAR PAFOSI HAQIDA

Pafos yunoncha “ehtiros”, “hissiyot”, “iztirob” ma'nolarini anglatuvchi “**pathos**” so'zidan olingan. Adabiy atama sifatida esa **asarga singib ketgan, undagi badiiy tasvirning yo'nalishini belgilab beradigan jo'shqin tuyg'u va ko'tarinki ruhni anglatadi**. Bu tuyg'u va ruh ijobiy xarakterda bo'lib, xayrixohlikni, salbiy tabiatga ega bo'lib, inkorni bildirishi ham mumkin. Pafos bilan yozilgan asarda adib o'z nuqtayi nazari va qarashlarini berkitmaydi. Aksincha, o'zi ilgari surgan va o'tkazmoqchi bo'lgan hayotiy-estetik fikrni kuchli hayajon hamda jo'shqin ehtiros bilan yoqlaydi. Shu tariqa, pafos bilan yozilgan asarning o'quvchisi ko'pincha yozuvchi qarashlarining tarafdoriga aylanadi. Chunki asarning pafosi uni xolis kuzatuvchi emas, balki astoydil tarafdor bo'lishga undaydi.

Pafos badiiy asarning ifoda tarziningina emas, balki uning ma'no-mohiyatini ham belgilab beradi. Chunonchi, “Asrga tatigulik kun” romanida oddiy temiryo'lehi Edigeyning o'ylari, so'zlari, qilgan ishlari kuchli pafos bilan tasvirlangani uchun ham kitobxonni o'ziga rom etadi. Ayni paytda, Sobiitjonning xatti-harakatlari, gaplari, tutuni adib tomonidan jo'shqinlik bilan inkor etilgani uchun o'quvchi bu timsolni yomon ko'rib qoladi. Shu tariqa asarning pafosi uning o'quvchisiga o'z nuqtai nazarini aniq belgilab olishda yordam beradi.

Asar pafosi, ayniqsa, Nayman ona timsoli tasvirida yaqqol bo'y ko'rsatgan. Manqurt haqidagi afsonada insonning asosiy belgisi bo'lmish o'zlikdan ayirish, odamni xotirasidan mahrum qilish cheksiz nafrat bilan tasvirlanganki, o'quvchi bu asarga beixtiyor qayta-qayta murojaat qilishni istayveradi.

MUSTAQILLIK DAVRI O‘ZBEK ADABIYOTI

O‘tgan asrning 90- yillaridan e‘tiboran o‘zbek xalqi o‘z tarixining yangi bosqichiga kirdi. Va millat holatining estetik ifodasi o‘laroq istiqlol adabiyoti deb atalishi badiiy hodisa yuzaga keldi. Istiqlol davri o‘zbek adabiyoti ko‘p asrlik milliy adabiyotning mantiqiy davomidir. Mustaqillik davri o‘zbek adabiyoti bir qator o‘ziga xos belgilarga ega bo‘lgan badiiy-estetik hodisadir.

Istiqlol davri o‘zbek adabiyoti tubdan o‘zgargan milliy ongning, tamomila yangilanayotgan estetik tafakkurning mahsulidir. Mustaqillik tufayli millat ahli o‘z ma‘naviyatining asosi bo‘lmish Qur‘oni Karim bilan o‘zbek tilida tanishish imkoniga ega bo‘ldi. Bu hol millatning tafakkuri sog‘lomlashuviga olib keldi. Bu muqaddas kitobning o‘zbekchaga ag‘darilishi millatning e‘tiqodi, dunyoqarashi va ma‘naviyatida o‘ziga xos inqilob yasadi. Tabiiyki, dunyoqarashi tozargan millatning adabiyoti ham yangilanadi. Shu tariqa, hukmron mafkura tazyiqidan qutulgan, dunyoni har xil anglash, izohlash hamda tasvirlash samarasi sifatida istiqlol adabiyoti dunyoga keldi.

Mustaqillik davri milliy adabiyot taraqqiyoti tarixidagi oddiy xronologik bosqich emas, balki bir qator jiddiy o‘ziga xos jihatlarga ega bo‘lgan alohida badiiy-estetik hodisadir. Istiqlol davri o‘zbek adabiyoti tamomila yangilanayotgan estetik tafakkurning mahsuli o‘laroq tug‘ildi. U yagona hukmron mafkura tazyiqidan qutulgan, dunyoni har xil anglash, izohlash hamda tasvirlash imkoniyatiga ega bo‘lgan millat ijodiy dahosining samarasi sifatida dunyoga keldi. Ijtimoiy taraqqiyot yo‘sinlarini, muayyan shaxs ruhiyati manzaralarini sinfiy kurash va partiyaviy yondashuvsiz ham tasvirlash natijasi bo‘lib yaratildi.

Mustaqillik davri o‘zbek adabiyoti tafakkur oinlari o‘zgacha ijodkorlarning estetik qarashlari natijasida dunyoga kelgan hodisa o‘laroq bir qator o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Birinchiidan, bu davr adabiyoti hukmron mafkura tazyiqidan qutulgan, olam va odam ruhiyatiga mansub hodisalarga xilma-xil qarashlarning mahsuli bo‘lgan adabiyotdir. Bu davrda olamning mavjudlik yo‘sinini turlicha izohlash imkoniyati paydo bo‘ldi. Bu hol milliy adabiyotimizning ifoda imkoniyatlarini kengaytirdi. Ilmiy-estetik qarashlar xilma-xilligini yuzaga keltira boshladi.

Ikkinchiidan, mustaqil o‘zbek davlati badiiy adabiyotni sho‘ro zamonida bo‘lgani kabi o‘z monopoliyasiga aylantirishga urinmadi. Shu bois ijod erkinligiga ob‘yektiv sharoit yaratildi. Adabiyot ijodkorning ko‘ngil ishiga aylandi va aylanmoqda.

Bugun badiiy ijod bilan shug'ullanayotganlar shaxs sifatida ham, ijodkor sifatida ham tamomila o'ziga xos, xilma-xil kishilardir. Istiqoldan keyingi davrda haqiqiy adabiyot o'z ko'ngliga qarshi bormaydigan, uning royishlariga zug'um o'tkazmaydigan kishilar tomonidan yaratilayotganligi quvonarlidir. Adabiy tanqid, o'quvchilar ommasi nima desa ham bu ijodkorlar o'z bilganlaricha yozishdan qaytmaydilar. Ular ijodini o'zlariga emas, aksincha, o'zlarini ijodiga bo'ysundirgan kishilardir. Shu yo'sinda juda yaqin o'tmishda ham ijtimoiy-siyosiy hodisa sanalib kelgan badiiy adabiyot milliy-estetik akta evrikdi.

Uchinchidan, istiqlol davri adabiyoti odamga ishchi kuchi, ishlab chiqaruvchi, melnatkash sifatida yondashish tarzidan qutuldi. Milliy adabiyot millat vakillarining mehnatinigina emas, balki ularning shaxsiyatiga daxldor jihatlar: rultiyati, hissiyoti, ko'nglini tasvirlashga kirishdi. Bu adabiyot uchun insonning o'zi asosiy qadriyatga aylana boshladi. Shu tariqa, milliy adabiyotning qahramonlari jug'rofiyasi kengaydi, miqyosi ko'lam kasb etdi. Odam biror ijtimoiy qatlamning vakili tarzida emas, murakkab va anglash mushkul bo'lgan inson sifatida badiiy tadqiq etiladigan bo'ldi.

To'rtinchidan, mustaqillik davri o'zbek adabiyoti biror ijtimoiy tuzumning afzalligini ko'rsatish, siyosiy tizimlarni takomillashtirishga emas, alohida inson shaxsining ma'naviyatini mukammallashtirishga yo'naltirildi. Bu hol badiiy qahramonlarni turli rakurslardan turib, eng ichkin va yashirin jihatlarigacha tadqiq etish inkoniyatini berdi. Shu sababdan ham istiqlol davri adabiyoti "aholisi" sezilarli darajada nozik, ingichka, o'ziga xos, betakror bo'lib bormoqda. Bu davr adabiyotida tipik obrazlarni emas, badiiy tiplarni tasvirlashga ko'proq intilinayotganligining sababi ham shunda. Shu yo'sin, bu davr adabiyoti ommani ko'rsatishga emas, shaxsni tadqiq etishga yo'naltirildi.

Beshinchidan, bu adabiyot inson, insonlararo munosabatlar g'oyat murakkab, chigal va izohlash mushkul ekanligi chuqur anglagan va ularni butun murakkabliklari bilan aks ettirishga harakat qilayotgan adabiyotdir. Sho'rolar zamonida har bir adabiy qahramonning xatti-harakati ijtimoiy jihatdan asoslangan, iqtisodiyot qonunlaridan kelib chiqadigan bo'lishi shart deb qaralardi. Natijada asarlar sxematik talablarga bo'ysundirilardi. Holbuki, bir odamning xatti-harakatlari sababini adiblar tugul o'sha kishining o'zi ham to'la tushuntirib bera olmaydi. Ana shu holatning milliy badiiyatimizga ko'chganligi insonga sirlil xilqat tarzida yondashish, uning taqdiridagi chigalliklarni tushunishga intilishni keltirib chiqarmoqda. Shu tariqa adabiyotdagi odam hayotdagi odamga qaraganda chuqurroq, murakkabroq, o'ychilroq, ingichkaroq bo'lib bormoqda.

Oltinchidan, bu davr adabiyoti mavzu dolzarblik, hozirjavoblik, zamonaviylik singari sirtqi belgilardan baland turishga va lahzalik holatlarning mangu-likka suratlanishga yo'naltirilmogda. Shu yo'l bilan adabiyot hayotdan nusxa

olishdan, ya'ni ko'chirmachilikdan qutulib bormoqda. U ijtimoiy hodisalar bilan andarmon bo'lish, ularning ortidan ergashish zaruriyatidan xalos bo'ldi. Mazkur holat badiiy tasvirning chuqurlashuviga, odam ruhiyati qatlamlarini nozikroq idrok etishga imkon yaratadi.

Yettinchidan, mustaqillik davri o'zbek adabiyoti chinakamiga xilma-xil adabiyotga aylandi. Unda tajriba qilish, sinab ko'rish, ochilmagan yo'llardan yurish imkoniyati paydo bo'ldi. Bu hol birovga o'xshamaydigan, o'zgalarni takrorlashga intilmaydigan, o'ziga xos iste'dodlarning ko'payishiga imkon yaratadi. Xilma-xil badiiy asarlarning vujudga kelishi tufayli xilma-xil o'quvchilar paydo bo'ladi. Badiiy didi yuksak, so'zni nozik his etadigan, sezimlardagi yengil tebranishlarni ham ilg'ay oladigan kitobxon shakllanishiga turtki bo'ladi. Ommaviylik badiiy adabiyot uchun asosiy maqsad, yuqori ko'rsatkich emasligi anglab yetildi.

Sakkizinchidan, yuqorida sanab o'tilgan omillar tufayli bu davr adabiyoti jo'nlikdan, anchayinlikdan, to'porilikdan qutildi va uning asl namunalarini hamisha ham izohlash, tushuntirish, mantiqiy qoliplarga solish mumkin bo'lmay qoldi. Badiiy adabiyot mantiq va axlodan ham teranroq sezimlar bilan ish ko'rish, eng murakkab mavhumlikni moddiyLashtirishga da'vat etilgan hodisa ekanligi tan olindi.

To'qqizinchidan, ijod erkinligi, xilma-xil fikrlash imkoniyati, badiiy so'zga davlat miqyosida xo'jayinlik qilishning barham topganligi o'rtamiyona asarlarning ham yaratilishi hamda chop etilishiga imkon tug'dirdi.

O'ninchidan, bozor munosabatlari badiiy ijod soliasida ham namoyon bo'la boshladi. Natijada xaridorgir, ommaning o'tkinchi talablariga mos keladigan asarlar yaratishga harakat kuchaydi. Shuning oqibati o'laroq o'zbek adabiyotida erotik tasvirlar, sarguzasht yo'nalishidagi oldi-qochdi bitiklar ko'paydi.

Mustaqillik davrida milliy adabiyot millat ahlining ko'nglini, ruhiyatini tasvirlashga e'tibor qaratmoqda. Natijada, inson asosiy badiiy qadriyatga aylandi.

She'riyat bugungi kunda ham milliy adabiyotimizning yetakchi turi bo'lib qolmoqda. Abdulla Oripov, Rauf Parfi, Shavkat Rahmon, Azim Suyun, Usmon Azim, Ikrom Otamurod, Abduvali Qutbiddin, Farida Afro'z, Aziz Said, Muhammad Yusuf, Faxriyor, Bahrom Ro'zimulhammad, Rauf Subhon, Iqbol Mirzo, Zebo Mirza, Tursun Ali, Ulug'bek Hamdam, Xosiyat Rustamova singari shoirlarning she'rlarida olamni poetik idrok etish yangi bosqichga ko'tarilgani namoyon bo'ladi.

Bu davr she'riyatida o'tkir gap aytish, o'quvchiga aql o'rgatish emas, balki inson ruhining murakkab manzaralarini aks ettirishga e'tibor kuchaydi. Odam sezimlarining qatlamlarini tadqiq qilish, tuyg'uning boy va rangin qiralarini poetik kashf etishga urinish kuchaydi. Bu davr she'riyati shakliy izlanishlarga boyligi bilan xarakterlanadi. Endilikda o'zbek she'riyati bilan tanishish uchun

o'quvchining qulog'i va ko'ziga emas, tafakkuri va tuyg'ulari ham bir qadar zo'riqishi, she'rdan zavq olish, lazzat tuyish uchun mehnat qilishi lozim bo'lib qoldi.

Hissiyot qatlamlarini tadqiq etish, odam ruhiyatidagi boy va rangin iqlimlarni poetik kashf etishga urinish kuchaydi.

R. Parfining "Adashgan ruh", "Qora devor", "Munojot", "Sensiz", Sh. Rahmonning "Turkiylar", "Iqror", A. Suyunning "Istig'for", "Oq va qora", A. Qutbiddinning "Izohsiz lug'at". A. Saidning "Tush", "Yo'l", Faxriyorning "Ayolg'u", "Bo'g'zimdanda sirqirar tovush - qon...", "Oyloq kecha..." she'riy asarlari o'zbek nazmining yetuk namunalari hisoblanadi. Bu davr she'riyati shakliy izlanishlarga boyligi, Chiqish nazmidan ham, Botish adabiyotidan ham samarali o'rganishga intilish kuchayganligi bilan xarakterlanadi.

Endilikda she'rxonlik ko'ngil ochar mashg'ulot bo'lmay qoldi. She'r bilan tillashadigan o'quvchining tafakkuri ham, qulog'i ham, ko'zi ham, hatto tuyg'ulari ham bir qadar zo'riqishi, she'r o'qiyotganda faqat zavq va lazzat tuyibgina qolmay, mehnat qilishi ham lozim bo'lib qoldi. Rauf Parfining:

Yerga botgan osmonlarni kuzatdim,
Chopilgan oyog'im bilan chopdim men.
Kesilgan qo'lini sizga uzatdim,
Bu dunyo gullarga to'ldi. Qotdim men.

yoki:

Shaftolirang olam nayza uchinda,
Dunyolari yolg'on, men o'ldim chindan

singari badiiy qanoatlarini qabul qilish uchun muayyan ruhiy-intellektual hozirlik zarur bo'lishi tayin. O'ziga xos shoirlardan biri Faxriyorning mavjud inlo qoidalariga rioya etmay bitilgan:

qobirg'alar qabarar suyaklarim qadoqdir
qaboqlarim o'q tugab bo'shab qolgan sadoqdir
kuyib kuyib kul bo'lgan nafratlarim adoqdir
chuchnomalar ko'k kiygan
namozshomgul gul gulim
hey tulugim hey tulum
hey tulugim hey tulum

satrlari orqali ifodalanayotgan badiiy ma'noni ilg'ash oson kechmaydi.

Milliy poyeziyamiz tarixida ikkigina so'zdan iborat she'r hech qachon bo'lmagan. Faxriyor shunday she'r yozdi. Quvonarlisi shundaki, bu ikki so'z yor-

damida atama yasalmagan yoki axborot berilmagan, balki o'ziga xos musiqaga ega, muayan kayfiyat ifodalay oladigan, o'qiganga o'zgacha ruhiyat baxshida qiladigan tugal she'r yaratilgandir:

oy
bolta

She'r bosh harf bilan yozilmaganligi, unda hech qanday tinish belgisi ishlatilmaganligi muallifning oliftaligi yoxud inijligidan emas. E'tibor qiling, ajdodlarimiz minglab yillar davomida tinimsiz she'rlar bitib kelishgan. Ular o'quvchiga ishonishgan. O'tmishdagi shoirlar zarur o'rinni belgilash, alohida e'tibor qilinadigan joyni topish ixtiyorini she'rxonning o'ziga qoldirishgan. Faxriyorning she'ridagi ikki so'z, tabiiy ravishda, o'quvchining e'tiborini tortadi, uni bu so'zlar ustida o'ylab ko'rishga, unga turli aspektlarda yondashishga undaydi. Birov oyni boltaga, boshqa birov boltani oyga mengzaydi. Schrli bu so'zlar sabab kimdir siqilganlikni, ruhini oynning boltasi qiymalaganini, boshqasi esa sokinlikni oy bolta ruhiyatiga qo'riqchi bo'lganini tuyadi.

B. Ro'zimuhammadning bir she'rida shunday misralar bor:

...bitta so'z qoldirgim keladi
ruh yerto'lasidan o'g'irlangan so'z
osmon hidi keladigan so'z
dunyoning o'zi qadar
anglab bo'lmas sir qadar

misralardan suratlanayotgan hissiy holat tugallanmaganligini, shoir hamma gapini aytishga urinmaganligini payqash mumkin. Shu shoirning:

ko'zdan ichkarida yo'l yo'q
so'zdan ichkarida yo'l yo'q
ammo xo'roz qichqirig'i ortiga
shafaqrang qishlog'im bekinib olgan

satrlarida musiqiylik odatdagi she'rlarniki kabi sezilarli emas. Ammo unda ijodkorning chigal kayfiyati bor. Xo'roz qichqirig'i tongning belgisi. Xo'roz qichqirsa, shafaqrang qishloq namoyon bo'ladi. Qishloqning shafaqrangligi ham bejiz emas. Ehtimol, qishloq endigina ko'tarilayotgan quyosh nuriga ko'milganligi uchun ham shunday ta'riflanadi.

Shoir she'riyatning odatiy tartibini inkor qiladigan uslubga murojaat etgan. Uni oddiy mantiqning qoliplari bilan izohlab bo'lmaydi. Ushbu she'r faqat

shu ijodkorgagina taalluqli bo'lgan badiiy mantiq qonuniga muvofiq yaratilgan. Odatda, chinakam badiiy hodisa o'ziga xos olam va u o'zining qoidalarigagina muvofiq keladi. Shu bois asl badiiy hodisa bir bor yaraladi, unda takror yo'q. Qonuniyat esa takrorini taqozo qiladi. Yuqoridagi parchada shoirning alohida ruli, o'zigagina xos nuqtai nazari sezilib turadi. Ayni vaqtda she'r o'quvchini jalb etadi, uning e'tiborini tortadi, o'ziga toldiradi. Uning tafakkuriga-da nimadir yangilik yetkazadi, ko'ngliga-da qandaydir yengillik bag'ishlaydi. Dunyoni shu tarzda ko'rgan, olam ranglarini shu taxlit tuygan shoirga e'tiroz qilib, tayyor qo'liplarni tiqishtirib bo'lmaydi. Bahrom Ro'zimuhammad boshqa bir she'rida bejiz yozmagan:

men qanday yashashim lozim
qanday bo'lsam sizga yoqaman
qaysi usulda yozsam she'rlarimni o'qiysiz
aruzdami barmoqdami sarbastdami yo

Mazkur misralarni darak, so'roq yoki undov ohangida o'qish she'rxonga havola etilgan. Ularning ohangini belgilash izni ham o'quvchining o'zida. O'zbek o'quvchisi shoirni, she'riy so'zni boricha qabul etishga odatlanib bormoqdaki, bu hol milliy she'rxonlik saviyasi sezilarli yuksalayotganidan dalolatdir.

Poyeziyaning o'z asl manbasiga qaytganligi, ko'ngil rozlarini, ruhiy tovlanishlarni nozik ishoralar, nazokatli obrazli ifodalar orqali tasvirlashga o'tilganligi istiqbol davri o'zbek she'riyatiga xos asosiy xususiyatlardan bo'ldi deyish mumkin. Bu davr milliy she'riyatida ommaviylikdan, hammaboplikdan qochishga urinish kuchaydi. She'riyat hamma uchun, omma uchun emas, balki, avvalo, muallifning o'zi uchun, qolaversa, ijodkorga tuyg'udosh shaxslar uchun yaratiladigan bo'ldi. Shu bois, she'rxonlarning poetik so'zni, obrazli ifodani anglash darajasi ortdi. Chunki baland she'riyat yuksak didli she'rxonni talab qiladi va uni shakllantiradi. Mustaqillik davrida o'zbek poyeziyasi o'quvchi darajasiga tushish bosqichini inkor etib, she'rxonni o'z darajasiga ko'tarish pallasiga kirdi. Shu tariqa azaldan she'rparast bo'lgan millatning badiiy zavqi ingichkalashib, so'z jozibasini anglash qudrati sezilarli darajada oshib bormoqda.

O'zbek she'rxonlarida birorta tinish belgisi ishlatilmagan tizmadan ham, murakkab mavhum obrazlilikka to'la she'riyatdan ham, tasavvufiy ilhom samarasi o'laroq dunyoga kelgan nunojotlardan ham, poetik mim deyish mumkin bo'lgan ranziy ifodalardan ham, meditativ nazm (hissiyot jilvalari aks etgan she'riyat) namunalaridan ham ta'sirlanish, ularni baholay olish ko'nikmasi shakllanib bormoqdaki, bundan bir qadar qanoat tuyish mumkin.

Nasr bugungi adabiy jarayonning salmoqli va og'irkarvon turidir. Hozirgi adabiy jarayonda Shukur Xolmirzaev, O'ltir Hoshimov, Omon Muxtor, Muhammad Ali, Tohir Malik, Tog'ay Murod, Murod Muhammad Do'st, Asad Dilmurol, Xayriddin Sultonov, Xurshid Do'stmuhammad, Nazar Eshonqul, Normurod Norqobilov, Ulug'bek Abdulvahob, Luqmon Bo'rixon, Zulfiya Qurolboy qizi singari ijodkorlar o'ziga xos yo'sinda qalam tebratib, milliy nasr taraqqiyotini ta'minladilar.

Ijodiy tajribalar qilish, kutilmagan tasvir yo'sinlarini qo'llash, badiiy ifodaning kutilmagan, yangi tamoyillaridan foydalanish o'zbek nasrining bu bosqichi uchun yetakehi xususiyatlardir. Omon Muxtorning tamomila yangicha ifoda usullarida yaratilgan "Ming bir qiyofa", "Ko'zgu oklidagi odam", "Tepalikdagi xaroba", "Ffu", "Ayollar saltanati va mamlakati", "Maydon" romanlari, Nazar Eshonqulning jahon prozasining eng ilg'or tajribalari asosida sof milliy obrazlar yarata olgan "Qora kitob" qissasi, "Shamolni tutib bo'lmaydi", "Tobut shahar", "Quyun" hikoyalari, Xurshid Do'stmuhammadning "Bozor", Luqmon Bo'rixonning "Jaziramadagi odamlar", Salomat Vafoning "Tilsim saltanati" romanlari insonga yondashuvning yangichaligi, tasvirning quyuqligi, inson ruhiyati qatlamlarini aks ettirish miqyosining kengligi va ifoda tarzining favquloddaligiga ko'ra milliy adabiyotimiz uchun yangi badiiy hodisalar bo'ldi.

N. Eshonqul — milliy istiqloq davri o'zbek nasriga yangi ohang olib kira oldi. Uning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyasi ifodaning qabariqligi, tasvir markaziga olingan shaxs tabiatining mutlaqo kutilmagan va yangiligidan tashqari, ohangning o'zgachaligi bilan ham kishini hayratga soladi. Shu vaqtga qadar bu taxlit ko'p qatlamli, zalvorli, hikoya maromining o'zi bilan badiiy kayfiyat hosil qila biladigan nasr namunasi milliy adabiyotimizda yo'q edi hisob. N. Eshonqul nasrimizni shunday ohang bilan boyitdiki, bu ohang o'zbek millatiga xos bo'lgan jihatlarni aks ettirish imkoniyati jihatidan tengsizdir. *"Qishloqdoshlari bahor kelishi bilan eski yaylovlarga ko'chib chiqishar va yer shudgorlar, har kim o'z tashvishiga berilib ketardi. Qishloqda qolgan Bayna momo esa bu paytda yolg'izlik dashtini shudgorlar, u yerga har yili Zamon otboqar hukumat odamlari bilan kelib, eri va o'g'lini otib tashlagan oqshomni ekar va so'ng yolg'iz o'zi hosilini ham yig'ib olardi. Bayna momo har kecha ko'z yoshlari bilan to'lgan qayiqda yillar qoyalari orasida qolib ketgan eri bilan o'g'lining ilma-teshik bo'lgan murdasi va Zamon otboqarning muzaffar qamchisi yotgan qonli halqob bilan to'lgan ayvonga suzib borar, ertablari ho'l bo'lib ketgan yostig'ini xuddi qadim ajdodlarning unut bo'lgan yaloviday... baland tolga osib oftobda quritardi".*

Ifodadagi zalvor, serqatlam estetik bosim, ruhiy holat manzaralari tasvirining ayni shu tarzda zanjirsimon va boloxonador qilib berilishining o'zi hikoyada o'ziga xos ohang paydo qilgan. Bu ohang momoning yolg'izligi va baxtsizligi miqyoslarini tuyish va tushinish inkonini bergan.

Ulug'bek Abdulvahobning "Yolg'izlik" qissasi, qator hikoyalari qahramonlar ruhiy olamini tadqiq etish ko'lami va yo'sinlari jihatidan adabiyotimiz uchun tamomila yangilik bo'ldi. Ularda bayon, ifoda etish, ko'rsatish, tasvirlash singari badiiy usullar bir narsaga — tadqiqqa o'z o'rnini bo'shatib bergan deyish mumkin. Yozuvchi uchun qahramonlarining hatti-harakatlarini ko'rsatish emas, balki sezimlaridagi, o'ylaridagi tovlanishlarni aks ettirish muhim. Arastu zamonlaridan buyon adabiyotning mohiyati hayotdagi xaosni badiiyatning kosmosiga aylantirishdan iborat deb tushunib kelingan. Voqelikdagi "tartibsizlik"lar muayyan muntazamlik kasb etishi, tartibga tushirilishi bilan badiiy asar yuzaga keladi deb qaralgan.

"Yolg'izlik" qissasida esa aynan shu tartibsizlikning o'zi, bo'lganda ham, voqelikdagi emas, inson xayolotidagi, kechinmalaridagi tartibsizlik tasvir ob'yecktiga aylangan. Qissada muallif qahramon o'yu xayollarini uning xarakterini ochish vositasiga aylantirmaydi. Bil'aks, o'y-xayollarning tartibsiz va noizchil oqimini berishning o'zi uning badiiy maqsadiga aylanadi. Ma'lumki, inson xayolotida izchillik, muntazamlik bo'lmaydi. Ko'p hollarda, odam xayolni emas, xayol odamni yetaklaydi. Shu tariqa milliy adabiyotimizda, sirtidan qaraganda, badiiy maqsadga bo'ysunmaganday taassurot qoldiruvchi, aslida esa, o'yehil inson tafakuri va hissiyoti manzaralarini namoyon etuvchi asar dunyoga kelgan.

Risoladagi har qanday odam singari qissa qahramonining o'ylarida ham tizgin yo'q, muallif bu xayollarni saralamaydi. O'ydin o'ygga, xayoldan xayolga ko'chish jarayoni tasvirining o'zi qahramon tabiatiga xos xususiyatlarni saralangan badiiy muntazamlikdan ko'ra yorqinroq namoyon etadi. Odamning ichi bilan sirti, tili bilan dili bir bo'lgan holatlari nihoyatda kam. U faqat o'ylaridagina o'zi bo'la oladi. Odam tizginsiz o'y oqimlari bilan yolg'iz qolgandagina o'ziga qaytadi. Shunday holatni aks ettiruvchi usuldagina odamni bir qadar to'laroq ilg'ash mumkin bo'ladi. Ulug'bek Abdulvahobning asarlari milliy nasrning personajlar psixologiyasini chuqur taftish etishga qaratilgan dastlabki namunalaridir.

Shukur Xolmirzayev "Olabo'ji", "Dinozavr" romanlari, "Bulut to'sgan oy", "Ozodlik", "Navro'z, navro'z" hikoyalari, Norimurod Norqobilov "Oqbo'yin", "Qoyalar ham yig'laydi", "Tog' odami" qissalari, "Oriyat", "Quvonchli kun" hikoyalari, Shoyim Bo'tayev "Sho'rodan qolgan odamlar" qissasi, "Darvesh" hikoyasida, Tog'ay Murod "Olamdan qolgan dalalar" romanida nasrning

an'anaviy tasvir yo'sinidan mahorat bilan foydalana bildilar. Bu asarlarda millat vakillarining g'oyat o'ziga xos hamda jonli badiiy timsollari yaratildi. Ularda an'anaviy tasvir yo'nalishi o'ziga xos badiiy izlanishlar hamda dunyo adabiyotidagi eng so'nggi ifoda usullarini dadil qo'llash bilan uyg'unlashib ketgan. Mustaqillik davri o'zbek nasrida inson shaxsini xilma-xil rakurslarda aks ettirish, uning xatti-harakatlari va o'y-xayollari ruhiy asosini tadqiq etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Natijada, nasrda tasvirlanayotgan qahramonlarning geografiyasi kengayib bormoqda. Zamonaviy nasrda millatdoshlarimizni pasportiga qarab emas, balki fikr tarzi, axloqiy qanoatlariga qarab payqab olish mumkin.

Milliy adabiyotimiz aholisi qisqagina vaqt orasida Bayna momo, Ulton, Gul Sara, Tavakkal, Husan polvon, Ernazar polvon, Zulhra, O'sar, Ko'klam singari yirik, o'ziga xos, boshqa adabiy qahramonlar orasida yo'qolib ketmaydigan qabariq obrazlar hisobiga boyidi.

Milliy tafakkurda yalpi yangilanish boshlangandan beri ko'pchilik tomondan anglab yetilgan va tan olingan haqiqatlardan biri shu bo'ldiki, odamning eng kichigi, eng ko'rimsizi, eng zabuni, eng noshudi ham odamdur, Yaratganning xalifasidir va shu bois mukarramdur. Binobarin, badiiy adabiyot kichik odamning katta va chigal ichki dunyosidagi behudud poyonsizlikni, turfalikni tadqiq etishi lozim. Bir qator asarlarda sirtidan qaraganda, ko'zga tashlanib turadigan jihati yo'q, hamma qatori, ammo botinida ulkan iztiroblar, ruhiy po'rtanalar mavjud bo'lgan "kichik" odamlarning ichki dunyosi ham mahorat bilan aks ettirilgan.

Nosirlarimizda ma'naviy dunyosi quruqshagan, risoladagi odamlarday fikrlash va o'zgalarni tuyish saodatidan mahrum bo'lgan ma'naviyatsiz kimsalarni tasvirlash mahorati shakllanayotganligi ham quvonarli holdir. Sh. Bo'tayevning "Sho'rodan qolgan odamlar", qissasi, A. Yo'ldoshevning "So'qir" hikoyasida ayni shu xildagi qahramonlar tasvir etilgan.

Bu asarlarda ma'naviyatdan mahrum, shaxsligi sindirilgan, shu bois o'zligi yitgan kishilarning g'aroyib qismati aks ettirilgan. Ular hamisha ham o'jiz, notavon, noshud emaslar. Ba'zan juda ishchan, olg'ir, uddaburron bo'lishlari ham mumkin. Lekin bunday kimsalarning umumiy jihati olami kabir — ichki olamning omonatligi, quruqshaganligidadir. Yevropaning Peter Biksel, Maks Frish, Karl Maks singari adiblari ham bugungi kunda "kichik" odamlarning katta hissiyotlarini aks ettirishlari bilan mashhur bo'lganlar.

O'zbek nasri qahramonlar tasvirida sxematizmdan qutulib bormoqda. Badiiy asarda odamga ijobiy-salbiy yoki tipik-notipik singari qoliplar orqali emas, balki mavjudligining o'zi bilan adadsiz siru sinoatlarga to'la tirik inson tarzida yondashish qaror topib borayotganligi bu davr nasrining umid tug'diradigan jihatlari-

dandir. Bu fazilatlar barcha ijodkorlar uchun ham yoppasiga xos deb bo'lmaydi, albatta. Lekin odamga yondashishda jo'nlikdan, qolipdan voz kechilganligining o'ziyoq nasrimiz taraqqiyotida sog'lom tamoyillar qaror topayotganligidan belgidir.

O'zbek milliy tafakkuri, estetik qarashlari tizimida sodir bo'lgan yangilanishlar bugungi **dramaturgiya** taraqqiyotiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Usmon Azimning "Bir qadam yo'l", Erkin Samandarning "Arabmuhammad Bahodirxon", Ilhom Hasanning "Bir kam dunyo", Abdulla A'zamning "Dugohi Husayniy", "Jek London hikoyasidan so'ng", O. Yoqubovning "Bir koshona sirlari" kabi asarlari hozirgi o'zbek dramaturgiyasida erishilgan yutuqlardan bo'ldi.

"Bir qadam yo'l" dramasi inson ko'ngli mayllariga e'tiborsizlik, vaqtida odamni qadrlamaslik singari jihatlar keksa kishining murakkab taqdiri misolida aks ettirilgan. Samarqandni ko'rish, uni ziyorat etishni bir umr orzu qilib yashagan, ammo vaqtida o'z qo'lining kaltaligi, keyinchalik turmush tashvishlari bilan ovora farzandlarining e'tiborsizligi sabab yonginasidagi shaharni ko'rmay o'tib ketgan qariya va uning atrofidagilar ruhiyati asarda katta mahorat bilan ko'rsatilgan.

Dramaturgiyada shakliy izlanishlar qilish, ijodiy tajribalar o'tkazish yo'nalishidagi izlanishlar to'xtagan emas. U. Azim va A. A'zam qalamiga mansub dramalar sahna asarlari yaratishdagi dadil tajribalarning mahsulidir. Dramaturglar hayotiy holatlar son-sanoqsiz bo'lishi mumkinligi va undagi o'zgarishlar ana shu vaziyatda harakat qilayotgan qahramonlar tabiatida ham jiddiy evrilishlar yasashi mumkinligini nozik his etgan holda drama-versiya, drama-vaziyat singari ifoda shakllarni o'ylab topganlarki, bu hol asarlarning bir qadar muvaffaqiyatli chiqishini ta'minlagan.

E. Samandarning "Arabmuhammad Bahodirxon" tragediyasida esa, insoniyat paydo bo'lgandan beri hal bo'lmay kelayotgan yaxshilik va yovuzlik, nafs va qanoat, hokimiyat va farzandlik burchi singari qarama-qarshi qadriyatlar o'rtasidagi to'qnashuv bobolarimiz taqdirlari misolida ta'sirli tasvilib berilgan. Harbiy qudrati bo'lishiga qaramay, o'zining yovuz farzandlariga qarshi qo'shin tortishni istamagan Arabmuhammadxon shaxsiyatidagi yuksak sifatlar va o'z otalarining ko'zlariga mil tortish darajasida yirtqich bo'lgan Habash va Elbars tim-sollaridagi tubanliklar asarda juda ta'sirli yo'sinda ko'rsatib berilgan.

Ayni vaqtda milliy dramaturgiyaning tilga olishga loyiq badiiy yutuqlar qo'lga kiritilishi og'ir kechayotgan soha bo'lib qolayotganligini ta'kidlash kerak. Dramaturgiya bozor iqtisodi talablariga eng ko'p berilgan adabiy tur bo'ldi. Bu hol sahna asarlarining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmadi, albatta. Aytish

kerakki, miqdor jihatidan dramachilik taraqqiyotiga e'tiroz bildirib bo'lmaydi. Keyingi yillarda dunyoga kelgan dramalar uchdan biri turli yubileylar munosabati bilan yozilganligi aniqlandi. Komediya degan nomga da'vogar sahna asarlarining esa deyarli barchasi teatrlarning buyurtmasi bilan yaratilgan.

Albatta, ijtimoiy buyurtma yo'li bilan ham yetuk badiiy asarlar dunyoga kelishi mumkin. Bunga milliy va jahon adabiyoti tajribasidan istagancha misollar topsa bo'ladi. Ammo butun boshli milliy dramaturgiyani faqat buyurtma yo'li bilan taraqqiy ettirishga urinishni badiiyat nuqtai nazaridan sog'lom hol deb bo'lmaydi.

Komediyalarning saviyasi kishida haqli e'tiroz va jiddiy xavotir uyg'otadi. Negaki, o'zbek komediyachiligining dastlabki qadamlariyoq juda zalvorli va esda qolarti bo'lgan. Hamza, Qahhor, Sh. Boshbekovlarning teran ma'noli kulgi asarlarini eslashning o'zi da'vomizning nechog'liq haq ekanligini ko'rsatadi. Bugungi komediyalarning badiiyati na ijrochilarga, na tomoshabinlarga va na o'quvchilarga biror estetik ozuqa bera oladigan darajada nochordir. Sahnaviy ijodning komediya deb atalmish bir turiga ko'cha so'zlari, hissiyoti, tiyiqsiz chuchmallik, pardasizlik o'ta surlik bilan kirib kelmoqda.

Mualliflar to'qnashuvlar tarangligi haqida emas, so'zlarning pardasizligi haqida ko'proq bosh qotirishmoqda. Bu xildagi bitiklar to'xtovsiz sahnalashtirilayotganligi, boz ustiga, ko'plab tomoshabinlarga ega bo'layotganligi esa jiddiy estetik xavfdir. Chunki millatning badiiy didi shakllanishiga to'g'ri yo'nalish bermay turib, uning ma'naviyatini yuksaltirish, konil shaxsni tarbiyalash haqida gapirish behudadir.

Davr ahli ruhiyatidagi oshkoralik, sezimlar nozikligi, munosabatlar dramatisizmidagi taranglik hali-hanuz pyesalarga ko'chgancha, sahna realligiga aylanganicha yo'q. Ehtimol, milliy tafakkurdagi to'xtamlarning, estetik qarashlardagi qanoatlarning qat'iy lashmaganligi, hozirgi voqelikning ijodkorlardan yetarlicha uzoqlashmaganligi, shu hayot tufayli yuzaga kelgan hissiyotlar junbushining tiniqmaganligi, ijtimoiy to'qinishlar ruhiyatlarda bergan aks-sadoni sahnabop shaklda moddiy lashtirish qiyinligi bunday holning ro'y berishiga sababdir. Holbuki, har qanday keskin ijtimoiy o'zgarish va yangicha hayotiy vaziyat dramatik turdagi asarlar yaratilishi uchun mo'l-ko'l material bera oladi.

Ma'lumki, milliy adabiyotimiz uchun haq gapni aytish badiiy ijodning uchalar muhim bo'lmagan oddiy talabiga aylandi. Milliy dramaturgiyamiz esa hanuzgacha zarur gapni keskinroq yo'sinda aytishni fazilat sanab kelmoqda.

Har bir alohida odanda bo'lgani kabi har bir millatning va har bir davrning ham o'z mo'ljallari, egallanishi orzu etiladigan marralari bo'ladi. Mustaqillikka erishilganidan keyingi davr o'zbek adabiyoti uchun inson ma'naviyati qirralarini

tekshirish, odam ruhiyatidagi ko'z ilg'amas sezimlarni tadqiq etishga erishish ana shunday baland marradirki, milliy adabiyotimiz uni egallash sari og'ishmay bo'rayotir.

Xullas, mustaqillik davri adabiyoti sog'lom tamoyillar asosida rivojlanmoqda. Hozir yaratilayotgan turli janrlardagi asarlarda zamondoshlar ruhiyatini tasvirlashning eng ta'sirchan usullarini kashf etishga jiddiy e'tibor berilyapti.

Savol va topshiriqlar

1. Hozirgi adabiy jarayonga xos xususiyatlarni ko'rsating.
2. Bugungi o'zbek she'riyatining yetakehi xususiyatlariga to'xtaling.
3. Bugungi o'zbek romanchiligining asosiy belgilarini ayting.
4. Zamonaviy o'zbek qissachiligidagi yetakehi yo'nalishlarni sharhlang.
5. Zamonaviy o'zbek hikoyachiligining taraqqiyot tamoyillarini ko'rsating.
6. Bugungi o'zbek dramaturgiyasining xususiyatlarini sharhlang.

MUNDARIJA

Ruhiy kamolot vositasi	3
----------------------------------	---

XALQ OG'ZAKI IJODI

“Alpomish” dostoni	6
Xalq dostonlari va ularning turlari	27

O‘ZBEK ADABIYOTI TARIXI

Nosiruddin Rabg‘uziy	29
Qisasi Rabg‘uziy	32
Alisher Navoiy	37
Xamsa. “Hayrat ul-abror” dostoni	40
“Farhod va Shirin” dostoni	44
Kamil inson	60
“Layli va Majnun” dostoni	62
“Sab‘ai sayyor” dostoni	67
“Saddi Iskandariy” dostoni	75
Zahiriddin Muhammad Bobur	80
Lirik asarlari	84
“Boburnoma”	86
Memuar usar	90
Boborahim Mashrab	91
Mashrab she‘riyatidan	95
Tasavvuf va tasavvuf atamalari	99
Muhammad Rizo Ogahiy	101
Lirika	105
Tashxis	110
Zokirjon Holmuhammad o‘g‘li Furqat	111
She‘rlar	115
G‘azal va musamman	119

YANGI O‘ZBEK ADABIYOTI

Abdulla Qodiriy	120
O‘tkan kunlar	122
“O‘tkan kunlar” romani to‘g‘risida	140
Badiiy asarda milliy ruh ifodasi	141
Cho‘lpon	143
She‘rlar	146

Cho'lpon she'rlari to'g'risida	151
Ijtimoiy va intim lirika	151
Kecha va kunduz	152
“Kecha va kunduz” romani to'g'risida	166
Oybek	169
Lirika	171
Qutlug' qon	173
“Qutlug' qon” romani to'g'risida	188
Roman janri haqida	190
Odil Yoqubov	191
Ulug'bek xazinasi	192
Badiiy adabiyotda ruhiyat tahlili	206
Abdulla Oripov	207
She'rlar	209
Abdulla Oripov she'rlari to'g'risida	213
Lirik qahramon	215
Sohibqiron	216
«Sohibqiron» asari to'g'risida	224

JAHON ADABIYOTI

Vilyam Shekspir	225
Otello	228
“Otello” fojiasi to'g'risida	242
Tragik obrazlar va hayot haqiqati	244
Haynrix Hayne	245
She'rlar	248
Aleksandr Sergeyevich Pushkin	251
Yevgeniy Onegin	253
She'riy roman	270
Chingiz Aytmatov	271
Asrga tatigulik kun	273
“Asrga tatigulik kun” romani to'g'risida	287
Badiiy asar pafosi haqida	288
MUSTAQILLIK DAVRI O'ZBEK ADABIYOTI	289

QOZOQBOY YO'LDOSHEV, VALIJON QODIROV,
JALOLBEK YO'LDOSHBEKOV

ADABIYOT

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9- sinfi uchun darslik

(O'zbek tilida)

Ijodiy guruh rahbari — **Akbar Mirzo**

<i>Muharrir</i>	Rauf Subhon
<i>Rassom</i>	Shamsiddin Ahmedov
<i>Texnik muharrir</i>	J. Bekiyeva, U. Kim
<i>Musahhiha</i>	E'tibor Nurmatova
<i>Sahifalovchi</i>	Shuhrat Hasanov

Bosishga ruxsat etildi 02. 05. 2010. Bichimi 70 x 90¹/₁₆.

Kegli 11. Tayms garniturası. Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli b.t. 22,04. Nashr b.t. 19,0. Nuxsasi 478 678 dona.

Buyurtma № 54.

Shartnoma № 34.

Darslikning original-maketi «Mitti Yulduz» MCHJ da qayta nashrga tayyorlandi.
Navoiy ko'chasi, 30.

«YANGIYO'L POLIGRAPH SERVICE» MCHJ bosmaxonasida bosildi.
Yangiyo'l sh., Samarqand ko'chasi, 44.

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval.

	O'quvchining ismi, familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbarining imzosi	Darslikning topshirilgandagi holati	Sinf rahbarining imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi

Sotuvga chiqarish taqiqlanadi

RMKJ

ISBN 978-9943-361-53-9

POLIGRAPH
SERVICE

